

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий бағий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 6 (169)

2011 йил, июн

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

М У Н Д А Р И Ж А

НАСР

Дино БУЦЦАТИ. Ҳикоялар	3
Кобо АБЭ. Худди одамдек. Роман	37
Лидия АВИЛОВА. Бир умрлик муҳаббат. Биографик қисса	111
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ	
XX аср Озарбайжон шеърияти. Инсон минг йил яшарди	30
Егише ЧАРЕНЦ. Ўзгаларнинг дардин куйладим	105
ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ	
Николай БЕРДЯЕВ. Муҳаббат меҳвари	170
ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ	
Савелий КАШНИЦКИЙ. Поймол бўлган муҳаббат	179
АДАБИЙ САБОҚЛАР	
Лев ТОЛСТОЙ. Асосий қаҳрамонларим – ҳақиқат	182
АДАБИЙ ЖАРАЁН	
Рухсора ТЎЛАБОЕВА. Учқур хаёл мевалари	190
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
Чэд ОЛИВЕР. Юлдуз шуъласи. Роман	192

ТОШКЕНТ
ИЮН

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

Амир ФАЙЗУЛЛА

Файзи ШОҲИСМОИЛ

Назира ЖЎРАЕВА

Азиз САИД

Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ

Абдулла АРИПОВ

Эркин ВОҲИДОВ

Абдулла ИСМОИЛОВ

Абдурахим МАННОНОВ

Авазжон МАРАҲИМОВ

Ғуллом МИРЗО

Абдулла ОРИПОВ

Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир А.ТОЖИЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 6. 2011

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмигача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 21. 06. 2011 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1870 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ғуллом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2011 й.**

Дино БУЦЦАТИ

Ҳикоялар

АФСУНГАР

Шом қуюла бошлаган дамда ишдан ҳориб-чарчаб келаётсам, нимагадир ҳамма “профессор” деб ардоқлайдиган Скъяссини учратиб қолдим. Уни кўпдан бери танийман, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда бақамти келсам: “Сен билан гимназияда бирга ўқиганман”, деб доим мени ишонтирмоқчи бўлади, сирасини айтганда, буни эслай олмайман.

Скъясси дегани ким? Нима иш қилади? Менга қоронғу. Ит мужиган ошиқдек чувак башарасидан заҳархандалик аримайди. Ажаблаларлиси шундаки, у дуч келганга: “Сизни қаердадир кўрганман”, дейди, ваҳоланки, бу алдамчи таассурот. Баъзи бировлар уни афсунгарга чиқариб қўйган.

– Э-э, бормисан? – дейди у менга салом-аликдан сўнг. – Ҳалиям қоғоз қоралаб ётибсанми?

– Бошқа нимаям қилардим, – дея елка учуриб қўя қоламан.

– Жонингга тегиб кетмадими? – бўш келмайди у, – кўча фонсларининг майин шуъласида унинг юз-кўзидаги аччиқ кулгини илгандек бўламан. – Билмадим-у, назаримда сиз ёзувчиларга бўлган эҳтиёж кун сайин йўқолиб бораётгандек. Наинки ёзувчилар, балки рассомлар, ҳайкалтарошлару машшоқларга ҳам. Гўё шунчаки эрмак учун ижод қилаётганга ўхшайсизлар. Нима демоқчилигимни англаётгандирсан?

– Ҳаммангиз омманинг диққатини тортиш учун жон-жаҳдингиз билан ўзингизча янгилик яратишга, бир-бирдан мавҳум ва галати нарсаларни ўйлаб топишга ҳаракат қиласизлар. Мухлисларингиз жуда кам, борлари ҳам сизлардан совиб кетяпти. Уларнинг қалбига етакловчи йўлни йўқотиб қўймадингизмикан... Андишасизлигим учун узр, лекин бир кун келиб бутунлай эл-улуснинг назаридан қолиб кетмангиз, деб кўрқаман.

– Бўлиши мумкин, – дейман ўксинган бўлиб.

Бироқ Скъясси афтидан, хумордан чиққунча қитиқ патимга тегмоқчи эди.

– Менга айт-чи, дейлик, сен ҳашаматли меҳмонхонага кириб бординг: дафъатан ҳужжатингни ва нима иш қилишингни сўрашади. “Ёзувчиман” дейсан. Жавобинг андак аҳмоқона туюлмайди уларга?

– Ажабмас, – дейман, – бизда айнан шундай туюлиши мумкин, лекин Францияда эмас.

– Ёзувчи, ёзувчи! – дейди у ижирганиб. – Ҳали улар сени рисолагидай кутиб олишларидан хомтама бўларсан ҳам. Шу замонда кимнинг ҳам кўзи учиб турибди сизларга!.. Тилёғламалик қилмай менга

тўғриси айт-чи... Дейлик, сен китоб дўконидасан... Юзлаб, минглаб китоблар шифтгача қалашиб ётган жавонларга кўзинг тушади. Шунга шама қиялсан, тўғрими? Уларни чанг босиб ётгани етмагандай, камина янгисини иншо қилаётган бўлади. Гавжум бозорда сархил мева-сабзавотларга тўлиб кетган узундан-узун расталарнинг бир чеккасида чириган картошкасини ўтказа олмаётган деҳқоннинг ҳолига тушаман, топдимми?

– Ақлингга балли! – палағда товушда хиринглайди у.

– Бахтимизга, – дейман эътироз билдириб, – ҳалиям китоб харид қилиб ўқийдиганлар топилиб туради.

Шунда “ошнам” Скъясси энгашиб бошмоғимни обдон томоша қилади.

– Ўзингнинг косибинг борми, дейман?

Унинг бошқа мавзуга кўчганига шукр қиламан. Зотан, ўзинг ҳақингда аччиқ ҳақиқатни эшитишдан ёмони бўлмаса керак.

– Қўли гул устам бор. У тиккан пишиқ-пухта ва қошиқдай бежирим туфлилар унча-бунчага ейилмайди.

– Қандини урсин! – дейди “ошнам”. – Лекин гаров ўйнаманки, у ҳам сен қатори пул топади.

– Бўлиши мумкин.

– Ахир шу ҳам инсофданми?

– Ким билсин. Нафсиламрини айтганда, бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эканман.

– Мени тушун, – ҳеч паст келмасди у, – ёзганларинг менга ёқмайди демоқчимасман. Шахсан сенга зиғирчаям хусуматим йўқ. Ҳамма гап шундаки, сен ва яна минглаб сендақалар алланима-балоларни бичиб-тўқиб китоб қилиб чиқарасизлар. Уларни сотиб олиб ўқийдиганлар топилиб турганига ўлайми яна. Бундан ҳамёнингизга жарақ-жарақ пуллар келиб тушяпти-ку! Китобларингизни реклама қилишяпти, танқидчилар кетма-кет рисоалар ёзиб, улар ҳам нашр этилмоқда.. Уларнинг турган-битгани уйдирма-ку! Ўзингга ҳам гирт бемаъни туюлмайдими булар?! Тагин бизнинг асримизда — атом ва сунъий йўлдошлар асрида-я!... Сенингча бу машмаша қачонгача давом этиши мумкин?

– Билмадим. Эҳтимол, сен ҳақдирсан, – дейман батамом тушкунликка тушиб.

– Гапнинг пўсткаллеси, кимгаям керагингиз бор ўзи?! – деди гапидан завқланиб Скъясси. – Адабиёт, санъат – чиройли ва жарангдор сўзлар, холос! Ҳозир санъат – нарса. Айни пайтда қанақанги санъат одамлар қалбида завқ-шавқ уйғотишини биласанми? Ўзинг гувоҳ, ҳаммаёқни бемаза лапарлар-у, тумтароқли шеърлар, вағир-вуғурлару, қийқириқлар тутиб кетган. Кенг истеъмол моллари дейсан! Мана шон-шуҳрат қаерда! Сен бўлсанг ақлни пешлаб, теран мушоҳадага ундайдиган мумтоз асарлар ёзиб юрибсан. Омади гап, туну кун ғоғоз қоралаб нимагаям эришдинг?! Энг истеъдодсиз жаз машшоғиям сени бир чўқишда қочиради. Ҳозир томошабинга бир зумлик эҳтиросли лаззат бағишлайдиган тўпори санъат керак, чунки унда укувга ҳам, қобилиятга ҳам ҳожат қолмайди.

Уни маъқуллаган бўлиб, бош ирғаб қўяман. Қани энди унга эътироз билдира олсам. Лекин “ошнам” га бу ҳам камлик қилаётганди.

– Қирқ йиллар илгари санъаткор эл-юрт ардоғида эди. Ҳозир-чи, ҳозир!... Шикаст-рехт етмаган битта-иккита осори атиқани айтмаса. Хемингуэй, Стравинский, Пикассо каби салафларнинг замони ўтиб кетди... Йўқ ва яна йўқ, бу сафар сизнинг ошигингиз пукка тушган...

Сен абстракт-санъат асарлари кўргазмасида бўлгансан, уларни санъатшунослар қандай таҳлил қилишиниям биласан. Ахир шу ҳам санъатми, ажи-бужининг ўзгинаси-ку! Матога наридан-бери бўёқ чаплаб, уни бир, ҳатто икки миллионга пуллашнинг уддасидан чиқаётган қаллобларнинг фириби эмасми бу?! Энгак қоқаётган беморнинг акашак қўли тортган чизиқми, дейсан. Сиз ижодкорлар бир ёққа, мухлисларингиз бошқа ёққа тортмоқдасизлар аравани. Охири бир-бирингиздан шунчалик олислаб кетасизки, ... Айюҳаннос соласиз, жонҳолатда бақирасиз, лекин додингизни ит ҳам эшитмайди.

Аҳён-аҳёнда рўй бериб турадигандек шу он ислиқи кўча узра нимадир учиб ўтди. Ҳаво “қилт” этмайди, шунданми, борлиққа атирупаларнинг эмас, балки бензин ва ачиган нарсаларнинг қўланса иси ўтириб қолган, чор-атрофдан куй-қўшиқларнинг ўрнига, у ёқдан-бу ёққа физиллаб ўтаётган машиналарнинг овози қулоққа чалинади.

Таҳаййуримдаги тушунуксиз у-бу нарса инжа туйғулар ва тотли хотиралар билан йўрилган таърифу тавсифга бўй бермас рўёларга ўхшаб кетгандек бўлди.

– Ҳарҳолда... – дейман шунда, нафратимни ичимга ютиб.

– Нима “ҳар ҳолда?” – дейди у куйдирилган калладай тиржайиб.

– Ҳарҳолда баҳолиқудрат яратаётган асарларимизни ҳеч кимса ўқимаётган, кўргазма заллари ҳувиллаб ётган, санъаткорлар санъатини бўм-бўш ўриндиқлар қаршисида ижро этишаётган бир пайтда ҳам ижодимиз маҳсули, йўқ, йўқ, мен ўзимни эмас, балки шу ишнинг этагидан тутиб нонини ҳалоллаб еяётган ижодкорларни назар тутяпман.

– Дадилроқ, ҳа, бўш келма! – Мени ўйиб-ўйиб оларди “ошнам”.

– Ўша сен “сафсата” деяётган ҳикоялар, ажи-бужи расмлар, ўша сен сатта тушунуксиз ва аҳмоқона ҳисоблаётган куй-қўшиқлар абадул-абад маънавиятимизнинг беназир мулки, инсоний қадриятларимизнинг ёрқин тимсоли бўлиб қолаверади.

– Менга ақл ўргатяпсанми? – тутақиб кетди Скьясси. Ўзимни тутиб турулмадим. Асабларим қақшаб, нимадир ёқамдан бўга бошлади.

– Ҳа-ҳа! Балки сен буни ғирт телбалик дерсан, лекин санъат ҳамини бизни ҳайвондан ажратиб турувчи мезон бўлиб қолаверади. Бу ерда унинг самардорлиги ёки бесамарлиги муҳим роль ўйнамайди. Эҳтимол, адабиёт ва санъат атом бомбаси, сунъий йўлдошлар ҳамда олисга учувчи ракеталардан анчайин бесамардир. Аммо-лекин рўзи машҳарда, ҳа, мана шу телбаликларнинг барига сўнги нуқта қўйиладиган кунда бани башарнинг ҳақир қурт-қумурсқалардан мутлақо фарқи қолмайди. Зотан қумурсқа уяси билан энг замонавий техника ўртасидаги масофа шунчалик қисқариб...

– Айтмоқчисанки, сюрреализм йўлида ёзилган ўн қатор шеърнинг мисралари орасичалик ҳам...

– Ҳа, ҳа, бир қарашда бемаъни, ғалати туюладиган, нари борса беш мисра шеърдан, демоқчисан-да... Шеър ёзиш, агар билсанг, ҳам-манинг ҳам қўлидан келавермайди, шундай экан, сендақалар шеърини қардан ҳам тушунсин! Балки поэзияни мен ҳам теран англаб етмасман. Модомики...

Шунда “ошнам” завқ-шавққа тўлиб кула бошлади, узоқ ёйилиб кулди, энди унинг кулгиси беғараз, самимий эди. Мен бўлсам таҳаййур бармоғини тишлаб қолгандим.

У кифтимга салмоқ билан уриб қўйди.

– Нимани назарда тутяпсан? – дейман ғулдираб.

– Ҳеч нарсани, ҳеч нарсани, – дейди Скьясси.

Унинг чувак юзлари ботинидан таралаётган савқи табиий нурдан ёришиб кетгандек бўлди. — Бундоқ қарасам, сувга тушган мушукка ўхшаб турибсан. Нима бало, ҳаммасига қўл силтаб юборганмисан дейман. Мендан ёзгириб юбормагин тагин, сени шунчаки гафлатдан уйғотмоқчи эдим, шу холос.

Тўғриси, худди қайтадан туғилгандек ҳис қилдим ўзимни: менда анчайин эркин, бақадри имкон ишонч пайдо бўлди. Сигаретамни чекиб тугатгунимча Скъясси арвоҳ янглиф йитиб кетганди.

РАНГЛИ ПУФАК

Авлиё Онего билан авлиё Секретарь тонгги ибодатни ўқиб бўлишгач, “Миллер” фирмасининг қора чарм қопланган оромкурсиларига ястаниб олишди. Улар Заминга кўз тикканча, дунёнинг ишига шўнғиб кетишган гофил бандаларни кузатишни азм қилдилар.

— Менга айтсинлар-чи, — сўради авлиё Онего, узоқ жимликдан сўнг, — ҳазрат фоний дунёда бахтли яшаганмилар?

— Гапингизни қаранг! — жилмайганча деди биродари. — У дунёда ҳеч ким бахтли яшамаслигини ўзлари яхши биладилар-ку!

Шундай дея у чўнтагидан бир кути “Мальборо” чиқарди.

Чекадиларми?

— Раҳмат, бажонидил, — деди авлиё Онего, — гарчи саҳармардондан хумор босди қилмасак-да, дам олиш куни битта тортсак нима қипти...

— Балки ўзлари хушбахт яшагандирлар?

— Қаёқда. Аммо ... аминманки...

— Уларга бундоқ сарасоп солсангиз-чи! — ерга ишора қилди авлиё Секретарь. — Бир неча миллиарддан ошиб кетган. Бугун якшанба, куннинг ажойиблигини-чи... Оламтоб борлиқни чароғон қилиб юборган, тонг насими тананга хуш ёқади, гул-чечакка чулганган довдарахтларни кўриб кўзинг яйрайди. Боз устига ҳозир уларда “Иқтисодий мўъжиза” рўй берган. Яна ниманиям орзу қилиш мумкин! Ана шу миллиард-миллиард одамлар орасидан лоақал битта саодатмандини топиб беринг-чи менга, биттагинасини. Топсангиз, кечқурун олдингизга тўкин дастурхон ёзаман.

Авлиё Онега:

— Келишдик, — деганча Ер юзига мўр-малахдай сочилиб кетган одамларга зингил қараш қилди. Бир боқишдаёқ бахтли инсонни излаб топиш гирт кулгили ҳол: бунинг учун бир неча кун уларни синчиклаб кузатишга тўғри келарди. Шунга қарамасдан, авлиё гардкам қилишни лозим топди. Уни кузатиб турган авлиё Секретарь зимдан кулиб қўйди, бироқ бу самимий, беғубор кулгу эди, йўқса, у авлиё бўлармиди?!

— Жин урсин, назаримда топгандайман! — авлиё Онего қичқирганча оромкурсидан сапчиб туриб кетди.

— Қани, қани?

— Ҳов ана, хиёбонда. — У бармоғини бигиз қилиб адир ёнбағридаги бефайз шаҳарчани кўрсатди. Ибодатхонадан чиқиб келишаётган одамлар орасидаги малакни кўраяптиларми?

— Э, э, маймоқ қизчани айтаяптиларми?

— Ҳа, ўшани. Ишқилиб, назарингиздан қочирмасангиз бўлгани.

* * *

Гўдаклигидан оғир дардга чалинган тўрт яшар рамақижон Норетта ростакамига маймоқ эди. Ойиси уни қўлидан ушлаб олганди. Гарчанд қизча онасига анчага тушган тўр ёқали оқ қўйлак кийиб олган бўлса-да, уларнинг гарибу-ғураболиги яққол билиниб турарди.

Ибодатгоҳ ҳовлисига тумонат одам йиғилган: аллақандай маросим нишонлаётганди; кимдир гул, кимдир авлиёларнинг сурати солинган икона ва нишонлар сотади, яна кимдир таранг шиширилган рангли пуфаклар шодаси билан бола-бақрани ўзига жалб этади.

Хуллас, қизча пуфакларни кўриб турган жойида миҳланиб қолди, — бояқишнинг гунг илтижога лиммо-лим кўзлари онасига умидвор термулган. Бу нигоҳларда бир дона пуфакка эга бўлишдек бағоят кучли истақ, бағоят теран руҳий изтироб ҳамда беқиёс меҳр-муҳаббат зоҳир эдики, бу қарашларга ҳаттоки жаҳаннам пешволари ҳам дош бера олмасди. Зотан, бу қадар ёвқур қараш катталарнинг ғамхўрлигидан умидворлик кичкинтойларда, мискинлар ҳамда маъсумаларда (ўласи қилиб калтакланган итлардагина) бўлиши мумкин.

Руҳшуносликдан хабари бор авлиё Онего норасидага тикилиб қаради: айни шу дамда қизчада пуфакли бўлиш истаги шунчалик кучли эдики, мабодо, худо ёрлақаб ҳозир ойиси унинг хоҳишини бажарса, шубҳасиз, Норетта ўзини бахтиёр ҳис этган бўлармиди...

Авлиё Онего шаҳарча хиёбонидаги воқеани кўриб, унга шоҳид бўлаётганига қарамасдан, ойиси билан қизча ўртасидаги гап-сўзни мутлақо эшита олмасди. Нега шундайлигини ҳеч ким тушунтириб бера олмайди. Уларнинг худди қудратли телескоплари бордек, жаннат эгалари Ер юзида юз бераётган жамики воқеаю-ҳодисаларни равшан кўриб турсалар ҳам, аҳён-аҳёнда қулоққа чалиниб қоладиган овозларни айтмаса, “тиқ” этган товушнияма эшитмас эдилар. Афтидан, авлиёю анбиёларнинг асабларини шаҳар ва пойтахтларнинг кўчаларини тутиб кетган шовқин-суронлардан сақлаш учун шундай қилинган бўлса керак.

Ойиси “юрсанг-чи!” дегандай қизининг қўлидан силтаб тортди. Бечора оғзини очиб қолавермаса гўрга эди, деган хавотирда авлиё Онего чўчиб тушди. Норетта-ку матонатли эди-я, лекин ҳақиқат осмонда, калити червонда деганларидек, қиз бечора билан бошқаларнинг неча пуллик иши бор!

Қизча ҳамон миҳжа қоқмай ойисига тикилиб турар ва энди бу қараш, айтиш жоиз бўлса, аввалгисидан ҳам қатъиятли, ундан ҳам шиддатли тус олганди. Аёл пуфак сотувчига уч-тўрт танга узатганини, қизалоқ бўлса, “Ана унисини!” дегандек жажжи қўлчасини сариқ пуфакка чўзганини авлиё кўрди. Сотувчи пуфаклардан энг чиройлисини Нореттага олиб берди.

Норетта қувонганидан кўзларига ишонмас ва уларни катта-катта очганча ўзининг одимлашига монанд ҳавода ўйноқлаётган рангли пуфакнинг ипидан маҳкам тутганча кетиб борарди... Шунда авлиё Онего муғамбирона жилмайиб биродарининг тирсагидан туртиб қўйди, авлиё Секретарь ҳам уни маъқуллаган бўлиб кулимсиради. Авлиё-анбиёлар, хокисор бандаларнинг дилидан ғам-ғуссани арита олишса, ўзларини енгил ҳис қилардилар.

Норетта аслида ким? Якшанба тонгида қадрдон шаҳарчаси хиёбонидан қўлидаги рангли пуфакнинг ипидан ушлаганча ўтиб бораётган шунчаки оддий қизалоқмикан? Йўқ, йўқ, у севинчи ичига сигмай черковдан гул-гул ёниб чиқиб келаётган хушбахт келинчак, у — қўшинлари жангдан зафар кучиб қайтаётган мамлакат қироличаси. У — қўшиқларидан ҳис-туйғулари жунбушга келган оломон боши узра кўтариб олган сеҳрли овоз соҳибаси, у — гўзалликда ягона бадавлат хоним, у — сувратигаю сийратига муаттар гул-чечаклар, илоҳий оҳангга йўғрилган куй-қўшиқлар, ўрмонлару уммонлар таровати, шамснинг ҳаётбахш тафтию ҳилолнинг бетакрор зеболиги, меҳр-муҳаббат, назокату нафосат сингиб кетган бир ҳилқатдирки, у оддий пу-

фақда толеъи масъудликка сазовор бўлди. Энди унинг оёқчалари хасталик ва ногиронлик иллатларидан қутулган, у энди охуникидай чаққон, йўлбарсникидек бақуввт оёқлари билан Олимпия ўйинларида галаба қозонади ва кўксини чемпионлик олтин нишони безаб туради.

Авлиёлар оромкурсларининг ёндорига гавдаларини ташлаб, онаболани кузатишда давом этишди. Аёл боласининг қўлидан тутганча, бутун бошли шаҳарчани кесиб ўтиб, камбағаллар яшайдиган мавзегга етиб келди. У иши кўплигидан уй юмушларига шўнғиб кетди. Норетта бўлса овунчоғини қўлидан қўймай, уюм тошлар устига ўтириб олиб, гўё ҳамма менга ҳавас билан қараяпти, деган хаёлда дунёларга алишмайдиган пуфагини ўтган-кетганга кўз-кўз қила бошлади. Гарчанд бефайз осмонўпар уйлар сиқиб қўйган бу кўчага офтоб нурлари ҳамиша тушавермаса-да, қизчанинг беўхшов юз-кўзлари чор-атрофни чароғон қилиб юборганди.

Учига чиққан безорилиги шундоқ кўриниб турган учта ўспирин Нореттанинг ёнидан ўтиб кетаркан, қизчанинг хушхоллигидан ҳайрон бўлишди. Улардан битгаси оғзидаги сигаретасини олиб, уни дабдурустдан пуфакнинг қорнига босди. Пуфак пақиллаб ёрилди, шу дамгача эпкинда кўкка мағрур талпинаётган нарса латтадай гижимланиб, бужмайганча бояқишнинг тиззасига келиб тушди.

Норетта ҳеч нарсага тушунмай, бу ердан чопганча узоқлашаётган валакисалангларнинг ортидан мерайиб бир муддат қараб қолди. Шўрликнинг кафтдеккина чехраси алланечук тарзда буришиб, мурғак қалби қаттиқ яраланди.

Бамисоли чорасиз балога йўлиққандек, қизчанинг фиғони фалакни тутди. Юқорида таъкидланганидек, мудом осойишта ва сўлим равзан жаннатга на моторларнинг гуриллаши, на сиреналарнинг чийиллаши, на одамларнинг дод-фарёди, на атом бомбасининг портлаши етиб борарди. Аммо-лекин юракларни ларзага солувчи қизчанинг аччиқ фарёди жаннатнинг ҳар бир кунжидан жаранглаб, ҳаммаёқни остин-устин қилиб ташлади. Беҳиштни мангу роҳат-фароғат ҳамда шоду хуррамлик маъвоси, деганлари ҳам бекор экан. Шарияту тариқат пешволари одам боласи чекаётган жабру ситамларга қандай бефарқ бўла олишсин....

Пуфак воқеаси авлиёларнинг бошига худди тўқмоқ билан туширгандек таъсир қилди. Дору дунёнинг нариги ёғини ҳам зулмат қоплаб, у ёқдагиларнинг-да диллари вайрон бўлди. Шўрлик қизалоқнинг кўксидаги ғам-ғуссани арита олмай уларнинг бошлари қотди.

Авлиё Секретарь авлиё Онегога ғамгин назар ташлади.

— Бу не разолат! — асаблари қақшаб кетган авлиё Онего ҳалигина чўғ олдирган сигаретасини пастга отди.

Ерга учиб тушаётган сигарета ўзидан паға-паға тугун ҳосил қилиб борарди. Сигаретага ногаҳон кўзи тушган одамлар бўлса яна учар ликопчалар ҳақида ҳар хил ҳангомаларни бичиб-тўқий бошладилар.

ЭЙНШТЕЙН БИЛАН УЧРАШУВ

Куз оқшомларидан бирида Альберт Эйнштейн ишдан сўнг Принстон хиёбонларини айлангани чиқиб, ажиб ҳодисага дуч келди. Ҳеч сабабсиз, бамисоли ипидан ечиб юборилган итга ўхшаб, олимни тафаккури бир жисмдан иккинчисига учиб-қўнаркан, туйқус у бутун умри давомида бесамар интилиб келган эзгу мақсадига эришганлигини идрок этди. Сиз ҳозир ушбу китобни нечоғлик равшан кўриб

турган бўлсангиз, саноқли лаҳзаларда уни шундоқ кўз ўнгида “Фазонинг эгилиш ҳолати” деган табиат ҳодисаси юз берди. Инсон ақл-заковати фазонинг эгилишини наинки бўйи, теранлиги ва эни баробарида, балки бизга мутлақо номаълум, сир-синоатли тўртинчи ўлчамида билиб олишга ожизлик қилади, деб ҳисобланади. Гарчанд уни мавжудлиги исботланган эса-да, у ҳамон тасаввуримизда тилсимлигича қолиб келмоқда. Гўёки гирдимизни қандайдир говгаровлар тўсиб олган-у, хаёлот сингари бепоён инсон тафаккури тобора юксала бориб, илкис ўша тўсиққа урилиб тўхтади. Ҳаёт бўлганда на Пифагор, на Афлотун ва на Данте ундан ошиб ўта оларди. Зеро, ушбу ҳақиқат хаёлотимизни ҳадсиз сарҳадларига-да сифмай кетади.

Узоқ изланишлар ва изчил тадқиқотлардан сўнг олимлар фазонинг эгилишини идрок этиш мумкин, деган хулосага келишди. Ҳаёт давом этар экан, урушлар миллионлаб одамларни умрига зомин бўлаётган бир пайтда, истироҳат боғлари ва сўлим гўшаларда севишганлар ҳалиям висол онларидан лаззатланишмоқда. Баъзи бир олимлар ўзлари туғма даҳолигидан қувватланиб, баайни уларни илоҳий бир қудрат тубсиз жарликлардан олиб ўтгану, оний лаҳзаларда яна ортига келтириб қўйганидек, улар Олам яралишининг ақл бовар қилмас сирлар калити — фазонинг эгилишини ўз кўзлари билан кўриб, ҳайрат бармоғини тишладилар.

Ушбу Феномен овоза қилинмади, кашфиётчилар шарафланмади, оламшумул воқеа сир сақланди. Зеро, унинг инкишоф этиши алоҳида бир шахсининг саъй-ҳаракатига боғлиқ эдики, у даҳоларга хос камтарлик билан шунчаки: “Камина фазонинг эгилиш ҳолатини идрок этди”, деб қўя қоларди. Холбуки унда исбот ўлароқ на расмий ҳужжат, на фотосурат ва на шу каби далилий ашёлар мавжуд эди.

Бундай пайтларда инсон ақл-заковати шиддат ва шижоат-ла шу чоққача атиги абстракт формулалардан иборат бўлган ҳамда онг-шуримиздан ташқарида туғилиб, комилликка эришган сир-тилсимли оламни бир кунжидан игнани кўзидеккина йўл топиб, у ерга кириб олади-да, ўзиям мана шу ҳаёт жавҳарига эврилиб, ташвишу ғавголари бир ҳолича кунпаякун бўлади. Бамисоли мангуликка дахлдордек, бир ўзимиз ҳам тафаккуримизни қудрати илоҳияси ўлароқ арши аълони кўз илгамас қатларига довур юксалиб борамиз.

Ўша хушҳаво оқшомда Альберт Эйнштейн ҳаётида айнан шу ҳодиса рўй берди. Осмон гумбази бинафша рангда бўлиб, кўча фонуслари Зухро юлдузи билан баҳшлашаётгандек порлар, вужудимизни сир-жумбоқли узви бўлган Юрак Парвардигор марҳамати ила бир маромда тепар эди. Эйнштейн донишманд инсон эди. Кибр-ҳавога берилмасди, лекин шу топда у ҳам мутақаббирлик домига тушди, зотан, фирт қашшоқ одам ҳам туйқусдан бойиб кетса, босар-тусарини билмай қолмасмиди!

Қасма-қасдига, табиат феомени қанчалик шиддат-ла рўй берган бўлса, шунчалик тезликда бадар кетди. Эйнштейн икки ёғиям манзарали бутадан иборат нотаниш жойда турарди. Тўрт томони ҳам яйдоқ яланглик ўртасида деворлари сариқ-қора рангларга йўл-йўл қилиб бўялган ва томидаги шарсимон фонус гирдини ёритиб турган ёқилғи қуйиш шоҳобчаси ҳамда ёнгинасидаги ёғоч ўриндиқда мижозларни кутаётган ҳабашни учратиш мумкин эди. У эгнига коржомма, бошига эса бейсболчиларнинг қалпоғини кийиб олганди.

Ҳабаш ёнидан ўтиб кетаётган Эйнштейнга пешвоз чиқиб:

— Жаноб! — деди.

У барваста, бағоят хушбичим, юзи иссиқ, африкаликлар сингари сарвқомат эди. Тунда унинг тишлари бодрокдай оқариб кўринарди.

– Жаноб! – деди занжи яна, – сизда гугурт топиладими? – ўчиқ сигаретаси билан олим ёнига келди.

– Чекмайман, – тўхтаб жавоб қилди Эйнштейн. Унинг юзида таажжуб зоҳир бўлди.

– Эҳтимол, томоқ ҳўллашга пулдан чўзарсиз?

Ҳабаш ёш, барваста ва шу билан бирга сурбет ҳам эди.

Эйнштейн чўнтаklarини ковлаб кўрди.

– Мен... хижолатдаман. Пулим йўқ экан, олиб юришга одатланмаганман. Рости, жудаям афсусдаман.... – деганча кетмоққа шайланди.

– Шунисигаям раҳмат, лекин... маъзур тутгайсиз...

– Сенга нима керак ўзи? – деди олим бир парда кўтарилиб.

– Аслида ўзингиз кераксиз. Сизни кутиб ўтирган эдим.

– Мени? Нима бўляпти ўзи?

– Сизда ишим бор. Муҳим махфий иш билан келганман. Буни фақат кулоғингизга айтишим мумкин.

Унинг тишлари олдингидан ҳам оппоқ бўлиб кўринарди. У олимнинг кулоғига энглашди.

– Мен Азроилман, – деди у шивирлаб, – Ажал фариштаси бўлман, сени жонингни олгани келдим.

Эйнштейн сесканганча ортига тисарилди.

– Сал ошириб юбормадингми? – деди у ўзини дадил тутишга уришиб.

– Камина – Ўлим фариштасиман, – қайтарди у. Мана қара...

У манзарали бутадан шохча синдириб олди. Саноқли лаҳзаларда бутоқча япроқлари сўлиб, қовжираб, устига тупроқ ёққандек тусга кирди. Ҳабаш бир пуркаши билан буткул куйиб кулга айланди.

Эйнштейн қайғуга чўмди.

– Жин урсин! Демак, паймонам тўлибди-да... Ахир қандай қилиб? Кимсасиз жойда, алламаҳалда-я?

– Менга амр қилинган.

Эйнштейннинг кўзлари олазарак у ёқ-бу ёққа қаради, тирик жон кўринмайди.

Ўша хиёбон, тунги ёритқичлар ва олис чорраҳада тўхтаб турган уловларнинг чироқлари. У осмонга қаради, тим кўкда юлдузлар милтиллайди. Зухро юлдузи уфқ ортига боқиб бормоқда.

– Қулоқ сол, – деди унга олим ялинганнамо. – Менга бир ой муҳлат бер. Катта ишга қўл урганман! Илтимос, атиги бир ойгина.

– Сен ўз кашфиётинг натижасини у ёққа боргач, билиб олаверасан, бироқ ҳозир олдимга туш!

– Улар тамоман бошқа-бошқа нарсалар: бош қотирмасдан ҳам нариги дунёда билишимиз мумкин бўлган кашфиётларнинг қадр-қиммати неча пул бўларди? Ўттиз йилдан бери олиб бораётган тадқиқотларимга катта қизиқиш билан қарашмоқда. Камина оламшумул янгилик яратиш остонасида турса-ю...

Ҳабаш хунук иржайиб қўйди.

– Бир ой дедингми? Майли, лекин янаги сафар яшириниб қоламан, деб юрмагин тагин. Ернинг қаърига бекинсанг ҳам барибир кулоғингдан тортиб оламан.

Эйнштейн ундан яна ниманидир сўрамоқчи бўлди, бу пайтда иблиснинг қораси ўчган эди.

Севимли кишинг билан айрилиқдаги бир ой ҳам узоқ туюлади, башарти сенга ўттиз кундан кейин ўласан дейишса, бу муҳлат қош

билан киприк орасичалик ҳам бўлмай қолади. Бир ой оқар сувдек ўтиб кетди. Муддат тугаган кечада Эйнштейн учрашув жойига жўнади. У ўша ёқилғи қуйиш шохобчасининг олдидан чиқиб борди. Бу гап ҳабаш коржомасининг устидан кифтига ҳарбий бичимдаги эски шинелни ташлаб олганди. Зеро совуқ ҳали забтига олаётганди.

Эйнштейн ҳабашнинг елкасига қўлини қўйиб:

– Мен келдим, – деди.

– Ишинг нима бўлди? Тугатгандирсан?

– Йўқ, тугатолмадим, – дилгирлик билан жавоб қилди олим. – Менга тагин бир ой вақт бер! Онт ичиб айтаманки, бу сафар тамомлайман. Ишон, кунларни тунларга улаб мижжа қоқмай ишлаяпман, лекин улгура олмадим. Энди кўпи кетиб ози қолди.

Ҳабаш айтганида туриб, елка қисиб қўйди.

– Барингиз бир гўрсиз! Ношукрсизлар! Оёғимга бош уриб ялиниб-ёлворишни биласиз. Баҳона топишга устасизлар.

– Аммо-лекин ҳозир ниҳоятда мураккаб тадқиқот билан машғулман. Ҳали шу чоққача ҳеч ким...

– Айтмасанг ҳам биламан, – унинг гапини бўлди Ўлим фариштаси. Поёнсиз Коинотнинг калити асрорини изляяпсан, шундайми?

Икковлари жим қолишди. Қиш оқшомида ҳаммаёқ бесару бефайз эди. Шундай совуқда кўчага чиқиш ҳам малол келади кишига.

– Энди нима қиламиз? – сўради Эйнштейн.

– Бўпти, борақол... Лекин билиб қўй, вақт лип этиб ўтиб кетади.

Дарҳақиқат, у оқар сувдай ўтиб кетди. Илғари вақт тўрт ҳафтани бу қадар тез комига ютиб юбормас эди. Аёзи суякка игнадек санчиладиган ўша декабрь оқшомида аччиқ шамол сўнгги япроқларни кимсасиз хиёбонда учириб ўйнар, даҳо береткасининг четларидан хурпайиб чиқиб турган оппоқ сочлари титраб кетарди. Олим яна ёқилғи қуйиш шохобчасининг олдидан чиқди. Энди ҳабаш қулоқчинини бошига бостириб кийиб, чўк тушганча пинакка кетганди.

Эйнштейн яқин бориб ҳадик билан унинг кифтига туртиб:

– Мен келдим, – деди.

Совуқдан қунишиб олган ҳабашнинг тиши-тишига тегмасди.

– Ҳа-а, сенмидинг?

– Менман, менман.

– Ҳайтовур тамомлабсан-да.

– Худога шукр, тамомладим.

– Асримизнинг оламшумул ўйини ниҳоясига етибди-да? Қидирган нарсангни топдингми ўзи? Дору дунёнинг мурватларигача ечиб олиб, яна бутлаб қўйгандирсан?

– Ҳа, – деди жилмайганча Эйнштейн ва томоқ қириб қўйди – бу ёғига Коинотнинг тақдиридан кўнглимиз тўқ, десак ҳам бўлаверади.

– Кетдикми бўлмаса? Ҳар қалай кўчишга тайёрдирсан энди?

– Албатта. Ахир келишганмиз.

Шунда Азроил ўрнидан сапчиб туриб ҳабашларга хос гулдурак овозда хоҳолай бошлади. Сўнгра кўрсатгич бармоғини Эйнштейн қорнига нуқди. Олим зўрга оёда турарди.

– Бўпти, бўпти, қари тулки... уйингга боришинг мумкин, ўпкангни совуққа олдириб қўймайин, десанг, оёғингни қўлингга олиб югур... Ҳозирча менга керагинг йўқ.

– Мени қўйиб юборяпсанми? Унда бу томошанинг нима кераги бор эди?

– Ишингни тугатиб ол, дегандим-да... Бор гап шу. Агар сени кўрқитмаганимда, ким билсин, ишингни қачонгача чўзар эдинг...

– Ишимни? Буни сенга нима дахли бор?

Ҳабаш кулиб юборди.

– Менга-ку дахли йўг-а... Анави, ернинг тагидаги забти зўр иблисларга бу жуда муҳим... Айтишларича, улар сенинг дастлабки кашфиётларингдан зап фойдаланганмиш... Гарчи бунда сен айбдор бўлмасанг ҳам, билиб қўйганинг маъкул. Муҳтарам профессор, сенга ёқадими-йўқми, барибир айтишим шарт: ўшанда ихтироларинг дўзах эгаларига жуда қўл келганди-да ўзиям. Энди бўлса янги тадқиқотларга маблағ ажратяпмиз...

– Қўйсанг-чи! – деди Эйнштейн жиғибийрон бўлиб. – Бу оламда формулалардан ҳам безавол нарса бормикан? Ахир улар бор-йўғи соф абстракция, ғирт объектив...

– Офарин! – Иблис бармоғини яна олимнинг қорнига тираганча қичқириб юборди. – Қандингни ур, азамат! Бундан чиқди, мени сенинг олдинга шунчаки маймун ўйнатгани юборишган экан-да?! Сенингча, улар янглишишган, шундайми? Йўқ, сен ўз ишингни қойилмақом қилиб бажардинг. Ернинг қаъридагилар сендан мамнун бўлишмоқда! Эҳ, ҳали сен билганингдами!...

– Хўш, билганимда нима бўларди?

Эйнштейн ўгирилиб қарагунча, Иблис ғойиб бўлганди. Ёқилги қуйиш шохобчаси ҳам, ёғоч ўриндиқ ҳам энди ўрнида йўқ эди. Фақат Нью-Жерси штатининг Принстон шаҳрида тун тобора қуюқлашиб борар, муздек шамол эсиб, олис-олисларда машиналарнинг чи-роқлари милт-милт қилар эди.

*Рус тилидан
Илҳом ҲАФИЗОВ
таржималари*

ИШҚИЙ МАКТУБ

Фирма хўжайини бўлмиш Энрико Рокко хизмат хонасига биқиниб ўтирарди. У севиб қолган эди. Изтироблардан қутулиш мақсадида у кўнглини очиб, муҳаббатини изҳор этмоқчи бўлди. Йўқ, у ўз гурури ва уятчанлигини бир ёққа суриб, муҳаббатини қизга мактуб орқали йўллайди.

“Ҳурматли севгилим, – деб хат бошлади Энрико ва дастлабки сўзларни тез орада У ўқишини ўйлаши биланоқ юраги дукиллаб уриб кетди. – Суюкли Орнелла, жону жаҳоним менинг, кўзимнинг оқу қораси, қалбимда ловиллаб ёниб турган шамчироғим, тунда нур таратиб тургувчи ойжамолим, севинчим, гулгунчам, менинг муҳаббатим...”

Хонага котиб Эрмете кириб келди.

– Кечирасиз, жаноб Рокко, сизни қабулхонада кутишяпти.. – дея котиб ташриф қоғозига кўз югуртирди. – Унинг фамилияси Манфредини экан.

– Манфредини? Биринчи марта эшитишим.

– Жаноб Рокко, у тикувчига ўхшайди. Ўлчов олгани келган экан...

– Э-ҳа... Манфредини. Ҳа, эсимга тушди. Унга айт, эртага келсин.

– Яхши, айтаман. Айтишича, уни ўзингиз бугунга чақиртирган экансиз.

Энрико оғир нафас олгач:

– Майли, айт, кирсин. Огоҳлантириб қўй, вақтим оз, – деди.

Хонага деярли тайёр бўлиб қолган костюмни кўтариб, тикувчи Манфредини кириб келди. Рокко бир дақиқага костюмни кийди, ти-

кувчи эса тезда ўз ишини бажариб, бўр билан керакли белгиларни чизиб олди.

— Кечиринг, ўта зарур ишим бор, вақтим зиқ. Хайр, Манфредини.

Энрико Рокко енгил нафас олиб, бориб жойига ўтирди-да, ишқий хат ёзишда давом этди.

“Фариштам, нозик ниҳолим, сен ҳозир қаердасан? Нималар қиляпсан? Сенга бўлган муҳаббатим шунчалар кучлики, у сени ҳар ёқдан, ҳатто шаҳарнинг нариги чеккасидан, етти денгиз оша ҳам сени топиб олади”.

“Қизик”, ўйлади Энрико ручкани қоғоз узра тез юргизар экан, “бу жуда ғалати-ку, ўттизни уриб қўйган кап-катта одам бўлсам, обрўли-эйтиборли киши шу гапларни ёзиб ўтирсам-а, бу ақлдан озиш бўлса керак”.

Кутилмаганда ёнидаги телефон жиринглаб қолди. Энрикoning курагига гўё арранинг тишлари ботгандек туюлди. Энтикиб тупугини ютганча телефон гўшагини кўтарди.

— Эшитаман.

— Салом! — нотаниш қизнинг назокатли овози эшитилди.

— Бунчалар овозинг кўпол-а. Тўғриси айт. Мен бевақт телефон қилдимми, дейман?

— Гапираётган ким? — сўради Энрико.

— Тавба, бугун кайфиятинг йўққа ўхшайди. Гапимга қулоқ сол... телефонда гаплашаётган ким дейсанми?

— Шошилма, ҳозир мен... — у телефон гўшагини “тарс” этиб жойига қўйди-да, қўлига ручкасини олди.

“Севгилим! — дея ёза бошлади у. — Кўчани туман босган. Ер лой, чор атрофдан бензин ва куйинди ҳиди анқиб турибди, менга ишон, азизам! Шу туманга ҳам ҳавасим келяпти, билсанг агар мен туман билан ўрин алмаш...”

Тўсатдан телефон яна жиринглаб қолди. Энрикoning танасида электр токи юриб кетгандек, типирчилаб қолди.

— Эшитаман!

— Энрико, қулоқ сол, — яна аввалги овоз эшитилди. — Мен атайлаб сен билан кўришиш мақсадида келсам-у, сен бўлсанг...

Энрико зарб еган одамдек чайқалди.

Телефон қилаётган қиз қадди-қомати келишган холаваччаси Франка эди. Яқиндан бери у Энрикога ноз-ишвалар қилаётганди, аммо йигит нима мақсадда бундай қилаётганини билмасди. Аёлларнинг барчаси ушалмайдиган романтик муҳаббатни орзу қиладилар. Ўз-ўзидан маълумки, у билан суҳбатлашмай қишлоғига қайтариб юбориш одамгарчиликдан эмас. Аммо Энрико ўз қарорида қатъий туришга аҳд қилди. Нима бўлганда ҳам у мактубни охирига етказиб қўйиши шарт.

Энрико мактубдан бошини кўтармай, севгилиснинг ҳаётига кириб бормоқда эди. Балки маҳбубаси мактубни охиригача ўқир, жилмайиб ҳам қўяр, сўнгра уни сумкасига солар ва ишқ-муҳаббат изҳорларига тўла ушбу қоғоз ифор ислари анқиб турган — лаб бўёғи, атир-упаси, гул тикилган рўмолчаси ва ишққа бой учрашувларни эсга солгучи анжомлар билан ёнма-ён турар... Мана, қарабсизки, энди Франка буларнинг барчасини барбод этиши турган гап.

— Энрико, хоҳласанг иш жойингга бораман, — сўзларини чўзиб талаффуз қилганча деди Франка.

— Йўқ, йўқ, кечирасан, мен жуда бандман.

— Кечирим сўрашнинг ҳожати йўқ. Мен билан учрашишни хоҳламсанг, гаплашмадик деб ҳисоблайвер.

– Эй, худойим-эй, дарров аразлайсан-а! Ишон, ишим бошимдан ошиб ётибди. Олдимга келавер, фақат кечроқ.

– Қачон?

– Хўш, икки соатлардан кейин.

Энрико телефон гўшагини қўяркан, Франка кўп вақтини олган-дек туюлди. Мактубни соат биргача жўнатиб юбориши керак, акс ҳолда, Орнелла уни фақат эртаси куни олиши мумкин. Ҳа-я, уни тезкор буюртма билан жўнатиши ҳам мумкин-ку.

“Урин алмашсам, — давом этарди у, — биламан, бу туман уйингнинг атрофини ўраб олаётгандир, ётоғинга ҳам кириб бораётгандир, унинг кўзи бўлса (ким билади, балки унинг кўзи ҳам бордир), у дераза орқали сени томоша қилиши мумкинлигини кўз олдимга келтиряпман. Сенинг ҳузуринга кириши учун наҳотки бирон-бир тешик ёки ёриқ топа олмаса. Шабаданинг енгил эпкени сенинг юзингни эркалаб сийпайди. Ахир туманга кўп нарса керак эмас ва менинг муҳаб..”

Эшик бўсағасида котиб Эрмете пайдо бўлди.

– Кечирасиз!

– Айтдим-ку, бандман деб! Ҳеч кимни қабул қила олмайман. Уларга айт, кечроқ келсинлар.

– Лекин...

– Яна нима демоқчисан?

– Пастда машинада сизни коммендатор Инверницци кутмоқда.

Қуриб кетсин, у ана шу Инверницци билан яқинда ўт тушган омборхонага бориб, экспертлар билан учрашиши керак эди. Жин урсин, у ёққа бориши тамоман эсидан чиқибди-ку! Йўқ, тақдир ундан ўч оляпти! Ҳозир у дўзах азобини тортмоқда. Ўзини касалликка солса-чи? Йўқ, бу мумкин эмас. Севгилисига тугалланмаган мактубни юборсинми? У ҳали маҳбубасига қанчадан-қанча дил розларини баён этиши керак. У бироз иккиланиб тургач, ёзув столи тортмасига мактубни солди ва пальтосини олди-ю, пастга қараб югуриб кетди. Чораси битта, тезроқ ишни битирса, мактубни давом эттириши мумкин. Худо ўнгласа, ярим соатдан сўнг у қайтиб келиши тайин.

Энрико йигирматакам бирда қайтиб келди, узоқдан қабулхонасида тўрт киши кутиб ўтирганини кўрди. У оғир хўрсиниб, хонасига кирди-да, стол тортмасини энди тортган эди ҳамки, хат жойида кўринмади. Юраги қаттиқ уриб кетганидан, нафас ололмай қолди. Наҳотки, кимдир унинг ёзув столини титган бўлса! Балки янглишаётгандир!

Худога шукур! У мактуб солган тортмани янглиштириб юборган экан. Бироқ мактубни соат биргача жўнатишнинг сира иложи йўқ. Ҳечқиси йўқ, агар мактубни тезкор буюртма билан жўнатса, (ҳатто шундай майда-чуйда масалалар бўйича ҳам у дам умидвор бўлиб, дам умидсизликка тушиб, ўз қарорини ўзгартириб турарди) Орнелла мактубни кечкурун қўлига олади. Йўқ, яхшиси, мактубни Эрмете орқали юборгани маъқулмикан. Йўқ, йўқ, котибни бундай нозик ишга аралаштирмагани маъқул. Мактубни ўз қўли билан етказди.

“батим учун узоқ масофаларни босиб ўтиш ҳеч гап эмас. Хат...”

Жиринг-жиринг! Яна телефон жиринглаб қолди. Энрико ручкани қўймай туриб, чап қўли билан гўшакни кўтарди.

– Алло!

– Сиз билан жаноби олийларининг котиби Такки сўзлашмоқда.

– Эшитаман.

– Мен трос масаласида гаплашмоқчиман.

Ошиқ Рокко ўзини гўё столга михлангандек ҳис этди. Гап катта келишув ҳақида борарди, унинг натижасига кўп нарса боғлиқ. Трослар етказиб бериш борасидаги сўзлашув йигирма дақиқа вақтини олди. Хат ёзишда давом этди.

“...то Хитой девори устидан ҳам учиб ўтиши мумкин. О...”

Эшик остонасида яна котиб пайдо бўлди. Энрико ғазаб билан унга сўз қотди:

— Мен ҳеч кимни қабул қилмайман, тушундингми?!

— Лекин, молия...

— Ҳеч кимни қабул қилмайман, ҳеч кимни! — деди Энрико жаҳл билан.

— Лекин молия назоратчисининг айтишича, сиз у билан учрашув белгилаган экансиз.

Бечора Энрико Рокко ҳолдан тояётганини ҳис эта бошлади. Молия назоратчисини қайтариб юбориш бу нодонликдан ўзга иш эмас. Эришган ишига путур етказиш, ҳақиқий ўзини барбод этиш демакдир. Шу сабабли ҳам у назоратчини қабул қилди.

Ҳозир соат йигирма беш дақиқаси кам икки. Қабулхонада бир соатдан бери холаваччаси Франка кутиб ўтирибди. Ундан ташқари Женевадан атайлаб келган муҳандис Штольц ҳам бор. Яна адвокат Мессумечи электрсиэлантиригич асбоблар сотилиши хусусида гаплашиш учун келганди. Ва ниҳоят, ҳар кун келиб уни муолажа қиладиган тиббий ҳамшира ҳам интизор бўлиб кутиб ўтирарди.

“... Жонгинам Орнелла!” — дея мактубни давом эттирди у умидсизликка тушиб.

Яна телефон жирингласа бўладими.

— Сиз билан савдо вазирлигидан коммендант Стаци гаплашяпти...

Дабдурустдан бошқа телефон қаттиқ жиринглади.

— Сиз билан консорциумлар конфедерацияси котиби сўзлашмоқда...

“... Гўзалликда тенгсиз соҳибжамол Орнелла! Мен сени билишингни истар...”

Котиб Эрмете эшик бўсағасида туриб, вице-префект доктор Бил келганини хабар қилди.

“...димки, жондан ортиқ сева...”

Телефон жиринглай бошлади.

— Бош штаб бошлиғи гапиряпти...

Яна қатор турган телефонлардан бири жиринглаб қолди.

— Епископ ҳазрати олийларининг шахсий котиблари гапирмоқда...

“...ман сени!” — ҳолдан тойган ҳолда ёзди Энрико.

Жиринг-жиринг! Телефонлар кетма-кет жирингларди.

— Кассацион суд бошлиғи сўзляпти...

— Алло! Алло!

— Олий кенгаш аъзоси сенатор Корморано гапиряпти.

— Эшитаман!

— Сиз билан император Ҳазрати Олийларининг адъютанти гаплашяпти...

— Эшитаман! Эшитаман! Ҳа, раҳмат Ҳазрати Олийлари, сиздан жуда миннатдорман!.. Албатта, генерал жаноблари, ҳозироқ чорасини кўраман.

— Алло! Алло! Албатта, адъютант жаноблари. Ҳазрати Олийларига ниҳоятда садоқатли эканлигимни айтиб қўйинг.

Энрико қўлидаги ручкани столга отиб юборди. Ручка думалаб стол четидан пастга тушди, пероси синганча ўша ерда қолиб кетди...

— Марҳамат, ўтиринг. Кириг, кираверинг. Йўқ, яхшиси, ором-курсига ўтира қолинг, жойлашиб ўтирасиз. Қайдай ёқимли, кутил-

маган учрашув-а!.. Мен нима дейишимни ҳам билмай қолдим... О, раҳмат! Қаҳвами ёки сигаретами?

Бу ҳолат қанча давом этиши мумкин? Соатлар, кунлар, ойлар, йиллар давомидами?

Кеч оқшомда Энрико ниҳоят ёлғиз қолди. У кетишидан аввал баённомаларни тартибга солмоқчи бўлди. Бир уюм турли хил ҳужжатлар орасидан бир варақ қўлда ёзилган ва санаси қўйилмаган мактубни кўриб қолди. Ўз дастхатини таниди. Қизиқиб мактубни бошидан-охиригача ўқиб чиқди.

“Қандай бемаънилик, қандай тентаклик! Буни қачон ёзган эканман-а!” — дея ўз-ўзини сўроққа тутиб, уялиб кетди. Ўзидан ранжиб, сийрак сочларини силаб қўйди. — “Бўлмағур гапларни қачон ёзган эканман? Орнелла ким бўлди экан?”

ШИФОКОР ҲУЗУРИДА

Мен кўриқдан ўтиш мақсадида шифокор ҳузурига бордим: ёшим қирққа киргандан буён мен буни мунтазам равишда ҳар ярим йилда амалга оширадиган бўлдим.

Карло Тратторе — менинг шифокорим ва эски дўстим. У мени беш қўлдек билади. Куз кунларидан бири. Ҳаво булут. Юракни сиқадиган ҳаво. Кеч кирмоқда.

Шифокор ҳузурига кириб бордим. Тратторе менга синчковлик билан қараб, кулиб қўйди.

— Кўринишинг жуда яхши, ҳа, жуда яхши! Бундан икки йил муқаддам кўринишинг бир аҳволда эди, деб ким ҳам айтарди.

— Ҳа, тўғри айтяпсан! Ҳаётда ўзимни бунчалик соғлом ҳис этмаган эдим. Одатда шифокорга нажот истаб, мурожаат этадилар. Бугун мен ёнингга хурсандлигимдан келдим: ўзимни жуда яхши ҳис этапман. Шунинг учун мен аҳволи-руҳиятимдан мамнунман. Тратторени доғда қолдирмоқчиман, ахир мен асрнинг ҳамма нарсаси таъсир этадиган асаблари қақшаган бемор эдим-да. Ҳозир эса асабларим қақшамайди, ҳаммаси жойида. Кун-бакун соғлигим яхшиланиб бормоқда. Эрталаб уйқудан тураман, дераза дарпардаси тирқишлари орасидан шаҳар тонгининг ёруғ нурлари хонамга тушиб туради, ўзимни нобуд қилиш фикри энди мени безовта қилмаяпти.

— Кўринишинг яхши. Кўрувдан ўтмоқчимисан? — ҳайрон бўлиб сўради Тратторе. — Юзингдан қон томиб турибди-я. Пул ҳам ишлол-майдиغان бўлдим. Юзларинг таранг.

— Ҳа, энди олдинга келиб қолганимдан кейин...

Ечиниб, каравотчага ётдим. Шифокор қон босимимни ўлчади. Юрак ва ўпкамни эшитиб кўрди. Лекин индамади.

— Хўш, қалай, — қизиқдим мен.

Тратторе елкасини учириб қўйди-ю, лекин жавоб бермади. У худди биринчи бор кўриб тургандек, менга тикиларди. Ниҳоят у:

— Нима десам экан, сени безовта қилувчи турли касалликларинг; бўлмағур фикрларни ўйлашларинг қаёққа йўқолди? Булар сени безовта қилмаяптими? Ахир сен ўзингни қўярга жой тополмас эдинг-ку? Сен айтмоқчисанки...

Мен қатъий равишда бош силкидим.

— Кўрмагандек бўлиб кетдим. Касалликни ҳам ўйламай қўйдим. Гўё мен бошқа одамга айланиб қолгандекман.

— Бошқа одамга айланиб қолгандек... — деди дўсти сўзларни чўзиб талаффуз қиларкан унинг гапларини тақрорлаб.

Туман тобора қуюқлашиб бормоқда, соат беш бўлмаса-да, кўчани зулмат боса бошлади.

– Эсингдами, – дедим мен, – тунда гоҳ бирда, гоҳ иккида юрагимни бўшатиш учун сеникига кириб борардим. Кўзларинг уйқудан юмилиб кетаётган бўлса ҳам, сен сўзларимни тинглардинг. Энди уларни эслашгаям одам уялади. Ушанда қандай тентаклигимни энди тушуняпман!

– Ким билади дейсан!..

– Нима-нима?

– Ҳеч нарса.

– Тўғриси айт. Сен энди бахтлимисан?

– Бахтли?

– Қандай баландпарвоз сўз-а!

– Яхши, савол-жавобга ўтамиз.

– Майли.

– Сен хотиржаммисан, ҳаётингдан мамнунмисан?

– Ҳа, мамнунман.

– Сен доим уйда, одамлар орасида, ишхонада бегонадек, ёлғиз ва ҳеч кимга керак эмасдек ҳис қилардинг ўзингни. Демак, бу ҳолатлар сени тарк этдими дейман?

– Ҳа, айнан шундай. Биринчи бор мен ўзимни жамиятнинг тўла-тўқис аъзоси сифатида ҳис қила бошладим.

– Шундайми? Табриклайман. Шунинг учун ўзингда ишонч, маънавий қониқиш пайдо қилибсан-да?

– Устимдан қуляпсанми?

– Асло. Сен энди бир маромда ҳаёт кечиряпсанми?

– Шундай деса ҳам бўлади.

– Телевизор кўряпсанми?

– Деярлик ҳар куни кечқурун. Биз Ирма билан у ёқ-бу ёққа камдан-кам борамиз.

– Спорт билан шуғулланияпсанми?

– Айтсам, ишонмайсан, ашаддий ишқибоз бўлиб қолдим.

– Қим учун?

– Ўз-ўзидан маълум-ку. “Интер” жамоаси учун-да.

– Қайси партиядасан?

– Тушунмадим?

– Мен сиёсий партияни назарда тутяпман.

Ўрнимдан туриб, дўстимнинг ёнига яқинлашиб бордим-да, қулогига шивирладим.

– Шуям сир бўпти-ю! Гўё буни ҳеч ким билмайдигандек гапирасан-а!

– Бу сени ҳайратга солмадимми?

– Ҳечам-да.

– Бу сендайлар учун оддий ҳолат. Машинани ёқтирасанми? Рулда ўзингни қандай ҳис қиласан?

– Кўрганинга сен мени таний олмасдинг?! Мени тошбақа юришимни эслайсанми? Ўтган ҳафта Римдан Миланга кетатуриб, вақтни белгилаб олдим. Биласанми, неча соатда етиб борибман? Тўрт соату ўн дақиқада... Шошмай тур. Нега сен мени сўроққа тутяпсан, а?

Тратторе кўзидан кўзойнагини олди. Тирсақларини столга тираб, бармоқларини чоғиштирди-да:

– Сенга нима бўлганини билишни истайсанми? – деди.

Мен унга тикилиб қараб турибман-у, юрагим ҳапқириб кетяпти. Наҳотки у мендан қандайдир хавfli касаллик топган бўлса?

— Бирон нарса бўптими? Тушунмадим. Сен шундай деб ўйлайсанми?

— Ҳаммаси тушунарли: мурдага айланибсан.

Тратторе ҳазил қилишни ёқтирмайди, айниқса, қабул вақтида.

— Мурда дейсанми? — дедим мен. — Қанақа мурда? Менда давоси йўқ касаллик бор эканми?

— Қанақа касаллик! Сени ўлим ёқасидасан деб айтганим йўқ-ку. Мен сени фақат мурдасан деб айтдим, холос.

— Буни қандай тушуниш мумкин! Беш дақиқа аввал сен менинг соғлиғимни ҳавас қиладиган даражада дегандинг?

— Соғлиғинг жойида! Одам бундан ортиқ соғлом бўлолмайди. Аммо, сен мурдасан. Сен шароитга мослашибсан, руҳан ва жисмонан жамоатга қўшилибсан, тинчлик, осойишталикда яшаяпсан, ўзингда ишонч пайдо бўлибди, шунинг учун сени мурдасан, деяпман.

— Шундай дегин! — демак, бу сўзларни кўчма маънода айтаётган экансан-да. Мен бўлсам қўрқиб ўтирибман.

— Сўзимни қандай тушунишингга боғлиқ. Жисмоний ўлим — оддий ва сийқаси чиққан ҳолат. Ўлимнинг даҳшатли кўриниши мавжуд: бу ўзига хосликни йўқотиш, ўз муҳитидан ташқарига чиқолмасликдир... Атрофингга боқ, одамлар билан суҳбатлаш. Камида уларнинг олтмиш фоизи мурдалар эканлигини кўрмайяпсанми? Уларнинг сони йилдан-йилга ошиб бормоқда. Улар ички ҳис ва туғёнларидан маҳрум бўлган, бир хил ҳаётга ўрганган итоаткор, ўз қиёфасини йўқотган одамлар. Уларнинг истаклари ва фикрлари бир хил ва сўзлашадиган мавзулари ҳам бир хилдир. Одамни қарахт қилувчи оммавий маданият бу.

— Бўлмаган гап! Мен шунчаки шайтон васвасасидан қутулдим, ўзимни фаол, янада ҳаракатчан ҳис қиляпман. Айниқса қизиқарли футбол учрашувини томоша қиладганимда ёки машинама тепкисини босаётганимда.

— Бечора Энрико! Мен сенга ачинаман, айниқса, сенинг аввалги ҳаловатингни йўқотган кунларингга ачинаман.

Бас! У мени ҳозирги осойишта ҳолатимдан чиқариб юбормоқчи.

— Яхши, сен айтгандай мурда бўла қолай, лекин нима учун охириги йилларда мен ясаётган ҳайкалларга талаб ошиб бормоқда. Агар сен айтгандек мен ўлик ҳолатда бўлсам...

— Қотиб қолган ҳолатда эмассан, сен мурдасан. Баъзан айрим халқ мурдалардан иборат бўлади. Юз миллионлаб мурдалар. Улар ишлайдилар, ихтиро қиладилар. Югуриб-еладилар ва ўзларидан жуда мамнун бўладилар. Бу бечоралар ўзларини мурда эканликларини тушунмайдилар. Ниҳоятда камчиликни ташкил қилган бир тўда одам уларга нима қилмоқ кераклигини, нимани яхши кўриш ва нимага ишониш кераклигини уларга буюрадилар. Худди Антиль ороллардаги сеҳргарлар мурдаларни тирилтириб, дала ишларига юбораётганларидек. Сенинг ҳайкалларингга келсак, улар сенга шону-шуҳрат келтирмаганининг ўзи сени айнан мурда эканлигингдан далолат бериб турибди. Сен ҳаётга мослашиб олдинг, кўникдинг, улар билан баробар қадам ташлаяпсан. Ўз фикрингни бошқаларга айтмай ичингга яширдинг, байроқларингни туширдинг, ноҳақ айтилган сўзларга исён кўтармадинг, телбалар, исёнкорлар, хаёлпарастлар сафидан чиқиб кетдинг. Шунинг учун ҳам ҳозир сенинг санъат асарларинг кенг омма — мурдалар дидига мос келади.

Дўстимнинг бу гапларини эшитишга ортиқ тоқат қилолмай сапчиб ўрнимдан туриб кетдим.

– Хўш, сен ўзинг-чи? Нега ўзинг ҳақингда индамайсан?

– Менми? – дея кулиб кўйди шифокор. – Мен ҳам, ўз-ўзидан маълумки, кўп йиллардан бери мурдаман. Ахир бу шаҳарда бундан қочиб қутулиб бўладими? Мен учун фақат озгина тирқиш қолган. У ҳам бўлса касбим туфайли... Ана шу тирқиш орқали ҳозирча у-бу нарсани кўриб турибман.

Ҳаммаёқни қоронгулик қамраб олганди. Саноат шаҳрини қалин туман қоплади. Дераза ойнаси орқали рўпарадаги бинонинг олд томони зўр-базўр кўзга ташланарди, холос.

“ЧИҚ-ЧИҚ” ТОВУШИ

Мен кўзга кўринган, ёши қирқлар атрофидаги бир асаб касалликлари шифокори билан танишман. У анчадан буён ўз касбига хос турли касалликдаги ҳолатларни синчковлик билан ўрганиб келмоқда. Ҳозир шу мавзуда талайгина аниқ маълумотларни йиғиб ҳам кўйган.

Мен у билан бир танишимнинг уйида учрашиб тураман. У кайфияти чоғ пайтида кўпинча ўз амалиётидаги қизиқ воқеаларни сўзлаб беради. Дарвоқе, у менга бир неча маротаба айтишига қараганда жуда кенг тарқалган ва фақат жуда тор доирадаги мутахассисларга маълум бўлган ҳодиса тўғрисида бир неча маротаба ҳикоя қилиб берганди. Унинг касбига қизиққанлигим сабабли, у касалларга қўйилган ташхисни ўқиб чиқишимга ижозат берди. Бу касбий сир бўлганлиги сабабли исми-шарифларини кўрсатмай улар ҳақда ҳикоя ёзишимга ҳам рухсат берди. Шу сабабли, табиийки, менинг ҳикоям ҳеч қандай илмий аҳамиятга эга эмас.

Инсонга хос мазкур хосиятни турли ном билан аташ қабул қилинган: “соат синдроми”, “азалий пульсация”¹, баъзан эса “чиқ-чиқ” дейишади. Олдиндан айтиб кўяй, соат ўз эгаларининг умри тугаши билан, ҳатто улар эгасидан узоқроқда турган бўлса ҳам (менинг шифокоримда шунга ўхшаш ҳодисалар учрамаганди) таққа тўхташи ҳақида сўзлайдиган бўлсам, бунинг қадимги ривоятларга ҳеч қандай дахли йўқ. “Чиқ-чиқ” овози одатда кимгадир бахтсизлик олиб келса, кимгадир улкан бахт келтиради. Биз уни ҳикоямиз сўнгида мисол тариқасида айтамыз.

Менга танишиб чиқиш учун рухсат этилган баённомаларнинг ичида А.А.хонимга тегишли батафсил ёзилган баённома ҳам бор эди. А.А.хоним Удинада истиқомат қилар экан. У бўлиб ўтган воқеаларнинг бевосита иштирокчиси бўлган. Бу воқеа кўп йиллар аввал – у энди ўн беш ёшга тўлиб, гимназиянинг бешинчи синфида ўқиб юрган кезларида содир бўлган эди. Шифокор дўстим, А.А.хоним жуда нозиктаъб, шу билан бирга вазмин эканлигини менга айтганди. Вақтингизни олмаслик учун ниҳоятда синчковлик билан ёзиб ташхис қўйилган воқеанинг қисқача мазмуни билан таништирмоқчиман.

Соппа-соғ А. исмли қиз кечкурун соат ўндан ошмасданок, ўрнига ётди дегунча дарҳол донг қотиб ухлаб қолиш одати бор эди. Унинг ётоғи ота-онасининг хобхонаси ёнида. Иккита укасининг хонаси ҳам алоҳида эди, улар даҳлизнинг охириги хонасига жойлашгандилар. Бир сўз билан айтганда, ўтган асрнинг қишлоқ фуқароси муқим яшайдиган оддий уйларда яшар эдилар.

¹ Пу л ь с а ц и я – уриб туриш (қонни, юракни ва бошқ.).

Одатда қиз тун бўйи тинч-осойишта ухларди. Кунларнинг бирида ухлаганидан сўнг тахминан бир соат ўтгач, яъни соат ўн бирларда у чўчиб уйғониб кетди. Сукунат чулғаган тунда у ётган каравот ёнида соат қапгирининг тебраниши каби “чиқ-чиқ” товуши бир маромда эшитила бошлади.

Аввалига А.исмли қиз бу жавон устида турган қўл соатнинг чиқиллаши бўлса керак, деб ўйлади: тунда ҳар қандай товуш ҳам аниқ-тиниқ эшитилади. Ҳатто қўл соатлари ҳам баъзан-баъзан баланд овозда чиқиллайди. Аммо бу кеча қўл соати хонанинг бошқа бурчагида турган диван устида қолганди.

Хонада бошқа соат деворга осиб қапгирли соат уйда йўқ эди. Бунинг устига эшитилаётган зарб овозлари шу даражада баланд эдики, бу овоз гўё ё юқори қаватдан, ё пастки қаватдан эшитилаёти, деб ўйлаш мумкин эди. Саросимага тушган А. исмли қиз ўрнидан туриб, чироқни ёқди ва соат қапгири зарбини эслатувчи, баландроқ овозда асабга тегувчи бу овоз қаердан келаётганини қидиришга тушди.

У хоналарни кезар экан, борган сари миясига ўрнашиб қолган “чиқ-чиқ” товуши гўё унинг ёнгинасида чиқиллаётганига тобора ишона бошлади. Наҳотки бу босинқираш ёки галлюцинация бўлса. Қиз қўрқиб онасини уйғотди. Она ҳам бу товуш худди қизи ортида эшитилаётгандек аниқ-тиниқ эшита бошлади.

Она-бола қизи ётган хонани обдон қўздан кечириб чиқишди, лекин бу ғалати ҳолатни исботлаб берувчи бирон нарсани топа олмадилар. Энг қизиги, бу овоз қиз қаёққа бормасин, уни таъқиб этиб борарди. Қолган хоналарда одатдагидек жимлик ҳукм сурарди.

Қиз ва онаси бу ҳолатдан қўрқиб, отани уйғотдилар. Отаси уйқу-сираганча уларнинг инжиқликлари ҳақида нималардир деб, гўлдиради, аммо сирли “чиқ-чиқ”ни эшитибок ўрнидан сапчиб туриб кетди. Бу овоз қаердан келаётганини аниқлаш мақсадида бир соатлар чамаси овора бўлишди. Ниҳоят, ота босиб келаётган уйқусини тарқатолмай, қизи билан онасини ташвишли ҳолатда қолдирганча, адёлини бошига тортиб, уйқуга кетди.

Она-бола тинчлигини йўқотдилар, уйнинг ҳаммаёгини — барча жиҳозларни тинтишда давом этдилар. Асабни бузаётган “чиқ-чиқ” товуши эса аввалгидек қизни таъқиб этишда давом этарди.

Эрта тонгда соат жиринглади. Она-бола ҳамон хонама-хона юрибдилар. Улар обдон ҳолдан тойгандилар. Бундан бу ёғига нима қилишларини билмасдилар. Бу ҳол ҳамон давом этарди.

Соат олтини кўрсата бошлади. Тонг ҳам ёришди. Сўнг аста-секин атрофни ўз нури билан мунаввар этишга киришди. Қуёшнинг илк нури хонага тушиши биланоқ “чиқ-чиқ” этаётган овоз эшитилмай қолди.

Эртаси кун кундузи соат учлар чамаси уйдан унча узоқ бўлмаган жойда кўчани кесиб ўтаётган А.исмли қиз “Пикап” машинаси тагига тушса бўладими. У бир ойдан ортиқ ўлим билан олишиб ётди.

Ёзув машинасида ёзилган йигирма беш бетлик иловада батафсил баён этилган воқеа тафсилотлари ҳозирги кунда соғ-саломат юрган онаси ва уч йил аввал вафот этган отасининг имзолари билан тасдиқланган эди.

Асаб касалликлари шифокорининг ҳужжатлар тўплами ўттизта ҳисоботдан иборат бўлиб, уларнинг қўпчилигида шундай маълумотлар қисқа қайд этилган эди: уларнинг барчасида қандайдир келиб чиқиши номаълум бир маромдаги товушлар эшитилиши тасдиқланган эди (кимдир “чиқ-чиқ” овозини эмас, балки томчи овозини

эшитган эди). Бу воқеалардан сўнг ҳар сафар ғайритабиий ҳодисалар рўй берарди. Соат капгирнинг у ёқдан-бу ёққа тебраниб “чиқ-чиқ” қилиши “Ватцолер” альпинист базасидаги тунги сукунатни бузиб турарди. Бу ер тоғдан ҳам юксак деб номланувчи тик қояни забт этиш мақсадида эрта тонгда икки ёш поляк жўнаб кетдилар. Уларга қайтиб келиш насиб этмаганди.

Ҳайдовчининг гапига қараганда иш бўйича Римга кетаётган Ан-конлик кема эгасини бутун йўл давомида “чиқ-чиқ” овози тарк этмаган экан; орадан бир кун ўтгач, Латццаро Спалланцани кўчасида уни юрак хуружи тутиб қолибди.

Шов-шувга сабаб бўлган ҳалокатдан қутулиб қолган бир кимсанинг ҳикоя қилиши бўйича, Лонгарон уйларнинг бирида бир кун аввал қулоқни қоматга келтирувчи “чиқ-чиқ” товуши эшитилган экан.

Шундан сўнг янаям ғаройиб ҳодисалар рўй берибди. Масалан, шифокор ўз маълумотномасида ёзишича, у орзу ҳам қила олмаган нуфузли клиника директори лавозимига кутилмаганда тайинланиши олдидан ҳам айнан туни билан соатнинг шундай сирли равишда “чиқ-чиқ” қилиши эшитилган экан. Бошқа яна бир маълумотда театрда статист бўлиб ишлайдиган бир аёлнинг омади чоғиб ўзига ёққан одамга турмушга чиқиши билан боғлиқ бўлганди.

Мода ва косметика соҳасида бутун дунёга машҳур бўлган ва ҳозирги вақтда катта қудратга эга бўлган бир аёлнинг бу борадаги эътирофи ҳам маълум. Бу аёл ўта қашшоқ яшаган экан. Шу тунда уни “чиқ-чиқ” овози қулоғи остида чиққиллайверган экан, бу овоздан безор бўлиб, жонига қасд қилмоқчи ҳам бўлибди. Орадан бир кун ўтар-ўтмас тайёр кўйлақлар ишлаб чиқарувчи фирманинг ёш ҳуқуқшуноси билан бўлган тасодифий учрашувдан сўнг унинг ҳаётида ажойиб истиқболлар очила бошлабди.

Мен маълумотномани тинмай ўқир, ундан ўзимни узиб ололмасдим. Менда ҳали ўқилмаган бир даста хатлар бор эди. Уларда турли хил тасодифлар ҳақида ҳикоя қилинганди. Кеч кирди. Шифокор, унинг исмини айтиб ўтирмайман — рўпарамда диванда ўтирганча менда қандай ўзгариш содир бўлишини кутаётгандек тикилиб ўтирарди.

У нимани кутаётганди... Хонадаги сукунатни аввал эшитилар-эшитилмас, сўнг борган сари аниқ ва бир маромда чиқиллаётган соатнинг “чиқ-чиқи” эшитила бошлади. Оқ ранга бўялган илмий лабораторияга ўхшайдиган кабинетда ҳеч қандай безак ва соатлар йўқ эди. Мен шифокорга тикилиб қолдим. Унинг ранги оқарганча, менадан кўз узмай ўтирарди.

Бу менга бедаво касалликнинг ташхисини айтиш учун ўйлаб топилган нозик ва устамонлик билан топилган йўл, деган ўй ўтди ҳаёлимдан. Бу бир маромдаги элас-элас эшитилаётган овоз паркет остидан чиқаётгандек туюларди.

Мен бир қарорга келдим.

— Профессор, афтидан бу овоз менга эшитилаётган овоз бўлса керак.

У гапимни маъқулламай бош чайқади.

— Агар... Очигини айтаётганим учун кечирасиз.

— Нима гап?

— Ҳаяжонланманг. Бу таҳлика менга тегишли.

— Сиз айтмоқчисизки...

— Ҳа, бир ойдан ошди. Ҳар тунда шундай ҳолат такрорланади. Бир дақиқа ҳам менга тинчлик бермайди. Тақдир ишорасими? Махфий ҳукми? Бир ойдан бери қандайдир овоз қулоғим остида “чиқ-чиқ”

этади. Бу ҳолат кимдасир рӯй берса, эртаси куни нимадир содир бўлади. Менда эса бундай ҳолат содир бўлмапти. Яшаб юрибман. На ҳалокат, на кутилмаган ҳолатлар, на бир ишора, на зарба, на муҳаббатдан дарак йўқ. “Тақдир эшик қоқмоқда” деган сўзларни ўқиган бўлсангиз эҳтимол. Барчасига ишондингиз, тўғрими, Мойра соатлари “чиқчиқ” этади, эртаси куни эса... Фақат мендагина ҳеч қандай ҳолат юз бермайди! Жуда қизиқ. Ахир, бу камситилиш эмасми? Сиз нима дейсиз? Мен омадсиз кимсаманми? Омад кулиб боқишини кутиб яшайман.

ИККИ ҲАЙДОВЧИ

Орадан кўп йиллар ўтди. Мен ҳамон онамнинг жасадини узоқдаги қабристонга олиб кетаётган қора фургоннинг икки ҳайдовчиси нима ҳақда гаплашиб кетганларини ҳамон ўз-ўзимдан сўрайман.

Йўл узоқ бўлиб, уч юз километрдан ортиқ масофани ташкил қиларди. Гарчи автомашиналар қатнайдиغان йўл унча тирбанд бўлмаса-да, фургон имиллаб борарди. Биз фарзандлар фургондан юз метрдан орада келаётган машинада кетиб борардик; машина спидометри стрелкаси 60 билан 70 ўртасида чайқалиб турарди. Бу фургон машинаси тез юришга мослашмаганлигидан бўлса керак. Мен қоидага қўра шундоқ бўлса керак, деган хаёлга бордим. Катта тезликда юриб марҳумни охириги манзилига олиб бориш — бу унга нисбатан беҳурматлик бўлса керак, деб ўйладим. Онт ичиб айтишим мумкинки, онам тиррик бўлганида борми, соатига 120 километр тезликда юриш унга жуда ёққан бўларди: ҳарҳолда онажоним буни уйимиз жойлашган Беллунога доимий ёзги саёҳат деб тасаввур этган бўлармиди.

Июн ойининг биринчи куни; ҳаво ажойиб, ён-атрофда гулга бурканган ўтлоқзор ястаниб ётарди; онажоним бу ерлардан табиатга мафтун бўлиб неча маротабалаб ўтмаганди, дейсиз. Афсуслар бўлсинки, онажоним шу он буларни кўриб баҳра ололмасдилар. Жазирама қуёш тик кўтарилган. Рўпарада сароб пайдо бўлганлиги сабабли, олдинда кетаётган машиналар гўё ҳавода парвоз қилаётгандек кўринарди киши кўзига.

Фургон спидометрининг стрелкаси ҳамон 60 билан 70 оралигида бориб-келарди; фургон машинаси назаримда гўё олдимизда бир жойда туриб қолгандек эди. Ёнимиздан эса бизга алоқаси йўқ машиналар эмин-эркин гизиллаб ўтиб борарди. Усти очиқ спорт машиналарида эркак ва аёллар, баъзан шўх қизлар ёш йигитларнинг ёнида сочларини шамолда ҳилпиратганча кетиб борардилар. Марҳумни олиб кетаётган фургон машинаси имиллаб юраётгани сабабли ҳатто тиркамали оғир юк машиналари ҳам биздан ўзиб кетаётган эдилар; фикри ожизимча, онажонимни ярқираган қизил пойга машинасига солиб учуриб борсақ, уларнинг руҳи шод бўлган бўлур эди. Онам шундай бўлишини чин юракдан истарди, чунки у бу дунёдан кетатуриб, бир оз бўлса-да, ҳаёт завқидан баҳраманд бўлган бўлармиди...

Шунинг учун ҳам бу икки ҳайдовчи нима ҳақда суҳбатлашаптилар, деб ўз-ўзимдан сўрайман; улардан бири баланд бўйли, бўйи бир метру саксон беш сантиметр чамасида, миқтидан келган бу одамнинг истараси иссиқ эди. Иккинчи ҳайдовчи ҳам бақувват, соғлом, гавдали йигит эди; мен бу икки ҳайдовчини йўлга тушиш олдидан кўргандим: уларнинг ташқи кўриниши бажараётган ишларига сира монанд эмасди; уларга кўпроқ темир-терсак ортилган машина ҳайдовчиси бўлиш ярашарди.

Қизиқ, улар ҳозир нима ҳақда гаплашаётган эканлар-а, чунки уларнинг гапини марҳум онам эшитиб кетаётган бўлиши тайин, чунки марҳум жаноза ўқилмагунча тирикларнинг гапини эшитади дейишади-ку... Ёмон гап гапиришмаётган бўлсалар керак. Йўл узоқ, кишини зериктирувчи йўлда нима ҳақдадир гаплашиб кетишлари керак-ку, ахир; уларнинг шундоққина ортида, бор-йўғи ўн сантиметр нарида онажонимнинг жасади ётибди, ўз-ўзидан маълум ҳайдовчиларга бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқдек. Инсон ҳар қандай касбга тез кўникар экан.

Онажоним эшитиши мумкин бўлган сўнгги сўз, бу икки ҳайдовчининг суҳбатлари эди; ахир биз манзилга етиб боришимиз билан ибодатхонада жаноза ўқиш бошланади ва шу ондан бошлаб барча сўзлару товушлар бизнинг ботиний ҳаётимизга тегишли бўлмай, балки боқий дунёга тааллуқли бўлади.

Қизиқ, икки ҳайдовчи нима ҳақда гаплашишди экан-а? Иссиқлик ҳақидамикан? Орқага қайтиш қанча вақтни олиши ҳақидамикан? Ёки ўз оилалари тўғрисидамикан-а? Ё футбол командалари ҳақидамикан? Йўлда учраган дам олиш жойларини бир-бирларига кўрсатиб, улар олдида тўхтаётган олмасликлари ҳақидамикан? Қаршиларидан келаётган машиналар ҳақида билимдонларча баҳс юритдилармикан? Ахир дафн фургонларининг ҳайдовчилари ҳам автомобилчилар ҳисобланадилар-ку, машина моторлари уларни ҳам жуда қизиқтиради. Ёки бир-бирларига ишқий саргузаштлари ҳақида сўзлаб бераётганмиканлар? “Биз доим машинага бензин қуйиб олувчи шахобча ёнидаги қаҳвахонада ишлайдиган малласоч эсингдами? Ҳа, ҳа ўшани...”, — “нима, сени гапингга жуда ишондим-да!”, “Шу ерда тил тортмай ўлай!..” Балки улар бир-бирларига бепарда латифаларни айтиб кетишгандир?

Узоқ йўл давомида ўзларидан бошқа ҳеч ким бўлмаган машинада йўлда зерикмаслик учун яна нималар ҳақида гаплашган бўлишлари мумкин? Албатта, улар ёлғиз эдилар, орқаларида фургон ичида нима борлигини бу икки ҳайдовчи ҳеч хаёлларига келтирмаганлар ҳам, умуман, мурдани унутиб юборганлар. Онажоним уларнинг ҳаёсиз латифаларини, кулгиларини эшитганмиканлар? Албатта эшитганлар, ҳа, юраклари орқага тортиб кетган бўлса керак, эҳтимол: бу эркаклардан у нафратланмаган, лекин у севиб яшаган бу дунёдаги сўнгги овозлар мана шундай тутуриқсиз бўлиши адолатдан эмас-да!

Биз деярли Виченцага етиб қолгандик; қоқ чошгоҳ пайтдаги иссиқдан нарсалар эриб, киши кўзига хиралашиб, худди титраётгандек кўринарди. Шу тобда онажонимнинг ёнида жуда кам бўлганимни ўйлаб қолдим. Қалбимда қандайдир оғриқни ҳис эта бошладим, буни одатда виждон азоби дейдилар.

Ўша дақиқадан бошлаб изтиробли хотиралар миямга нега қуйилиб келаётганини сира тушунолмасдим, унинг овози тез-тез такрорланарди. Таҳририятга кетиш олдидан эрталаб онажонимнинг хонасига кирганимда менга айтадиган гапларининг ақс-садоси мени таъқиб эта бошлади: “Ойижон, аҳволингиз яхшими?”. “Бугун яхши ухладим. Дори таъсирида”. “Таҳририятга кетяпман”. “Майли, болам хайр! Яхши бориб кел!”

Мен йўлакка чиқишим ҳамано шундай сўзлар қулоғим остида янграрди: “Дино!” чақирарди онам. Мен аста оргимга қайтардим. “Тушликка келсанми?” — “Ҳа”, дея жавоб қайтарардим. “Кечки овқатга-чи?”

“Кечки овқатга-чи?” Эҳ, тавбангдан кетай Худойим, онажонимнинг бу саволи қанчалар эркалаш ва меҳрга тўла соддадиллик билан айтилган беғубор сўзлар эди-я! У талаб ҳам қилмасди, буйруқ оҳангида ҳам гапирмасди, балки шунчаки меҳр билан эркалаб сўрарди, холос.

Шу тобда аслида менга баланддан қаровчи қизлар билан белгиланган учрашувлар ёдимга тушарди. Соат саккиз ярим бўлганда касалванд, бир оёғи гўрда бўлган онам яшаётган қоронғу кулбага қайтиб келиш ҳақидаги фикр менда нафрат уйғотарди; нега энди шу дамда онамнинг гапига кулоқ солмаган мендек бадбахт ўғил, даҳшатли фикрларга борганлигимни тан олишга қўрқаман, аслида шундай бўлган эди-ку! “Билмайман!” — дея жавоб қилардим мен. — “Кўнғироқ қиламан!” Уйга келмаслигимни айтиш учун кўнғироқ қилишимни аввалдан биларди. Онажоним дарҳол фаҳмларди: кўнғироқ қилиб келмаслигимни дарҳол тушунарди. Бечора онажонимнинг “майли” деган сўзида мендан ранжигани сезилиб турарди. Бунчалар худбин бўлмасам!..

Ўша пайтлар уялмаганман ҳам, виждоним қийналмаган ҳам. Кўнғироқ қиламан, дер эдим. Онажоним эса кечки овқатга келмаслигимни яхши биларди.

Қари, касалманд, қувватдан қолган, умри тугаб бораётганини сезган онам, ҳойнаҳой, ўғли кечки овқатга уйга келиб, бирга ўтирганидан боши осмонга етган бўлур эди. Унга бир оғиз гапирмасам ҳам, ёнида индамай ишимдан жиғибийрон бўлиб ўтирсам ҳам кўнгли тоғдек кўтариларди. Ўз хонасида ётар экан — кўпдан буён ўрнидан турмасди — у мен шу яқин ўртада; ошхонада эканлигимни билганининг ўзиёқ, суянчиғи ёнида эканлигини ҳис этган бўларди.

Йўқ, мен волидамнинг ёнида бўлолмадим, тентак, аблаҳ, мендек ўғил ошна-оғайниларим билан Милан кўчалари бўйлаб тентираб юрардим ва кўнгилхушлик қилардим. Ҳаётимнинг асосий мазмунини ташкил этувчи, ёлғиз суянчигим, кайфиятимни тушунадиган ва мени жондан севадиган инсон, мен учун жон олиб, жон беришга тайёр онажонимнинг кунлари тугаб бормоқда эди. Мен бу дунёда яна уч юз йил яшасам ҳам бундай меҳрибон зотни тополмайман. Ҳа, ишончим комил.

Кечки овқат пайтида айтадиган икки оғиз сўзим унинг кўнглини тоғдек кўтариб юборарди. Мен диванда, у каравотида ётган пайтларда ўтган куним, ишим ҳақида сўзласам, гўё мендан бир дунё гап олгандек ҳис этарди ўзини, унга шу кифоя эди. Кечки овқатдан сўнг тўрт томоним қибла, истаган жойимга боришим, истаган ишимни қилишим мумкин эди, у ҳатто кўнгил очишга бир оз вақт топганлигимдан хурсанд ҳам бўларди. Тун бўйи йўқ бўлиб кетишимдан аввал, онамнинг хонасига яна бир бора бош суқардим... “Ўзингизга укол қилдингизми?” дердим, “Ҳа, бугун тўйиб ухласам керак”, дерди онам хотиржам.

Онажонимга кўп эмас, озгинагина эътибор кифоя эди! Мен худбин ўғил унга шуни ҳам раво кўрганим йўқ. Чунки худбинлигим туфайли, ўғил сифатида онамни севишимни тан олмасдим, тўғрироғи, тан олишни истамасдим, онажоним, энди сўнги манзилга кетаётиб ҳам икки бегона ҳайдовчининг бемаъни, валакисаланг гапларини, беҳаё латифаларию кулгиларини эшитиб кетяпти. Умрининг охирида ҳам Худо уни ёрлақамасди.

Энди кеч, жуда кеч! Бува-бувилари, отаси ёнига онасининг дафн этилганига ҳам ҳадемай икки йил бўлади. Тобутларнинг барча тир-

қишлари тупроқ билан тўлган, онда-сонда қовжираб қолган ўтлар кўзга ташланади. Бир неча ой аввал мис гулдонга солиб қўйилган гуллар ҳам қуриб қолганди, уларни қандай гул эканлигини билиб ҳам бўлмасди. Минг афсуслар бўлсинки, у бетоб бўлиб ётган ва ўлишини сезган вақтни орқага қайтариб бўлмас экан. Онажоним сукутда, менга таъна қилаётгани йўқ, ҳойнаҳой, мени кечиргандир, ахир мен унинг яккаю ягона ўғлиман-ку! Ҳа, кечирган бўлса керак. Бу ҳақда ўйласам виждоним қийналади.

Қабрга қўйилган тошга қалбдаги изтироблар битилган эди. У ёзувларни йўқотиш учун умр ҳам етмайди. Орадан миллиард асрлар ўтар, аммо менинг айбим билан онажоним чеккан изтироблар ва ёлғизлик асло кўнглимдан ўчмагай. Қалбимга бу азобдан қутулолмасам керак, бунга ожизман. Кўнглимни таскин берувчи бир нарса қолганди: у ҳам бўлса унинг руҳи мени кўриб турибди, тавба қилсам бўлади, деган юпанч эди, холос.

Лекин энди у мени кўрмайди. Онажоним бу дунёда йўқ, у ўлган. Йиллар мобайнида чириб бораётган мурдадан бошқа ҳеч нарса йўқ.

Ҳеч нарса? Ҳа, ҳеч нарса қолмади. Наҳотки, онажонимдан ҳеч нарса қолмаган бўлса?

Ким билади? Вақти-вақти билан, айниқса, чошгоҳ пайтларда ёлғиз ўтирганимда мени ғалати бир туйғу чулғаб олади. Гўё ичимга қандайдир тушунарсиз мавжудот кириб олгандай бўлади. Шундан сўнг ўзимни ёлғиз ҳис этмайман, ҳар бир ҳаракатим ва ҳар бир сўзим ичимга қандайдир сирли руҳ кириб олганини тасдиқлагандай бўлади. У — Онажоним! Аммо бу сирли ҳолат узоққа борма, бор-йўғи бир ярим соатлар давом этади. Сўнгра яна кун бўйи ҳаётнинг оғир тегирмон тоши мени эзишда давом этаверади.

ТЕЗЮРАР ПОЕЗД

— Бу сен кетадиган поездми?

— Ҳа, мен кетадиган поезд.

Перроннинг чирк босиб кетган бостирмаси остида кўзғалишини кутиб турган паровоз гўё қутурган буқадек кишини ваҳимага соларди.

— Сен шу поездда кетасанми? — деб сўрашди мендан.

Паровоздан шовқин билан чиқаётган буғ одамни даҳшатга соларди.

— Ҳа, шу поездда кетаман, — дея жавоб бердим мен.

— Қаерга кетяпсан?

Мен борар манзилимни айтдим. Авваллари дўстларим билан бўлган суҳбатда сўрашганда ҳам бу манзилнинг номини айтмаган эдим. Ҳойнаҳой, бу камтарлигимдан бўлса керак. Негадир шу манзилнинг номи одамларнинг қизиқишини уйғотади. Унинг номини ёзишга ҳозир ҳам журъатим етмайди.

Уша пайтда менга, худди сурбетга қарагандек ғазаб билан, кимдир тентакка қарагандай шубҳа билан, кимдир хомхаёл билан яшовчи одамга қарагандек ачиниш билан менга қарарди. Кимдир устимдан куларди. Мен вагонга сакраб чиқдим, ойнани очиб ташқаридан танишларимни қидира бошладим. Аммо биронта таниш чеҳра кўрингани йўқ.

— Қани, учар поездим, йўлга туш. Вақтни йўқотмайлик, шамолдек ел! Ҳурматли машинист, кўмирни аямай ёқ! Учар аждарингизга қамчи босинг!

Ўрнидан кўзғалган паровознинг пишқирган овози эшитилди. Вагонлар аста-секин ўрнидан силжиди, бостирма устунлари бирин-ке-

тин ортда қола бошлади. Сўнг уйлар ва яна уйлар, фабрикалар, томлар, уйлар, яна уйлар, кўришиб турган завод мўрилари, дарвозалар ва яна уйлар, дарахтлар, томорқалар, яна уйлар, яйловлар, далалар, осмонда сузиб юрган паға-паға булутлар бирин-сирин кўзга ташланиб орқада қоларди. Қани, олға машинист! Бор кучинг билан тезликни ошир!

Ё тавба, биз қандай учиб борар эдик-а! Бу тезликда биринчи рақамли станцияга, сўнгра иккинчисига, учинчи, тўртинчи ва бешинчисига етиб бориш ҳеч гап эмас, деб ўйлардим. Мамнун ҳолда ташқаридаги телеграф симларининг дам пасайиб бориши, сўнгра яна кўтарилиб пастга тушишини томоша қилиб кетардим. Поезднинг тезлиги борган сари ошиб борарди. Рўпарамда қизил духобали ўриндиқда икки жаноб ўтирарди, афтидан уларнинг поездда кўп юрганликлари кўришиб турарди; улар негадир дам-бадам соатларига қараб кўярдилар ва бошларини чайқаганча минғирлаб, нимадандир норози бўлиб сўзлашардилар.

Аслида тортинчоқ бўлсам-да, шу тобда журъат этиб:

– Узр, саволим ўринсиз бўлса-да, жаноблар, айтинг-чи, сизлар нимадан норозисизлар? – деб сўрадим.

– Ҳа, жуда аҳволимиз танг, – деди ёши каттароқ жаноб. – Чунки, поезд имиллаб юряпти. Ҳа, имиллаб... Шу юришда давом этсак, манзилимизга кечикиб борамиз, биродар.

Мен уларнинг гапига қўшилмасам-да, лекин ўйлашиб қолдим. Одамларнинг кўнглини олиш қийин; ахир биз тушган поезд ўзининг қувватига яраша шитоб билан кетяпти-ку. У йўлбарс каби бақувват, ахир. Шу вақтгача бошқа поездлар юролмаган катта тезликда борапти-ку, ахир. Эҳ, норози йўловчилар-эй.

Поезд тез юрганидан темир йўлнинг икки ёнидаги далалар липлип этиб ортда қолмоқда эди. Назаримда биринчи станцияга поезд мўлжалдан аввалроқ етиб келганди. Соатга қарагач, биз жадвал бўйича аниқ юраётганимизга ишонч ҳосил қилдим. Режага кўра. Бу ерда мен муҳим масала бўйича, муҳандис Моффин билан учрашишим керак. Вагондан тушгач, келишувга биноан мени Моффин кутиб турган қаҳвахона томон ошиқдим. У энди тушлик қилиб бўлган экан.

Мен муҳандис Моффин билан саломлашгач, унинг ёнига ўтирдим, лекин у келишувимиз ҳақида лом-мим демай, гўё вақтимиз кўпдек, об-ҳаво ва майда-чуйда арзимас нарсалар ҳақида гапирарди. Орадан ўн дақиқа ўтди (поезднинг жўнашига бор-йўғи етти дақиқа қолганди), ниҳоят у чарм сумкасидан керакли қоғозларни чиқарди. Шу орада безовталаниб, соатга қараётганимни сезиб қолди.

– Йигитча, афтидан шошяпсиз шекилли, – деди кесатиб. – Очиғини айтсам, шошириб турганлар менга ёқмайди...

– Сиз мутлақо ҳақсиз, жаноб муҳандис, – эътироз билдиришга журъат этдим мен, – лекин бир неча дақиқадан сўнг, поездим жўнаб кетади ва...

– Ундай бўлса, – деди у шоша-пиша ҳужжатларни йиғиштирар экан, – кечирасиз, мен жуда афсусдаман, бу иш ҳақида бошқа сафар, сизнинг вақтингиз бемалолроқ бўлган пайтда гаплашармиз, азиз биродар, – дея жойидан кўзгалди.

– Кечирасиз, – дея гўлдирадим мен, – айб менда эмас, биласизми, бу поезд...

– Буни менга аҳамияти йўқ, ҳа, аҳамияти йўқ, – деди у ва бир сўзлик эканлигини намоиш этаркан, кулимсираб қўйди.

Ўрнидан силжиган вагоннинг зинасига зўрға чиқиб олдим. “Нимаям қилардим! — дедим ўзимга-ўзим. — Майли, учрашувни кейинги сафарга қолдирсак-қолдирибмиз-да. Муҳими, йўлдан адашмасак бўлгани”.

Биз далаларни ортда қолдириб борардик. Телеграф симлари дам юқорига кўтарилиб, дам пастга тушиб борарди, бепоён яйловлар бўйлаб кета бошладик. Уйлар тобора камроқ кўзга ташланарди, чунки биз шимол томон кетмоқда эдик. Маълум бўлишича, бу ерларда одамлар кам яшардилар, ҳа, бу ерлар овлоқ жойлар эди.

Аввалги ҳамроҳларим жойларида кўринмадилар. Мен жойлашган купеда юзидан нур ёғилиб турган роҳиб ўтирарди. У тинмай йўталарди. Ойна ортидан эса яна яйловлар, ўрмонлар, ботқоқликлар бирин-бирин ўтиб боарди. Бекорчиликдан соатимга қараб қўйдим. Йўталиб турган протестант роҳиби ҳам соатига қараб қўйди-да, бошини чайқади. Бу сафар мен ундан нега бошини чайқаганини сўраб ўтирмадим, чунки сабаби беш қўлдек равшан. Соат ўн олтию ўттиз беш дақиқа ўтганини кўрсатиб турарди. Демак, ўн беш дақиқа аввал биз иккинчи станцияга етиб келишимиз керак эди, ваҳоланки, станция узоқдан ҳам кўзга ташланмас эди.

Иккинчи станцияда мени севгилим Розанна кутиб олиши керак эди. Поезд манзилга етиб келганда, кутиб турган одамлар кўп эди. Улар орасида Розанна кўринмасди. Поездимиз ярим соатга кечикиб келганди. Мен станцияга сакраб тушдим ва вокзал биносидан ўтиб, вокзал олди майдонига югуриб чиқдим. Шу онда хиёбон бўйлаб кетаётган Розаннани кўриб қолдим: у бошини қуйи солганча тобора мендан узоқлашиб кетмоқда эди.

— Розанна! Розанна! — дея қичқирдим овозим борича.

Аммо севгилим анча узоқлашиб кетганди. Тавба, у ҳатто бирон маротаба бўлса-да, ортига ўгирилиб қарагани йўқ. Узингиз инсоф юзасидан айтинг-чи, мен унинг кетидан югуришим, поездимдан қолиб кетишим ва умуман, ҳаммасидан воз кечишим мумкинмиди?

Розанна ёлғизоёқ йўлдан кетиб бораркан, охири кўзга кўринмай қолди. Мен эсам, яна бир учрашувдан маҳрум бўлганимни англаб, тарвузим қўлтиғимдан тушганча, поездим томон қайтиб келдим. Мана энди шимолнинг пасттекисликлари бўйлаб, одамлар тақдир деб атаган ҳаёт ичига шўнғиб кетиб борардим. Муҳаббат деганлари шуми, ахир?

Йўлда давом этардик. Кунлар кетидан кунлар ўтиб борарди, темир йўл бўйлаб тортилган телеграф симлари асабга тегувчи рақсга тушишда давом этардилар. Негадир ғилдираklarининг гумбирлашида аввалги шижоат сезилмасди. Негадир узоқдан кўринаётган дарахтлар, чўчиган қуёнлар каби кўз ўнгимиздан зумда ўтмай, маъюс ҳолда биз томон судралиб келаётгандек кўринарди.

Учинчи станцияга чамаси йигирма кишилар атрофида одам йигилган эди. Улар орасида мени кутиб олиши керак бўлган қўмита одами кўринмасди. Перронга тушгач, уни суриштира кетдим. “Мабодо, сиз бу ерда қўмитадан оркестр ва байроқлар билан кутиб олишга келган хонимлар ва жанобларни кўрмадингизми?” — дея сўрай бошладим.

— Ҳа, ҳа, улар келишган эди. Узоқ вақт кутишди ҳам. Сўнг кутиш бефойда, деб ҳаммалари тарқаб кетишди.

— Қачон?

— Уч-тўрт ой аввал, — дедилар кулиб.

Шу тобда паравознинг кўзғалишини билдирувчи ҳуштак овози эшитилди.

Поезд ўрnidан жилди. Қани, олға, дадилроқ! Гарчи бизнинг тезю-рар поездимиз иложи борича тез юришга ҳаракат қилса-да, бироқ аввалгидек шитоб билан юролмаётган эди. Ким билади дейсиз, кўмир сифатсизми? Ё ҳаво етишмаяптими? Ё совуқ халақит беряптими? Балки машинист чарчагандир. Ортдаги кенгликлар гўё жарликдай ту-юларди: унга қараган одамнинг боши айланарди.

Тўртинчи станцияда мени онажоним кутиб олиши керак. Поезд тўхтади, перрондаги харракда ҳеч ким кўринмас эди. Эринмай қор ёғмоқда.

Мен бошимни деразадан иложи борича чиқариб, атрофни кўздан кечира бошладим. Ҳафсалам пир бўлиб энди ойнани ёпмоқчи бўлиб турганимда, онажоним мени кутиш залида пойлаб ўтирганини кўриб қолдим. Онажоним шолрўмолга ўралиб харракнинг бир бурчагида муд-раганча гужанак бўлиб ўтирарди. Ё тавба, мунис онажоним кичрайиб кетибди-я!

Поезддан сакраб тушдим-у, онажонимнинг истиқболига югурдим. Кучганимда, қоқсуяк бўлиб қолганини ҳис этдим ва совуқдан дил-дираётганини сездим.

– Онажон, узоқ вақт кутиб қолдингизми?

– Йўқ, йўқ, ўғлим, – деди у суюнганча жилмайиб. – Бор-йўғи тўрт йилдан буён кутаман сени.

Онам сўзларкан, кўзимга тик қарамас, гўё ниманидир қидираёт-гандай ерга қаради.

– Ойижон, нимани қидиряпсиз?

– Ҳеч нарсани. Жомадонларинг қани? Уларни перронда қолдир-дингми?

– Улар поездда, – дедим мен.

– Поезда? – онанинг юзида умидсизлик пайдо бўлди. – Сен уларни ўзинг билан олиб тушмадингми?

– Биласизми, менга... – онажонимга қандай қилиб тушунтириш-ни билолмасдим.

– Ҳозир кетаман демоқчимисан, ўғлим. Ҳатто бир кунга ҳам қол-майсанми?

Онажоним жим бўлиб қолди, қўрқув аралаш менга тикилиб ту-рарди.

Мен хўрсиндим.

– Эҳ, майли! Поезд кетаверсин! Ҳозир югуриб бориб жомадонла-римни олиб тушаман. Ойижон, сиз билан қолишга қарор қилдим. Ахир сиз менинг келишимни тўрт йилдан буён кутасиз-а!

Бу гапларни эшитган онажонимнинг суюнганидан юзига қон югур-ди: у жуда хурсанд эди, юзида жилмайиш пайдо бўлди.

– Йўқ, йўқ, жомадонингни олиб тушма. Сен мени тушунма-динг, ўғлим, – ёлворди у. – Мен ҳазиллашдим, тўғри, сен бу овлоқ жойда қололмайсан. Мени ўйлама, ўғлим. Мени деб умрингни бу ерларда ўтказмаслигинг керак. Агар сен ҳозироқ кетсанг, ҳаммаси яхши бўлади. Иккиланиб ўтирма. Бу сенинг бурчинг... Мен фақат бир нарсани – сени кўришни ният қилгандим, холос. Мана, ниҳо-ят, ниятимга етдим, биз кўришдик. Энди менга бошқа ҳеч нарса керак эмас, ўғлим!

– Ташкачи, ҳой, ташкачи, – дея қичқирдим мен. Юк ташувчи бир зумда рўпарамда пайдо бўлди. – Учта жомадонни поезддан туши-риш керак!

— Бунга мен рухсат бермайман! — такрорлади онам. — Бундай имконият сенда бошқа бўлмайди. Ёшсан, ўғлим, ўз йўлингдан қолмаслигинг керак! Қани, тезроқ вагонга чиқиб ол! Бўлақол ўғлим, бўлақол! — онажоним ўзини кулишга мажбур этиб мени вагон сари итарарди. — Худо хайрингни берсин, шошил ўғлим, эшиклар ҳозир ёпилади.

Мен бахти қаро, худбин ўғил гарангсиб, қандай қилиб поездга чиқиб олганимни билмай қолдим. Ойнадан бошимни чиқарганча, онажонимга қўл силкитиб хайрлаша бошладим.

Поезд ўрнидан қўзғалди. Тез орада онам ортда қолди. У тобора кўзимга кичрайиб кўришиб борарди. Мунис онажоним гамгин боққанча, ёғаётган қор остида перронда ёлғиз ўзи турарди. Сўнг, борган сари онамнинг жуссаси кичрайиб, ниҳоят, бир нуқтага айланди-ю, тез орада кўздан гойиб бўлди. Алвидо, онажон!

Йиллар-ла ўлчанадиган кечикиш билан биз шошгандан-шошамиз. Аммо қаерга?

Кеч кира бошлади. Совуб қолган вагонларда деярли ҳеч ким қолмагани. У ер-бу ерда қоронғи купеларнинг бурчакларида сабрли нотаниш йўловчиларни учратиш мумкин эди, холос: совқотаётган бўлсалар-да, нолимасдилар.

Биз қаерга кетаяпмиз? Сўнгги станцияга ҳали қанча бор? Биз у ерга етиб бора оламизми? Туғилиб ўсган жойлардан, ўзинг ёқтирган одамлардан шу даражада шошиб жўнаб кетиш шартмиди? Сигареталаримни қаерга қўйдим экан-а? Эҳ-а, улар камзулимнинг чўнтагида-ку! Орқага йўл йўқ, бу аниқ!

Қани, машинист, поездингнинг тезлигини ошир! Афт-ангоринг қандай экан сени? Исминг нима? Сени танимайман, ҳеч қачон кўрган ҳам эмасман. Агар сен менга ёрдам бермасанг, ҳолимга вой! Машинист, бардам бўл, ўтхонага охирги кўмирларни ташла, илтимос, бу шалдироқ арава яна аввалги паровоздек учиб юрсин-да, тим қоронғуликни ёриб, кириб борсин! Худо ҳаққи, бўшашма машинист, ухлаб қолма. Балки биз кўзлаган манзилимизга эртага етиб борармиз.

*Рус тилидан
Назира ЖЎРАЕВА
таржималари*

Инсон минг йил яшарди...

(XX аср озарбайжон шеъриятдан)

Аҳмад ЖАВОД

(1892 – 1937)

ОЗАРБАЙЖОН БАЙРОҒИ

Туркистон еллари ўпиб ол юзинг,
Сўйлайдир дардини санга, байроғим.
Уч рангли аксингни қузғун денгизи
Армуғон этсин ҳар тонгга, байроғим.

Бораркан Туронга, чиқдинг қаршимга,
Кўлканг – давлат қуши, қўнди бошимга,
Изн бер, кўздаги қайноқ ёшимга,
Дардин айтсин қона-қона байроғим.

Рангларинг – Қайихон, қиёт туғидан,
Қадим элхонлардан, муслим беғидан;
Элхонлар авлоди, дин тирағидан
Келтирдинг куч, севинч яна, байроғим.

Кўнглимда тўфонлар, босай илгари,
Ўнгимда – муқаддас оталар ери, –
Тангрининг юлдузи, у гўзал пари
Сигинмиш қўйнингда ойга, байроғим.

ШЕЪРИМ

Шеърим – синиқ турк чолғуси, янгратиб соз тилларини
Яйраб-сайраб кезмоқ истар кўнгил Турон элларини.
Мен бир Турон йўлчисиман, кўлимдадир нурли маёқ,
Шеърим, маёқ бўлиб порла! Бургут руҳим, қалқ, қанот қоқ!

Ҳар не аввал худодандир, ҳар бир туркнинг ёзуғи бор,
Юртсевар ва миллатсевар кўнгилларни босмас губор.
Турон шундай бир муқаддас Каъбадирки, ҳар бир тоши
Қаршисида эгилгайдир ҳар бир туркнинг мағрур боши.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

30

КЕЛМА

Бу тоғлар – меники, янги кун кун кўрди,
Ёқар сени оҳим, эй туман, келма!
Инонма фалакка, бурмишдир юзин,
Энди у юз бурмас ҳар замон, келма!

Ёмғирсиз булут, ҳей! Ҳей, қора кўлка!
Алиштирама гулни у совуқ дўлга,
Суюклик шу юртим, шу чарчоқ ўлка,
Боқар ёт кўзларга кўп ёмон, келма!

Кўнгиллар бир денгиз, жўшдирма уни,
Жўшқин кўнгилларнинг тўфондир сўнги,
Сен, эй, шимол ели, англагил шуни,—
Амринга бўйсунмас бу тўфон, келма!

Али НАЗМИЙ

(1878 – 1946)

БЎЛАЖАКМИ

Фаҳмингча сенинг, миллатимиз шод бўлажакми?
Вайрона шу юрт, мулкимиз обод бўлажакми?

Барбоду талон ҳаққимиз, инсонлигимиздек,
Кул бўлган оти кул яна, барбод бўлажакми?

Қурбон бўлайин, менга шу жумбоқни тушунтир:
Шул эски папахлар яна ижод бўлажакми?

Доим қолажакми асоратда мусулмон?
Занжирни узиб, ул-да ё озод бўлажакми?

Бошларга бало ёмғири ҳар дам ёгажакми?
Ё кун чиқару бизга-да, имдод бўлажакми?

Ҳуррият, адолат ва мусовотни жамоли
Бул ўлкада ҳам жилваланиб, дод бўлажакми?

АДОЛАТ

Эй, дунёда ўзи йўғу оти бор,
Инсонларнинг дардларига дармон сен.
Эй, йўлингда ҳамма кўзлар интизор,
Шу ҳаётда ширин орзу-армон сен.

Мансуб бўлсин ҳар не касбу ҳар динга,
Ҳир ким учун сенсан суянч, муддао.
Ҳар ер тўлиқ ёмонлик, зулму кинга,
Қайдасан сен? Йўқсан, пучдир иддао.

Эй адолат, эй муборак калима,
Бор бўлсанг, кел! Йўқман, дема, йўқ дема...
Бор бўлсайдинг, сендир отнинг қашқаси,
Кимдир кулиб, йиғламасди бошқаси.

ҲУРРИЯТДАН КИМ ҚАНДАЙ УЛУШ ОЛДИ

Ўлкамизга кириб келди ҳуррият,
Миллатларга бўлгай энди шу қисмат:
Фин халқига – йиртиқ-ямоқ истиқлол,
Полякларга – бир қоп ваьда, пок-ҳалол!
Украинга – мухторият, сув, тупроқ,
Туркистонлик муслимларга шапалоқ,
Литваликка – истаганча ихтиёр,
Бухоролик, хиваликка – заҳри мор.
Казакларга – неъмат тўла Кубан, Дўн,
Лазгинларга, черкасларга – “Пашўл вўн!”
Латишларга – бир оз улуш бўлса, бас,
Жухудларга, татарларга – бўш қафас.
Хохолларга – ер бер, янги буйруқ бер,
Қримлигу қирғизга мушт-юмруқ бер.
Руминларга – юрт ва уй-жой, йўл, иқбол,
Ерли-юртли гуржиларга – ҳис-хаёл.
Грекларга – не берсанг бер, сеп сепки,
Озарбайжон туркларига – минг тепки.
Ўрусларга – мухторият, оғалик,
Арманларга – империяда дарғалик.

Муҳаммад ХОДИЙ

(1879 – 1920)

УМИД

Мен бир куёшу ерда ёзиқ нурли баётим,
Шеъримда пориллаб турадур чехрайи зотим,
Йўқдур зарари, кечса-да фақр ичра ҳаётим,
Мен-ким эканим билдиражак, балки мамотим,
Эртанги ўлим чоғи бу эл йиғлаяжакдир,
Лек унда кўзим дасти ажал боғлаяжакдир.

Мен ҳам сўлайин, токи очилсин у баҳорим,
Мен ҳам сўнайин, шуълалансин у наҳорим,
Эйвоҳ, бу ватан бўлди тирикликда мазорим,
Арбоби зако душманидир энди диёрим,
Сўнганда зако, аҳли ватан йиғлаяжакдир,
Кўз инжуси-ёшлар юрагин тиглаяжакдир.

Энг сўнг тилагим: мақбарим ўлсин ватанимда,
Тандир ватаним, қолгусидир жон-да танимда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Руҳимки меним қолмаяжак бу баданимда,
Қуш шаклина кирсин, қанот очсин чаманимда,
Сўнгаларим оғуши Эрам сақлаяжакдир,
Эртанги момот донгли отим туғланажакдир.

Бахтим каби бўлсун ватаним, яъни сиёҳнок,
Ҳайкал тиламам! Ҳайкал эрур мақбарим – афлок!
Миллат куни туғсин! Мени ютсин бу қора хок,
Ёлғиз тилагим-бўлса элим соҳиби идрок,
Идрокли бўлуб, сўнгра мени тинглаяжакдир,
Ҳар элки ақл бирла тирик – англаяжакдир!

Не чора, яшаркан, ватанимдир менга мақбар,
Чунки ватанимдир, бўла олмамки мукаддар,
Юртим-да онамдир, бутун авлоди баробар,
Мен истаюрам, бўлса улар бари мунаввар,
Кўп эрса қора халқ – бу зарар! Занглаяжакдир!
Бир кун келажак, янглишини англаяжакдир.

Юлдузлар амал нури, ҳаётимда дурахшон,
Дилбар кабидир, хандайи магрур ила хандон,
Гоҳ-гоҳ кўринур, гоҳ бўладир пардада пинҳон,
Бир ишва билан жон оладир сўнгра у жонон,
Ул офати жон бир куни том ром бўлажакдир,
Дил булбули ҳамбазми гуландом бўлажакдир.

ИНСОНЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ФОЖЕАЛАРИ ЁХУД УЙҒОНИШ ЛАВҲАЛАРИ

(Парчалар)

Қулоғимда ҳаёт товши фақат фарёд шаклинда,
Одамзот барча қардошдир валекин ёт шаклинда,
Бутун Ер қонли овлоқдир, башар сайёд шаклинда,
Адоват – бор, муҳаббат – йўқ, қуруқ сўзот шаклинда,
Азаландир бу дунё саҳнайи бедод шаклинда,
Жаҳон бошдан-оёқ майдони мотамзод шаклинда,
Қувончлар ҳибс этилган, қайғулар озод шаклинда,
Мусибатлар, балолар, ғуссалар обод шаклинда,
Юраклар ғам ўти бирлан ҳамон барбод шаклинда,
Аламлик бу юзу кўзлар бутун ношод шаклинда,
Бу мотамгоҳни ким кўрмиш суруробод шаклинда?!

Саодат – бир хаёл, қайғу – шақоватлар ҳақиқатдир,
Сурур ўткинчидир, доим малолатлар ҳақиқатдир,
Муҳаббатлар муваққатдир, адоватлар ҳақиқатдир,
Адолат йўқ замонда зулму ваҳшатлар ҳақиқатдир,
Қани ҳуррият оламда, асоратлар ҳақиқатдир,
Фароғат бир қувилган руҳ, машаққатлар ҳақиқатдир,
Бало, дард Ерни босгандир, фалокатлар ҳақиқатдир,
Бутун бор-йўғимиз қонли, жиноятлар ҳақиқатдир,
Бу тарихлар эмас ёлғон, ҳикоятлар ҳақиқатдир,

Одам борки, ёмонлик бор – шароратлар ҳақиқатдир,
 Жаҳон бир арзи мотамдир, мусибатлар ҳақиқатдар,
 Жаҳаннам бор бу дунёда, азиятлар ҳақиқатдир,
 Ҳаловатсиз ҳаётда ранжу заҳматлар ҳақиқатдир,
 Башар норози умриндан, шикоятлар ҳақиқатдир,
 Не қилсин бадбахт инсонлар – шу меҳнатлар ҳақиқатдир,
 Кадарлар, гуссалар, ғамлар – сафолатлар ҳақиқатдир,
 Ҳар одамда ва ҳар кунда бу сувратлар ҳақиқатдир,
 Аламлик бу юзу кўзлар бутун ношод шаклинда,
 Бу мотамгоҳни ким кўрмиш суруробод шаклинда?!

Кулишлар барчаси ёлгон, фақат ғамлар табиийдир,
 Фараҳларда тамал йўқдир, у мотамлар табиийдир,
 Кўнгилда ғам ўти, кўзлардаги намлар табиийдир,
 Ҳамиша қалбни маҳзун айлаган дамлар табиийдир,
 Ер узра ҳар қуни оққан қон – у дамлар¹ табиийдир,
 Демак, ҳеч вақт тузалмас, қонхўр одамлар табиийдир,
 Демак, пок бўлмаган, кирли бу оламлар табиийдир,
 Демак, дунёда мазлум бирла азламлар² табиийдир,
 Табиат оламинда ғамли кўркемлар табиийдир,
 Аламлик бу юзу кўзлар бутун ношод шаклинда,
 Бу мотамгоҳни ким кўрмиш суруробод шаклинда?!

Халил РИЗО

(1932 –1994)

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ, АВФ АЙЛА МЕНИ

Овга чиққан шоҳларнинг қўлига қўниб, яйраб,
 Лочин жим тургани-чун каклик этин ер экан.
 Гулгунча ҳасратида қонли ёш тўкиб, сайраб,
 Булбул жим турмас экан, кўксини тешиб тикан...

Низомий

“Сирлар хазинаси”ни ўгирарканман, бир дам,
 Сўз шу ерга етганда, қаламимни тўхтатдим.
 Доҳийлар-ла айтишмоқ бир оз оғир бўлса ҳам,
 Ичимда не бор, сўйлай, авф эт, буюк устодим!

Менга лочин бўлмоқлик, каклик тўши на керак,
 Овчи шоҳлар қўлида тарлонлик эмас ҳавас.
 Гўзалликни кўрганда, жим турмагай бу юрак,
 Олчоқликни кўриб-да, тек турган инсон эмас.

Яхшиямки, ҳеч замон нафратим яширмадим,
 Муҳаббатим жўшганда, дарё бўлиб қайнадим.
 Илонфёъл, тулкифёъллар қошида тек турмадим,
 Қўймадим топтамоққа, сўз ўқим-ла сийладим.
 Жим турганлар, қўявер, топсин шуҳрат, сийму зар,

¹ Дам сўзининг арабча маъноларидан бири қондир. (*Тарж.*)

² Золимлар.

Бом-бошқадир кўнглимнинг интизоми, низоми.
Пасткашликни кўрганда туролсайди жим агар,
На “Хамса” яраларди, на-да доҳий Низомий.

Қосим ҚОСИМЗОДА

(1933 –1 993)

ИНСОН МИНГ ЙИЛ ЯШАРДИ

Океанлар, денгизлар инсон учун яралмиш.
Қирлару дала-тузлар инсон учун яралмиш.

Чақмоқ чаққан онларда юзи очилиб, кулган
Туманли тоғ, қоядан томчи-томчи тўкилган
Бол булоқ,
Яшил ўтлоқ
Инсон учун яралган.

Мевазор шу қишлоқлар –
Неъмат тўла бўхчалар,
Қирғовулли овлоқлар,
Булбулли боғ-боғчалар,
Шалолали тепалар,
Яйлоқдаги капалар,
Чўққидаги қор, чечак,
Уфқдаги минг безак,
Осмондаги минг нақш
Инсон учун яралмиш.

Инсон минг йил яшарди
Бу неъматлар ичинда!..

Юз ёшда ёшликнинг илк ҳаваси-ла жўшарди,
Беш юзида қуш учмас юксак тоғдан ошарди,
Саккиз юзга етганда, юраги ўйнамасди,
Касалик қийнамасди,
На-да ақли шошарди,
Инсон минг йил яшарди –
Қиличини туйғулар солмасайди устига,
Ҳасрат, ёвлик, айрилиқ тушмасайди қасдига.

Илк муҳаббат жавобсиз қолганида,
Бутоқ-бутоқ орзулар сўлганида,
Ҳар бир кунинг айланиб қайчига, бил,
Кесар ёшлик, умрингдан юз йил, юз йил.

Яна қони жўшарди,
Тоғ сойидек жўшарди,
Инсон минг йил яшарди –
Босмасайди бошини турмушнинг дард-қайғуси,
Ота-она мотами, номарднинг кин, қасоси.

Бола доғи тоғ бўлиб,
Букмасайди белини,
Кесмасайди умрининг
Қанча-қанча йилини.

Етимларнинг ҳаққи, мулки таланса,
Бечоралар таъналарга беланса,
Олимлардан қулса авом, қўланса,
Ҳақиқатдан ёлғон устун келганда,
Санчиб-санчиб оғрир юрак, тешилар,
Овқатимга ҳар кун оғу қўшилар...

Ёт қўшинлар юртимни топтаганда, эзганда,
“Ерсиз келди! Қоч, шу ерлик!” дея кулиб, кезганда,
Шон-шавкатли бу халқим буланганда бўҳтонга,
Чидамай газабига, золимга, зўравонга
Отмасайди ўзини,
Қора кунига кўниб,
Юмса эди кўзини,
Чақмасайди бошида чақмоқ бўлиб юрт дарди,
Ўн асрни, минг йилни ўз кўзи-ла кўрарди —
Инсон минг яшарди.

Қай кимсалар шон-шарафин отганда,
Касб, гурурни мансаб учун сотганда,
Юзин буриб, терс боққанда миллатга,
Тош-тупроқ ҳам тушганида гурбатга,
Шаҳар-қишлоқ кезиб, ўтиб тоғ-тошдан,
Юртдош иш, нон тиланганда юртдошдан,
Не даҳшат!
Жон узилар бетинч жангда... не ваҳшат...
Кўшниси ётиб қолса,
Уйидан чиқмасайди,
Дўстнинг оғир кунда қайрилиб боқмасайди,
Мазлуму муҳтожларнинг етмасайди додига,
Чопмасайди ҳар олис жафокаш фарёдига,
Яхшиликнинг завқидан бўлса эди беҳабар,
Ёмонларга кўксини қалқон этмаса агар,
Бадантарбия машқин қилса эди бутун кун,
Билмасайди келганин бу дунёга не учун —
Юз йилларни ташвишсиз яшаб ўтарди осон,
Қарғадай гўнг титганча яшаб ўтарди инсон.

Яхшиямки, умримиз минг йилга чўзилмайдир —
Яхшики, одам, дунё унчалар бузилмайдир.

*Озарбайжон тилидан
Тоҳир ҚАҲҲОР
таржималари*

Кобо АБЭ

Худди одамдек

Роман

1

Бу антиқа одам бизникига май ойининг куёш кулиб боққан кунларидан бирида тикув машиналарини сотадиган агент сифатида кириб келди.

Шу куни ғарбдан шабада эсиб тургани ёдимда. Ғарб шамоли денгиз томондан келарди, осмон мусаффо. Барча уйлардаги доимо ёпиқ деразалар ланг очиб қўйилган. Кайфиятимни эса яхши деб бўлмасди. Хонамда ҳамма нарса бошқача. Бу ер тамаки тутунига тўлган, деразалар ёпиқ ва пардалар билан тўсилган, хонани фақат стол устидаги чироқ ёритиб турарди.

Бундай тунд маконга бош суқишга таваккал қилган савдо агенти нимадан умидвор бўлиши мумкин?.. Бунақа ташриф ухлаб ётган йўлбарснинг думини босиб олиш билан баробар. Мижоз аламини бечора савдо агентидан олиш пайида бўлади, мижоз эса дўлдай ёгилаётган ҳақоратлар остида жуфтакни ростлаб қолади. Чунки бу кимсаларда дунёдаги энг беозор қурол — уч қарич сайроқи тилдан бошқа ҳеч вақо йўқ.

Аммо у савдо агенти эмасди. Билмадим, эҳтимол, ҳақиқатан ҳам унда тилидан бошқа ҳеч қандай қурол бўлмагандир. Лекин ҳамма гап бу қуролдан қандай фойдалана билишда. Чунки мен ҳам табиатимга кўра бир коса сувда чўкадиганлар тоифасиданман. Айниқса, ўша кунги ҳолатимда ўзимни йўлбарс қилиб кўрсатишга ожиз эдим. Агар менда йўлбарсга хос бирор нарса бўлса ҳам бу — ҳаяжондан сарғайиб кетган юзим ва паришонхотирлик сабаб ечишни унутган устимдаги йўл-йўл пижама эди.

*Рус тилидан
Эркин ЭРНАЗАРОВ
таржимаси*

Кобо АБЭ (ҳақиқий исми Абэ Кимифуса) – машҳур япон ёзувчиси ва драматурги, иккинчи жаҳон урушидан кейинги япон авангардининг етакчиларидан бири.

У 1924 йил 7 мартда Токиода туғилган, болалик ва ўспиринлик йиллари отаси Қироллик тиббиёт университетида ўқитувчилик қилган Манчжурияда ўтган. 1946 йилда Японияга қайтиб келган Абэ отаси дарс бераётган университетга ўқишга киради. Бу илм даргоҳини тугаллаган бўлса ҳам тиббиёт билан шуғулланмасдан адабий фаолиятни танлайди.

Кобо Абэнинг 1947 йилда биринчи китоби – “Номсиз шеърлар” тўплами, биров кейинроқ дастлабки йирик насрий асари – “Пахса деворлар” романи чоп этилади. 1950 йилда у Хироси Тэсгиахара ва Синъити Сэги билан “Аср” ижодий уюшмасини, 1973 йилда эса ўзи “Кобо Абэ студияси” хусусий театрини тузган.

Нимасини айтасиз! Кўнглимга чироқ ёқса ёримасди. Ўтириб, ҳаяжон билан кутардим. Букчайиб, бошимни елкам ичига тортиб, ёвуз даракчи пайдо бўлиши ва бахтсиз ҳодиса рўй бериши керак. Ер парчин бўлганман, бундай ҳолатда менга бас келиш учун бир қарич тил ҳам кифоя эди. Ёввойитабиат меҳмон бу ожизлигимдан усталик билан фойдаланиб қолди.

Ҳаммасининг ақл бовар қилмайдиган даражада бир-бирига тўғри келиб қолганига ўласизми? Жўрттагами? Тасодифанми? Йўқ, албатта, бу ўзи шунақа режалаштирилганди. Радиода ракетанинг Марсга юмшоқ кўнганлиги тўғрисида шошилиш хабар учинчи бор эълон қилиниши биланоқ кираверишдаги кўнғироқ жаранглади ва юрагим “шиғ” этди, ўтда кўйган қуш боласидай питирлаб кетди.

Мен нафас олмай тинглардим. Меҳмонхонанинг сурилиб очиладиган эшиги товуши... Хотинимнинг йўлакчадаги одимлари... Кейин минғир-минғирлар... Хотиним эшикни тақиллатмай хонамга бош суқди ва менга тикилганча танбёҳ оҳангида гап қотди:

– Анали ерда сени сўрашяпти, марсликлар тўғрисида бирон гап...

Бўёги нима бўлади? Мана, ҳозир ёзаяпман. Лекин нимага умид қилиб бўлади? Биринчидан, ушбу битиклар қандай қилиб сизнинг кўлингизга тегишини тасаввур ҳам қила олмайман. Агар кўлингизга тегса ҳам, сиз уларни телбанинг алжираши, деб ўйлайсиз. Шундай фикрга келишингиз аниқ. Агар бу битиклардан бири диққатингизни тортса-чи? Бунга умид қилиш қийин, балким, бечора масхарабоз устидан куларсиз... Начора, менинг бундан буён ҳам бунақанги беҳуда азобларни тортаверишга тўғри келади. Шу тарзда ҳеч қутула олмаган кўнгилчанглигим жазосини оляпман. Менга душманмисиз ёки хайрихоҳмисиз билмадим, бироқ ноилолман.

... Бу битиклар мен каби ОДАМнинг — ҳар бир қомус назарда тутадиган, ҳар бир инсон тушунадиган ОДАМнинг кўлига тушишини илтижо қиламан!..

Аслини олганда, ниятларим рўёбга чиқиб, бу битикларни ОДАМ ўқийдиган бўлса ҳам, фақат шунинг ўзи уни менга хайрихоҳ қилишимга кифоя қилмайди. Мен тушиб қолган аҳвол нафақат ниҳоятда гайритабиий, балким, ҳатто бемаъни. Майли, бахтимга сиз ОДАМ бўлсангиз ҳам барибир тасаввурингиздаги ОДАМ бўлишимга шубҳаланмоқдаман.

Қийшиқ кўзга ҳамиша қийшиқ кўрсатади. Қийшиқ кўзгудаги тўғри тасвир мантиққа путур етганидан дарак берган бўларди. Эҳтимол, Евклид кенглигидаги қаерлардадир ўзаро параллел чизиклар параллел бўлмай қолар, лекин ҳаётимиз воқелик доирасида кечганидан кейин...

Ҳа, етар. Ўзимни ортиқча оқлаш фақат шубҳани кучайтиради ва мени ноқулай аҳволга солади. Хоҳлаганча ўзимнинг соғлом фикрли

Кобо Абэнинг ижодини Нобель мукофоти лауреати Уильям Фолкнер, шунингдек, Франц Кафка билан бир қаторга қўйдилар. Кобо Абэ адабиётга, энг аввало, замонавий интеллектуал асарлар муаллифи сифатида кириб келди. Адибнинг 1951 йилда битган “S.Карма жинояти” қиссаси Япониянинг адабиёт соҳасидаги Акутагава номидаги олий мукофотга сазовор бўлган. У қатор романлар, кўплаб қисса ва пьесалар муаллифидир. Унинг “Кумдаги аёл” (1960), “Ўзганинг юзи” (1966), “Ёқилган харита” (1969), “Инсон-кути” (1973) романлари хорижий тилларга таржима қилиниб, кўплаб ўқувчиларнинг юксак эътиборини қозонган.

Адибнинг қизиқиш доираси кенг бўлган. У мусиқа ва фотография шайдоси, автомобилларни таъмирлашдаги ихтироси учун патент соҳиби бўлган. Ҳатто халқаро кўргазмада кумуш медал билан ҳам тақдирланган. Кобо Абэ Колумбия университетининг фахрий фан докторлигига ва Америка санъат ва фан академиясининг фахрий аъзолигига сайланган.

Кобо Абэ 1993 йил 22 январда вафот этган.

эканлигим билан мақтанчоқлик қилаверишим мумкин — бунинг заррача фойдаси йўқ. Ҳозирча сизнинг қийшиқ кўзгуни қийшиқ деб тан олишингиз мен учун етарли.

Айтайлик, масалан сиз. Агар сиздан чиндан ҳам ОДАМ эканлигингизнинг ашёвий далилларини кўрсатишларини талаб қилганларида... аччиғингиз чиқиши ёки кулиб юборишингиз аниқ. Бу тўғри бўларди. Одамнинг одам эканлиги аввал бошдан исбот талаб қилмайдиган нарса. Худди параллел чизиқлардек. Теореманинг аксиомадан фарқи шундаки, уни исботлаб бўлмайди. Қоннинг таркиби, рентген ва шу каби нарсалар — фақат даставвал аксиома бўлгандагина маънога эга бўлган хусусиятлар, холос.

Энди эса оғизда бирон тушунтириш мантиқан қабул қилинмайдиган телба судни тасаввур қилиб кўринг. Суд телба, лекин шу қадар мурасасоз эмаски, гуноҳини фақат оғизда инкор этгани учунгина айбсиз деб эътироф қилсин. Масалан, сизни гумондор сифатида судга тортишди, судьяларни эса фақат қўл билан ушлаб кўрса бўладиган далиллар ишонтира олиши мумкин.

... “Тасаввур қилинг”, — дейман мен. Йўқ, бу сиздан менинг адвокатим бўлишни илтимос қилиш мақсадида айтилмаяпти. Бироқ, пешонангизга шу ёзилган бўлса, унда бунинг адолатсизлик эканлигини тўла ҳис этиш учун сизга ҳам шу азобларни тотиб кўриш насиб этсин!..

2

Энди эса, сизнинг иродангизга бўйсунган ҳолда ҳикоямни давом эттираман. Шундай қилиб, хотиним кириб келиб, меҳмонимнинг мақсадини худди танбеҳ бергандай маълум қилди:

— Сени кўришмоқчи, марсликлар тўғрисида бирон гап...

Соғлом ақл доирасидан ташқаридаги фантастик хабар, шундай эмасми? Сиз, афтидан, бусиз ҳам шўр пешоналик оқибатида укубатда бўлган мендаги қаҳр-ғазаб вулқонини кутган бўлсангиз керак. Агар сиз мени беш қўлдек яхши билсангиз, худди шуни кутган бўлардингиз. Лекин бирон вулқон отилмади. Мен фақат индамасдан хотинимга қарадим. Бироз вақт биз бир-биримизга худди судхўр отилиб қарзини талаб кирган қарздорлардек қараб турдик.

Маълум маънода аслида ҳам шундай эди.

Одатда одамлар чеҳрасида касбий манфаатдорлик ўз аксини топади. Худди шундай ҳол мен билан ҳам рўй берганди... Бундан буёғига ўз ишларим ҳақида ҳикоя қилишимга тўғри келади. Ўзгалар учун бундай нарсалар зерикарли туюлади, аммо мазкур ҳолда манфаатдор шахс ўзимман, шунинг учун илож қанча. Ишларим эса ниҳоятда ачинарли эди.

Шуни айтиш керакки, мен радиоккомпаниялардан бирида драматург сифатида якшанба кунлари соат ўн бирдан ўн икки яримгача эшиттириладиган “Салом, марслик!” доимий дастурини олиб борардим ва бу барча даромадларнинг ярмидан кўпроғини келтирарди. Саъй-ҳаракатларим натижасида муайян муваффақиятга эришгандим — кунига тингловчилардан камида йигирматагача хат олардим. Шу тарзда деярли икки йил давомида тирикчилигимизни таъминлаётгандим... Бироқ бу ракета Марсга йўл олиши билан ҳамма нарса мутлақо ўзгариб кетди.

Илк бор бу ўзгаришни аввалги ойнанинг ўрталарида ҳис этдим. Ўша пайтда ракетанинг орбитадаги ҳаракатига аниқлик киритилганлиги ва кун тартибида ракетани учуриш натижалари турганлигини маълум

қилишганди. Ана шу кунларнинг бирида таҳририят бўлимининг мудир коридорда йўл-йўлакай шундай деб қолди:

– Эндиликда ҳазилларингизни бевосита марсликларга эшиттиравишингиз мумкин....

Умуман олганда, бу гапда бирор муҳим нарса йўқ эди. Ва агар гап оҳангига қараб мулоҳаза юритилса, унда бирон яширин маъно сезилмасди. Шунга қарамасдан бу гап компаниянинг дастуримга нисбатан ҳақиқий ниятлари қанақа эканлигини англатарди ва нафсониятимга ёмон тегди.

Аслини олганда, бундай намойишлар такрорланмади. Лекин уйғонган хавотирни тинчлантириш осон эмас. Мен дафъатан авваллари чумчуқларнинг эрталабки чирқиллашидек бетўхтов эшитиб турадиган, бир-бирига зид бўлган аралаш-қуралаш танқидий мулоҳазалар, кўрсатмалар, маслаҳатлар қулоғимга чалинмай қолганлигини пайқадим. Режиссёрим қутилмаганда ўта мурасасоз бўлиб қолди, мен навбатдаги эшиттиришни тайёрлашда кечикаётганлигимни ва бошқа қусурларимни умуман эслатмай қўйди ва ҳамма нарсада фикрларимга қўшила бошлади. Шубҳасиз, мени шафқатсиз ҳукм кутаётган ва унда қай тарзда бўлмасин, кимнингдир қатъий иродаси акс топаётганди.

...Аммо осонликча таслим бўлмоқчи эмасдим. Бу хусусда менинг ҳам ўз иддаом бор эди. Ҳа, юмшоқ қўнишга мўлжалланган ракета, афтидан, аввалги кузатувчи ракеталардан сифат жиҳатдан фарқ қиладиган янгилик эди. Ҳа, унинг ёрдамида Ернинг забт этилмаган Марс сиртига қўл теккизиши қутилаётганди. Мен буларнинг ҳаммасини бирон иккиланишсиз тан олишга тайёр эдим. Бироқ, Марсда юксак тараққий этган ҳаётнинг мавжуд эмаслиги илгари “Маринер–4” томонидан аниқланган эди-ку! Қизил сайёра, сукунат ва ўлим сайёраси, саҳро ва музлаган карбонат кислотанинг қировлари сайёраси... Бизнинг давримизда ким ҳам марсликлар борлиги ҳақида жиддий гапириши мумкин!

Энди мана бу нарса тўғрисида ўйлаб кўринг. Ер юзиде, айтайлик, Свифтнинг “Гулливернинг саргузаштлари”га реал асар сифатида қарайдиган биронта китобхон борми? Агар бор бўлса ҳам у, албатта, тасавури айниган бирон ақлдан озган кимсадир. “Гулливер”нинг фантастикалиги ҳақида баҳс-мунозара қилиб ўтиришнинг хожати йўқ. Худди шунингдек, менинг марслигим ҳам ўзига хос замонавий фантастик қаҳрамон – Гулливердир (агар сиз бирон марта бизнинг дастуримизни тинглаган бўлсангиз, бунга қўшилишингиз шубҳасиздир); у одамларни мутлақо бошқа мезонлар асосида баҳолаётган, биз беихтиёр пайқамайдиган кулгили ва бемаъни нарсаларни англатишга ҳаракат қиладди. У фантастик қаҳрамон экан, бу мавжуд эмаслигига қарор қилинган марслик бўлмасдан ким бўлсин ва унинг тўғрисида асосиз тахминлар қилишга не ҳожат?

Шунинг учун агар менга фақат радиокомпания маъмурияти босим ўтказётганида бу даражада тушкунликка тушмаган ва ушбу кўнгилсизликларга бир амаллаб чора топган бўлардим. Тўғри, фантастика билан воқелик ўртасидаги фарқни ҳеч ҳам англаб етмаётган амалдор биродарлар фикрини ўзгартиришим мумкинлигига ишонишим кулгули туюлган бўларди. Аммо бу биродарларнинг заиф жойи бор эди: яъни, гўёки ҳамма нарсани яккаю ягона мезон ҳал қилиши ва бу мезон – радио тингловчиларнинг хайрихоҳлигига очиқ кўнгиллилик билан ишонч эди. Ва ҳозирча раҳбариятнинг хавфсираши – Марсга йўналтирилган ракета бевосита менинг

марслигимни мўлжалга олганлиги ва унга ҳалокатли жароҳат етказиши мумкинлиги тўғрисидаги худбинларча хавфсираши ўзининг аниқ исботини топмагунича ўз фикримда собит қолиш имконияти сақланиб турарди. Агар гўёки аниқ мавжуд бўлган ракета фантастик марсликни йўқ қилишга қодир деб ҳисобласангиз, мағрурланиб мушоҳада юргизган бўлардим. Масалан, нима учун сиз кино экранидан туриб ўқ узаётган пулемёт томошабинни яралаши ёки ўлдириши мумкинлигидан қўрқмайсиз? Ҳа, мен бепарво ва соддадил эдим. Мантиқ бу узоқ давом этиши мумкин эмаслигини шипшитаётганди. Ва тез орада маъмурият кайфиятига ҳамоҳанг равишда радио тингловчиларнинг ғазабли хатлари ва шарҳчиларнинг кинояли шарҳлари ёмғирдек ёғилиб кетди.

“... Шу йил етмиш олти ёшга тўламан. Шифокорлар дам олиш учун менга кундузи бир соат ухлашим кераклигини айтишган. Бироқ, бундай ғайриилмий эшиттиришни тинглаб, худди қиймат қойим бошланган деган ўйга келдим. Ғазабимни жиловлай олмай қолдим, ҳаяжондан тинчлигим буткул йўқолди, бу умримни қисқартирипти ва сиздан ўз асарларингизни энг жиддий танқидий кўз билан қайта кўриб чиқишингизни талаб этаман”.

“... Жаноб муаллифнинг фарзандлари борлигини билишни истардик. Бизнинг фарзандларимиз Марс ракетасининг муваффақиятли қўнишини орзуламоқдалар, бу орзу уларнинг қалбларини жунбушга келтирмоқда. Наҳотки “Салом, марслик!” каби эшиттиришлар орқали қахрли таҳқирлашлари билан болаларнинг мусаффо қалбларини яралаётганлиги муаллифнинг виждонини ҳеч ҳам қийнамаётмикин? Ягона фарзанднинг онаси сифатида мен сизларга ана шу аксилпедагогик марсликдан тезроқ “Алвидо!” эшиттиришини тайёрлаш тўғрисидаги илтимос билан мурожаат қилмоқдаман”.

Ҳа, мен тор-мор қилинаётгандим. Одамлар ўртасида ҳазилни тушунмайдиганлардан ҳам аянчлироқлари ва бечорароқлари топилмайди. Улар учун дастуримни эшиттириш маймунлар учун маймунлар циркини кўрсатиш билан баробар эди. Қайсидир муаллифни агар кулдира олмасанг, фақат ўлиш ёки ўч олиш имкониятинг қолади деган сўзларини ўқиганлигим ёдимда... Чин сўзим: агар радиодан пулемётдан отиб бўлганида, бир хуморимдан чиққан бўлардим!

Лекин мен оила боқишим керак: бу, энди хаёлпарастлик эмас, бўлар-бўлмасга тажанглашишга йўл қўя олмасдим.

Ўз ожизлигим оловида қовурилардим, ҳолбуки ракета сониясига ўттиз километр тезликда Марсга яқинлашаётганди ва ракета мавжудлигининг ўзи қўрқинчли тушдек қалбимни вайрон қиларди. Мен боши берк кўчага кириб қолгандим ва чиқиш жойини топиш учун жонсарак эдим. Ўз марслигимга бой берилган мавқесини қандай қилиб яна қайтариб бериш мумкин? Бунинг учун ҳамма нарсага — энг шармандали келишувга, алдовга тайёр эдим...

Ана шундай кунларнинг бирида қайсидир оқшом газетасининг охириги саҳифасида кичиккина хабарга кўзим тушди...

“Кеча кечқурун давлат темир йўлининг Н.бекатида учар ликопчалар билан содир бўлган ҳодиса оқибатидаги ваҳима, ҳамманинг ҳафсаласини пир қилган ҳолда, амалда гап реклама минорасидаги неон ёғдуларининг қуюқ тумандаги жилваси ҳақида бораётгани тўғрисидаги хабар билан ниҳоясига етди. Бироқ, айрим гувоҳлар ёғду мутлақо бошқа йўналишда кўринганини тасдиқлашмоқда ва бугун бекат платформаларида

йўловчилар одатдаги бир неча баробар кўп бўлган анқовларга гавжум эди. Айтгандек, ҳатто Америка сенатининг махсус ҳайъати рўйхатга олинган 20014 аниқланмаган учар иншоотлардан аксарияти метеорлар жанлиги ёки турли об-ҳаво ҳодисалари билан изоҳланишига қарамасдан 1021 та ҳолни таърифлашнинг имконияти йўқлигини тан олди. Мамлакатимиз коинотдаги мусобақада орқада қолди ва биз ўзга сайёралардаги мавжудотлар билан биринчи бўлиб мулоқотга киришиши бахтига муяссар бўлганимизда, буни ўзимиз учун катта шараф сифатида қабул қилган бўлардик. Агар учар ликопчалар ҳудудимизга қўнганида, биз ўз хайрихоҳлигимизни ифода этиш учун сабъ-ҳаракатларимизни аямаган ва ўзимизни ўйланмаган хатти-ҳаракатлардан қатъиян тийган бўлардик...

Ва ҳоказо.

3

Чамаси, радиостудиядан электричкада қайтаётган пайтда бу хабарга нигоҳим тушган эди. Дафъатан бутун вужудимни муздек тер босди, ўзимни ҳозир портлаб кетаётгандек ҳис қилдим ва хабарни бошқатдан ўқишга тушдим. Сатрлар кўз олдимда бикфорд симидек¹ ёнарди ва мен хабарни ўқиб бўлишим биланоқ кўзни қамаштирадиган даражадаги портлаш рўй берди. Портлаш тўлқини миямга етиб бориши билан ғоям аниқ ва равшан шаклга кирди.

Биринчи бекатдаёқ электричкадан сакраб тушиб, яқин орадаги телефон будкасига отилдим. Эҳтимол, шошқалоқлик қилмаганим маъкулроқ эди. Балким, режамни қоғозга тушириб олиш учун аввал студияга қайтишим ёки уйга шошилишим лозим эди. Нима бўлганда ҳам аввал тактикани синчиклаб ишлаб чиқиш, кейин қўнғироқ қилиш керак эди. Лекин ракета Марсга томон елиб борар, қўниш уч ҳафталардан ҳам олдинроқ бўлиши мўлжалланаётганди, энди ҳамма нарсадан умид узиб бўлгандим ва ич-ичимни тоқатсизлик ўртарди. Аслида гап бунда ҳам эмасди. Мени ажойиб ғоямнинг роҳатбахш юки букиб қўйганди. Тезроқ амалдор биродарларимизнинг бурнига чертиш, хотинимни тинчлантириш, оиламда тотувлик ва хотиржамликни тиклаш эса мени бундан ҳам кўпроқ шошилтираётганди. Зеро, ишончни йўқотган хотинга нисбатан ишончни йўқотган эр уч қарра бахтсизроқдир.

Телефон гўшагида золимим, таҳририят бўлими мудирининг овози эшитилганда ўзимни ҳам ажаблантирган қандайдир шилқим оҳангда сўз қотдим:

– Топдим. Ажойиб хийла ўйладим. Кейинги ҳафтада бошлаймиз. Шакл, услуб – ҳамма-ҳаммаси бошқача бўлади...таъбир жоиз бўлса, бир юз саксон даражага бурилиш...

– Тўхта, – у зерикарли пўнг овозда гапимни бўлди. – Дастур тўлалигича сенга ишониб топширилганини биласан-ку...

– Йўқ, сиз олдин эшитинг. Ҳамма нарсани қуйидагича ўзгартирамиз... Лўндаси, масалан... Кириш қисмида бошловчи бизга маслаҳат сўраб йўлланган мактубни ўқиб беради...

– Атрофингда нима гувилляпти? Электричками?

– Гувилляпти? Балким, бошқа жойдан қайта қўнғироқ қиларман?

– Қулоқ сол, гап ҳарҳолда жиддий, кел, бошқа вақт, шошилмасдан...

¹ Бикфорд (инглиз ихтирочис У. Бикфорд – W. Bikford номи билан) сими – аввалги вақтларда портловчи моддаларга учкун берадиган чирсиллаб ёнувчи сим. (Бу ва бундан кейинги изоҳлар – таржимонники).

– Битта мен эмас, иккаламиз шошилишимиз керак. Ўзингиз биласиз, ракета бизни кутиб ўтирмайди. Майли, бу ҳеч нарса эмас, энди ҳаммаси изига тушиб кетади. Бизнинг марслик қатъий қарши ҳужум билан тарози палласини биз томон огдирди. Шундай қилиб, бошловчи хатни ўқиб беради... Майли бу, масалан, ибратли оиладаги онанинг астойдил илтижоси бўла қолсин... Ҳозир уни сизга ўқиб бераман.

– Ўқиб бераман? Нима, бу росмана хатми?

– Йўғ-а. Уни ҳозиргина ўйлаб топдим. – Мен бошловчи оҳангига тақлид қилган ҳолда нафас олмай бидирлаб кетдим: — “... Бизнинг турмуш қурганимизга ўн бир йил бўлди. Тўшакдошим ҳамиша бенуқсон инсон, меҳрибон эр, яхши ота бўлган. Бироқ яқинда у хизматдан келиб, учар ликопчани кўрганини айтди. Шундан буён у ана шу учар ликопчадаги одамлардан сигналлар ола бошлади. Уни ҳар гал ўзларига қақирганларида ҳатто тунда ҳам йўлга тушади, уйдан ташқарида неча соатлаб вақтини ўтказган пайтлар ҳам бўлади. Ундан қаёққа боришини сўраганман, аммо у учар ликопчадаги кишилар ман этганларини рўкач қилиб, ҳеч нарса демайди. Хизматида кўнгилсизликлар бўлиши мумкинлигини айтиб, уни ўз хатти-ҳаракатини ўзгартиришга кўндирмоқчи бўлдим, лекин беҳудага ташвишланмаслигимни ва унга ишонишимни, чунки эртами-кеч учар ликопчадаги кишилар ҳукумат билан музокара бошлашлари ва ўшанда эримни музокара олиб борадиган ҳайъатда муҳим лавозимга тайинлашларини айтди. Шунга қарамасдан жуда ташвишдаман ва кўпинча кечалари уйқум келмайди. Энди эса у менга кўз олайтира бошлади ва унга ишонмас эканман, сен билан ажрашаман деб дўқ қилиш йўлига ўтди. Балким эрим ақлдан озгандир? Яна, илтимос, бу учар ликопчалар ҳақиқатан ҳам мавжудлиги тўғрисида гапириб берсангиз...”

Менга симнинг нариги тарафида турганлар майингина жилмайишганга ўхшаб туюлди. Руҳланган ҳолда кўкрагимни ҳавога тўлдириб давом этдим:

– Бошловчи ўқишни тугатиб, студияга мактуб эгаси, шунингдек биз маслаҳатлашган бир нечта мутахассисларни тақлиф этганимизни эълон қилади. Улар бир нечта савол бериш истагини билдирадилар... Майли, улар, масалан, руҳшунос шифокор, фантаст ёзувчи, астроном, учар ликопчаларни ўрганиш бўйича қўмита аъзоси, Ташқи ишлар вазирлиги ходими бўла қолсин... улар қанча кўп бўлса, шунча яхши...

– Уларнинг ҳаммаси, албатта, сохта кимсалар бўлса керак?

– Йўқ, мутахассислар ҳақиқий бўлганлари маъқул. Сизга ҳали ҳамма нарса аввалгиларига қараганда мутлақо бошқача бўлишини айтдим-ку... Қисқа қилиб айтганда, бизнинг бутун умидимиз бундан буёғи ҳамма учун ўта қизиқарли бўлишида. Тассавур қилинг-а, тиллари бурро бўлгач, бу ёғи ҳам қойилмақом бўлади-да! Аммо дастурнинг ҳақиқий “михи” олдинда. Бизнинг дўстларимиз яъни мутахассислар ўртасидаги баҳс тингловчиларни кулдира бошлаганида суҳбатга яна бошловчи аралашсин. Яъни, кечирасизлар, биз ҳозиргина жуда қизиқ хабар олдик. Бу ҳозир даврамиздаги хоним томонидан ёлланган хусусий изқуварнинг маълумоти... Хоним, агар сиз эътироз билдирмасангиз, ҳозир бу маълумотни ўқиб эшиттирсак. Мактуб эгаси бир сониялик довдирашдан кейин ийманибгина розилик билдиради. Шунда бошловчи ҳамманинг эътиборини тортганча изқувар маълумотини ўқиб эшиттиради... Нима деб ўйлайсиз, бу нима ҳақидаги маълумот?

– Мен қаердан билай...

– Маълум бўлишича... – мен сермаъно тин олдим. – Маълум бўлишича, бу воқеага аёл аралашган!

– Аёл?

– У безбетлик билан хотинини алдаб келган. Учар ликопчадаги кишилар бир баҳона бўлган... аслида у бошқа хотинга илакишиб юрган.

Мен гапимни тугатдим ва нафасимни ростладим. Мен ана-мана қулоғимга маъқулловчи кулги эшитилишини кутардим. Бироқ кулгидан дарак йўқ, фақат нимадир шитирларди. Ташвишланиб, суҳбатдошим жойида эканига ишонч ҳосил қилиш учун оғзимни очмоқчи бўлгандим, шу заҳотиёқ у:

– Ижозат берсанг, бош қахрамонинг қаерда қолди? Марслигинг қани? – деб қолса бўладими.

Бу аҳмоқона оҳанг хоҳлаган кимсани гангитиб қўйиши мумкин эди, лекин альпинизмнинг сири ҳеч қачон пастга қарамасликда. Мен ҳеч нарсага эътибор бермасдан, хужумни танлаган тактикага мувофиқ давом эттиришга қарор қилдим.

– Ҳамма гап шунда-да. Аслини олганда, сизга шунинг учун ҳам қўнғироқ қилмоқдаман. Ҳа, марслик гойиб бўлди... аниқроқ айтсам, фотография негативидек астарини ағдарди... Шунинг учун, ўзингиз тушунасиз, дастуримизнинг номланиши энди алдамоқда. Табиийки, номни ўзгартиришга тўғри келади. Мен бу ҳақда ўйлаб кўрдим ва “Алвидо, марслик!” номини таклиф қиламан. Сиз қандай фикрдасиз?

– “Алвидо, марслик!”?

– Ҳа. Менимча, бир қадар муваффақиятли, шундай эмасми?

– Эҳтимол... Билмадим, балким, муваффақиятлидир...

У гапимга кирганга ўхшади. Танглик юмшади ва мен аввалги босимимни пасайтириб давом этдим:

– Биз тажрибамиздан одамлар ҳазилни ёқтирмаслигини биламиз. Марслик чиппакка чиққан ҳазил бўлди. Мен ўзимга: чиппакка чиққан бу ҳазилни бошқатдан саҳнага олиб чиқишга уриниб кўришга ким халақит беради, дедим.

– Ҳа, бу ҳақиқатан ҳам гўзал! – мудар ниҳоят ҳамма нарсанинг тагига етганидек бирдан жонланиб кетди. – Қара, бу ҳақиқатан ҳам чакки эмас! “Салом, марслик!” дастурининг сўнги эшиттиришини бу қадар безаш – ноёб гоё! Биз ботаётган юлдузга лой чапламаяпмиз, биз уни муносиб кузатаяпмиз, ишонаманки, бизнинг бу ҳиссиётларимиз муносиб баҳоланади.

– Сиз мени тушунмабсиз! – ўзимни йўқотиб қўйган ҳолда қичқирдим мен. – Сўнги эшиттириш деганингиз нимаси? Ахир бу фақат бошланиши-ку! Биз фақат дастурни “Алвидо, марслик!” деб атаймиз ва уни янги номга мувофиқ давом эттираемиз... Мен ёвузликни эзуликка айлантирмоқчиман, тушуняпсизми? Шунинг учун...

– Аҳмоқгарчилик, – гапимни бўлди у худди мени четга суриб қўяётгандек. – Сен жуда кўп нарсани истайсан. Ишларнинг умумий аҳволи тўғрисида гапирмай қўя қолай, аммо шундоққина номланиш-ни ўзгартириш – бизнинг бутун ёруғ дунё олдида ўзимизга ишонмас-лигимизни тан олишни англатади. Наҳотки сен буни тушунмасанг? Биласанми, эфир ҳар ҳолда умумий мулк ҳисобланади. Бундай лоқайдликка йўл қўйиб бўлмайди. Қолаверса, наҳотки сенда ўз қадр-қимматинг ҳисси бўлмаса?

– Ўйлашимча, шунга ўхшаш нарса бор. Шундай бўлса ҳам номни ва услубни ўзгартириш, албатта, дастурнинг асосий руҳини ўзгартиришни билдирмайди... Аввал-бошдан мени ердаги одам

муаммолари қизиқтирган, ҳар қандай марслик эса воситадан бўлак нарса эмасди...

– Жуда унчалик бўлмаса керак. Ҳатто одамсиз қутб ҳам тасаввурга таъсир кўрсатадиган қандайдир жозибаларга эга. Марсга келганда эса, майли, у нақадар ҳувиллаган, кеккайган, манфур бўлмасин, шунчалик жумбоқли ва сирлики, буни фақат сенга ўхшаган олифталар инкор эта олади.

– Сиз гапимни яхши тушунмаяпсиз...

– Қисқаси, гап бундай. Мен бўлим раҳбари сифатида дастур номини ўзгартиришга рози бўлолмайман.

Навбатини кутаётган ёшгина аёл жаҳли чиқиб, телефон будкаси ойнасини чертарди. Унинг елкаси оша менга сочи ўсиқ киши норози қиёфада ўқрайиб турарди.

– Кечирасиз, бир дақиқа кутиб тулинг... Мен автоматдан қўнғироқ қилаётгандим, бу ерда навбат кутиб қолишди, шунинг учун ҳозир бошқа жойдан қайта қўнғироқ қиламан...

– Йўғ-е, нима кераги бор, келинг, шу билан гапга нуқта қўяйлик, – бепарвогина эътироз билдирди у. – Айтгандек, Марс – Ой эмас, шунинг учун техник сабабларга кўра муваффақиятсизлик эҳтимоли кўпроқ, тўғрими? Шундай экан, Марс ракетасининг қўниши муваффақиятсизликка учрайди деб шубҳа билдириб қолаверамиз...

4

Мен уйқудаги йўлбарсни безовта қилгандим. Мен қаттиқ камситилгандим, энди қарши ҳужумни давом эттиришдан маъно йўқ эди ва фақат бу ярамас ракетанинг муваффақиятли қўнгани ҳақидаги хабарни интизорлик билан кутишдан бошқа илож қолмаганди.

Аммо бу хабар том маънода мени ларзага солди. Вужудимни эгаллаган ўкинч ва камситилиш ҳисси деярли йўқолиб, ўрнини бутунлай парокандаликка бўшатиб берди. Шошилиш хабарларда “Барча аппаратуралар меъёрида ишламоқда!” деб такрорланар ва ҳар гал кўз олдимда хаёлан бу ракета – оддий механизм эмас, балки инсон тафаккури маҳсули эканлиги гавдаланарди. Бир неча ой давомида у ўзининг қоп-қора сояси билан сайёранинг улкан кенгликлариди яшайди ва Ерга маълумотлар жўнатиб туради. Ҳа, бу ашъвий далил олдида менинг марслигим бўм-бўш ва сохта қўланка эди. Хаёлий қўрғоним худди арвоҳ сингари эрталабки қуёш шуъласи билан ғойиб бўлди ва бунда анқовларнинг эмас, бевосита менинг тасаввуримнинг ночорлиги асосий роль ўйнади. Сўнгги дақиқагача мен енгилганимни тан олишга журъат эта олмадим ва мана, қақшатқич мағлубиятга учрадим. Марслигим эмас, ўзим ўлдирилган эдим.

Энди эса радиокомпания эртами-кеч юбориши керак бўлган ҳукми кутардим. Шунинг учун ҳузуримга кимдир келиб, марсликлар ҳақида гаплашиб олмоқчи эканлигини айтишганида, табиийки, мен бу студиядан юборилган вакил деган хаёлга бордим. Менга ҳамма нарса равшан эди. Ҳамма нарса менинг энг заиф жойимга кутилмаган зарба берилишидан далолат берарди.

Хотиним қатъийлик билан такрорлади:

- Уни сени олдингга олиб кирайми?
- Балким, бу режиссёрдир?
- Йўғ-е, унга ўхшамайди.

- Бўлим мудури ҳам эмасми?
- Мен уни ҳеч қачон кўрмаганман...

Мана шу жойда мен сергак тортишим керак. Студияда аввал телефондан огоҳлантирмасдан олдимга қандайдир кўримсиз, менга нотаниш бўлган хизматчини юборишдек сурбетликка боришмагандир... Лекин иродам синдирилганди, хунук хабарлар кутаётгандим ва бутунлай мадорим қуриганди. Ҳадик ортгандан ортиб борарди.

- Майли, унинг олдига ўзим чиқаман.

Хотинимнинг нигоҳига тўқнаш келмаслик учун ўрнимдан турдим. Ҳозир бошимни кундага қўйгани олиб борилаётган мақтул ҳолатида эдим. Ракетага лаънатлар ўқидим...

- Ўзингни қўлга ол, – деди хотиним.

У буни мутлақо хотиржам ҳолда айтди, бироқ мен буни укувсизлигим учун айблашаяпти деб тажанглашдим.

– Нимани қўлга олишим керак? – дедим. – Марсликни қайсидир АВ-4 сайёрасида яшовчи билан алмаштириб қўяман, холос.

– Мен фақат, ўзингни қўлга ол дедим, чамаси... Бу хонадаги деразаларни очсак яхши бўлармиди.

- Кераги йўқ.

– Тамаки тутунидан кўз ачишиб кетяпти. Нима, сен марслигинг жанозасини қиляпсанми?¹

- Марслигимни эмас. Ўзимникини.

– Ажаб бўлсин. Лекин меҳмоннинг ҳам кайфиятини бузишнинг сира ҳожати йўқ.

- Менга энди ҳеч нарса ёрдам бера олмайди.

Чекиб тугатилмаган сигаретани тўла қулдон четига босиб ўчириб, ўз-ўзимга: “Марсликларнинг афти қурсин!” дедим-да, хонадан чиқдим. Шу он телефон жириглаб қолди. Студиядан бўлса керак, деб ўйладим. Демак, ҳаммаси тахмин қилганимдек. Фақат огоҳлантирувчи қўнғироқ кечиккан ёки вакил эртaroқ келган.

– Ҳозир чиқаман, – дедим мен телефон гўшагига қўл узатар эканман. – Илтимос, меҳмонга айт, бироз сабр қилсин.

Эшик ёпилиши билан гўшакдан қулоғимга ёш аёлнинг шошқалоқ овози урилди:

– Алло, сэнсэй², сиз билан марсликлар тўғрисида гаплашмоқчи бўлган одам олдингиздами? Эркак киши... У, билсангиз, эрим.

Антиқа-ку. Мен бутунлай бошқа нарсани кутаётган эдим.

- Кечирасиз, сиз студиядан қўнғироқ қиляпсизми?

– Студиянгиз нимаси? Мен у – эрим деяпман. Гап шундаки, у гумонсираш хасталигига чалинган.

- Гумонсираш... Яъни, у ақлдан озганми?

– У, сэнсэй, сизнинг “Салом, марслик!” дастурингизнинг ашаддий ихлосманди. Бу яккаю ягона сабаб деб ўйламайман, албатта, лекин ҳақиқатдан ҳам кўз юмиб бўлмайди, у ўзининг марслик эканлигини калласига жойлаб олган... Ҳарҳолда у биронта эшиттиришингизни ўтказиб юбормайди, фақат сизнинг дастурингизни тинглайди ва бошқа нарсани истамайди. Устига-устак ракета тўғрисидаги бугун эрталабки хабар... Бундан у жуда ҳаяжонланиб кетди ва эрталабдан бери сиз билан албатта гаплашиб олиши кераклигини уқтиргани-уқтирган...

– Қаранг-а, телба... – содали сувни тўйиб ичгандаги аччиқ нарса томоғимга тиқилди.

¹ Япон ибодатхоналарида жанозада чакиш таёқчаларидан фойдаланиш одати бор.

² С э н с э й – японларда ҳамсуҳбатга ҳурмат билан мурожаат қилиш ифодаси, яъни жаноб.

– Ҳа, унинг касалхонадан чиққанига атиги уч кун бўлди.

– Тўғри, ақлдан озган бўлсанг ҳам калланга ўзининг марслик эканинг келиши яхши эмас, – вужудимни силкитиб, қаҳ-қаҳ уриб кулмоқчи эдим-у, лекин менга бунинг ўз ҳолимга кулганимми ёки қаттиқ жаҳлим чиққаними билолмаётгандим. – Огоҳлантириб қўйганлигингиз учун, раҳмат. Ҳақиқатан ҳам қандайдир нусха олдимга келибди. Бироқ сиз ташвишланманг, дарров унинг кавушини тўғрилаб қўяман...

– Нима деяпсиз, бунга йўл қўйиб бўлмайди! – қичқирди у гўшакка ва гўшак мембранаси худди газета варағини қоқ иккига бўлиб йиртгандек шариллаб кетди. – Бу жуда хавфли! Ахир эрим ниҳоятда тўполончи...

Унинг товуши шу қадар самимий, шу қадар муҳаббат ва хавотирга йўғрилган эдики, мен каловланиб қолдим.

– Ундай бўлса... қандай қилиб уни касалхонадан қўйиб юборишди?

– Рағбат жуда кучли бўлган. Бу – ўша ракета. У ўзини жуда юввош, хотиржам қилиб кўрсатган... Аммо сиз ҳаяжонланманг, агар унинг жаҳлини чиқаришмаса, ҳеч қачон тўполон кўтармайди. Сиз фақат унинг гапларига қулоқ солинг ва ҳаммаси жойида бўлади. Ўзи ҳам ниҳоятда беозор ва қобил одам. Сўзларига эътибор беришмаётгандек туюлсагина, иш пачава бўлади. Шунинг учун ташвишланманг. Мен ярим соатдан кейин олдингизда бўламан. Касалхонага ёки полицияга қўнғироқ қила кўрманг, акс ҳолда шундай тўполон кўтарадики, кейин уни тўхтата олмайсиз. Мендан бошқа ҳеч ким унга бас кела олмайди. Аввалги гал арзимаган нарсага ғазаби қўзғаганида уни тинчлантириш учун уч нафар жуда бақувват эркак керак бўлди. Шунда ҳам санитар машинаси қайтиб кетаётганида бир эркакнинг бармоғи синди, иккинчисининг пешонаси уч жойидан лат еди, учинчиси учта тишидан ажради. Сиз унинг кўринишига қараб янглишманг, у ниҳоятда кучли. Хуллас, унга гўлдек қулоқ солинг ва у мамнун бўлади... Ўтиниб сўрайман, атиги ўттиз дақиқа!

У менинг жавобимни кутиб ўтирмасдан гўшакни қўйиб қўйди. Ана томошаю мана томоша! Меҳмон студиядан эмаслигини билганимда енгил тортгандим. Лекин ақлдан озган ихлосманд – каминалари учун малҳам бўлса ҳам ўлгудай кучлиси экан. Вужудимда умидсизлик, ғазаб, довдирашлик аралаш-қуралаш бўлиб, мени аёвсиз қийнади. Мен узоқ вақт телефон гўшагига сеҳрлангандек қараб қолдим, ундан яна қандай садо чиқаркин, билмадим.

5

– Эшигимиз олдидаги нусха студиядан эмас экан.

– Унда ким экан?

– Анавилардан. – Мен пешонам олдида кўрсаткич бармоғимни айлантирдим. – Менинг ихлосмандим.

– Қувонадиган жойи йўқ.

– Ҳа, яхши эмас. Айтганча, уни менинг ўрнимга сен қабул қилсанг-чи?

– Шу тентакни-я?

– Ахир мен фикрларимни жамлаб олишим ва тайёрланишим керак... Студиянинг вакили эртами-кеч – барибир келади.

– Тақдирга тан бермаяпсанми?

– Мен қўлимдан келган ҳаммасини қилишим керак... Бизникига келган нусха эса бунинг устига тўполончилардан экан.

– Фақат шу етмай турувди! – Бирданига унинг жаҳли чиқди. – Нима сен менга ақлдан озган тўполончи билан бир-икки соат ўтириб тургин демоқчимисан?

– Гапимни тушунмадинг. Агар жим қулоқ тутиб, гапини бўлмасанг, ўзини мўмин-қобил тутуди. Бундан ташқари, менга ўтгиз дақиқадан сўнг уни олиб кетгани келишга қатъий ваъда беришди...

– Шундай экан, ўзинг ўтирабер. Менсиз.

– Бунга кўпроқ сен тўғри келасан. Сен ўзингнинг аёллик нафосатинг билан уни юмшатасан.

– Ёлғон ҳам эви билан-да. Қолаверса, у менинг эмас, сенинг ихлосмандинг.

– Гапимни эшит, ҳозир ихлосмандлар билан пачакилашиб ўтирадиган вақт эмас. Бунинг устига у ўзини марслик деб ҳисоблаётган экан.

– Ҳали марслик ҳам дегин?! – У беҳаёларча қаҳ-қаҳ уриб юборди. – Айтдим-а, пешонасининг ўртасида учинчи кўз ниш отаётгандай деб...

– Бу куладиган нарсаси эмас. Ахир бироз ҳамдардлик ҳам кўрсатиш керак-ку. Агар унга дўстона муносабатда бўлинса, қизиқиш, руҳий яқинлик кўрсатилса...

– Бир умр шунга орзуманд эдим! Сен менга умид қилишга журъат этдингми... Йўқ, азизим, нима эккан бўлсанг, шуни ўрасан.

Хотиним шундай дея дарҳол чиқиб кетди. Эҳтимол, сиз газаб оташидадирсиз: хотинлар қамал қилинган қалъада ўзларини шундай тутишлари керакми? Бироқ ҳаммасига ўзим айбдорман-ку. Мен аввал-бошдан таслим бўлишга рози бўлдим, аввал-бошдан хотиним олдида ишончни йўқотдим. Сиз бунга шубҳа қиляпсизми? Аммо мен фожиамни бир чақага арзимайдиган ҳазилга айлантирган телбага хотинимни қалқон қилмоқчи бўлдим. Бунинг учун эрлар кечирилмайдилар. Ҳа, чиндан ҳам елкамга оғир заҳмат ортмоқланди. Бемаъни фикрларга берилиб, вақтни чўзар эканман, эшик томондан илдам одимлар эшитилди. Мен телефондаги мулоқотни эсладим ва титраб кетдим. Агар меҳмонимни қутуриш даражасига келтирсам, ҳеч бир камситишлар менга унингдек зиён келтира олмайди. “Экканингни ўрасан” мақолини хотиним ўйлаб топгани йўқ, бироқ ҳозир ҳеч қандай эътирознинг мавриди эмас... Демак, жилпангламаймиз ва марслигимизнинг арвоҳига “салом” деймиз!

Келган киши даҳлиздаги чироққа орқа қилиб, хиёл букчайиб, икки қўли билан қора чарм портфелни кўкрагига босиб турарди.

Юзи чироққа тескари бўлганидан уни тузукроқ кўра олмадим, лекин чеҳрасида фақат уй жиҳозлари билан савдо қилувчи агентларга хос майин табассум жилва қилиб турарди. Аммо фланель костюмининг бичими ва ранги савдо агенти учун бир қадар нафис ва ялтироқ эди.

У паст бўйли ва кенг яғринли одам эди. Эҳтимол, у эси оққан тўполончидир, лекин унинг қиёфасида бирон-бир кўрқинчли нарсани пайқамадим. Унинг рафиқаси билан телефонда сўзлашганимдан кейин кўз олдимга келтирган у даҳшатли қиёфа ҳам йўқ. Енгил нафас олганимни кўриб у паст, ҳаяжонли товушда деди:

– Сизни кўришдан нақадар бахтиёрман, сэнсэй!

Сўнг у қийшайиб, мен томон бурилди ва қиқирлаб кулди. Бу кулги менга ёмон таъсир қилди ва бир қадам ортга чекиндим, у эса бидирлаб кетди:

– Мен дастурингизнинг мухлисман, сэнсэй. Бу яхши, аъло даражадаги ибратли эшиттиришлар. Бугун мен сизга мислсиз ашёни тавсия этишга қарор қилдим, сэнсэй... Чин сўзим, бу ҳақиқатан

шов-шув бўладиган ашё, айна сизнинг дастурингизга мўлжалланган!

У буни тин олмасдан тариллатиб гапирди, айна вақтда жилпанглаб қиқирлашнинг ҳам уддасидан чиқди. Қаранг-а, наҳотки у бутун ўттиз дақиқа давомида ўзини шундай тутса? Ҳозирнинг ўзида бундан нафасим бўғзимга келганди.

– Шундақами? – ўзимни гўлликка солдим.

– Йўқ, менга миннатдорчилик билдирманг. Мен мухлисингизман ва сизга нафим тегадиган бўлса, шунинг ўзи менга кифоя. Чин сўзим!

– Ростдан-а?..

– Чин сўзим, таъмагарликдан асар йўқ, асло бундай эмас! Сиз фақат менга ишонинг, рост, бошқа менга ҳеч нарса керак эмас...

– Мен сизга ишонаман, албатта. Сизга миннатдорчилик ҳам билдираман. Чин қалбдан.

– Отангизга раҳмат? – У бошини ёнига эгиб, кулиб юборди. – Мен эса сиз жуда таажжубланасиз деб ўйловдим.

– Ҳечқиси йўқ, ташвишланманг. Ҳар ҳолда тажрибам катта, эндиликда мени бирон нарса билан ҳайрон қолдириб бўлмайди.

– Ростданми? У ҳолда мен сизга тўғриси айтман... – У тилининг учи билан лабларини ялади ва бесўнақайлик билан портфелини қўлтигига суқди. – Гап шундаки, мен қандайдир оддий одам эмасман. Мен марсликман.

Ўйлаб ўтирмасдан:

– Э-ҳа, шунақами?... – дедим мен ўша алфозда.

Гўё чироқ ўчирилгандек бирдан унинг юзи мурдадек оқариб кетди.

– Эҳ, жин урсин! – хатойимни англадим мен, аммо гишт қолипдан кўчганди.

– Таажжубланарли... – деди у ғамгин, синиқ овозда. – Сиз ҳечам ажабланмадингиз.

Саросима ичида хатомни тўғриламақчи бўлдим, бироқ аҳмоқона бир жумла билан ишнинг буткул пачавасини чиқардим.

– Бўлмаса-чи... Ҳайрон қолдим, албатта... Мана, сиз марсликман деяпсиз ва мен қотиб қолдим...

– Ҳа, тушунарли... – У ўша ўликтус юзи билан нигоҳини қути қопқоғини силаётган бармоқларига қадади. – Фақат, билсангиз, тик турган ҳолда гаплашиш мен учун ўнғайсиз. Ҳар ҳолда Ерингизда тортиш кучи Марсдагига қараганда анча катта. Бу ерда биз дарров чарчаб қоламиз. Балким сиз менга хонага киришга ижозат берарсиз?

Шундай деяр экан, у гавдаси оғирлигини бир оёғига ўтказди ва енгил нафас олди. Жуда нозик психологик усталик. Унинг ўз башарасини чаққон бошқариши менда қандайдир ҳушёр туришга, ҳар дақиқада ташланиб қоладиган йиртқич ҳайвонни эслатди ва мен жуда кўрқиб кетдим. Эҳтимол бунинг сабаби ўша телефондаги суҳбат бўлса керак.

– Албатта, албатта... Марҳамат... – минғилладим мен.

Кутилмаганда у аввалги оҳангига қайтди.

– Майлими? Бу – ажойиб!

У эгилиб, пойафзали ипларини еча бошлади. Вужудим таранглашиб, йўлакда у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Мен телба билан суҳбатлашиш ақлли одамлар иши эмас, ҳамсуҳбатингнинг гапларига қачонгача “лаббай” дерканман дея кўнглимдан ўтказдим. Ва мен ўзимга хос тарзда эътироз билдиришга жазм этдим.

– Хотин! – бақирдим мен. – Меҳмонга чой олиб кел!

Мен эътироз дедимми?.. Бу қанақасига эътироз бўлсин? Нари борса қаҳрли вайсаш, холос. Вайсаш... Ҳа, бу хотинимнинг ақлдан озган марсликни айбимни юмшатишим учун менга рўпара қилган нодонлигига жавобан вайсаш. Яна марсликка илакишиб, ҳамманинг кўз ўнгида қалби ва танасини нобуд қилган одамнинг ўз-ўзига ҳалокатли вайсаши... Қаранг-а, тагин бу марслик — ўзим яратган хом-хаёллиқ маҳсули!

Майин кулгу ва майда одимчаларнинг овози келди.

— Эшитдим! Ҳозир...

6

— Марҳамат, бу ёққа, мана бу диванга...

— Йўғ-е, қўйсангиз-чи! — Меҳмоним ўта шошқалоқлик билан орқага тисарилди, сал бўлмаса тоқчадаги гулли тувакни тўнтариб юбораёзди. — Менга йўлакча ҳам қулай, чин сўзим. Илтимос, овора бўлманг.

У мени кескин четга суриб, эшик ёнидаги стулга интилди.

— Бу стул сизга тўғри келмайди-ку! Нега тортинаяпсиз, тушун-маяпман?!

— Вожаб... — деди у юзимга пастдан туриб боқар экан. — Сэнсэй, сиз нима, мендан қўрқаяпсизми? Худди хоҳлаган пайтда хонадан қочиб қолиш қулай бўлиши учун мени бурчакка тиқиб қўймоқ-чимисиз?

— Бўлмаган гап! — газаб билан хитоб қилдим мен, лекин бу қаҳр ҳақиқийликка қарагандан жўшқинроқ эди. Мен бу ниятда эмасдим ва обрўйимни туширмаслик учун сўзимни амалда тасдиқлашдан бошқа иложим қолмаганди.

Шу тариқа хоҳласам-хоҳламасам мен дивандан жой олдим, ақлдан озган марслик эса эшик олдидаги стулни эгаллади.

Деразаларга парда тортилган, чироқ ёғдуси ипак пардалардан меҳмоннинг орқа томонига тушиб турган қуёш шуълаларидан кучлироқ эди. Шунда илк бор унинг юзини кўра олдим. Кутганимдан фарқли равишда унинг юзи иродасиз ва қандайдир беҳол туюларди. Қушниқидек узун бўйин, пуфакчалар билан қопланган суякдор ияк, аянчли осилиб турган оғиз четлари, киртайган, тупроқтус лунж, беморларникига ўхшаш уйилган қовоқлар... Аммо у бошини елкаси томон тортиб кула бошлаганида ийманиши бир онда шу қадар сурбетлик билан алмашар эдики, мен беихтиёр кўзимни олиб қочардим.

Вақтни чўзиш учун чека бошладим. Шунда у гўё мўрт мум таёқчани олгандек, эҳтиёткорона ҳаракатлари билан сигаретани эзгилади ва кейин уни тишлари орасига тиқди, сўнг бўшашиб, стулда чўзилиб ўрнашди. У гавдаси огирлигидан ҳузур қилиб дам олар экан, чуқур нафас чиқарди ва бурниларини шишириб деди:

— Хонангиз ажойиб экан, сэнсэй, бу ер менга жуда ёқаяпти...

Ажойиб хона дегани нимаси! Эски китоб ва журналлар тартибсиз сочилиб ётган бўлса... Қоралама битиклар парчалари ва очилган қалам қириндилари... Кулдон вазифасини ўтайдиган гул туваги ва соч қасмоқлари тўкилган стол... Ҳар кимнинг диди турлича, бироқ бундай тақаллуфларга жавоб қайтариш асло шарт эмасди ва мен сукут сақлаб, сигаретамни тутатишда давом этавердим.

— Ажойиб хона, ажойиб хона, ажойиб хона... — у қўйлаётгандек буни бир неча бор такрорлади ва бирдан гавдасини тиклаб деди: —

Биласизми, сэнсэй, хонангиз нимаси билан менга ёқаяпти? Ҳозир-гидек кайфияти билан, бугунгидек серкуёш кунда пардалар ёпиқлиги билан... Ерликлар учун бу, эҳтимол, ифлос тешиқдир, аммо марсликлар учун — айна муддао. Сизнинг Ерингиздаги куёш биз учун жуда нурли. Лекин сизнинг даҳшатли тортиш кучингиз шунчалик ёмон... Сиз буни худди ҳаво каби пайқамасиз, албатта, бироқ биз каби бошқа дунёдан келганларнинг танаси учун бу тезлигини кескин ошириб бораётган тезюрар лифтда тургандек гап. Биз тунлари бу лифт шифтни тешиб ўтиб, Коинот бурчагига олиб кетаётгандек тушлар кўрамиз. Даҳшатли ёлғизлик ҳисси пайдо бўлади. Сиз Ерда яшайдиган марсликларда асаб касалликлари ривожланиши муқаррарлигини биласиз. Уларга оёқлари остидаги қаттиқ ер йўқ бўлиб қолгандек туюлади. Охир-оқибат улар очиқ жойдан қўрқадиган бўлиб қоладилар. Мана шунинг учун ҳам ҳозирги муҳитда, бу хонада мен ўзимни яхши ҳис этипман... Ҳа, сэнсэй, сиз марсликларни аъло даражада тушунасиз...

Қаранг-а, қанақа жиннилар учрамайди, ўйлардим мен, айна пайтда эса унинг ернинг тортиш кучи ҳақидаги ва бошқа фикрларидан ҳайратга тушмасдан илож йўқ. Унинг мулоҳаза юргизиши нозик дид ва нафосатдан холи эмасди. У ўзи, тажрибага суянмасдан шу даражада ёрқин таассуротларни шакллантира олган экан, афтидан марсликлар дунёқараши билан жуда апоқ-чапоқ бўлиб кетган кўринади. Масалан, мен ўз тасаввуримдаги марсликлар орасида узоқ вақт бўлганимга қарамасдан бундай нарсаларга дуч келмаганман. (Агар у менга буларни илгарироқ гапириб берганида, эҳтимол, дастурим учун уч-тўртта кўшимча эшиттириш тайёрлаган бўлардим). Хуллас, у ақлдан озган бўлса ҳам, қойилмақом жинни... Менинг диққат-эътиборим сусайди, холбуки огоҳ бўлишим керак.

У нарсаларни баҳоловчининг хотиржам нигоҳи билан хона бурчакларини кўздан кечирар экан, бирдан менга қараб хуфёна оҳангда деди:

— Нега биз гапни айлантриб ётибмиз ўзи?.. Илтимос, сэнсэй, айтинг-чи, сиз кутилмаган меҳмонларни ёқтирасизми?

— Йўқ, у қадар эмас...

— Шундай деб ўйлагандим. Ҳатто бу хонангиз ҳам сизнинг дилкаш эмаслигингиздан далолат бериб турибди. Сиз аслида босиқ, шубҳапараст, дунёга татийдиган гамгинлигингизга қарамасдан худбин шахсиз. Мен каби мухлисларни остонангизга яқинлаштиришингиз керакмас, сиз эса кутилмаганда мени ўз хонангизга таклиф қилдингиз, ҳатто дўстона суҳбатлашишдек илтифот кўрсатаёпсиз. Гапимга қўшилаверинг, бу гайритабий эмасми?

— Асло. Касб нуқтаи назаридан мухлис азиз меҳмон ҳисобланади... Бундан ташқари, билишимча, сиз қандайдир шов-шувли ашё олиб келгансиз...

— Шов-шув шундаки, мен одам эмас, марсликман...

— Ҳа-да... Бу, албатта, ақл бовар қилмайдиган шов-шув...

— Мана, сиз яна бемаъни гапларни гапираяпсиз. Ёлғонни тўқиб ташлайверишдан уялмайсизми?

— Сиз нимани назарда тутяпсиз?

— Қандай? Яна қандай? Сиз, мутахассиснинг олдига одам келиб, ўзини марслиқ деб атаяпти, сиз эса бунга тирноқча шубҳа билдирмаяпсиз. Ўзингиз айтинг, бу бемаънилик эмасми? Хўш, гап нимада? Ёки мени майна қилишяптими?

– Сиз жуда ошириб юбордингиз. Қанақасига мутахассис бўлай? Шунчаки радиога ёзиб тураман, у-бу нарсаларга қизиқаман, албатта...

– Аммо ақлдан озмагансиз-ку, жиннимассиз-ку?

– Энди, биласизми... – газабим кўзгаганди, лекин шу заҳоти миямга ҳамсуҳбатим тентак эканлиги, агар унинг ифвосига учадиган бўлсам, меҳмоним эмас, мен таъзир ейишим мумкинлиги урилди. Соатимга қараб, атиги беш дақиқа ўтганини кўрдим. Яна йигирма беш дақиқа... Ишқилиб Худо сабр берсин-да, бу тезроқ тугасин. – Бу ҳақда ҳатто газеталарда ёзишади.

– Ҳозир Уэллс¹ даври эмас ва Марсда юксак тараққий этган мавжудотлар йўқлиги сизга маълум бўлиши керак. Оддий тахминлардан анча ишонарлироқ маълумотлар ҳаво босими ниҳоятда кучсиз бўлган ва деярли ноль намликда Ердигига бирон тарзда ўхшаш ҳаёт бўлиши мумкин эмаслигидан гувоҳлик беради. Ёки... – У овозини псайтириб, ё сурбетларча, ё мазах қилаётгандек, кулиб давом этди: – Айтинг-чи, сэнсэй, эҳтимол, мен сизга юксак тараққий этган мавжудот бўлиб кўринмаяпманми, нима дейсиз? Тортинманг, гапираверинг! Қиёфамни қандай тасаввур қиляпсиз? Тортинманг, гапираверинг! Қиёфамни қандай тасаввур қиляпсиз?

Қаранг-а, нақадар чарчатадиган ва қатъиятли тентак! Ақлдан озганлар шу қадар силлани қуритадиган бўлади деб ўйламагандим. Унинг гапларига қанчалик учсанг, шу қадар руҳланаверади ва фақат калавани чигаллаштираверади. Лекин, бошқа томондан, суҳбатни давом эттиришдан бош тортиш янада хавфли бўларди. Нима дейишимни билмасдан чайналдим:

– Энди... биласизми, бу масала жуда нозик, мураккаб... Қиёфангиз қандай дейсизми? Биласизми, инсон кўзи фотоаппарат эмас, бу нарсага албатта субъективлик унсурлари кўшилади. Ҳар каллада ҳар хаёл, деб бекорга айтишмайди-ку, шундай эмасми? Қолаверса, концепциявий меъёрлар услубидан келиб чиқиладиган бўлса, хоҳлаган нарсани айтиш мумкин...

– Вой ҳазилкаш-ей... – У гавдасини букиб, атайин, олд-орқасига чайқалиб, қаҳ-қаҳ отиб юборди. – Демак, агар сиз кўзингизни менга шундай қадамасангиз, концепциявий меъёрлар иш бермайдими? Наҳотки мен шу қадар одамга ўхшамайман?

– Ҳечам. Аксинча, жуда ўхшашсиз. Агар очиқчасига айтадиган...

– Худди одамдек, шундайми?

– Худди шундай.

– Деярли фарқ қилмайди...

– Ҳа, қатъиян худди одамдек.

Кутилмаганда у стул ўриндигига гавдасини ташлаб ва чапак чалиб, жағини шу даражада катта очдики, томогининг ичигача кўринди. Мен унда тутқаноқ хуружи бошланди деб хурсанд бўлгандим, бироқ бу, афсуски, шунчаки қувонч хуружи экан. У эгилиб-букилиб, шамоллаган итдек хурур, кўз ёшларини фланель куртқасининг енги билан артар ва узук-юлуқ товушда дерди:

– Воҳ, сэнсэй, ўлдирдингиз... “Худди одамдек” дейди... Вой, ўлиб қоламан!.. Ахир мең ўша ҳақиқий одамман-ку, сэнсэй! “Худди одамдек” дейди-я... Йўқ, сиз мени бепичоқ сўйдингиз!..

– Нима сиз мени лақиллятасизми?

– Нима, сиз ҳали ҳам шубҳа қиляпсизми?

– Сизга айтсам, жуда антиқа экансиз...

¹ Герберт Уэллс (1866-1946) – буюк инглиз фантаст-ёзувчиси.

У янада қаттиқроқ кулишга тушди. Нима ҳам дердим, мени роса болади. Юрагимни намакобга бўктирган даражада аччиқ изтиробни ҳис этдим, лекин кутилмаганда танглик бўшашиди ва ҳамма нарсага бефарқ бўлиб қолдим, меҳмонимнинг қаҳқаҳаси аста-секин менга ҳам юқа бошлади. Биз жуфт бўлиб уч дақиқа давомида қаҳқаҳа отдик. У чўзилган резинадек диркиллаб, мен — бўшашиб кулардим.

7

Эшик туйқус очилди ва хотиним хонага ташвишли юзини суқди:
— Қанақа чой хоҳлайсизлар?

У бепарво оҳангда гапиришга уринарди, лекин ҳамма нарса хотиним эшик орқасида қулоқ тутиб турганлигидан, ўзи эса ташвишдалигидан далолат берарди. Биз қаҳқаҳа отишга тушганимизда унинг сабри тугаб, пайдо бўлган биринчи имкониятдан фойдаланиб, изқуварликка киришганди. Қизлар аҳмоқона кулиб турганимизда эшикни очди, бундан хиёл ранжидим, айна пайтда хотинимнинг мендан ташвишланаётгани хуш ёқмоқда эди. Мен жанг майдонида иттифоқчига эга бўлганимни англадим ва ташвишланишга асос йўқлигини билдириш учун зўр бериб унга имо қила бошладим, бироқ хотиним буни тушунмаётганди ва юзини баттар ташвиш аломатлари эгалларди. Меҳмоннинг асаб тизими менинг имоларимни уққан кўринади. Унинг нигоҳи теннис ҳакамлариники каби бир неча бор рафиқамдан менга ва мендан рафиқамга йўналди, сўнг гўё қоида бузилганини сезгандек, хотинимга тикилиб деди:

— Чой — ажойиб нарса... Тилингиздан илинтирдим, менга европача чой бўлса... Европача чой — энг алдамчи ва ичимликларнинг беозори. Унга кўпроқ лимон ва шакар солинса, кўк чой ёки, айтайлик, қаҳвага нисбатан қимматбаҳо навлими ё арзон навлими, ҳеч англаб бўлмайди...

Эндигина мен бу одам билан мулоқотда бўлиш сирини тушуна бошладим. Бу масалага рафиқамни аралаштириб, мен нафақат фоизларни, балки сармоймни ҳам йўқотаман. Иمولарим иш бермади ва мен гўё хотинимни кифтларим билан итараётгандек қилиб кўрсатиш учун тебрана бошладим ва бошимни зўр бериб чайқашга тушдим.

Хотиним кўрқиб кетиб, қандай кирган бўлса, шундай тўсатдан ғойиб бўлди. Меҳмон яна нигоҳини менга тикди, худди лойни эзгилаётгандек қўлини қаҳр билан ишқалади ва паст-баланд оҳангда кулишга тушди. Билмадим, у менинг устимдан кулаётганмиди ёки мени ҳам шерикликка чақириб, хотиним устидан кулаётганмиди, ҳар ҳолда унинг бу кулгисидан бирон ёқимли нарса сезилмасди. Бусиз ҳам бошим ташвишлардан ғовлаб кетганди ва ўзгалар иши билан машғул бўлишга тоқатим йўқ эди.

Аммо телефонда кўнғироқ қилган аёл келгунга қадар ўзимнинг ички, портлашга тайёр “мен”имни тизгинлаб туришим керак эди. Ҳолбуки, бу “мен” чиқараётган заҳар вужудимга тарқалиб борар ва ўтдай ёндирарди. Чидаб бўлмас қичимадан беихтиёр тилимни чақиллатдим ва товушни ниқоблаш учун янада чўзиброқ хирингладим.

— Ҳа, мен — одамман, — деди меҳмон бошини хиёл эгган ва атайин тортинчоқликни намойиш қилган ҳолда. — Чиндан ҳам кўчаларда қандай кўп юрмайин, ҳеч ким мени бошқа нарсага ўхшатмади...

— Биров шубҳа қилаётгани ҳам йўқ. Буларнинг ҳаммаси аҳмоқгарчилик!

Бирдан унинг лаблари шалвиради ва меҳмон тантанавор оҳангда деди:

– Ҳа, мана, тан ҳам олдингиз. Демак аввал-бошдан одам эканимга ишончингиз комил эди-да? Демак, сиз буларни бўлмағур нарса деб ҳисоблаган бўлсангиз, аввал-бошдан менга нима тўғри келса, шуни сафсата қилиб сотгансиз. Нима учун сиз дарҳол менга тўғридан-тўғри марслик худди одамдек бўлолмайди деб айта қолмадингиз?

Ўзимни қандай тутишни билмасдан ниманидир деб минғирладим, у эса таҳдидли оҳангда давом этди:

– Тушунтиринг, бекитманг! Бу жуда қизиқ-ку. Ёки сиз ҳарҳолда марслик худди одамдек бўлиши мумкин деб ҳисоблайсизми? Ишонмайман. Сиз бундай ҳисоблашингиз мумкин эмас. Истаганча ёлғонни тўқий бering, барибир ёлғонингизни фош қиламан. Яхшиси дарҳол келишиб олайлик: сиз менга ишонмайсиз. Тўғрими?

– Биласизми...

– Нимага “Биласизми”?.. Ўзингизни бегуноҳ қилиб кўрсатмай қўя қолинг. Қаттиқ ёлғон кўполликдан бошқа нарса эмас. Яхши, ана шу кўполлигингизга жавоб беришга қарор қилдим. Жавобим икки карра иккидек жўн ва равшан. Қисқаси, сэнсэй, сиз мени ақлдан озган деб ҳисоблагансиз. Кўзимга тик қараб мени ақлдан озган дейишни истамадингиз. Сиз ҳамма нарсани рисоладагидек қилиб кўрсатиб, мана шу гул туваги билан бошимга тушириш учун анқайишимни кута бошладингиз...

– Бўлмағур гап...

– Яна ёлғон гапиряпсиз! Аслида, одамдай мулоҳаза юритганда, мени ақлдан озган деб ҳисоблаш жуда табиий, шундаймасми? Нега кўринишингиз бунақа? Ҳа, мана гап нимада... Энди тушундим... Сиз мендан кўрқаяпсиз. Сиз хавфсираяпсиз – ахир ақлдан озган билан гаплашяпсиз-да... Бунинг устига яна тўполончи билан, тўғрими? Бирор муруватпеша сизни огоҳлантириб қўйгани шубҳасиз. Ҳа, айтганча, сизга яқинда кимдир телефон қилганга ўхшайди... Тагин менинг хотиним эмасмикан?.. Қаранг-а, кераги йўқ, нимага ўзингизни йўқотиб қўйдингиз? Энди ёлғонингиз ўтмайди. Шундай қилиб, рафиқам сизга нималарни тўқиди?

– Ҳеч нарсани тўқимади. Бу қисқагина мулоқот эди, холос... У сиз келдингизми ёки йўқми билмоқчи бўлган экан...

– Ёмон, ёмон... Биласизми, сэнсэй, нақадар ажабланарли бўлмасин, сиз ниҳоятда самимий инсон экансиз. Сизнинг башарангиздан ҳозир гапирганингизнинг тескариси уфуриб турибди. Ахир у сизга, гўёки мен тўполончи эканимни, касалхонадан чиққанимга атиги уч кун бўлганини айтди-ку, шундаймасми? Мана энди ҳаммаси тушунарли. Хотиним бўлмағур нарсаларни бемалол тўқиб ташлайверади. Сиз, сэнсэй, – у тўсатдан олдинга энгашди, – унга ишонманг. Сизга оиламиздаги шармандачилик тўғрисида гапиришни истамасдим, лекин... Кўринишидан у жуда оддийгина аёл, менга ортиқча ташвиш туғдирипти деб айтмаган бўлардим, аммо унда қандайдир ирсият билан боғлиқ... Сиз унинг овозига эътибор бермадингизми? Бу товуш қандайдир гайриоддий...

– Ҳм...тўғри. Қандайдир... чинқирикли...

У стол четини бармоқлари билан черта бошлади.

– Яна ёлғон гапиряпсиз! Сиздан илтимос, сэнсэй, бундан буён мени асабийлаштирманг. Акс ҳолда менда худди қаравотим тагида ола-була чивинлар ин қургандек ҳис пайдо бўлади. Сиз, албатта, менга эмас, рафиқамга ишонасиз ва бу жуда табиий, шундайми? Буни мен,

гумонпараст тасдиқлаётган эканман, демак ҳақиқатан ҳам шундай ва бу масалада чалғитишингизга ҳожат йўқ. Ва сиздан илтимос қиламан, келинг энди жиддий гаплашайлик.

– Ҳўп, майли, келинг жиддий гаплашайлик.

– Шундай қилиб, биринчидан... – У қўлини кўтарди ва бармоғини букди. – Сиз менинг рафиқамга ишондингиз ва мени касалхонадан чиққан руҳий бемор деб ҳисоблайсиз. Шундайми?

– Ҳа, шундай...

– Давом этамиз, иккинчи масала. – У иккинчи бармоғини букди. – Агар мен бу бўҳтонга қарамасдан марслик эканимни тасдиқлашда давом этар эканман... Йўқ, ҳеч қандай “агар”... Мен ҳақиқатан ҳам буни тўла қатъият билан тасдиқлайман! Майли, мени жинни деб ҳисоблай беришсин, мен ҳақиқатдан воз кечмайман! Далиллар – қайсар нарса, шундаймасми? Мен марслик эканим каби, менинг ақлдан озмаганим ҳам рад этиб бўлмайдиган далиллардир. Сиз эса, сэнсэй, буни тан олгингиз келмаяпти. Сиз шубҳалари билан эрининг жонига теккан ва у тўғрисида бегона одамларга фиску-фасодларни тарқатадиган сотқин хотинимга кўпроқ ишонишингизни ҳаммага эшиттириб овоза қилишга уялмадингиз. Йўқ, сиз хотиним билан жинояткорона алоқадасиз деб гумон қиялпман демоқчимасман, менга рашкнинг ахлоқсиз хаёлпарастликлари умуман ёт... Шундай бўлса ҳам ажабланарли... Бу ҳақда қанча кўп ўйласам, шунча кам тушунаяпман. Сиз ҳеч қачон кўрмаган аёл овозини умрингизда биринчи марта эшитдингиз ва бу овоз сизга рўпарама-рўпара ўтирган одам сўзларига қараганда кўпроқ нарсани англатади...

У қўлларини кўтарганда бармоқлар муштум бўлиб шу қадар қаттиқ қисилдики, суякчалари оқариб кетди, муштим ичида тер қайнаб кетган бўлса, ажаб эмас. Ут бикфорд сими орқали динамитга яқинлашиб келарди ва мен ваҳимада сочилаётган учқунлардан қутулиш учун жуфтакни ростладим.

– Тўхтанг, ахир ҳаётда романлардагига қараганда ҳам шубҳали далиллар бўлади, – гапира кетдим мен. – Ҳақиқий воқеликда чинакамига ларзага солувчи нарсалар бисёр. Масалан, ўша учар ликопчалар...

– Учар ликопчалар?

– Ҳа-да, улар ҳақида, эҳтимол, келаси ҳафта охирларида хабар берсалар керак, сиз буни эшитасиз... Ёки мутлақо бошқа соҳадан мисол: Ҳимолай қор одами...

– Бу билан нима демоқчисиз?

– Сиздан сўрамоқчиман: Кашф этилганга қадар Америка бор эдими? Сиз нима деб ўйлайсиз? Ҳамма томонидан қабул қилинган тасаввурларга кўра, Колумб Американи у кашф этилганга қадар борлигига ишончи қатъий бўлгани учунгина шунга жазм қилган. Йўқ, афтидан, бу жуда жўн... Мен аслида нимани тасдиқламоқчиман? Фалсафа ёки кашф этиш билан мавжудлик ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тушунтирадиган услубиёт... ўйлашимча, бу жуда мураккаб, чигал масала...

– Сэнсэй, биз жиддий гаплашишга келишиб олган эдик-ку.

– Албатта, жиддий-да! Айтайлик, сиз тўла масъулият билан қор одам бор деб тасдиқлай олмайсиз, шундайми? Турган гапки, бунинг эҳтимоли катта, масалан бу, айтайлик, сизни ёки мени келгуси йили дунёнинг энг гўзал аёли деб танлашларидан анчайин катта... Фақат бу нарса кашф этилгунга қадар унинг мавжудлигини эътироф этишга йўл қўйиб бўладими?..

– Нима, мен сиз учун қор одамманми? – бўғилди меҳмоним. У ниманидир қидираётгандек чўнтақларини қўли билан пайпаслади ва давом этди:

– Мени мазах қилишни бас қилинг. Менга шаллақидек қарашадиган бўлса, тоқатим тоқ бўлади... Ҳа, қаерда эди у, наҳотки уни ёддан чиқариб қолдирган бўлсам? Жин урсин, бошим айланяпти, ҳозир бурнимдан қон кетади...

У нимани қидиряпти? Бурнидаги қонни артиш учун даст-рўмолчаними? Шундай бўлса майли-я, аммо қўлларининг ҳаракатига қараганда у муайян шаклдаги нарсани изляяпти. Ажабланарли, ғалати... Мен қизишиб дедим:

– Шаллақи деганингиз нимаси? Шошилманг. Ўйлашимча, мени тушунмадингиз. Мана мен – банд одамман, шунга қарамай, сизга шунча вақт ажратяпман...

– Чунки менга тескари бўлишдан кўрқасиз.

– Биласизми, суҳбатимиз худди соат капгиридек бир нарса устидагина чайқалмоқда...

– Бунга сиз айбдорсиз. Сиз сабабли мен бир қадам ҳам олга босолмаяпман, чунки сиз мени ақлдан озган деб ҳисобляяпсиз.

– Тўхтанг, бир дақиқа! Сиз ўзи мендан аниқ нимани хоҳлайсиз? Сиз мамнун бўлишингиз учун нима қилишим керак?

– Буни мен сизга айтдим. Сиз менинг марслик эканимга... ҳеч бўлмаганда ана шу далилга қизиқиб қарасангиз дейман.

– Бу ўз-ўзидан аён. Билсангиз, мен, мана, салкам икки йилдан бери марсликлар билан ёнма-ён яшаяпман.

– Ўйлаб топилган марсликлар билан...

– Албатта, ўйлаб топилганлари билан. Лекин мен учун улар ташқи дунёдан кам бўлмаган ҳолдаги воқелик. Сиздан гўёки марслик эканингизни эшитиш мен учун қизиқарли бўлмади деб ўйламанг. Марсликлар мен учун энг яхши дўстлар ва ҳамсуҳбатлар.

– Демак, сизни фақат кўриниши менга ўхшаш бўлган марсликлар қизиқтирмайди. Чунки худди одамдек марслик сиз, сэнсэй, шу қадар яхши кўрадиган марсликларга бирон ўхшаш жойи йўқ.

– Бу ўринда ҳам сиз мени тушунмадингиз. Сиз билганингиздек, менинг марсликларим Ерда фарқлари кўзга ташланмайдиган қиёфада юрадилар. Агар ақлли мавжудотлар бошқа сайёраларда бўладиган бўлсалар, уларнинг бунга тафаккурлари етиши керак, шундай эмасми? Шу нуқтаи назардан сизнинг бу даражада эврилишингизни мантиқий мукамаллик намунаси деб аташ мумкин. Сиз мен ихтиро этган марсликлар орасида етакчи мавқега эга бўлардингиз деб ўйлайман.

– Буни жиддий айтяпсизми?

– Албатта, жиддий. Эҳ, сигарета ўчиб қопти, мен эса сезмабман...

– Агар бунга ишона олганимда, жуда мамнун бўлардим.

– Кўйсангиз-чи, сиз буни жуда қойилмақом қилиб уддаладингиз! Марсликларимни шу даражада ўзгартиришга, масалан, менинг ақлим бовар қилмабди. Қанчалик синчиклаб қараманг, сизни сира марслик деб айтиб бўлмайди. Қаерда бўлманг, ҳеч ким сизнинг ҳақиқий башарангиз қандайлигини била олмайди.

– Шундай бўлса ҳам, сэнсэй, умидларингизни оқламаганим учун узримни қабул этгайсиз... Гап шундаки, мен ўзимни мутлақо ўзгартирмаганман.

– Яъни, бу сизнинг ҳақиқий кўринишингизми?

– Ҳа. Таассуфлар бўлсинким, агар баданимга тиф уришса, қоним оқади. Қизил қон, худди одамларникидек...

– Хўп, яхши, яхши. Буни кўнглингизга яқин олманг. Дейишади-ку, нотабийликка йўл табиийлик орқали ўтади, деб

– Шунга қарамасдан умид қиламанки... – У кўзини гилай қилди, лабларини қисди ва тўсатдан, худди ниқоб алмашгандек, чеҳраси аввалги, дастлабки фаросатли ва нуфузли кўринишини олди. Унинг шу онгача бўлган – ваҳимали, тунд, шафқатсизлик акс этиб турган қиёфасини тасаввур қилиш ҳам мушкул эди. – Жуда ажойиб-да, – деди у. – Кўзим алдамайди-да... Бошқаларни билмадим-у, лекин сиз, сэнсэй, албатта мени тушунишингизга ишонардим.

Мен енгил нафас олдим. Эндиликда кучларимиз тенг эди. Ақлдан озган, агар у софизм¹ ўйинига қодир бўлса ҳам, барибир ақлдан озгандан бошқа кимса эмас. Сўз кўзбўямачилигида пихини ёрган мендек одам билан баҳслашиш осон эмас. Елкамдаги зил-замбил юкни улоқтириб ташлаб, серташвиш меҳмоним чўнтагидаги нарса билан боғлиқ масалани дарҳол ҳал этишга қарор қилдим.

- Сиз ҳадеб нимани қидиряпсиз ўзи? – сўрадим мен.
- Пичоқни. Менимча, уни ёддан чиқарганга ўхшайман.
- Пичоқ?
- Ҳа. Пичоқни доим ёнимда олиб юраман...

8

Қандайдир нохуш сезгирлик мени иш столимга қарашга мажбур қилди. Бу менинг хатойим эди.

Қоралама битикларим дасталари тагидан альпинистлар пичоғининг кенг дами совуқ ялтиллаб кўриниб турарди. Бу пичоқ залворли эди – мен ундан пресс сифатида фойдаланардим ва жуда ўткир эди – мен уни қайчи ўрнида ишлатардим. Зарурат туғилса, у ажойиб қурол вазифасини ўташи мумкин эди. Нигоҳимни дарҳол пичоқдан олдим, бироқ кеч бўлганди. Меҳмоним ниҳоятда эпчил чиқиб қолди. Деярли бир ҳаракат билан у стулдан сирганиб тушди, столни айланиб, хонани кесиб ўтди ва пичоқ унинг қўлига тушди. Шунинг ўзиёқ мени беҳол қилиб қўйди.

Аммо мен тарафга ўгирилганда унинг башарасида ҳаяжондан номнишон сезилмасди. Шунисига ҳам шукр. У пичоқ дамани текшириб кўрди. Айни пайтда у ўзининг аввалги уятчан табассуми билан кулиб турарди. Афтидан, аҳвол мен хавфсирагандек расво эмасди. Ахир тирноғини тиши билан ғажийдиган болалар, тирноғини пичоқ билан олишга одатланган тентаклар бор-ку, бунинг нимасидан хавфсирайсан?

- Ажойиб пичоқ, – деди у. – Сопи ҳақиқий буғу шохиданми?
- Ҳақиқий.
- Уни биров вақтга менга бериб туrolмайсизми?
- У сизга нимага керак?
- Ўйлашимча, сэнсэй, биз жуда иноқлашиб қолдик. Чин сўзим, сизга миннатдорчилигимни қандай билдиришни билмай турибман. Ўзингиз биласиз, хоҳиш-истакларимизнинг чегараси йўқ... Агар ўз сўзларингизни амалий иш билан исботлашни зиммангизга олганингизда сизга бошқа ҳеч қандай эътирозим қолмаган бўларди... Сиздан ўтиниб сўрайман, сэнсэй, менга шу марҳаматингизни кўрсатинг, хўпми? Сиз билан руҳан яқинлигимизни исботланг... –

¹ Софизм (юнонча “sophisma” – “ҳийла”, “уйдирма”, “бошқотирма” сўзидан) – далил билан асосланганга ўхшаса ҳам аслида мантиқ этишмайдиган сохта фалсафа.

Шундай деб у пичоқ дамидан ушлаб тортинчоқлик билан сопини менга узатди. — Жуда жўн иш. Бор-йўғи синаб кўриш учун тиқиб кўринг...

— Қаерга тиқай?!

— Менга-да, албатта.

— Аҳмоқона ҳазилингизни йиғиштиринг!

— Ахир мен марсликман-ку.

— Лекин ўзингиз айтдингиз-ку, агар сизни кесишса, қон оқади, деб.

— Бироқ бу одамнинг эмас, марсликнинг қони бўлади.

— Майнавозчиликни йиғиштиринг!

— Жуда қизиқ-да... Ўз сценарийларингизда, сэнсэй, сиз дуч келган марсликни ўлдирасиз. Фақат менинг хотирамда бундай қотилликларнинг камида икки юзтаси сақланиб қолган. Оммавий қирғинлар тўғрисида-ку, гапирмай кўя қолай...

— Ахир бу фақат оғизда-ку...

— Ўйлашимча, бу ерда бошқа бир нарса бор. Марсликларни ўлдиришга мойиллик қонингизда бор, сэнсэй. Шунинг учун ҳам тасаввурингиз қандайдир юзоёқликлар, аждаҳолар, сўгалли шарлар ... жонли тутун, сакрайдиган қум зарралари, шифтга сапчийдиган шилимшиқ махлуқлар каби даҳшатли нарсаларни яратади... Чунки уларни виждонни ҳеч қийнамай ўлдиравериш мумкин.

— Ёлғон! Сизга кўзга ташланмайдиган, одам пайқамайдиган шаклларни танлашга ҳаракат қиламан деб айтдим-ку!

— Нима учун?

— Мен қора қаҳва билан алдамчи воқелик, алдамчи хотиржамлик аллалайдиганларни сийлашга ҳаракат қиламан.

— Уришқоқликка ундайдиган, қотилликка даъват қиладиган қаҳвами?

— Сизга мажоз нима эканлиги маълумми? Тушунтиравериш жонимга тегди. Яхшилаб ўйлаб, чуқурроқ мулоҳаза юритиб кўришга ҳаракат қилсангиз, англаб етасиз: мен ҳужум қилаётган деярли барча марсликлар аслида вужудимиздаги инсоний ёвузликларнинг рамзларидир. Зеро душман — фақат ва албатта ташқаридан ҳужум қиладиган босқинчи эмас...

— Қулоққа хуш ёқади. Амалда-чи? Агар худди одамдек бўлмаганимда, балки сўгаллар билан қопланган баҳайбат шилимшиқ махлуқ бўлганимда бирон илтимосимсиз ҳам, сэнсэй, менга пичоқ билан ташланган бўлардингиз, шундайми?

— Шундайми, шундай эмасми, фақат сиздан илтимос: пичоқни жойига қўйинг...

— Қаранг-а, нақадар ҳийлакорсиз, сэнсэй! Яхшиси, сизга арзимас илтимос билан мурожаат қилганимни эсланг. Марсликларни ўлдиришни ман этадиган қонун бизда ҳеч қаерда йўқ... Ташқи кўринишимдан хижолат тортманг, бунинг учун сизга ҳеч нарса дейишмайди, шундай экан, виждонни қийнамай ишга киришаверинг... — Шундай деб у беписандлик билан пичоқ учини биқинига қадади ва худди таклиф қилаётганидек иккинчи қўли билан сопига урди. — Мана шу жойга яхшилаб туширинг, тамом-вассалом.

— Мени тинч қўйинг!

— Тушунмаяпман... Сиз, нима, мени лаққа туширдингизми, мен эса эл бурутдан хурсанд бўлиб юрибман.

— Шошманг, — дедим мен беихтиёр столнинг қарши томонига силжир эканман. — Марслик сифатида сизга ҳақиқатан ҳам қизиқишим

табийй. Лекин қизиқиш – бошқа, сизга ишонч эса – мутлақо бошқа. Қизиқишнинг ишончга айланиш имконияти анчайин узоқ мулоқот натижасида пайдо бўлиши мумкин. Шошилиш бизга фақат зиён келтиради. Ана шунақа. Ўзингизни менинг ўрнимга қўйиб кўринг...

– Сизнинг ўрнингизда мен дарҳол туширардим! – У қўлининг кўрқинчли ҳаракати билан пичоқни айлантди ва сопини қисди. – Сизнинг сэнсэй, ерлик эканингизга заррача шубҳа қилмайман. Шу нарсани биламанки, агар ерликни ўлдирсам, марсликларнинг қонуни бузилмайди.

– Бу мутлақо бошқа нарса. Қўшилувчиларнинг ўрни ўзгартирилганида йиғинди ҳамиша ҳам ўзгармай қолмайди. Сиз доим бир кутбдан иккинчи кутбга отиласиз. Бундай қилиб бўлмайди. Дунёда фақат оқ билан қора мавжуд эмас, қандайдир ўртаси ҳам бўлади. Ҳар қандай келишув ҳам бевосита шу ўртадан бошланади. Англашимча, сиз келишувга интиляпсиз... Сиздан илтимос қиламан, пичоқни бундай ушламанг! Қаранг, қора терга ботиб кетдим. Эҳтимол, оқариб ҳам кетган бўлсам керак. Менда кесувчи нарсаларга идиосинкразия¹ бор...

– Ҳа, дарҳақиқат... Сизни кўрқитиб юбордим, шекилли... – У пичоқни оҳиста пастга туширди. – Демак, сэнсэй, ўйлаганимдан фарқли ўлароқ сиз – инсонпарварсиз? Мен томонимдан сизга марсликларни ўлдириш ёқади деб хаёл қилиш аҳмоқлик бўлган...

– Ҳа-да! Мухлисим мен тўғримда шунчалик хато қилиши ажабланарли.... Пашшага ҳам озор бермайман десам лоф бўлар, бироқ ҳаётга руҳий ҳурмат билан қарашда ҳеч кимдан қолишмайман.

– Лекин қурт-қумурсқаларни ўлдирсангиз керак?

– Фақат зарарлиларини.

– Бу ерда нималар демадик, шундай бўлса ҳам ташқи қиёфам мени ўлдиришингизга халақит бермоқда. Агар мен, майли, қурт-қумурсқа, шилимшиқ махлуқ бўлмай, аммо терим, масалан, яшил ёки сиёхранг тусда ёхуд қулоқларим уч қарич узунликда бўлса, мени қурт-қумурсқадек янчиб ташлардингиз, тўғримми?

– Сиз мени ҳақорат қиляпсиз, билсангиз. Нима, бошқа гапингиз йўқми? Мен ҳамиша куч ишлатишга қатъий тарзда қарши бўлганман; агар ишонмасангиз, хотинимдан сўрашингиз мумкин. Ўн тўрт йил биргаликдаги турмушимиз мобайнида уни бор-йўғи уч марта дўпсозлаганман, бу бир марта калтаклаш тўрт бутун ўндан етти йилни ташкил қилишини кўрсатади. Эътибор беринг, бу индекс Япония бўйича ўртача икки йилда бир бутун ўндан тўртга тенг. Шу жиҳатдан мен чинакамига намунавий инсонман. Қолаверса, қурт-қумурсқалар масаласига келсак, мен фақат чивин ва пашшаларни ўлдираман, чумоли, суваракларни эса тўлалигича хотиним ихтиёрига қолдираман...

Шу жойда у кўзини юмиб, бўғиқ, ваҳимали кула бошлади. Агар у оддий одам бўлганида, ақлдан озган деб ўйлардим. Бироқ у шундай ҳам жинни эди ва мен гангиб қолгандим.

– Мана буниси қойил! – кулги орасида хириллади у. – Демак, мени сўйиш учун хотинингизни юборса бўларкан-да?

– Бўлмағур нарсаларни гапирманг! Айтгандай, қурт-қумурсқаларга доир мисолим ҳақиқатан ҳам у қадар муваффақиятли чиқмаганини тан олишим керак. Тилимнинг учида турган эди. Ахир бу жуда жиддий масала. Биз одам ким эканини аниқлаганимиздан кейингина ишга киришишимиз мумкин...

¹ И д и о с и н к р а з и я – вужуднинг муайян нарсаларга кучли таъсирчанлиги билан боғлиқ реакцияси. Бу ерда – кўрқув.

– Кераги йўқ, ташвишланманг. Ҳазиллашдим. Нега бундай дейсиз? – У кулишдан тўхтаб, нафасини ростлади. – Чин сўзим, сиз ўз машғулотларингизни йиғиштириб, мен билан шунча валақлашишга рози бўлдингиз... Чинакамига роса маза қилдим... Жиддий суҳбат руҳ учун ажойиб машқ ҳисобланади... Айтгандек, мен учун бу ҳаётий тажрибани оддий машққа тенглаштириш кечириб бўлмас хато бўлур эди. Бу тажрибани янада бойитиш учун тегишли хотима талаб қилинади.

У ростакмига хайрлашмоқчига ўхшарди ва менга ҳатто хонадаги ҳаво тўсатдан ёришгандек туюлди, ўзимни эса таъриф қилиб бўлмайдиган даражада енгил ҳис қилдим. Ҳар хил бўлмағур гапларни вайсашни хоҳлаб қолдим, лекин ўзимни қаттиқ тийишга мажбур эдим ва чарчаганимни атайин кўз-кўз қилиб, қизиқсиниб сўрадим:

– Яна қанақа хотима?

– Сиз марслик эканимни аниқ ва ҳеч иккиланмасдан тасдиқлайсизми?

– Нима, яна ҳаммасини бошидан бошлаймизми?

– Асло. Сиз буни эътироф этишингиз билан тугаллаймиз.

– Сиз ниҳоят тушуниб этишингиз учун неча бор такрорлаш керак, ахир? Далилларсиз эътироф этиш ақида билан баробар. Майли, сиз марслик бўла қолинг, аммо сиз маъбуд эмассиз-ку, мени ишонтиришингиздан сизга қандай наф? Агар ҳақиқатан марслик бўлсангиз, буни тасдиқловчи қандайдир далилларга эга бўлишингиз керак. Шундай экан, мени ҳар нарсада айблайверишдан олдин, эҳтимол, далилларингизни тақдим этарсиз.

– Аммо бунинг имконияти йўқ. Аксиома исботни талаб этмайди, бу ҳатто оддий геометрия дарслигида ҳам қайд этилган. Далиллар ўртасидаги муносабатларнигина исботлаш мумкин, далилларнинг ўзини исботлаш эса кучукни кучук дейиш билан баробар. Менга, илтимос, “неча бор такрорлаш керак”, деманг. Ўзингизни инсонпарвар деб атайсиз-у, ожиз одам билан қандай муомала қилаётганингизни кўринг.

– Яхши, мен нима қилишим керак?

– Сиз менга ишонишингизни хоҳлардим. Чинакамига ишонишингизни. Жўнгина “ишонаман” деб ҳамма ҳам айтиши мумкин. Бу писанда, холос, бунақаси менга тўғри ўтмайди. Бу ерда ким агар Колумб Америка борлигига ишонмаганида уни кашф қила олмаган бўларди деяётганди? Сизми, сэнсэй!

– Мен бундай демадим. Бунинг жуда нозик томонлари бор... Шундай бўлса-да, майли. Тушунарли. Мен энди ишонишга қарор қилдим. – Агар ишонмайман десам, бу ади-бадиларнинг охири кўринадиган эмасди. – Ҳа, мен ишондим. Сиз – марсликсиз.

– Сизга раҳмат, – деди у бемаза спектаклдаги артист каби кибр билан. – Узоқ давом этган музокаралар самарасини берди. Мен ниҳоят Ер аҳолиси билан тенг ҳуқуқли музокараларда муваффақиятга эриша олдим. Сизга барча марсликлар номидан чуқур миннатдорчилик билдираман.

– Барча марсликлар номидан? Нима, ҳали бошқалар ҳам борми?

– Нима деб ўйлаётгандингиз? Қайси ирқ фақат биргина шахсдан иборат бўлиши мумкин? Аммо, кечирасиз... Сиз ишонган экансиз, мен ҳамкорлигингизга умид қилишга ҳақлиман... Илтимос, пировардида кичик тестдан ўтишга рози бўлсангиз.

– Тестдан?

– Биласизми, сиз ҳақиқатан ҳам ишонганингизга далил иштайман. Яъни, аввал бошдаги, ақлдан озган ҳамсуҳбатдан қутулиш учун баҳона эмас, аниқ далил керак. Ташвишланманг, бу менга пичоқ уриш каби ёвуз таклиф бўлмайди. Бошласак бўладими?.. Йўқ, йўқ, сэнсэй, қаерда турган бўлсангиз, ўша ерда қолаверинг...

Шундай дер экан, у столнинг нариги томонида дераза билан эшик орасидаги жойни эгаллади, қаддини тиклади, секин чап оёғини олдинга қўйди, ўнг елкасини тез орқага тортди, сўнг пичоқни тепага отиб, эпчиллик билан дамидан илиб олди. Пичоқни елкаси устида ушлаб, ҳақиқий найза улоқтирувчилар ҳолатини эгаллади.

– Бу нима? – лол қолдим мен. – Яна пичоқми?

– Ҳа, пичоқни ишлатиш менга қулайроқ. Қоидани тушунтирмаман. Мен овоз чиқариб, ўнгача санайман ва “ўн” деганимда уни отаман. Қаёққа отишимни айта олмайман. Эҳтимол сизгадир, сэнсэй, эҳтимол, яна нимагадир. Буни ўзингиз топинг. Кейин. Санаётганимда пичоқни отмайман, сиз эса, сэнсэй, нимани хоҳласангиз, шуни қилишингиз мумкин. Сиз нима қилманг, мен эътироз ҳам билдирмайман, қаршилиқ ҳам кўрсатмайман. Сизга ҳаммаси тушунарлими? Менимча, қоидалар жуда аниқ ва оддий.

– Тушунмаяпман, бу ўзи сизга нима учун керак?

– Сиз бир қарорга келишингиз керак, сэнсэй. Мен – кимман? Марсликманми ёки ўзини марслик деб тасаввур қилаётган онгсизми? Пичоқни қаерга отишим шунга боғлиқ... Агар марслик бўлсам, ташқи кўринишимнинг одамга ўхшаши сиз билан бизнинг руҳий бир хиллигимизни ҳам тақозо этиши шарт эмас... Бу ҳолда менга инсонпарварлик каби тушунчалар ёт ва мен мутлақо ўзга мафкура тарафдориман. Аммо мафкурам ерликларникига қараганда инсонпарварлироқ эканлигига умид юз имкониятдан эликти... Агар мен жинни бўлсам, марсликлар мафкурасини қандай тасаввур қилишимга қараб ёки зўравонлик қилиш тарафдори, ёки бунга қарши бўлишим мумкин...

– Бироқ мен бу ушбу масала бўйича сира хулоса чиқара олмаслигимни англатади.

– Ҳа, масала шундай, жўн тарзда қўйиладиган бўлса, афтидан, бирор хулосага кела олмайсан.

– Кичиккина изоҳ берсангиз. Ўзингиз марсликлар ҳақида қандай фикрдасиз?

– Ҳеч қандай, ахир мен марсликман-ку.

– Бу бемаънилик-ку! – Бундан буёқ ҳаяжонимни яширмасликка қарор қилдим, чунки бефарқ бўлиб қолгандим. – Ниҳоятда мураккаб масала, мушоҳада юритиб кўриш учун ҳеч бўлмаганда уч кун муҳлат берсангиз...

– Агар ўзингизга ишонч бўлмаса, мен санашни тугаллаганимча жуфтакни ростлашингиз, менга ташланишингиз, ўзингизни ҳимоя қилиш чорасини кўришингиз мумкин.

– Унда нима бўлади? Мана, сиз қаршилиқ кўрсатмайман дедингиз, лекин бунга қандай ишона оламан?.. Менга яна қандайдир имо беринг!

– Сиз ўз фикрларингиз кучини намойиш қилишингиз керак. Агар мен билан ҳалол муносабатда бўлган бўлсангиз, кўрқадиган жойингиз йўқ. Шундай қилиб, бошлайман. Тайёрланинг. Бир... икки... уч...

Келиши керак бўлган аёл қаёқда қолди? Уттиз дақиқа ўтиб бўлгандир. Бу менинг сўнгги умидим эди ва соатга қарадим. Соат йигирма беш дақиқа ўтганини кўрсатарди. Фақат сония миллари

қутургандек жадал силжирди ва фикрларимни чигаллаштирарди.

– Уч...тўрт... беш...

Меҳмоннинг бармоқлари пичоқнинг совуқ дамини тобора маҳкамроқ қисарди. Уларни мен худди ўзимнинг бармоқларимдек ҳис этмоқда эдим. Ўйлашдан фойда йўқ, фақат ички ҳиссиётга таяниш қолганди.

– Беш... олти... етти...

9

Ички ҳиссиёт... Бу ўй эмас, алдов, унда бирор жиддий нарса йўқ. Янчилган чаённинг талвасаси ҳам қандайдир ҳиссиёт. Ҳеч нарса қилмаслик кераклигини шипшитадиган ҳиссиётнинг борлиги ҳам шубҳасиздир. Худди сеҳрлаб қўйилгандайман, турган жойимда қимир этмайман, янаги ҳаракатни кутганча кўзимни пичоқни қисиб турган бармоқлардан узмайман.

– Етти... саккиз... тўққиз...

У анчайин секин, икки ярим ёки уч сония оралигида санарди. Орамиздаги масофа ҳам яқин, нари борса уч метр эди. У саногини тугатмагунча пичоқни отмасликка ҳам келишиб олинганди. Шунинг учун азм қилсам, қарши ҳужумга ўтиш имкониятим бор эди. Бундан ташқари, пичоқни отиш уни ишлатишнинг ягона усули эмасди. Балким, мени тўхтатиб қолиш учун бунга ишора қилгандир.

Йўқ, бу мантиқий мушоҳадалар бирон наф бермайди... Шизофренияга¹ чалинган одамнинг расо фикрлаш қобилиятини эътироф этиб, мен фақат мағлубиятимни тан оламан. Менда барча кучимни тўплаб, тасодифга бўйсунибдан бошқа чора қолмаганди.

Шундан кейин...

– Ўн...

Шу ондаёқ стол тагига шўнғидим. Яна кўзимнинг қирраси билан “ўн” деганда меҳмонимнинг қўли пастга силтангани ва пичоқнинг оқиш дами ҳавони кесиб ўтганини пайқадим. Кейин зарб товуши эшитилди – пичоқнинг учи қандайдир қайишқоқ нарсага бориб санчилганди.

Миямда “тегди” ўйи ялт этди ва мен қаттиқ оғриқни кутганча гужанак бўлиб олдим. Лекин бу нима? Йиқилганда полга урилган пешонам қақшаб оғрирди, тиззаларим зирқирарди... Бошқа ҳеч қаеримда оғриқ йўқ эди ва очигини айтганда, ўзимни ўлган деб ҳис қилмаётгандим...

Ҳа. У мени мўлжалга олмаган кўринади. Мана, у жаҳлимни чиқариб қаҳ-қаҳ уриб қулмоқда. Жуда ноўрин қулгу. Мен ҳадиксираб бошимни кўтардим ва рўпарамда – бошим узра турган стулни кўрдим. Ўша, эшик олдидаги стул. Унинг суянчигида сопиғача санчилган пичоқ турарди.

Ўзимни ноқулай ҳис қилган ҳолда ўрнимдан турдим ва тиззаларимдаги чангни қоққан бўлдим. Ҳатто ўзимда овозим борича бўкирмасликка куч топа олганимдан бироз гурурланардим... (Ўша онда бундай қилмаганим учун энди афсусланишга ҳожат йўқ. Уз қадр-қимматинг, обрўйингни ўйлашнинг нима кераги бор? Кўрқоқ кучукдек увиллайди дейишади. Аммо айти шу кўрқоқлиги билан кучук ўзига қилинган ҳужумдан ҳимояланади. Борди-ю, сиз ҳам шундай ҳолга тушиб қолсангиз гурурингизга эрк берманг, менинг аҳмоқлигимни такрорланг. Бизнинг бебурд асримизда худди шу кўрқоқлик, эҳтимол, энг олий истеъдод, энг олий фазилат бўлса керак...)

¹ Ш и з о ф р е н и я – узлуксиз давом этиш хусусиятига эга асаб касаллиги.

Меҳмоним тантанавор нигоҳини стул суянчиғидаги пичоқдан менга ва мендан яна пичоққа қадади. Кейин лабини чўччайтириб, кўзини қисиб деди:

– Жуда чаққон экансиз, лол қолдим.

– Бўлмасам-чи, – дедим мен қотиб қолган тилимни аранг айлантириб. – Хўш, нимага эришдик? Тестдан ўтдимми, ўтмадимми?

– Бунга тупуринг. Бундай тестлар, умуман олганда, ҳеч қандай маънога эга эмас.

– Ҳеч қандай маънога эга эмас?

– Албатта. Чунки тест аввал-бошдан бемаънилиқни аниқлашга мўлжалланганди. Табиийки, бемаънилиқни аниқлашга қаратилган тестлар ҳам маъносиз бўлади.

– Бу нима деганингиз?

– Эҳ, сэнсэй, сиз ҳақиқатан ҳам ажойиб инсонсиз...

– Э, сиз... агар сиз буни фақат ҳазил тариқасида қилган бўлсангиз...

– Тортинманг, марҳамат... эшитаман...

– Йўқ, аввал ўзларидан бўлсин!

– Ҳай, майли. Фақат аниқлик киритиш учун яна бир бор сиздан, сэнсэй, сўрамоқчиман: сиз менинг марслик эканимга чиндан ҳам ишонасизми?

– Жонимга тегдингиз. Ахир мен шу сабабли ҳам тестингиздан ўтишга рози бўлмадимми? Энди эса бунинг маъноси йўқ эди деб турибсиз... Ахир масъулиятсизлик ҳам эви билан бўлади-да!

– Буни шунчалик жиддий қабул қилганингиздан жуда таассуфдаман... – У бошини елкаси томон тортди. – Сиз фақат мендан аччиқланманг, сэнсэй. Мен буни бирон ёмон ниятда қилмадим. Шунчаки спектакль жуда жозибали чиқди...

– Спектакль?

– Билсангиз, ҳозирги вақтда мол сотиш жуда мушкул иш. Радио ва телевидение орқали берилаётган рекламаларнинг нафи кам. Нима ҳам дердик, мақсад унга эришишга хизмат қиладиган воситани оқлайди. Мижозда қандай қилиб таассурот қолдириш мумкин? Майли, яхши таассурот, ёмон таассурот – фақат кучли бўлсин. Аммо дори шундай таъсир қилади деб ўйламагандим. Афтидан, бироз ҳаддидан ошириб юборибман... Лекин сиз, сэнсэй, шуни билингки, мен ҳамма вақт сизга тирноқча зиён етказмаслигимга ишончим комил эди...

У стулга яқинлашиб, пичоқни суғуриб олди ва авайлаб стол четига қўйди. Шундан сўнг икки бармоғи билан ички чўнтагидан ташрифномасини олиб, менга узатди.

– Ниҳоят ўзимни таништиришга ижозат берсангиз. Каминангиз... Ташрифномага қарадим. Унда қўйидагилар битилганди.

“МАРС” УЮШМАСИ ЕР МАЙДОНЛАРИНИ СОТИШГА КЎМАКЛАШИШ БЎЛИМИ ТАНАКА ИТИРО

Ташрифноманинг одатда манзил кўрсатиладиган чап бурчаги қандайдир ўткир нарса билан текис қилиб қирқиб олинган эди.

10

– Нима, сиз оддий савдо агентимисиз?

– Тўппа-тўғри, – деди у майин табассум ила дастрўмоли билан тер босган бурнини артар экан. – Бўлим асосан реклама билан шуғулланади, бироқ қулай имконият туғилса, савдо битимларини

ҳам амалга оширади.

– Аммо бу қуюшқондан чиқиш бўлади-ку! – Кутилмаганда вужудим қаҳрга тўлаётганини ҳис этдим. Бақирмоқчи ҳам бўлувдим, овозим чиқмади. Заҳар ниҳоятда тез тарқалаётган эди, у бутун онгим каби томоғимни фалаж қилганди. – Сизнинг уюшмангиз нималарни сотишини билмайман, аммо бундай ҳолларга асло йўл қўйиб бўлмайди! Ахир бу фирибгарлик-ку! Шахсга қарши жиноят! Ҳозироқ қорангизни ўчириш! Мен бандман! Ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бўлади!

– Ўтиниб сўрайман, сэнсэй, – ийманиб деди у. – Агар бундай ҳаяжонланадиган бўлсангиз, бу менга ҳам юқади. Мен жуда қизиққонман, буни сизга айтгандим...

– Бекорларни айтибсиз! Энди бунақаси ўтмайди! Қаранг-а, гоҳ у марслик эмиш, гоҳ онгсиз тўполончи... Билиб қўйинг, мен ҳеч ҳам сиз ўйлагандек бўшангмасман!

– Бу англашилмовчилик, сэнсэй... ўкинчли англашилмовчилик... Жуда ҳаддан ошганимни тан олдим-ку... Лекин бу ерда сизга айтганларимнинг ҳаммаси ҳам ёлгон эмас...

– Ҳа-да, Танако Итиро исмли марслик – бу ҳазил эмас, бу жуда жиддий! Агар сиз марсликман деб алдамаган бўлсангиз, сизнинг ташрифномангиз сохта. Наҳотки, ўзингизни оқлаш учун қилаётган уринишларингиз жуда хунук кўринаётганини сезмаётган бўлсангиз?

– Шундай бўлса-да, ёлгон гапирётганим йўқ. Ҳақиқатан ҳам исмимга қараб мушоҳада қилинадиган бўлса, мен – оддий ерликман. Айни пайтда мен барибир марсликман. Гап шундаки, мен – бўлажак марсликман, “Марс” уюшмаси мени Марснинг бўлажак фуқароси сифатида расман рўйхатга олган. Ахир сиз бир вақтлар Америкага кўчиб ўтган оқ тандилар ҳозир америкаликлар деб аталаётганидан ажабланмайсиз-ку. Ўйлашимча, Танака Итиро исмли марсликда ҳам ҳайратланарли нарсаси йўқ...

– Сиз муттаҳамсиз!

– Илтимос қиламан, сэнсэй... Сизни огоҳлантирганман-ку...

У бу сўзларни бетимга тик қараб, бошини елкаси ичига тортиб, ва худди оғриққа чидай олмаётгандек лабларини тишлаганча хириллаб айтди. Бармоқларининг учи пичоқ сопига етди, кейин секин стол четидан ўнг ва чапга сирпанди. Бу унинг энг яхши кўрган найранги бўлса, ажаб эмас... Бироқ гўё нафас олиши тўхтаб қолгандек елкалари кўтарилган... қонсиз лаблари оқариб кетганди... Қиёфасидаги бундай ўзгариш қандайдир мудҳиш ҳодисадан дарак берар ва мен яна иккилана бошлагандим.

Аҳмоқона томошанинг юқори чўққисидан – пичоқ отиш – ва дарҳол шундан кейин савдо агентининг пасткаш ташрифномаси... Бундай кутилмаган ўзгариш кўзимни кўр қилгани аниқ. Хотинининг телефондаги огоҳлантиришини ҳам ёддан чиқариб бўлмайди. Агар марслик билан боғлиқ найрангни ҳийлакорлик деб ҳисоблаганда ҳам бу найранг чинакам ақлсизликнинг меваси эмаслигининг далили қани? Йўқ, биринчи навбатда – эҳтиёткорлик ва мен яна ўз қобилигимга кириб олдим.

– Эҳтимол, – дедим мен, – агар шу нуқтаи назарда туриб мушоҳада юргизиладиган бўлса, сиз ҳақиқатан ҳам мени фақат ёлгон билангина сийламадингиз. Марс аҳолиси рўйхатга олинаётган, хоҳлаган одам марслик бўлиши мумкин экан, ҳаммаси мантиқий бўлиб чиқмоқда.

Шу сониядаёқ унинг чеҳраси хира тортган кўзгу артилганидек очилиб кетди ва у яна енгил тортиб, тез гапга тушди:

– Сиз ҳамма нарсани тушунганингиздан ниҳоятда хурсандман... Чин сўзим, фақат ёлғонни тўқиш хаёлимда ҳам бўлмаган... Иш манфаати юзасидан баъзида айрим муболағаларга йўл қўйишга тўғри келган бўлса ҳам ноҳалолликка қатъиян қаршиман... Мен худди шу тафовутни таъкидлаш ниятида эдим...

Бундай беҳаёликдан яна аччиғим чиқди.

– Айтгандай, – дедим мен, – нима учун ташрифномангиздаги манзил ёзуви қирқиб ташланган?

– Ҳа, буми?.. Ўзи шундай... Суҳбатимиз давомида беҳудага хавотирланишингизни хоҳламагандим...

– Хавотирланиш? Нимадан?

– Ташвишланманг, кейин биласиз.

Яна алдов. Аммо эътироз билдиришга уриниш – унинг тегирмонига сув қуйиш бўлади. Унга одамдай муомала қилсанг, афтингга чангал соламан дейди. Бу худди маймун билан дарахтда туриб олишган билан тенг – голиб чиқишга умид йўқ. Дарҳол чекиниш ва жанг майдонини рақибга қолдириш – энг оқилона қарор. Дам олмоқчидек, ўриндиқ суйанчиғига ястандим, янги сигаретани тутатдим ва ҳамсуҳбатимни боши берк кўчадан олиб чиқишга уриниб кўрдим.

– Майли, айтганингиздек бўла қолсин. Ҳа, сиз менга қандайдир қизиқарли янгиликни айтмоқчийдингиз, шекилли? Суҳбатимиз бошида шунга ўхшаш бирон нарса дегандек бўлувдингиз, чамаси... ёки бу ҳам бироз муболағамиди?

– Нимага бундай дейсиз, сэнсэй! Ҳар ҳолда сизнинг ашаддий ихлосмандингизман-ку. Олдингизга қуруқ келишга журъат этган бўлармидим?

– Унда бу қандай янгилик экан? – қизиқдим тутун ҳалқачаларини шифтга буруқситар эканман. – Сиз Марсда ер майдонлари билан савдо қилишни бошлаганингизми?

– Ҳа, бошладик. Агар сиз хоҳиш билдирсангиз, марҳамат, хурсанд бўламиз... Лекин ташрифим сабабининг бу савдо ишларига бирон алоқаси йўқ. Мен чин қалбдан ҳам сизга бир хизмат кўрсатиш учун келдим.

– Ниҳоятда мамнунман... Агар тоқатимни тоқ қилмасдан, совға солинган халтангизни кўрсатсангиз, чакки бўлмасди.

– Таажжуб... Мен уни дарҳол кўрсатган эдим, шекилли?.. Тушуняпсизми, ўзим – совғаман! Ўзим!

– Сиз?

– Нима, бу сизни қониқтирмайдими?.. Ҳа, айтгандай, мен муттаҳам бўлсам... Мендан бирон наф тегишига кўз тикиб бўлмайди, албатта...

Унинг юзида акс этган ноумидлик шу қадар табиий эдики, мен вазиятни юмшатишга киришдим:

– Нималар деяпсиз, ўзи! Бунга ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаганман. Сиз, масалан, жуда кучли таассурот қолдирасиз. Уюшмангизга сиз ҳақингизда энг яхши фикрлар билдирилган тавсифни бажонидил йўллашга тайёрман.

– Сиз, сэнсэй, ҳали ҳам тушунмаяпсиз... Ташрифим сиз учун нақадар катта аҳамиятга эга эканини тушунмаяпсиз... Йўқ, тушунмаяпсиз. Мен деворга гапираётгандекман. Ахир баҳонгизни беш қўлдай биламан-ку, сэнсэй. Фақат баҳонгизни билган одамгина сиз учун мен ким эканимни англаб етишга қодир. Тушунсангиз-чи, мен сизнинг садоқатли ихлосмандингизман. Қолаверса, мен оддий

мухлисгина эмасман. Мана, қаранг, соат механизмига эга радиом бор... — У портфелини очиб, қўл радиосини кўрсатди. — Бу радио дастурингиз эшиттириши бошланган ондаёқ қўйилади. Электричкада кетаётган бўлмай ёки яёв юрмай, ҳеч қачон дастурингизни ўтказиб юбормайман. Сиз менга кўп нарсалар ўргатдингиз. Сиз хизмат фаолиятим учун руҳланишнинг қудратли манбаи бўлдингиз. Энди кутилмаганда хавотирга тушиб қолдим. Афтидан, сизга жўшқин муносабатим мени жуда таъсирчан қилиб юборган кўринади. Мен эшиттиришларингизнинг мазмунини секин-аста муайян йўналишда муттасил ўзгариб бораётганини пайқаиб қолдим. Ва бу, сэнсэй, нохуш таассурот қолдирмоқда... Сизгим алдамайди. Охириги эшиттиришларда бу, айниқса, қулоққа чалинди. Аҳволингиз хавф остида... Агар чораси кўрилмаса, ҳозирги Марс ракетаси тақдирингизни тубдан ўзгартириб юбориши мумкин. Сизга шундай туюлмаётими, сэнсэй? Ё мен муболаға қилипманми?

Мен ҳанг-манг бўлиб қолгандим. Олдимда ақдан озган киши ўтирибди деб ўйлаётгандим, у эса бирдан жароҳатларим ёриғига қўлини суқаётганди. Гапларини инкор қилишга журъатим етмади.

— Ҳм... ҳа... Буларнинг ҳаммаси студиямизда руҳи қашшоқлар ўтиргани учун содир бўлмоқда.

— Тўппа-тўғри! — У жунжиккандек бўлди ва томоқ қириб кулди. — Кўнглимга келгани тўғри чиқибди... вақтида келибман... Шундай экан, сэнсэй, бугунги эшиттиришингиз охиригиси бўла қолсин. Етар. Шундай истейдодингиз билан студиядаги ўша нодонлар йўриғига йўрғалашга мажбур бўлаётганингиз қонимни қайнатади. Бу — истейдодни ҳақорат қилиш. Агар мен шундай ҳолатга тушганимда, дарҳол ишдан бўшаб олардим.

У нақадар устамон руҳшунос эканлигига ўзимча ҳайратга тушдим, лекин кайфиятим баттар тушиб кетди.

— Менга кўрсатмоқчи бўлган хизматингиз шумиди? — сўрадим мен.

— Бу нарсага жуда юзаки қараманг.

— Бунга умуман ҳеч қанақа нуқтаи назар билан қарамаяпман. Аммо студиядан кетиш ҳам сиз тасаввур қилаётганингиздек осон нарса эмас.

— Ўзингизни яхши билмаганингиз учун шундай деб ўйлайсиз, сэнсэй. Оддий! Жуда ҳам оддий! Масалан... Айтайлик, сизга энг яқин нарсани олайлик. Романнавис бўлмоқчимисиз? Менимча, бу сизга жуда тўғри келади, сэнсэй. Радиодагидек тирноқ остидан кир қидиришлар ҳам бўлмайди. Нима дейсиз?

— Бекорларни айтибсиз... — Беихтиёр кулиб юбордим. — Умримда ҳеч қачон роман ёзмаганман.

— Худди шунинг учун ҳам, — тантанавор эълон қилди у, — олдингизга келдим. Менга бир қаранг! Энди баҳомни билиб оласиз...

— Албатта, ахир айтяпман-ку, ёрқин шахссиз деб...

— Бу мавҳум нарсаларни қўя турунг, сэнсэй. Романингиз учун зарур сиймо. Қаранг, ҳаммаси рисоладагидек бўляпти... Биринчи романингиз қахрамонининг прототиби, образ, мазмун, мавзу, гоё сиймоси — марслик рўпарангизда турипти. Бирон нарсани мураккаблаштириш шарт эмас, мени қахрамон сифатида олинг-да, бугун иккаламиз ўртамизда бўлиб ўтган нарсаларни қоғозга тушириш, қарабсизки — ҳаммаси жойида бўлади. Ажойиб, бугунги кун руҳидаги пурмаъно роман чиқади. Хотимаси ўткир истехзоли маънога эга бўлишини тахмин қилиш мумкин...

– Сиз шу қадар мурувватлисизки, ўзимни ноқулай ҳис этапман. Бироқ романни ёзиш ҳолва, уни сота билиш ҳам зарур. Ўйлашимча, улгуржи харидорларни топиш мушкул бўлади.

– Бу ҳақда ташвишланманг. Марс сайёраси, албатта, ҳозирча фантастика, лекин “Марс” уюшмаси – ҳақиқий воқелик. Унинг туриш-турмуши – ишчанлик. Умуман олганда... – У яна портфелига қўл суқди ва бу гал бир даста қоғозни олди. Уни қимматбаҳо нарсадек икки қўли билан эҳтиёткорона ушлаб турар экан, давом этди: – Кечирасиз, бироз кутилмаганга ўхшаяпти, аммо мен ҳеч гап очишга журъат этолмай тургандим... Ҳозиргача гапимиз бир жойдан чиқиб турган эди, буниси ҳам охири бахайр бўлишига умид қиламан... Сэнсэй, бу – романингизнинг қўлёмаси. Агар тажриба жараёнини қайд этиш керак бўлса, буни ким ёзишининг фарқи йўқ. Устига устак, бугунги суҳбатимиз ва қўлёмма мазмуни деярли сўзма-сўз бир хил. Аслини олсак, сиз, сэнсэй, ўз даврингиз учун хоссиз. Агар буни сиз ёзганингизда ҳам ўртадаги фарқ арзимас бўларди. Қисқаси, кўнглингиз хотиржам бўлиб, буни ўз ижодингиз деб ҳисоблай-веришингиз мумкин. Хўш, нима дейсиз? Ўзимни ихлосмандларингиз орасида энг буюки деб аташ жуда фахрли.

– Лекин харидор топилмаса, сизнинг хайрли ниятларингиз совун кўпигидек учиб кетади.

– Мени шунчалик оми деб ўйлайсизми? Харидорингиз тўғрисидаги масала ҳал бўлган. Бу – “S.F. M” журнали. Муҳаррир қўлёмани ўқиб чиқди ва қойил қолди. У сиздан бошқа нарсени кутмаганлигини, радиода ҳам ноёб иш олиб борганингизни эътироф қилди. Шу туфайли қўлёмангиз ҳар бир бети икки ярим минг иенага¹ баҳоланди, яъни сизга етакчи ёзувчилардек қалам ҳақи тўлашади. Бу ерда тўқсон уч бет, шундай қилиб, жами... э-э ... икки юз ўттиз минг яна икки ярим минг... Чакки эмас-а? Агар ойига шунақасидан уч-тўрттаси сотилса, ишдан воз кечишга арзийди... Ҳа, яна айтгандек. Романнинг номи. У “Худди одамдек” деб атала қолсин. Ажойиб ном, тўғрими?

Бу кутилмаган ҳужум эди. Аъло даражадаги кутилмаган ҳужум. Тўғри, бу гапларнинг ярмигагина ишонардим, аммо шунинг ўзи ҳам мени ҳаяжонлантириб юбориш учун кифоя қилганди. Бироқ мен бу хўракка дарҳол ташланмадим. Қандай қарорга келишни билмасдан дедим:

– Айтайлик, биринчи роман – ўз йўлига. Кейин-чи? Кейингиларига ҳам харидор топилганда зўр бўларди.

– Ҳамма нарсада мени орқа қилаверинг. “Марс” уюшмасининг қўли узун. Умидларингиз алданмайди деган фикрдаман. Бизда ҳеч ким сизга бирон кўнглисиз ташвиш келтириш ниятида эмас. Бироқ агар шу қадар ҳадиксираётган бўлсангиз, келинг, зиммангизга кичик бир мажбурият юклаймиз. Сиз бизга айрим хизматлар кўрсатасиз, масалан, вақти-вақти билан асарларингизда “Марс” уюшмаси, унинг манзилини қайд этасиз, деган шарт қўямиз... Нима деб ўйлайсиз? Сиз хотиржам бўласиз, биз ҳисоб-китобларимизда буни уюшмамиз рекламиси учун харажатлар сифатида кўрсатишимиз мумкин. Бу ҳолда орамиздаги муносабатлар қарздор билан қарз берувчиники каби эмас, балки замонавий шартнома асосига қурилади ва бу ҳақда бошқа гап бўлиши ортиқча, нима дейсиз?

– Бу шу қадар нотабиийки, ҳақиқатан бошқа гап-сўзнинг мавриди эмас.

¹ И е н а – Япония пул бирлиги, тахминан 85 иена 1 АҚШ долларига тенг.

– Яна бир гап, сиз учун тахаллус топиб қўйганмиз, сэнсэй... Кода Саруеси. Ёқдими?

– Кода Саруеси? Менимча, ундан майнавозчиликнинг иси келиб турибди.

– Эҳтимол. Биринчи марта эшитганимда, ички қаршиликни ҳис этасан. Шундай бўлса ҳам чакки эмас деган фикрдаман. Аслида бу тахаллус билан норозилик ҳиссини уйғотиш кўзланганди. Агар бу номни бир марта эслаб қолсангиз, кейин унутмайсиз. Нима деса-дейишаверсин, бироқ биринчи таассурот ҳамма нарсани ҳал қилади. Бунинг устига бизга бу тахаллусни электрон машина топиб берди. Қўяверинг, сэнсэй, ўйлаб ўтирманг, ҳўп деяверинг! “Худди одамдек”... Кимдан уяласиз, бу сизнинг — даҳо асарингиз!..

Бунинг сабаби тасаввуримми ёки бошқа нарсами, лекин бирдан гўё лойқа сув тиниб, ҳамма нарса ойдинлашгандек ва калаванинг учу ўз-ўзидан топилгандек барча гам-ташвишлар йўқолди. Мен ҳатто озодликка чиқиш ҳиссини туйдим.

– Ҳай, майли... Унда ҳеч бўлмаса ўша қўлёмани кўрсатинг...

11

Тоқатсизлик ва қатъиятсизликдан қалтираётган қўлимни қўлёммага узатдим, аммо кутилмаганда...

– Ҳей, шошилманг, бунақаси кетмайди! — деди у бирдан ўзгариб қолиб сурбетларча оҳангда ва қўлёмгани олиб, қўлтиғига суқди. — Типирчилайдиган гадойга кам садақа берадилар... ҳе-ҳе... Бу ерда сиз, сэнсэй, қовун туширдигиз.

Йўқ, шу заҳотиёқ унинг калласига гул туваги билан солиб қолмадим. Пашшага ҳам озор бермайдиган инсонпарвар бўлганим учун эмас. Пичоқ ҳали ҳам унинг қўли олдида тургани учун ҳам эмас. Шунчаки, эшик тақиллатилиб, хоҳага хотиним буюртма берилган европача чой олиб киргани учун. Ўз-ўзидан тушунарлики, хотиним олдида жангга киришишга қурбим етмасди. Ҳаётимда ҳали бирон марта муштлашишда голиб чиқмаганман.

Афтидан, хотиним хонани тўлдирган тангликни ҳис этганди. Ҳатто идишларни узатаётган қўлларининг ҳаракати ҳам унинг хавф-сираётгани ва бу ерда нималар содир бўлаётганини англашга уринаётганини сездириб турарди. Бироқ меҳмон ҳеч нарса бўлмагандек, унга оҳиста ўгирилиб, майин табассум билан деди:

– Раҳмат, жуда илтифотли одамкансиз... Қаранг-а, нақадар ёқимли ҳид... — У кимёвий тажрибалар ўтказилаётганда қилишадигандек, кафти билан елпиб, идишдан кўтарилаётган буғни бурни томон ҳайдай бошлади. — Сэнсэй эса худди ҳозир ҳаёл суряпти, ўйлашимча, тўғриси бу мутлақо бош қотирадиган масала эмас. Эҳтимол, сиз, рафиқа сифатида ўзингизнинг ҳал қилувчи фикрингизни айтарсиз? Биласизми, мен эрингизни Марсда ер майдони сотиб олишга кўндирмоқчиман...

Лекин бу ерда мен чекинишни хоҳламадим.

– Бунга сенинг алоқанг йўқ, — дедим хотинимга меҳмонни писанда қилмасдан. — Кетаверишинг мумкин.

– Кечирасиз, гапимни тушунтира олмадим. — У ҳам менга ён босгиси келмаётганди. — Биласизми, мен ер майдонларини сотиш бўйича агентман. “Марс” уюшмаси. Исмин — Танака Итиро. Сэнсэй Марснинг жуда билимдони бўлганлиги учун биз ташаббусни ўз қўлимизга олиб, унга марсликларга қўшилишни таклиф этишга жазм

қилдик... Масалан, Тайтан канали атрофидан ола қолинг. Энг паст ҳарорат – саксон даража совуқ, ажойиб жой... Ҳозир эса ер майдони сотиб олишнинг айна пайти... Бу ерга ёз мавсумида йўл оласиз... Бу болажонлар учун қандай қувонч келтиришини тасаввур қилинг...

Мен қутуриб кетдим. Мени камситганликлари етар. Бунга хотинимни нега аралаштиришади? Бироқ хотиним ҳам бўлган-бўлмаганга ерга уришларига қараб турадиган анойилардан эмасди. Бепарво, гўл оҳангда қизиқди:

– Нима учун сизни олиб кетишга келишмаяпти? Ахир ўттиз дақиқа ўтиб кетди-ку...

Ҳа, уйғоқ онг мана қандай жавоб қайтариши керак. Хотинимнинг сўзлари мени гўёки ғирт мастликдан уйғотгандек бўлди. Сухбат-лашаётган одамимни жиддий қабул қилмаслик керак, холос. У бор-йўғи хаёллар ва фаразлар билан пуфлаб шиширилган ҳаво шаридир, қилиш керак бўлган ягона нарса – ундаги заҳарли ислардан имкон қадар нафас олмаслик учун шарнинг учини маҳкам ушлаб туриш.

– Нима, бирон ёққа отланыпсизми?

У ўзини хотинимнинг саволи гўёки ўзига қаратилмагандек кўрсатмоқчи бўлди, аммо бу уятсизлиги энди аҳмоқона туюларди. Хотинимни тинчлантириш учун унга имо қилдим, у ҳам имо билан жавоб қилиб, эшик томон йўналди. Шу ондаёқ меҳмон иккаламизни ҳам кўз ўнгидан қочирмаслик учун қулай бўлган жойга ўтди ва шиддатли сўз оқимини ёғдириб ташлади.

– Тушунишимча, сиз ҳам, сэнсэй, сиз ҳам, хоним, ҳали аҳволни етарлича ҳис этмаяпсизлар. – У жуда тез гапирарди, лаблари бутун юза узра илон изидек ўрмаларди. – “Марс” уюшмасининг қудратини ҳеч вақога олмаслик мумкин эмас. Уюшма ҳозирнинг ўзида Тинч океанининг жанубида Н. оролини сотиб олди ва у ерда улкан ракета базасини қуришни бошлаган. Инсониятнинг энг буюк ақли расолари бу ишда бизга бевосита ёки билвосита ёрдам қўлларини чўзмоқдалар ва биз билан ҳамкорлик қилмоқдалар, шунинг учун ҳар бир мамлакатда коинот соҳасида ўтказилаётган тажрибалар айна пайтда бизнинг ҳам тажрибалар ҳисобланади. Муваффақиятга эришишга оз қолди. Афтидан, яқин йиллар ичида оралиқ база – йўлдош қурилиши ниҳоясига етади, шундан уч йиллар чамаси кейин Марсга одам бошқарадиган ракета қўнади, сўнг Марсга кетма-кет ракеталар учира бошланади ва кўпи билан ўн йилдан кейин йўловчиларнинг доимий парвози йўлга қўйилади. Йўқ, биз сизларнинг кўчмас мулк билан савдо қилувчи муттаҳамлардан эмасмиз.

Балким, у гапини тугатишига изн берилса яхшироқ бўларди, лекин хотиним сўзини бўлди.

– Бироқ биз... – деб бошлади у. – Сиз бизга Венерада ер майдони таклиф қила олмайсизми?

Унинг афти томир тортишгандек таранглашди. У жавоб қилди:

– Кечирасиз, хоним, сизга “ерга мулк эгаллиги ҳуқуқи” тушунчаси маълумми? Бизга тегишли бўлмаган нарсани қандай сотамиз? Ахир бу муттаҳамлик бўларди-ю.

Бу жойда хоҳласам-хоҳламасам хотинимга ёрдамга келишга мажбур бўлдим.

– Бу жуда адолатли, – дедим мен. – Аммо жаҳон давлатлари уюшмангизнинг Марс ҳудудига ҳуқуқи борлигини тан олганини негадир эшитмаганман. Қандай бўлганида ҳам бу болаларнинг харидор-сотувчи ўйинларига ўхшаб кетади.

– Болалар ўйини? Заҳарханда қилмоқчига ўхшайдилар.

– Ҳечам. Шунчаки, Марс худди Ой ва Антарктида каби халқаро назорат ва бошқаруви остида бўлиши керак.

Лекин меҳмоним ўзини йўқотиб қўймади. Айёрона кўзлари билан менга тез қараб, чойдан ҳўплади, дастрўмоли бурчагини лабларига босди ва бу сафар сўзамол ваъзхон оҳангида зерикарли маслаҳатомуз оҳангда чўзиб кетди:

– Биласизми, сэнсэй... Ҳамма гап шундаки, ҳар қандай давлат – унинг шиорлари қанчалик баландпарвоз бўлмасин – энг очкўз ва зикна хусусий тадбиркордан юз карра амалиётчироқдир. Сизнинг радиодастурингизга кўра, сэнсэй, Марс жуда яқин ва унга бориш осон, бироқ давлат учун у аввалгидек атиги узоқдаги эртакча. Жўнгина қилиб айтганда, Марсни ўзлаштириш учун давлат бюджетидан беқиёс харажатлар талаб қилинади, бундан ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий наф эса зиғирча ҳам эмас. Чиндан ҳам ҳозир нимага умид қилса бўлади? Нари борса – юмшоқ кўнишни амалга оширишни. Ҳар қандай ҳукуматнинг иши бошидан ошиб ётибди. Уларнинг Марс хусусида халқаро битим каби арзимас ишларга вақти топилмайди. Билмадим, сизга маълумми, сэнсэй... Очиқ денгиз тўғрисидаги қонунчиликда қўриқланадиган акватория¹ тушунчаси мавжуд... Уни қирқ бешинчи йилда балиқ ресурсларини сақлаш мақсадида киритган эдилар. Ердаги денгизларингизга тааллуқли, аниқ фойда ва зарарларга бевосита алоқадор бўлмаган ягона халқаро битим сифатида ҳанузгача кўҳна “Кема қатнови эркинлиги тўғрисидаги декларация” сақланиб турибди. Ахир ҳозир ҳеч ким Тинч океанидан баллистик ракета­ларнинг синов майдони сифатида фойдаланилаётганлиги ҳақида бирон нарса демайди-ку.

– Бироқ ҳар ҳолда Тинч океанини сотувга қўйиш мумкин эмас, тўғрими?

– Албатта, мумкин! Хоҳлаганингизча пуллайверинг, фақат харидор топилса бўлгани. Табиийки, сотув билан давлат шуғулланганида, бу халқаро ҳуқуқни бузишни англаган бўларди. Лекин давлатдан ташқарида бўлган, бирон давлат билан боғлиқ бўлмаган мутлақо мустақил ташкилот Тинч океанини остин-устин қилиб юбориши мумкин – бунга тақиқловчи қонун мавжуд эмас. Уни нима учун жавобгарликка тортасиз? Денгиз босқинчилиги учунми? Имконияти йўқ... “Марс” уюшмасиз фаолиятининг соҳаси эса умуман коинотда, бу ердан юзлаб миллион километр узоқликда. У жаҳоннинг барча мамлакатларидаги энг йирик сиёсий ва молиявий корчалонлар, шунингдек сиёсат ва молия соҳасидаги энг етакчи мутахассислар томонидан бошқарилаётган халқаро компания эканлигини гапирмай ҳам қўя қолай. Бу компания чинакамига универсал... Қолаверса, ашаддий очкўзлик, қўйилган сармоёга мувофиқ ёғлиқроқ нимтани юлиб олишга интилиш, афтидан, унинг учун рағбат бўлмоқда. Унинг куч-қудрати ҳам шунда, чунки компания бирон давлат уддасидан чиқа олмаган ишга қўл урган. Бироқ у камчиликлардан ҳам холи эмас. Баъзан сармоё етишмаслиги сезилади. Турли таассублар, тарафкашликлар халақит беради. Вазият шундай бўлиб қолдики, уюшма чакана савдо билан шуғулланишига тўғри келяпти. “Ёвузлик яратиш асносида эзгулик яратаман” – бунга ким айтгани ёдимда йўқ. Мефистофель¹ эмасмиди? Қисқаси, Марсда етакчи роль уюшмага тегишли, у ерда компания ўзига хос муваққат ҳукумат ҳисобланади, шунинг учун сиз, сэнсэй ва сиз, хоним, худди океанда сузадиган кемага чиққанингиздек, унга

¹ А к в а т о р и я – сув ҳавзаси юзасининг бир қисми.

бемалол ишонаверинг. Сизлар маданиятли кишиларсиз-ку, шундай экан барча бемаъни қайсарлигингизни, болалар ўйинига доир гапларингизни йиғиштиринг...

У мийигида кулиб қўйди, кафти билан иягидаги терни артди. Бежирим тахланган лаблари балиқ лабларидек дўрдайди. У нима дейишимизни кутарди.

Биринчи бўлиб хотиним тилга кирди.

– Эҳ, анави ерда ҳамма нарсам куйиб кетадиган бўлди! – шошиб қолди у ва хонадан югуриб чиқиб кетди.

“Ҳамма нарсаинг куйиб кетиши” “Марс” уюшмаси қўламларига қарши қўйилган эди. Бу яққол қарама-қаршилик нақадар ажойиб эди, тўғри эмасми? Заҳарли буглар билан тўлдирилган ҳаво шари учини, мана, ким маҳкам ушлаб туриши керак эди! Хотинимнинг кутилмаган бу истеъдоди мени лол қолдирди, мен ниҳоятда завқланиб кетдим.

Хотиним жуда усталик билан қутулган меҳмонимнинг башарасидаги қатъиятсизликни сақлаб туришга муваффақ бўлди. Мен унинг ўзини йўқотиб қўйганига яхшиси эътибор бермаслик керак ва хотиним кетидан чиқиб кетсам бўларди, деган ўйга келдим. Ҳар эҳтимолга қарши ўзимни худди хотиним чақираётгандек қилиб кўрсатдим.

Ҳақиқатан ҳам хотиним йўлак охирида дераза олдида кутиб турганди.

– Хўш, ҳаммаси яхшилик билан тугадими?

– Биласанми, у мени ўлдираёзди. У жинни бўлса ҳам барча масалада ўта устамон экан. Куракда турмайдиган, очиқдан-очиқ сафсатани бошлайди, кейин қарабсанки, бу сафсатадан чиройли суратдагидек аниқ ва равшан тасвир гавдалана бошлайди. Масалан, ўша “Марс” уюшмасини олиб кўрайлик – агар сергак бўлмасанг, унга ростдан ишониб қолиш мумкин, шундай эмасми? Нақадар ажабланарли бўлмасин, менда у зиёлилардан деган тасаввур пайдо бўлди.

– Жинни – жинни-да.

– Ҳар ҳолда, ўйлашимча, у мулк ҳуқуқи, қўриқланадиган акваториялар каби ўз мушоҳадаларини тўқиб чиқаряпти дейиш адолатдан бўлмасди. “Марс” билан боғлиқ ҳамма нарсаларнинг мантиқийлигини қара.

– Бўпти, бўпти, нима, сен уни ҳимоя қилишга тушяпсанми? Ундан сенга ҳам юқмадими, ишқилиб?

– Ҳм... Биласанми, унинг маълум даражадаги ишонтириш кучига тан бермасдан иложим йўқ.

– Яхшиси, айт-чи, ваъда беришган экан, нимага уни олиб кетгани келишмаяпти?

– Ҳамма гап шунда-да! Энг асосийси, у шу қадар қизиққонки – қўяверасан. Бунинг устига пичоқни ишлатишга чапдастлигини кўрсайдинг!.. Сенга гапириб беришга улгурмадим, лекин бир неча бор жоним қил устида турганди. Аммо ростини айтсам, мен ҳам анойилардан эмасман...

– Тўхта! – ҳаяжон билан деди хотиним бир нарса кўнглига келгандек. – Мен уни танидим!

– Нима деяпсан?

– Чой олиб кирган пайтимдаги унинг туриши... айниқса кулиши.. Янглишмаётганга ўхшайман... Унга бир неча марта зинапояда дуч келганман...

¹ М е ф и с т о ф е л ь – буюк немис адиби И.В.Гётенинг “Фауст” асари қаҳрамонларидан бири.

- Қайси зинапояда?
- Ўзимизникида-да, албатта. Зинапоядаги майдончани супура-ётганимда у тепадан тушаётганиди. Эҳтимол, у учинчи ёки тўртинчи қаватда яшаса керак.
- Негадир ишонгим келмаяпти. Анави аёл бошқа жойдан қўнғироқ қилгани аниқ. Агар улар шу уйда турсалар, қўнғироқ қилишнинг нима кераги бор эди? Тўппа-тўғри шу ерга келарди-қўярди. Яна ўттиз дақиқа кутиш... Қанчалик ивирсима, бу уч дақиқадан ортиқча вақтни олмасди.
- Қандай ўйласанг ўйлайвер-ку, унинг бир балоси бор.
- Сен уни бошқа бировга ўхшатмадингми?
- У жуда ўзига хос гапиреди. У билан сўзлашаётганимда юзи тинмай қимирлар эди.
- Нима сен ҳатто у билан гаплашганмисан?
- Фақат бир маротаба... У мен билан сўрашди, суғурта ҳақида гап очди, кейин хайрлашди... Ўзи суғурта ҳақидаги гапи ҳам қандайдир ғалати бўлганди. Шу қадар ғалатики, эсимда сақланиб қолган... Эмишки, унинг компанияси телбалик ҳолларини суғурталашга қарор қилганмиш, шунинг учун у аҳоли ўртасида бундай суғурталашни нима деб аташ ҳақида сўров ўтказаетганмиш. Бунинг учун иккита ном таклиф қилинаётганмиш: телбаликни суғурталаш ва соғлом ақлни суғурталаш. У бу иккисидан қайсиси сизга маъқул деган савол берди.
- Ҳақиқатан, ғалати-я... Агар ўша одам у бўлмаганида ҳам улар ўртасида қандайдир ўхшашлик бор, бу – шубҳасиз.
- Хотини телефонда сўзлашганида овози қанақа эди? Сенда яқин орадан қўнғироқ қилишаётганга ўхшаб туюлмадими? Овоз яхши эшитилдими?
- Биласанми, булар ёдимда йўқ. Ҳа, айтгандек, аҳвол шунақа бўлса... Унинг ташрифномасидаги манзил кўрсатилган жой қирқиб ташланган... Агар айтишингча, у биздан бир ёки икки қават юқорида яшаса, ҳамма нарса тушунарли!
- Тўғри айтяпсан, худди шундай! – қизиқиб гапимни илиб кетди хотиним.— У биз рафиқаси қаерда яшашини билиб қолишимизни хоҳламаган, шунинг учун бу кичик ҳийлани ишлатган.
- Агар шундай бўладиган бўлса, хотинининг бошиданоқ бу ишларда қўли бор. Улар олдиндан бу кимса хонамда камида ўттиз дақиқа қоққан қозикдек туришини келишиб олишган, бошқача бўлиши мумкин эмас.
- Шунинг учун яна кутиш беҳуда. Энди ҳамма нарса ойдинлашган экан, дарҳол полицияни хабардор қилиш зарур.
- Йўқ, шошилма. Икки киши тил бириктириши учун улар ё телбалар, ё ақли расолар бўлишлари керак. Эр билан хотин яккаю ягона телба ғоя таъсирида девона бўлишганини тасаввур этиб бўлмайди, шу сабабли уларни ҳамма сингари одамлар деб ҳисоблашимизга тўғри келади. Бирор вазисиз оддий одамларни полиция қўлига топшириш...
- Сабаби бор. Ва жуда жиддий сабаб. У уйимизга таклифсиз, куч ишлатиб кирди. Бу ўзганинг турар жойига ноқонуний бостириб кириш ҳисобланади.
- Нима деяпсан! Тўғри, уни таклиф қилмагандик, аммо келишига монелик ҳам қилмаганмиз...
- Чунки у гўё тўполончи деб бизга ёлғон гапирганлари учун!

– Бизнинг гувоҳларимиз ҳам йўқ... У ҳамма нарсани рад этаверади, бор-йўғи шу.

– Нима, бундан буюғига ҳам унга тоқат қилаверамизми?

– Биз уни ақли соғлом деб ишонган эканмиз, бу ердан қанчалик эртароқ туёғини шиқиллатса, шунчалик яхши бўлишига аниқ-равшан шаъма қилса бўлади...

– Ақли соғлом эмиш! Наҳотки чиндан ақли соғлом бўлса! У шунчаки айёр, муттаҳам, бошқа ҳеч ким эмас... Марсда ер майдонлари, телбаларни суғурталаш... Бу безбет савдогар уни бу ердан кетига тепиб қувиб чиқариб бўлмаслигини жуда яхши билади, ўзига қолса бамайлихотир ўтираверса катта холасининг уйидагидай.

– Ҳай, ҳай, бунчалик қизишма. Типирчилаган девоналарга садақани кам беришади... – Меҳмонининг бу сўзлари беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди ва ўша заҳотиёқ камситилишнинг аччиқ ҳиссини туйдим. Сени жуда яхши тушуниб турибман ва кайфиятингни ҳам биламан... Йўқ, бу ҳақиқатга ўхшайди ва шундай бўлиши ҳам мумкин. Бироқ бизда фақат билвосита далиллар бор ва биронта ҳал қилувчи, ўта ишонарли далил йўқ...

– У буни ҳис этиши керак эмиш... – Хотиним ҳовурдан тушди-да, деярли ўтинч оҳангида деди: – Агар сен унга гапирадиган бўлсанг, бундан бирон наф чиқмайди. Гапингнинг оҳанги у ёки бу тарзда журъатсизлигингни сездириб қўяди. У жойидан қўзғалмайди ва барибир хоҳласанг-хоҳламасанг полицияга мурожаат қилишга тўғри келади.

– Сен ҳеч нарсани билмайсан. Сен у билан яккама-якка гаплашмагансан, шунинг учун қандайдир илинжга умид қиласан. У нақадар сўзамоллигини ва пичоқни ишлатишда чаптастлигини бир кўрганингда эди!

Шу дақиқадаёқ, худди сўзларимга жавоб тариқасида, иш хонамдан қандайдир оғир нарсанинг “тарақ” этиб полга қулагани эшитилди. Айтгандек, “қулаган” сўзи менга умид бахш этгандек бўлди: одам хушидан кетиб йиқилса, товуш бўғиқроқ бўлади. Аниқроғи, одам бўйи баландлигидан қалин жилдлар тахлами қулаб тушган бўлса керак, деган ўйга бордим. Гарчи меҳмоним тўнтарилиб тушмаган бўлса-да, барибир бирон кор-ҳол рўй бермадимикан дея шошиб қолдим. Хотинининг юзи эси тошдек қотиб қолганди.

– Ҳал қилувчи далил топилади, – деди у. – Ҳозир юқори қаватларни айланиб чиқаман ва ҳамма нарсани билиб оламан.

– Бунга ҳожат йўқ. Бу ўша одам эканлиги аниқланса, менимча, чакки бўлмасди. Унинг номи маълум – Танака Итиро, фақат пастдаги почта қутиларига кўз югуртириб чиқилса бўлди.

– Бунинг фойдаси йўқ. Учинчи ва тўртинчи қаватларда яшовчилар нима учундир қутиларга ўз лавҳаларини илиб қўйишмаган. Ташвишланма, у ерда бор-йўғи иккита хонадон бор, шекилли, мен ҳозир...

– Тушунсанг-чи, у аёл қанақа – ким билади. Агар хотини унинг шериги бўлса, афтидан, жуда шармсиз чиқиб қолиши мумкин...

Иш хонамдан яна ғалати – бу ғал худди полда менинг картотекали қутимни ёки девор соатини судрашгаётгандек узун, лекин узук-юлуқ товуш эшитилди. Бу ниманинг овози эканини тушуниш қийин бўлгани учун у, айниқса, ваҳимали ва таҳдидли эди.

– Ҳа, буни бас қилиш керак. Ўзимизни хавф остига қўйишнинг ҳеч кераги йўқ.

– Ўзимизни хавф остига қўйиш?

– Бунга азм қилиш учун сурбетлиги кифоя бўлган экан... У ўзини қандай тузоқ кутаётганини тасаввур ҳам қилмаган... ва ўшанда, масалан... – ўзим ҳам нима деяётганимни билмасдан, онгимда пайдо бўлаётган янги фикрга қулоқ тутган ҳолда бўлмагур нарсаларни валақлардим. – Албатта, бундай нарса... ўйлашимча бўлиши мумкин эмас, бироқ...

– Нима бўлиши мумкин эмас?

– Айтмоқчиманки... Масалан, бу нусха қандайдир ўзини оқловчи далилни аниқлаш учун бу ерга келган деб фараз қилсак... Телефонда хотинининг ўзи эмас, тасмага ёзилган товуши эшитилган бўлса... Магнитофон соат механизми орқали қўйилса... Англаяпсанми? У хотинини ўлдирган ва ўзини оқлайдиган далилни топиш учун...

– Бу ҳолда қанақа далил бўлади?

– Жуда осон. Агар у бизнинг эшигимиз остонасида турганида хотини тирик ва телефон қилган бўлса-чи.

– Йўқ, мен у ҳақда гапираётганим йўқ. Соат механизми бўлган магнитофон қандай қилиб телефон рақамларини тера олади?

– Буям тўғри, - дедим мен бироз ҳафсалам пир бўлиб. – Ҳақиқатан ҳам телефондан қўнғироқ қилиш учун кимдир рақамларни териши керак...

– Сенинг бир қусуринг бор – ўлгудай ваҳимачисан. Ҳолбуки, қўрқадиган ва бош қотирадиган нарсанинг ўзи йўқ, ҳаммаси жуда оддий. Масалан, ўша аёл энди биз томон отланмоқчи бўлиб турганида қорни оғриб қолган ёки уни кир ювиш машинасидан ток урган, ё эшигининг остонасида цемент полда сирганиб кетиб, йиқилиб тушган...

Эҳтимол, ваҳимачидирман. Балким, менда хотинимнинг тасаввури етишмаётгандир. Ҳар ҳолда у билан жуда баҳслашгим бор эди, аммо оилавий тортишувлар вақти эмасди. Худди шу дақиқада иш хонамдан эшитилаётган шовқинни бир ниманинг қулаган товуши босиб кетди. Ҳамма белгиларга кўра офат қудратининг энг қизғин палласи эди.

– У хонада ҳамма нарса остин-устин қилинаётган кўринади.

– Тошойна тагида гайка бурайдиган асбоб ётибди. Чўнтагинга солиб ол.

– Сен ҳам эҳтиёт бўл. Бўлар-бўлмасга ўчакишма.

Хотиним менга бош ирғади, ёқасини тўғрилаб, коридордан писиб кетди. Эшик ёпилишини кутиб, меҳмонхонага гайка бурайдиган асбобни олгани бормоқчи бўлгандим, бирдан тарақ-туруқ овозлар тўхтади ва ҳаммаёқ сув сепгандек жим-жит бўлиб қолди. Мен дарҳол иш хонамга югурдим. Мени агар ҳозироқ бу кўп қиёфаликни жойида қўлга олмасам, юзидаги ниқобини юлиб олиш имкониятидан умрбод маҳрум бўламан деган ўй қийнарди.

13

Эшикни шартта очиб, остонага қадам қўйдим ва таҳдидкор нигоҳ билан хонага кўз югуртирдим. Бироқ менинг жанговар руҳим шу заҳотиёқ ном-нишонсиз ғойиб бўлди.

Мен ўйлаган вайронгарчиликдан асар ҳам кўринмасди.

Меҳмоннинг ўзи ўша жойдаги стулда, тиззаларини кенг ёйиб ўтирарди ва у яқиндагина қандайдир шиддаткор ҳаракатлар қилганини мутлақо тасаввур қилиб бўлмасди.

– Оила кенгаши қандай қарорга келди? – қизиқди у. – Менда сизнинг, сэнсэй, рафиқангизга ишонса бўлади деган таассурот туғилди.

– Муғамбирликни йиғиштиринг, – дедим мен ниҳоят ўзимни хиёл қўлга олиб. – Ҳозир бу ерда қанақа қилиқ қилаётгандингиз?

– Ҳа, анавими?..

У бепарво бош ирғади, кейин икки қўли билан суянчиқни ушлаб, ўрнидан турмасдан, стул билан бирга аҳмоқона ўмбалоқ оша бошлади, бунда у ўз ўқи атрофида ҳам айланарди.

Шундай қилиб, йиқилган товуш – товонининг полга тақиллаб тегиши экан.

Шундай қилиб, гўё ниманингдир судралиши – бу стулнинг айланаётганида оёқчалари билан полга тегиши экан.

– Бу менинг ихтиром – стул билан гимнастика... айна пайтда бу – Марс гимнастикаси. Марсда, биласиз, тортиш кучи анча кам ва мен ҳар кун шундай машқларни бажараман.

У стулида ўмбалоқ ошиб, ваҳимали тарақ-туруқ билан хонани кесиб ўтди ва дераза олдиғача етиб борди. Мен шошилиб, у ҳозиргина эгаллаб турган жойга ўтиб олдим. Бу, биринчидан, эшик ёнида, иккинчидан, пичоққа анча яқин жой эди.

– Марсингиз ҳам, гимнастикангиз ҳам жонимга тегди, – қичқирдим мен. – Сиз, яхшиси... Келинг, гапнинг пўскалласига ўтайлик. Сиз биздан бир ёки икки қават юқорида яшайсиз, шундайми? Яширманг, энди ҳаммаси маълум. Ҳа-я, мана ташрифномангиз ҳам... Энди менга нима учун манзил кўрсатилган жойни қирқиб ташлаганингиз мутлақо равшан!

Унинг жавоб беришига умид қилмаётгандим, фақат унга руҳий зарба бермоқчи, бир йўла ўзимни ҳам тинчлантирмоқчи эдим.

Меҳмон олдига, столга ташлаган ўз ташриф қоғозига ҳайратланиб боқди. Кейин елкалари беҳол осилиб қолди ва у стулида бир ёнига қийшайиб деди:

– Демак, сизга ҳаммаси маълум бўлибди-да?

Энди мен оғзимни очиб қолдим – у кутилмаганда шунчалик тез иқроқ бўлди. У шу онда ўзимни йўқотиб қўйганимдан фойдаланиб қолди, зарбасини берди.

– Буни сизга рафиқангиз айтдимиз? Ўзи хотинлар бошга битган бало бўлишади.

– Бунинг сизга дахли йўқ.

Мен ҳужумни қайтармоқчи бўлдим, аммо унинг зарбаси мўлжалга теккан эди. Меҳмоннинг гап оҳангидан у ўзим ва хотиним ўртасида қандайдир менга номаълум бўлган муносабатлар борлигига очиқ шама қилаётганди. Оёғимдан бошлаб бутун танам бўйлаб бирдан баландликдан кўрқишга ўхшаш ҳис тарала бошлади ва мен бутун кучим билан ўзимга ёпишиб олдим.

Фақат эътибор берма, хаёлан ўзимга-ўзим уқтирардим, мувозанатни йўқотмаслик учун елкангни тут... Бу бор-йўғи саф-ларимизни пароканда қилиш мақсадини кўзлаган бўҳтон, ўртамиёна тактик усул... Бу ҳўракка алдансанг бас ва биз дарҳол қармоққа илинамиз... Майли, фақат хотиним келсин, мен худди шу ерда, жойида уни фош этаман, жирқанч ниқобини юлиб ташлайман...

– Ўйлашимча, сэнсэй, бу ерда бир тушунмовчилик бўлган. Рафиқангиз жуда ҳам шошилган. Чин сўзим, менда бирон ёмон ният йўқ.

– Бошимни қотирманг кўп ... Хотиним тўғрисида ҳеч вақо дея олмайсиз. Аммо ўзингизнинг рафиқангизга келсак-чи? Ёнма-ён яшаймиз, кўшнилармиз, ҳатто неча бор учрашган бўлишимиз мумкин, у эса аzzi-баззи мени алдади! Шунчалик ҳам уятсизлик бўладими...

– Алдади? Менинг хотиним-а? – унинг қошлари пешонасига ўрмалади ва бутун башарасини чинакам, чуқур ҳайрат эгаллади. – Бўлиши мумкин эмас. Ақл бовар қилмайди... Майли, буни қўя турайлик... Хотиним тўғрисида, сэнсэй, бошқа оғиз очманг, илтимос... Акс ҳолда сиз мени қаттиқ хафа қиласиз...

– Ия, мен сизни хафа қиламан? Сиз у ёқда фитна уюштирасиз, одамларни лақиллатасиз, мен эса сиз тўғрингизда оғиз очмайми? Жуда-жуда уятсизлик, ўзи тамға босадиган жой ҳам қолмаган!

– Нега сиз шундай... Ахир сизга айтмовдим? Ахир у телба-ку... Сизга айтгандим, сэнсэй, яхшироқ эсланг... Қанчалик аянчли бўлмасин, у жуда ақлдан озган.

– У эса сизни ақлдан озгансиз дейди!

– Ҳа... – деди у хўрсиниб. – Таассуфлар бўлсинким, унинг бунга ишончи комил. Шундай экан, сэнсэй, ўзингиз ўйлаб кўринг, биз – бир-биримизни ўзаро телбаликда шубҳа қиладиган бахтиқаро эр-хотин, биз, сиз марҳамат қилиб таърифлаганингиздек, фитналар уюштириш ва бошқа нарсалар қилишга қодирмизми? – У бирдан жонланиб кетди. – Бунга ақл бовар қилмайди... Чин сўзим, бу тушга ўхшайди...

Софизм майнавозчилиги... Сўз ўйинининг ўзгариб бориши. Музлатилган балиқдек совуқ ва қотган тилимни аранг айлантириб дедим:

– Рафиқангиз нима учун ёлғон гапирди?

– Бас қилинг! Сизга айтдим-ку, буни эшитишни ҳам истамайман, деб. Соддадил, Будда¹ каби пок аёлни шундай шубҳалар билан таъқиб этиш... Мен бунга чидай олмайман...

– Майли, ёлғон гапирмаган дейлик, лекин...

– Сизнингча, у нимани ёлғон деди?

– У сизни олиб кетиш учун ўттиз дақиқадан кейин келаман деди, аммо келмади. Ишонаверинг, бу шубҳа уйғотмайдими?

– Ваъда берди? У ростдан ҳам ваъда бердимми?

– Ҳамма гап шунда-да. Сиз унга содиқсиз, сиз унинг барча буйруқларига итоат этасиз. У сизга ўттиз дақиқа қандайдир тарзда кўнглингизни ёзишни таклиф қилганида...

– Бу гапи рост. – У елкасини кўтарди ва биров қитиқлаётгандек хиринглади. – У нима демасин, мен ҳеч қачон гапини икки қилмайман. Унга жуда раҳмим келади. Ҳар бир одам ҳамдардликка ва уни тушунишлари ҳуқуқига эга. Бунинг устига у менга қўлимдан келган нарсаларнигина қилишни буюради.

– Мен вақт ҳақида гапираётгандим...

– У ҳозир қанчага кеч қолди?

– Кеч қолди? Майли, кеч қолган бўла қолсин... Ўн беш дақиқа бўляпти.

– Бор-йўғи ўн беш дақиқа...

– Бор-йўғи? Сиз учун бу кўз очиб-юмгандек ўтгани яққол билиниб турипти. Мен эса ўттиз дақиқадан кейин келаман деб яна ўн беш дақиқага кечикадиган бўлишса, баъзи шубҳаларга бораман.

¹ Будда (санскритча – “хотиржам”, “нурланган”, “олий ҳақиқатга эришган” сўздан) – жаҳондаги уч асосий (христиан ва ислом билан бирга) динлардан бири – буддизм асосчиси Сиддхар Гаутам Будда (милоддан авалги 623–544 йиллар) номи.

- Мен эса ишонаман.
- Нима, сиз барибир берилган ваъданинг устидан чиқилади демоқчимисиз? У, эҳтимол, ҳали сизни олиб кетгани келиши мумкинми?
- Албатта. Бўлмасам-чи? Кечикиш учун, афтидан, жиддий сабаб бўлган. Шубҳа қилган гап нимада эканини билган заҳоти уятдан куйиб кул бўлади...
- Ҳар ким ўзига ёққан нарсага ишонади.
- Хўп, майли. Унда келинг, бизникага бориб келайлик. Қолаверса, сизга ҳамма нарса аён, сиздан беркитадиган нарсам йўқ. Рафиқамни кўрган заҳоти барча шубҳаларингиз шу ондаёқ тарқаб кетади. Кетдик. Кийинишинг ҳожати йўқ, чунки бу шу ерда, шу уйда.
- Сабр қилинг. Ҳали сизга айтганим йўқ... Биласизми, ҳозиргина хотинимни яшаётган жойингизни кўриб келгани юбордим, у тез орада келади. Мен аввал у нима дейишини эшитмоқчи эдим. Шундан кейин биз ишонсак ёки иккилансак ҳам фикрларимиз узил-кесил бир жойдан чиқиши лозим.

14

Бир пас меҳмон олисдаги манзарани томоша қилаётгандек менга тикилиб қараб турди. Дилида аччиқланаётган бўлса ҳам буни сездирмаётганди. Бармоқларини қирсиллатиб қисганча, бўғиқ, ифодасиз товушда деди:

– Ҳаммаси тушунарли... Фақат бу сиз ўйлаганчалик оқилона иш бўлдимикин, сэнсэй?

– Қайси маънода? Сиз хотинимнинг гапларига ишонмаслигим керак эди демоқчимисиз?

– Бу ерда мен унинг фазилатларини муҳокама қилишга журъат эта олмайман, бироқ...

– Инсофли одамлар бундай қилмайдилар... Сиз рафиқангизнинг ҳамма ишларини оқлайсиз...

– Ахир мен асло рафиқангиз ёмон одам демоқчи эмасман. Аксинча, у жуда сезгир ва ниҳоятда ақлли аёл. Бунинг устига жуда лобар. Фақат...

– Нима “фақат”?

– Шундоқ, мияга турли нарсалар келади... Ҳозирги пайтда одамга ишониб бўлмайди дейишади. Мен бунга қатъиян қаршиман. Одамга ишониш осон. Бошқа одамни сенга ишонишга мажбур қилиш эса анчайин қийин. Мана ҳозир сизни, сэнсэй, менга ишонишингиз учун жон-жаҳдим билан кураш олиб бормоқдаман... Биз ҳам-суҳбатимизни ўз қаричимиз билан ўлчашга одатланиб қолганмиз ва бундан асло тортинмаймиз. Табиий эҳтиёткорлик – яқин кишимизни ўлчаш учун ўз қаричини сақлаб қўйиш – қайсидир саҳҳоф¹ дўконининг бурчагидаги эски китоблардек моғор босиб ётибди... Шунинг учун ҳатто рафиқангиз сизнинг, сэнсэй, ақлингиз расо-лигига шубҳа қилган ҳолларда ҳам... Бўлгани бўлди, сизга ҳаммасини гапириб бераман... Фақат кўнглингизга олмайсиз. Ўпкалашга ҳожат йўқ ва айблашга шошилманг...

– Бориб турганингиз майнавозчилик. Шубҳаланмаётган одамдан шубҳаланмасликни сўраш – ундан шубҳаланишни сўраш билан баравар.

– Ёқимли гапларни эшитиш мароқли. Зеро, шубҳа бевосита ҳақиқат ҳузурига кириладиган дарвоза ҳисобланади. Бунинг устига рафиқангизда

¹ С а ҳ ҳ о ф – букинист (французча “bouquin” – “қадимий китоблар” сўзидан)

фақат сиз тўғрингиздагина нотўғри тасаввур пайдо бўлмаган, сэнсэй. Ҳатто мендек мутлақо тасодифий одам ҳам унда ўзим тўғрисида нотўғри тасаввур уйғотиш балосига дучор бўлдим. Рафиқангиз қайсидир сабабга кўра... — шу жойда у олдинга энгашди ва овозини пасайтирди, — гўё мен суғурта агентиман деган қарорга келибди.

— Ўзи шундай эмасми?

— Бўлмаган гап. Бу ишга мутлақо алоқам йўқ. Шунчаки, хотиним калласига буни жойлаб олган, унинг гапини эса иккита қилиб бўлмайди, у билан муомала қилганингда сароб дунёчасига зиён етказмаслик учун нима деса “лаббай” деб туришинг, уни эҳтиёт қилишинг керак... Аммо рафиқангиздек одам каттагина миқдорда пул бериб, телбалик суғуртасига буюртма бераётганда кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур...

— Телбалик суғуртаси?

— Ҳа, телбалик суғуртаси. Бу ҳақда эшитганмисиз?

— Бу — гирт шаллақилик!.. Агар сиз бу бемаъниликни хотинининг қулоғига қуймаганингизда, бундай аҳмоқгарчилик унинг хаёлига ҳам келмаган бўларди!

— Мен.. — у айбига тўла иқроор бўлгандек гўлдиради, — мен рафиқангизга буни гап орасида, ҳазил тариқасида айтгандим. У буни росткам қабул қилишини тасаввур ҳам қилмагандим. Рафиқангиз, афтидан, руҳий-асаб хасталигига чалинган. Кутилмаган саволим учун афв қилинг, сэнсэй, лекин рафиқангиз сизнинг ўта жанжал-кашлигингиз гувоҳи бўлмаганми? Бу унинг ҳадиксирашлари сабабига ойдинлик киритган бўларди. Ёки, эҳтимол, унинг томирларида шундай қон оқаётгандир...

— Оғзингизга келганини валақлайверинг. Хотиним келган замон бу сариқ чақага арзимайдиган ёлғон-яшиқларингиз куз япроғидек салгина шамолдан чирт этиб узилади-кетеди.

— Ҳа, хотинингиз бўҳроннинг ўзгинаси, — деди у ёдига бир нарса тушгандек, кулгидан чайқалиб. — Аслини олганда, ёлғизлик ва қондирилмаган ҳиссиётлар каби нарсалар бўҳрон сингари одам қалбини шип-шийдон қилади. Рафиқангиз менга мурожаат қилганида, дарҳол бу бўлмағур иш деган ўйга бориб, фикридан қайтармоқчи бўлдим... Мен, дейди у, эримни телбалик суғуртасидан ўтказмоқчиман. Наҳотки, эрингиз руҳий ҳолатидан шунчалар хавотирда бўлсангиз, сўрадим ундан? Бўлмасам-чи, дейди у. Мен, дейди у, буни сўз билан тушунтириб бера олмайман, бироқ унинг туриш-турмишида аталадаги суякдек қандайдир ишқаллик борлигини ҳис қиламан... Шу ондаёқ хотинингизнинг оғзига урдим: жуда нобоп иш бўлди, дедим. Маълумингиз бўлсинким, ҳаётни суғурталашнинг шарти — жисмоний саломатликдир. Худди шундай телбалик суғуртаси учун руҳий саломатлик, яъни ақли расолик талаб қилинади. Сиз эса, дедим унга, ҳозир менга бу масалада шубҳангиз борлигини айтдингиз. Буни ўз оғзингиздан эшитганим учун, начора, бунга кўз юмиш компаниямга нисбатан садоқатсизлик бўларди. Айтайлик, кейин суд бўлса, қаёққа қочасан? Суғурта қилганинг учун мукофот олиш у ёқда турсин, гирромлик учун қамоққа тикилишинг ҳеч гап эмас. Кувабара-кувабара¹. Йўқ, тўхтанг, дедим, аввал эрингизнинг ақли расолигига ишонч ҳосил қилайлик.

— Нотавон қўнгилга қўтир жомашов!

— Ростгўй — хотинингиз. Аммо бу суҳбатдан кейин у, афтидан, ҳар куни сизнинг руҳий ҳолатингизни кузатиб юрганга ўхшайди. Кутубхонада китоб титкилайди, касалхоналарга қатнайди, руҳшунос врачлар гап-

сўзларига кулоқ тутади... Яқиндан буён эса руҳий хасталикка дучор бўлганларнинг таниш-билишлари билан яқинлаша бошлади. Лекин кулфатга қанча яқин бўлсанг, уни нигоҳинг билан қамраб олишинг шунчалик мушкул. Мен, дейди хотинингиз, эримни кузатаётганимда, шамол қуваётган булутни кўраётгандек бошим айланади. Ҳа, ақли расо билан телба ўртасидаги чегарани аниқлаш, афтидан, у қадар осон эмас... Айтгандек, ўзимдан, дуоларингиз бўлсин, хавотирдамасман, мен — шубҳадан истисноман ва энди энгил нафас олишим мумкин.

— Агар айтаётганларингиз рост бўлса, мендан ҳам кўра хотинимни текшириб кўриш керак бўлади.

— Ўзингиз биласиз, бироқ... Ўз тажрибамдан келиб чиққан ҳолда тақдирга тан беришни маъкул кўрган бўлардим...

— Мен эса тан бермайман! — бақирдим мен столга мушт уриб. Зарбдан пичоқ полга сақраб тушди, ўзим титраб-қақшаб сўрашда давом этдим: — Йўқ, тан бермайман, гапларингиз ғирт ёлғон. Сиз одамларни бахти қаро қилишда устаси фарангсиз. Менга қаранг, ташрифномангизни олинг-да, шу билан ҳаммасига нуқта қўяйлик. Сиз шунчалик ишонадиган хотинингиз бу ерга барибир келмайди. Сиз менга қанчалик тихирлик қилсангиз, ўзингизнинг шунчалик обрўйингиз кетади.

Кутганимдек, у хижолат тортиб столдан ташрифномасини олди ва тўсатдан деди:

— Хотинимни қўя туринг. Бироқ сизнинг хотинингиз-чи, сэнсэй?

Бирдан ўзимни ёмон ҳис қила бошладим. Афтидан, ўн дақиқа чамаси ўтганди. Айтганча, меҳмонимнинг жонингни суғуриб оладиган гаплари мени шу қадар жунбушга келтирган эдики, вақтни буткул ҳис этмай қўйгандим. Энди эса ҳе йўқ-бе йўқ “тугади” бир онда “ҳали”га айланиб турибди. Дарҳол турли-туман хавотирлар ва тусмоллар бактериялар каби шиддат билан кўпая бошлади. Меҳмоним томонидан тайёрланган шамалар муҳитида мени ақл бовар қилмайдиган хаёллар чулғаб олди ва буни ҳақиқий воқелик сифатида тасаввур қила бошладим.

Руҳим қамишзорда чивинлар галаси билан курашаётгандек, қўлоғини уриб ночор чирилларди, ўзимга-ўзим қатъият билан яккаш дердим: “Мен ишонаман... мен ишонаман...ишонаман... Бошқа бирон нарса бўлиши мумкин эмас...”

Меҳмон чақмоқтошини чирт этиб ёқди ва унга ниманидир яқин олиб келди. Бармоқларида қизил шуълали олов ўт олди. Бу “Марс” уюшмаси номи битилган ташрифнома эди. Ёниб бўлгач, меҳмон қоғозни кулдонга ташлади. Олов бир лопиллади-да, ўчди, ташрифномадан фақат бир чимдим кул қолганди.

— Ашёвий далилларни йўқотяпсизми?

— Маънисиз ўйинчоқ, — овоз берди у. Бирон нарса унинг юзини тундлаштирмаган, қайтанга чеҳраси ёришгандек эди. — Наҳотки, буларни жиддий нарса деб ўйласангиз, сэнсэй?

— Нималар деяпсиз? Мени ишонтиришга ўзингиз жон-жаҳдингиз билан уриндингиз-ку.

У жавоб бермади. Худди ролини ижро этиб бўлган артистдек табассум билан менга таъзим қилди, кейин орқа томонидан портфелини олиб, қўлтиғига суқди.

— Эҳтимол, бизни кига борармиз? — таклиф қилди у. — Эҳтимол, сиз хотинингиздан хавотирдасиз?

— Демак, биз ўз камчиликларимизни тилга олмаймиз. Шу қадар катта кетиш.

— Боримиз шу.

¹ Илтижонинг бир тури, тахминан “Худо ярлақасин” каби.

– Хотиним деб сиз билан баҳслашмоқчи эмасман.

– Бекор гап.

У жиддий қиёфада имо қилди, ўрнидан туради деб ўйлагандим, аксинча, жойлашиброқ ўтириб олди. Кейин портфелидан яна бир даста қоғозни чиқарди, бирдан башараси ўзгарди ва менга қаҳрли тикилди.

Бу ўша қўлёзма эди. Мени азбаройи тамом қилган ва портлаш даражасига олиб борган “Худди одамдек” романи эди. Оғзимга гўр мандариннинг нордон таъми тўлди, Нимадир дейиш керак эди ва мен дедим:

– Бу нарса билан ташрифномангиз каби иш қилиб бўлмайди. Бу ерда ўчоқ йўқ ва у қадар ўнгай бўлмайди. Биз тутундан бўғилиб қоламиз.

– Бемаънилик! – бардам сўз бошлади у ва қўлёзмани силкитди. – У сафар бетакаллуфлик қилдим, айбдорман... Аммо сиз, сэнсэй, қўлёзма мазмуни билан танишиб чиққан заҳоти лол қоласиз. “Худди одамдек”... Бу, албатта, ҳеч қанақа роман эмас ва сизнинг номингиздан битилмаган. Аталиши ҳам ўзгача: “Инсон фожиасининг топологик¹ тадқиқоти”... Шундай қилиб, сэнсэй, “Марс” уюшмаси кулга айланган экан, муқаддима ниҳоясига етди деб ҳисоблаймиз ва асосий масалага ўтамыз.

– Нима, нима? Ҳали асосий масала ҳам борми?

– Ҳа, майли, агар «асосий масала» – жуда жиддий ном бўлиб туюлса, «масала ҳал бўладиган боб» бўла қолсин. Бобнинг ҳажми биз хотинларимиз келгунича қўлёзманинг танишишга улгурадиган қисми билан ўлчанади. – У бармоғига туфлаб, биринчи саҳифани варақлади. – Айтганча, ишонадиган одам учун вақт – ҳамиша лаҳза. У бир неча йил бўладими ёки ўнлаб йилларми – муҳим эмас...

15

Кўпол ҳазилларга ажойиб мойиллик. Аммо мен мақбул жавоб топишга улгурмадим. Меҳмоним ўқишга киришганди.

У қўлёзмани кўз олдида ушлаган, товушига ифода бериш учун бошини орқасига ташлаганча баландпарвозлик билан қироат қиларди:

Ҳуфиёна топшириқ олган,
Ўттиз икки вакил,
Сўз айтолмай турар лол,
Уларни майна қилишар,
Телбаларнинг совуқ гўрига,
Уриб-туртиб тиқишар.

У бу шеърни икки бор оҳиста такрорлади, сўнг театр саҳнасида тургандек узоқ тин олиб, сўз қотди:

– Бу – “Вакил саноси” деб номланади... Муаллифи номаълум... Шунга қарамасдан сермулоҳаза одамга шеърнинг мазмуни нимадан иборат эканлиги тушунарли, сэнсэй. Жумбоқ калитлари сатрлар узра бетартиб сочиб юборилган... Сирли ёзувда даҳшатли ҳақиқат яширинган... Ҳоҳласангиз, айтиб бераман, сэнсэй. Фақат сизга, аста-секин... Биласанми, бу вакиллар – ажабланманг – марсликлар. Улар олисдан, коинотнинг яйдоқ саҳросидан Ерга алоҳида топшириқ билан юборилган...

– Агар бу Марс ҳақида бўлса етар! – бақирдим мен худди алдаб оғзимга елимдан ясалган пишириқни тиқишгандек азбаройи бўғилиб. –

¹ Топология (юнонча “topos” – “жой” с ўзида) – математиканинг ўзгармайдиган шаклларни ўрганадиган соҳаси.

Ҳозиргина сиз “Марс” уюшмаси кулга айланди деб ваъзхонлик қилаётган эмасмидингиз...

– Ҳа, “Марс” уюшмаси кулга айланди... Аммо бунинг унга мутлақо алоқаси йўқ! – У безори ўқувчилар кафтини чўғ билан куйдириб бўшанг ўқитувчи олдида шумлик қиладигандек ҳовлиқиб, бармоқларини юзи олдида силкита кетди. – Ҳозир мен гапираётганим, сэнсэй, ҳақиқий марсликлар ҳақида! Бу ерда яқинда радио орқали юмшоқ кўниш ҳақида хабар беришганди... Мен ҳақиқатан ҳам худди ана шу сайёрада яшайдиган марсликлар ҳақида гапиряпман!

– Афтидан, сиз яна гўё марслик эканлигингиз ҳақида бекорларни тўқимоқчисиз, шекилли. Кўйсангиз-чи... Марсликлар – эски матоҳга айланди. Эскирди, чириди, куйиб кул бўлди. Бундай нарсалар ҳақида сиз билан ҳатто болакайлар ҳам суҳбатлашмайдилар.

– Хўш, нима қилиш керак? Далил – далил-да.

– Далил? Кўйсангиз-чи, кулгимни қистатманг. Ахир сизнинг турган-битганингиз – оддий японсиз.

– Бунинг аҳамияти йўқ. Мен японга ўхшайман ва бу – табиий. Сиз мени шундай деб биласиз ва бунга ҳеч ким эътироз билдира олмайди. Буни биз ўз аччиқ тажрибамиздан биламиз. Типологик ўхшашлик – бу марсликлар тушиб қолган иблисона тузоқ. Биз бу тузоқдан чиқиб кетмоқчи бўлдик, аммо бунинг уддасидан чиқа олмадик. Сиздан ўтиниб сўрайман, мен қанчалик қатъияли бўлмай, марслик эканлигимга ишонманг.

– Илтимос қилмасангиз ҳам бўлади, шундоқ ҳам ишонмайман.

– Чин сўзингизми, ишонмайсизми?

– Албатта, ишонмайман.

– Мен эса гапимда қатъийман. Мен – марсликман. Марс иттифоқи ҳукумати томонидан Ерга вакил қилиб юборилганларнинг бириман... Хўш, бунга нима дейсиз, сэнсэй.

– Ундайми-бундайми, ишонмайман. Хулоса ҳам яккаю-ягона бўлиши мумкин. Бевосита сиз, бошқаларни таҳқирлайдиган ва ҳақорат қиладиган сиз – ҳақиқий ва сўзсиз бориб турган телбасиз. Кўпол гапирганим учун узр сўрайман.

– Қаранг-а... Телба... Майли. Рафиқангиз қисматига шерик бўлишни танлабсиз-да, шундай эмасми?

– Бас қилинг! Бу боши берк кўча тинкамни қуритди. Иккимизга ҳам баҳсимиз чексиз давом этиши, аммо бундан бирон натижа чиқмаслиги аниқ-ку.

– Гапимни эшитинг, сэнсэй, сўнги умидимни узманг. Натижа чиқмаслиги, масалан, мен учун жуда катта ютуқ. Ишонишга мажбур қилиш қийин, бунинг уддасидан чиқмаслик машаққат, аммо топологик муҳаббат... Биз шубҳага етиб келдик, ҳолбуки бевосита шубҳа – ҳақиқат сари очилган эшик. Наҳотки, бизнинг бу эшикдан кириб, олга босишимизга қурбимиз етмаса? Ҳеч қандай боши берк кўча йўқ, бунинг исботи мана, сэнсэй, ҳозиргина сиз мени телба деб атадингиз, бу илгари бўлмаган, келажакда ҳам бўлмайди.

– Агар ҳамма гап шунда бўлса, бунинг бирон янгилиги йўқ... Шунчаки рафиқангиз мени телефонда қўрқитиб юборди.

– Қўйинг, сэнсэй, бунақа тобелик сизга ярашмайди. Қўрқитиб юборди... Мана, сизга боши берк кўча – уни ўзингиз яратасиз. Аммо вақтимиз зиқ, беҳуда гап сотишни йиғиштирайлик. Илтимос, сэнсэй, биринчи бўлиб сиз бошласангиз...

– Нимани бошлай?

– Нимани? Сиз мени телба деб эълон қилдингиз. Мен эса ўз тарафимдан марслик эканлигимда қатъий турибман. Шу тариқа биз бир-бирига зид чизиқлар кесишадиган нуқтага эгамиз. Шундай экан, менинг шахсимга аниқлик кирита оладиган бирон нарса бўлиши керак. Сизга, сэнсэй, топологик таҳлилда ўз санъатингизни намойиш этиш имконияти бериляпти.

Ҳеч вақони тушунмайман. Суҳбат оҳанги, ҳе йўқ-бе йўқ, ўзгарди. Вақтни чўзиш учун сигаретани жўрттага уқувсизлик билан чекишга киришдим, кейин уни эзғиладим. Мени бошлаб чув туширишганини ҳис этардим, аммо бу қандай рўй берганини тасаввур қила олмасдим. Ўзимни тамоман йўқотиб қўйгандим. Жирканчли, юраксиз, иродамга қарши илтижоли товушга қизиқдим:

– Кечирасиз, бу нима дегани? Сиз тез-тез “топология”, “топологик” сўзларини тилга оласиз... Бу соҳада бирон нарсадан хабардор эмасга ўхшайман.

– Бу даврий ҳандасанинг худди ўзи.

– Афсуски, ўқиганим атиги шартли геометрия билан чегараланган, холос.

– Ундай бўлса, кечирасиз... Тамойили жуда оддий... Лўндагина қилиб, буни “худди” математикаси деб атаб қўя қолайлик... “Худди одамдек” даги “худди”. Эски математика, масалан, крикет¹ йўсини ва крикет коптоги каби буюмлар ўртасида тенглик белгисини қўйишни ҳаёлига ҳам келтира олмаган. Топологияда эса улар Беттининг бир ўлчамли рақами орқали гомеоморфли сатҳ сифатида аниқланади ва улар ўртасида тенглик белгиси қўйилади. Эҳтимол, бу сизга ажабланарли туюлар, аммо одамларнинг ҳиссий формулалари орасида бунга ўхшашлари кўп учрайди. Бошқа мисолни олайлик. Патир ва буханка нон. Топология учун улар Беттининг бир ўлчамли сонлари бўйича иккига тенг бўлган сатҳлардир. Оддий одам учун патир – у доира ёки бошқачароқ шаклда бўладими – патирлигича қолаверади. Электрон машинада доира шаклидаги патирнинг формуласини таҳлил қилиш осонроқ. Итга эса, масалан, унга патир ёки буханка нон беришадими, у бутунми ёки бўлакланганми – барибир, асосийси бир хил ундан ёпилган бўлса бас. Топологик ёндашув худди инсоний ёндошувни ёдга солади, шундай эмасми?.. Бошқа томондан, топология туфайли авваллари иккиланишларга олиб борадиган, қандайдир умумий ғоя бўлган “худди” ривожланди ва нозик мантиқий таркибга эга бўлди. Топологиягача бўлган математикада бундай тушунчада таркибнинг ўзи бўлиши мумкин эмасди. Эндиликда “худди” билан ҳазиллашиб бўлмайди. Масалан, мен, у туфайли ҳозир ростакам кулфатга тушиб қолдим...

– Сиз, яхшиси, аёлларимиз...

– Гапимни охиригача эшитинг... Шундай қилиб, бу икки чизиқ – телба ва марсликни нима бирлаштиради? Қуйидагича топологик тасаввур фикрга келяпти. Миясига ўзининг марслик эканлигини қуйиб олган Ердаги телба...

– Бор-йўғи шуми?

–... ёки миясига худди у Ердаги телба экани, ўзи эса миясига марслик эканини қуйиб олган марслик...

– Буларнинг ҳаммаси аҳмоқгарчилик! Шундай экан, топология-нгизга бало борми?

¹ Крикет (инглизча “cricket” сўзидан) – майсали, чимзор майдонда ўйналадиган копток ўйинларидан бир тури. Буюк Британия, Ҳиндистон, Канада, Австралия, Янги Зеландия каби мамлакатларда кенг оммалашган.

– Мен сизга нима дегандим? Бу шу қадар ҳиссий тасаввурни ёдга соладики, лол қолмай иложинг йўқ.

– Буларнинг ҳаммасини фақат ҳиссиёт доирасига сиғдириб бўладими? Уни чексиз давом эттирадиган бўлсак... Миясига ўзининг марслик эканини қуйиб олган Ердаги телба ёки миясига худди у Ердаги телба экани қуйилган, ўзи эса миясига марслик эканини қуйиб олган марслик, Миясига ўзининг марслик эканини қуйиб олган Ердаги телба ёки миясига худди у Ердаги телба экани қуйилган, ўзи эса миясига марслик эканини қуйиб олган марслик...

– Етар. Агар сизнинг топологиянгиз ёрдамида бу калима қайтарилаверса, иш муваффақият билан тугашига умид қилиб бўладими?

– Топологиянинг моҳияти ҳам шунда-да. Агар биз, масалан, дастлабки муайян моделни тайёрлаб олсак, ихтиёрий равишда мураккаб усул билан даврий ҳолатини унга тенг бўлган ҳар қандай топологик шаклга сола оламиз. Биз кўриб чиқаётган ҳолатда олдимида “миясига ўзини марслик деб қуйиб олган ерлик” таркибий модели турибди. Келинг, бир уришиб кўрайлик ва бундан нима чиқишини билайлик. Ақлдан озган бу ерлик – яъни сизнинг, сэнсэй, тасаввурингиздаги мен – аввал-бошда бечора омадсиз кимса бўлган. Афтидан, шунинг учун унда воқеликдан қочишга мойиллик пайдо бўлган. Аммо қочадиган жойнинг ўзи йўқ, кармонида бир мири ҳам йўқ ва у эврилиш ҳаёлига борган. Кимга айлангани маъқул? Итгами? Қушгами? Ёки тошга айланиб қолсинми? Аммо жисмоний эврилиш фикри ўзига ёқмаган. Узоқ ва уқубатли ўй суришлар натижасида у пировардида тубдан ўзгармасдан эврилиши кераклиги ҳақидаги хулосага келган. Бошқача қилиб айтганда, худди одамдек бўлсин-у, айна пайтда одам бўлмасин... Масалан (шу жойда меҳмонининг овози шивирлаш даражасида пасайди), марслик бўлиб қолсин... Ҳа, худди одамдек марсликка айлансин... Бизнинг ерлик телбамизнинг топологик эврилиши шу тариқа ниҳоясини топди.

– Нима ҳам дердим, бунга эътироз билдириб бўлмайдиганга ўхшайди...

– Ҳозирча бу моделни “марслик касаллиги” деб атайлик. Қарши эмасмисиз?

– Умуман олганда, менга барибир...

– Ажойиб... Бу ёғига ҳам қўрқмай менга ишонаверинг...

Унинг бу сўзлари мени яна ҳадиксиратиб қуйди ва яна мубҳам хавотирни ҳис этдим. У мени яна сездирмасдан кўз илғамас тўрлари билан чирмаганга ўхшарди. У кўзбўямачи ва артист эканлигини биладан, уни четлаб ўтишга уринаман, бироқ, марҳамат, мана – яна саҳна олдида қоққан қозикдай бўлиб турибман. Бир вақтлар қайсидир қишлоқ бекатида атторлик молларини харид қилишга даъват қилаётган жарчини кўрганман. У харидорларни мол харид қилишга гўёки майда тошларни осмонга отиб, уларни иродаси кучи билан ҳавода муаллақ ушлаб тура олиши ҳақидаги бақир-чақирлари билан жалб этаётганди. Меҳмонининг қилиқлари шу фирт алдамчини эса соларди. Ахир ҳавода муаллақ туриши мумкин бўлган тошга қайси аҳмоқ ишонади? Ишонмайди ва шунинг учун четлаб ўтиб кетмайди. Ишонмайман, ишона олмайман ва ишонини хоҳламайман. Эътироз ҳисси ортиб боради, сен бепарволик ҳолатидан чиқасан ва ўз кўзинг билан ижрочининг юзи шувут қилинишига гувоҳ бўлишни қўмсайсан, унга эса худди шу керак – саҳнага отилиб чиқади-да, олдинда рақс тушиб кетади. Ҳа, хавотир кучли бўлганлигидан, афтидан, янглишдим, ўзимни ўзим чалғитдим. Ҳақиқатан ҳам шартларни ва эҳтиёткорликни вазият билан чоғиштириш керак.

– Марҳамат, шундай деса ҳам бўлади. Жуда одатий ҳол, ҳар қадамда учратиш мумкин...

– Энди, сэнсэй, сизга ўқиб берган “Вакил сано” сига мурожаат қиламиз... – деди у йиқилган рақибга сўнгги зарба беришга тайёргарлик кўраётгандек ваҳимали-сокин оҳангда. Меҳмон қўлёзмани столдан олиб, тиззасига қўйди ва уни тирноқларининг учи билан оҳиста чертди. – Телба ерликнинг таркибий моделини тан олиб, сиз ўз-ўзидан “Вакил саноси” мазмунини ҳам қабул қилдингиз.

– Сиз нимага бир боғдан... бир тоғдан келяпсиз...

– Ундай эмас. Патирнинг ичига қараладиган бўлса ҳам патир патирлигича қолаверади. “Вакил саноси” ва марслик касаллигига дучор бўлганнинг таркиби топология нуқтаи назаридан бир хил.

– Сиз бу шеър ҳақида гапиряпсиз, у нима тўғридалиги эса мутлақо ёдимдан кўтарилди.

– Ҳозир худди шуну тушунтирмоқчи бўлиб турувдим. У ўзига хос криптограмма¹ бўлиб, тегишли тушунтириш берилмас экан, у ҳақда гапиришнинг маъноси йўқ.

– Тушунтирсангиз чакки бўлмасди. Шеърингиздан оғзим очилиб қолгани йўқ, сизга эса, ҳали айтганимдек, ишонишни хоҳламайман.

– Ҳечқиси йўқ, ишонмасангиз-ишонманг. Агар менга ишонганингизда бундай сўқмоқларда туртиниб юришга ҳожат йўқ эди. Энди сиз билан масхарабозлик ўйинини бошлаймиз. Кайфият шўх, марслик касалига чалинганнинг кўзбўямачилигидан кўнгил очамиз. Бу нарсада юзим шувут бўлиб қолмайди, буни ваъда қилишим мумкин... Кечирасиз, синчковлик – фақат одамларга хос бўлган хислат дейишади. Анави ердаги нарса нима? – У бирдан бармоғи билан радио олдидаги шиша идишни кўрсатди. – Унда ширинлик сақлайсизми? Ёки ерэнғоқми?

– Йўқ, унга эски чипталарни солиб қўяман. Нимайди?

– Бунинг аҳамияти йўқ, мен шунчаки... Аммо рафиқангизга нима бўлди? Тўппа-тўғри Марсга йўл олмадимикан? Майли, сабр қиламиз. Мен ҳатто аёлларимиз кечикаётганларини маъқуллаймаман. Чунки, билсангиз, сэнсэй, мен ҳали суҳбатимиз мавзусини охирига етказганимча йўқ...

16

– Ҳа, мен “Вакил саноси”ни битта у қадар одатий бўлмаган жойдаги у қадар одатий бўлмаган бино деворларини юваётганимда топиб олганман.

Меҳмоним ҳикоясини тин олмасдан давом эттирар, унинг юзида руҳланиб кетадиганларга хос, мен учун янги ифода пайдо бўлганди... Тиззасидаги қўлёзмани сиқаётган қўллари, стулга суянган ҳимоясиз гардани, – гўёки табассум улашарди. Мен ўзимни ниҳоясиз тўр билан чирмашга муваффақ бўлганларини ҳис этардим... Даштга бундай девор қуриш фақат мени тўрга тушириш учунмикан? Ахир мен... Энди “лаббай” деб туриш ҳам, ҳақоратлаш ҳам менга вазиятнинг соҳиби бўлишга ёрдам бера олмайди. У нима деяётганини иложи борича аниқ ёзиб олишдан бошқа чорам йўқ.

– Бу одатий жой эмасди, – давом этарди меҳмоним, – айтишим мумкинки, бир руҳий беморлар касалхонасидаги палата эди... Нима учун у ерга бориб қолганлигим, нима учун деворни ювганлигим –

¹ Криптограмма (юнонча “kryptos” – “сирли”, “яширин” сўзидан) – матннинг маъносини яшириш маъносида қўлланиладиган махус белгилар тизими.

бу саволларга жавоб беришни сизнинг тусмолларингизга ҳавола этаман... Аввалига бу ёзувлар эътиборимни тортмади. Бу митти жимжима белгилар телбалардан бирининг ажи-бужиларига ўхшайди деган хаёлга бордим.

Аммо “Ўттиз икки вакил” жумласи... Бу сатрга кўзим тушиши билан фавқулудда изтиробга тушдим. Мен ҳаяжонланиб шеърни қайта ўқиб чиқдим. Ҳа, шубҳага ўрин йўқ эди. Бу “ерлик касали”нинг белгиси бўлмай — нима эди?

Хуфёна топшириқ олган,
Ўттиз икки вакил,
Сўз айтолмай турар лол,
Уларни майна қилишар,
Телбаларнинг совуқ гўрига,
Уриб-туртиб тиқишар.

Хато бўлиши мумкин эмасди. Ниҳоят қўлимга далиллар тушганди. Ниҳоят бизга бу қадар шафқатсизлик билан юқаётган “ерлик касали”нинг ҳақиқий сабабини аниқлагандим. Зеро, “Вакил саноси” “марслик хасталиги” билан руҳий беморлар касалхонасига тушиб қолган вакиллардан бирининг номаси эди. Бу даҳшатли эди! “Марслик хасталиги”нинг туб ўзгинаси бўлган “ерлик хасталиги”... Уни “топология неврози” деб атаيمان, эътирозингиз йўқми? Ва қуйидагини маълум қилишга ижозат берсангиз. “Вакил саноси”нинг муаллифи охир-оқибат ҳақиқий “ерлик хасталиги”га чалинди... Яъни Ердаги врачларнинг нуқтаи назаридан “марслик хасталиги”дан соғайиб кетди. Касалхонадан чиқиб, номаълум томонга йўл олди.

Шундай қилиб, жумбоқнинг калити сеҳрли “ўттиз икки” рақамида... Нима учун бу рақам менга шунчалик таъсир қилди? Ҳамма гап шундаки, мен ўттиз учинчи вакил қилиб тайинлангандим ва Ерга “Сано” муаллифидан кейин келдим. Бу ўттиз иккинчи талабалик йилларимдаёқ дўстим ва қувноқ улфатим бўлган, у ҳозир қаерда эканлиги ва бошидан нима кечаётганлиги ҳақида ўйласам юрагим увишади. У беҳудага жафо чекди деб бўлмайди, албатта. Чунки у қолдирган нома туфайли мен ҳозир ўзимга юклатилган вазифалардан бирини муваффақиятли бажариш имкониятига эга бўлмоқдаман.

Ҳа, бу шубҳасиз. Нома бор, номи мен томонимдан ўйлаб топилган бўлса ҳам “топология невроз” ихтирочисининг номаси бор... У ана шу ном билан асрлар хотирасида мангу қолади. Шунинг учун ҳам энг муҳим маърузанинг биринчи саҳифасини ана шу шеърга ажратдим. Шараф ва шонни баб-баравар тақсимлаш керак.

Ҳа, бизнинг бу “Худди одамдек” романимиз амалда маърузам ҳисобланади. Бу — мен Марс ҳукумати эътиборига ҳавола қилишни ният қилган маъруза. Унинг биринчи қисми — далилларни баён қилиш ва таҳлил этиш. Иккинчи қисми — зарур тадбирлар режасининг лойиҳаси ва муаллиф фикрининг баёни... Мисол тариқасида қуйидагиларни эшитиб кўришни истамайсизми?

“Марс тақвими бўйича фалон йил, 2/3 мавсуми, давр 6, учинчи кун.

Анжумандан қайтиб келиб, хотиним бошига сабу-кинэни (*Изоҳ*: ширин хаёллар намоёишчиси) қўндириб олгани ва завқ-шавқда эканлигидан хабар топдим. “Гапимни эшит, — дедим унга. — Ўта муҳим янгиликлар бор. Ҳозир ширин хаёлларга фарқ бўлиш вақти эмас”.

У жавоб бермади. Шунда мен ортиқча гап-сўз қилмасдан сабу-кинэни ўчириб қўйдим ва бошидаги қалпоқни юлиб олдим. “Нима қилипсан! — бақирди у бўғилиб. — Мени тинч қўй!”

Шундан кейин мени кўздан кечириб, ажабланиб сўради: “Айтганча, нега куппа-кундуз ерлик кийимида сайр қилиб юрибсан? Ёки анжуман ўрнига томоша кўргани бордингми?”

“Янглишяпсан, — эътироз билдирдим мен. — Ҳамма гап шундаки, бугунги анжуманда мени топшириқ билан Ерга юборишга қарор қилишди”. “Наҳотки?” — ҳайрон қолди хотиним. “Бу ҳали ҳаммаси эмас, — давом этдим мен. — Шунингдек, мен билан сенинг ҳам кетишингга қарор қилишди”. “Тўхта, тўхта... — бақрайганча валдиради у. — Бироқ Ерни тадқиқ этиш жуда хавфли дейишади-ку!”

“Бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Фақат шу нарса маълумки, кейинги ўн йил ичида у ерга ўттиз икки вакил юборилган, аммо улардан биронтаси қайтиб келмаган. Лекин бунга ерликлар айбдор деб ўйламай-ман. Улар худди бизга ўхшайдилар, шунинг учун уларнинг махлуқ ва ёввойи бўлиб чиқиши мумкин эмас”.

“У ҳолда бирон даҳшатли касалик бўлса-чи?”

“Бунақа назария ҳам бор. Раҳбарият, умуман олганда, буни истисно қилмапти. Лекин бу касаликнинг табиати ҳақида бирон тахмин йўқ. Уни фақат “ерликлар хасталиги” деб аташга келишиб олинди. Бизнинг топшириққа келганда, у қуйидагилардан иборат. Биринчидан, олдимизга Ерда савдо бекатимизни ташкил этиш тўғрисида музокара бошлаш вазифаси қўйилган. Менга бу жуда муҳим ва ўта шошилишч эканлигини айтишди, чунки у ерда яқин орада узоққа отиладиган ракеталар ишга солинган ҳолда ноқонуний безорилик ур-тўполони бошланиши мумкин. Иккинчидан, биз бедарак йўқолган ўттиз икки вакилимиз қаёққа гойиб бўлганлигини аниқлашимиз, шунингдек одамларни Ерга занжирбанд қилган “ерликлар хасталиги”нинг ҳақиқий табиатини аниқлашимиз зарур...”

“Бу менга ёқмаяпти, ҳаммаси жуда тажжубли”.

“Бироқ бошқа бир назария ҳам бор — “ерликлар хасталиги”нинг сабаби ерлик аёллар эмиш. Ерлик аёллар худди марсликлардек, фақат, эҳтимол, сал-пал фарқ қилармишлар. Ҳамма гап ана шу “сал-пал”да эмасмикан? Шу вақтгача биз юборган вакилларнинг ҳаммаси эркак бўлганликларини ёддан чиқармаслик керак”.

“Қандай жирканчлик!”

“Мана шунинг учун анжуман ҳамма ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда бу сафар жуфтликни — эркак ва аёлни юборишга қарор қилди. Менинг рақамим ўттиз уч, сеники, тегишли равишда, ўттиз тўрт бўлади. Мана ерлик аёл либоси. Кийиб кўр, сенга лойиқмикан”.

“Мавсум 2/3, давр 8, биринчи кун.

Салкам бутун бир давр ўтди. Карахт қилиш усули билан япон тилини ўрганиб олдик. Учиш куни келди. Биз хотиним билан тирик мавжудотларни мажбурий етказиш транспозитори (*Изоҳ*. Тирик мавжудотларни қабул қилиб олиш бекатлари бўлмаган жойларга етказишга мўлжалланган махсус мослама) кабинасидаги жойларни эгалладик.

Назоратчи аппаратурани созлаш бошланганини эълон қилди, бу вақтда экранда борадиган манзилимиз тасвири пайдо бўлди.

“Ер... — деди назоратчи. — Токио, Япониянинг пойтахти... Кеч тун... Бошлангич мактаб ҳовлиси, атрофда бирон тирик жон йўқ... Халақит берадиган деярли ҳеч бир нарсаси йўқ, хавфсиз жой танланган. Дайди ит каби бирон нарса билан тўқнашиш эҳтимолини истисно этиш учун қўниш жойи тупроқ сатҳидан саксон сантиметрга кўтарилган... Буни ёдда тутинг, эҳтиёт бўлинг, йиқилиб тушманг... Уч дақиқа қолди. Умид қиламанки, ҳеч нарсани ёддан чиқармагансиз...”

Унутадиган нарсанинг ўзи йўқ. Марс манзаралари туширилган бир даста сурат ва баъзи бир шахсий буюмлар. Ва яна япон иеналари. Айтишадик, Ерда пул ёрдамида ҳар қандай муаммони ҳал қилса бўларкан.

Қизил чироқ ёниб, гравитацияга¹ қарши қурилма (*Изоҳ*: гравитацияга қарши қурилма ихтиро этилгунга қадар гравитация кучи таъсирида соф минерал жисмларни фақат транспозиция қилиш мумкин эди. Тирик мавжудотлар эса кучли босим остида қолиб, бу уларнинг ички организмда қон қуйилиши ва ёриқлар пайдо бўлишига олиб келарди. Нолдан меъёргача ва тескарисига бир лаҳзалик гравитация сакрашлари космик ракеталар учуриладиган пайтдаги каби оқибатларга олиб келарди. Гравитацияга қарши ёстиқ ихтиро этилгандан сўнг эса ҳатто Плутонга янги тухумларни ўз ҳолидек етказиш имконияти пайдо бўлди) ишга тушганлигини кўрсатди.

Гравитация деяри нолга тушиб қолди ва дақиқалар санашга ўтилди. Хотиним “Ўзимни ёмон ҳис этяпман...” деб ингради. Унга беш миллиграммли бензоциазепин аралашмаси суюқлиги киритилди.

Ўн сония қолди... Ниҳоят вақт бўйича силжиш бошланди (*Изоҳ*. Транспозиция вақтнинг дискретлиги² тамойилига асосланган. Вақт узлуксиз эмас. Бу ижобий йўналишдан салбий йўналишга ва тескарисига уйғун ҳаракатда бўлган оддий, ўзига хос қувват тўлқинидир. Одатдаги шароитларда йўналишларнинг ҳар бирига ўз воқеликлари мувофиқ бўлади, бунда ижобий йўналишга бизнинг воқелигимиз, салбий йўналишга эса муайян воқеликнинг акси мос тушади. Шунинг учун ҳам бизнинг воқелигимизга мансуб кузатувчи учун вақт узлуксиз бўлиб туюлади. Вақт тўлқинлари модда тўлқинларига нисбатан беқарорроқ. Модда тўлқинлари ёруғлик тезлигига етгунга қадар барқарорлигини сақлаб қолади, кўп ўлчовли вақт тўлқинлари эса нисбатан осонлик билан беқарорлашади; бунда улар даврийлигини ўзгартирадилар ва даврийликда модда тўлқинларига нисбатан орқада қолиш ҳолатлари бўлади. Ана шундай ҳолларда оддий зарраларнинг пайдо бўлиши ва парчаланиши рўй беради. Транспозитор даврийликда силжишни сунъий равишда яратишга мўлжалланган қурилмадир. Бу силжиш билан янгитдан бир-бирига мос тушиш оралиғида вақтнинг ўзига хос туйнути пайдо бўлади. Буни ҳисоблаб чиқиш қийин эмас. Силжишлар орасидаги бу туйнукка жойлаштирилган моддий жисм маконда, бир онда хоҳлаган жойга етказилиши мумкин. Айтганча, “бир онда” дейилиши бироз мавҳумроқ. Вақт тўлқинларининг ўзида вақт ўтмайди ва транспозицияга ёруғлик тезлигидан ҳам юқори тезликдаги ҳаракатланиш сифатида қараш табиийроқдир).

Силжиш тезлиги тобора ортмоқда. Хотиним “Ўзимни ёмон ҳис этяпман...” деб инграшда давом этяпти. Иккаламизнинг ҳам саёҳат қилишга тоқатимиз йўқ, агар одатдаги бир бекатдан иккинчисига ўтишни ҳисобга олмаганда, мажбурий транспозицияга хос бўлган вақт бўйича силжиш тажрибасига эга эмасмиз, транспозиция бизда гўё юрагингни кир ювиш тахтасида эзгиладигандек ҳис пайдо қилади. Ортиқча чидай олмаймиз. Менга таналаримиз худди бузуқ телевизор экранидаги тасвирга ўхшаб тасмаларга бўлаклангандек туюлмоқда.

Қизил, кўк, яшил чироқларнинг липиллаши, сонияларни санаётган назоратчининг овози – ҳаммаси лаҳза эшиги ортидаги зулматда

¹ Гравитация (лотинча “gravitas” – “оғирлик” сўзидан) – тортиш.

² Дискретлик (лотинча “discretus” – «бўлинган», “узилган” сўзларидан) – узилиш, давомийликка қарама-қарши қўйилади.

гойиб бўлди, сингиб кетди. Ва биз бир-биримизнинг қўлимизни ушлаган ҳолда бошланғич мактаб ҳовлисига шалоп этиб тушдик. Танамизга тушаётган оғирлик тасаввур доирасидан ташқарида. Кайфиятимиз тепага шиддат билан кўтарилаётган тезюрар лифтдагидек. Биз дарҳол мушакларга куч берадиган эритмани ичамиз.

Қанчалик таажжубланарли бўлмасин, қилт этган шабада йўқ. Айрим олимларимизнинг гўё Ер — бўҳронлар сайёраси деганлари хато эканлиги ошкор бўлди (*Изоҳ*: Ернинг суратларида деярли ҳамшиша улкан сув тўлқинлари кўриниб туради, шу сабабли ушбу сайёрада доимо шиддатли шамол эсади деган ҳовлиқма хулоса чиқарилган). Ердаги тун осуда эди.

“Сассиқни қара-я!” — ҳайқирди хотиним бурнини қисар экан. Эҳтимол, бу биз кўп бор эшитган, аммо, очигини айтганда, қўламсалиги сезилиб турган “хушбўй Ернинг ифори” бўлса керак. Бу тупроқда чувалчанглар, кумурсқалар ва бошқа жонзотлар, шунингдек беҳисоб тупроқ бактериялари чиқиндилари мўллигидан далолат бериб турарди. Ерда сайр қилиб келгач, дарҳол қўлни ювиш ва томоқни чайиш зарур...”

17

— Бир дақиқа тин олинг, — муқаррар ғалаба нашидасини суриш иштиёқида жўрттага эзғиланиб дедим мен. Ичи қораликдан тилим эшиларди. Меҳмонимнинг қаргалари кафтимда очиқ тургандек эди. — Мен томондан ҳикоянгизни, яна айна қизиқ жойида бўлиш одобдан эмас, албатта, лекин... Тушунинг, бу кундалигингизга, афсуски, ишониш жуда қийин... Афтидан, ўзингиз ҳам ишонишимга умид қилмаган бўлсангиз керак... Билсангиз, зиддиялар. Ҳа, буни зиддиятлар деб атай қолайлик. Бу кундалигингизда туб, ҳеч нима билан оқланмайдиган зиддият бор. Сезишимча, кундалик япон тилида битилган. Аммо нима учун? Агар сиз уни Марс ҳукуматига мўлжаллаб ёзган бўлсангиз, бирданига уни марсча битиш табиийроқ эмасмиди? Ёки, эҳтимол, марсликларнинг умуман ўз тиллари йўқдир?

Меҳмоним лабини дўрттайтириб, қўлёмасини яширмоқчи бўлгандек яшин тезлигида ҳаракат қилди, аммо дарҳол ўзини қўлига олди. Юзи олдида ўрта бармоғини кўрсатиб, шодон бидирлаб кетди:

— Атитобити кути ратта кутибири бири абиратти битикути биридаккунорэти кути...

Бу ғулдирашни аниқ ифода этганлигимга кафолат бера олмайман, бироқ у шундай — ёқимли тилёғламалик билан шивирларди. Мен бақрайиб қолгандим, у эса кўзини қисиб, япон тилида давом этди:

— Бу — марсча “Билишимча, бу сизни жуда ташвишга соляпти” деган жумла. Матнни маҳаллий тилда битишимга келсак, маърузам — махфий. У японча ёзилгани учун ҳамма буни “марс хасталиги”га дучор бўлган телбанинг алаҳлаши деб қабул қилади ва унга аҳамият бермайди. Аҳмоқлик қилиб, марсча ёзганимда, қўлёмза дарҳол кўзга ташланган бўларди. Тиллар айнанлаштиришга мойил, бу қўлёмзани электрон машинада ўгириш — оддий иш. Майли, дум кўзга ташлана қолсин, асосийси — бошнинг пинҳонлиги.

— Хўп, сиз айтгандай бўла қолсин, — дедим яна мўлжални хато олганимдан жаҳлим чиқиб. — Лекин сиз худди шундан манфаатдорсиз-ку. Сиз бу ерга биз, ерликларни Марсда аҳоли яшашини тан олишга мажбур қилиш учун махсус келгансиз-ку.

Унинг юзи яна ниқоб кийиб олгандек бўлди. Менга унинг бет териси суякка ёпишиб қолганга ўхшаб кетди.

– Биз – урушқоқ ирқ эмасмиз, – тундлашиб деди у. – Биз бошқа халқларга, биринчи навбатда, худди ўзимиздек бўлган ерликларга бирон зиён етказмасликка астойдил интиламиз...

– Сиз нимани назарда тутяпсиз?

– Бу нарса махфий бўлганлиги учун у ҳақда оғиз оча олмайман, лекин... Сиз, масалан, қуйидаги ҳолатни тасаввур қилиб кўринг. Токиога ҳушсизлантириш санъатини эгаллаган хуфиёна жангари ташкилот аъзолари тўпланган ва бир вақтда ишга киришиш учун буйруқни кутишяпти, аммо уларни фош этишнинг мутлақо имконияти йўқ. Бу нимага олиб келади?

– Марсликларда бундай режалар бўлиши эҳтимолдан холидир?

– Албатта. Ва яна жангариларнинг бу гуруҳи олган топшириқ, айтайлик, бутун аҳолини бир вақтнинг ўзида аксиртириш ёки хомуш торттириш эканлигини тасаввур қилиб кўринг.

– Мана буниси – ғирт бўлмағур нарса!

– Ошиқманг, ахир гап улар нима қилмоқчи бўлганларида эмас. Гап шундаки, одамлар улар орасида, ўзлари билан ёнма-ён, қўлга тушмайдиган ва ўзларидан фарқ қилмайдиган жангарилар борлигидан хабар топишлари билан бир-бирларига ишонмай кўядилар, бир-бирларини фош қилишни бошлайдилар, бир-бирларига туҳмат қилишга киришадилар ва охир-оқибат бутун мамлакат яширин полициянинг ҳақиқий уясига айланади. Пировард-натихада бутун мамлакат кимдир аксириши билан қурт кемирган дарахтдек қулайди. Биз марсликлар худди одамлар эканлигини тан олсак, ерликларнинг муқаррар ўз-ўзини заҳарлашларига дахлдор бўлишимиз мумкин.

– Бу ҳолда нима учун мени сафсатангизни тинглашга мажбур қилияпсиз? Сиз биз учун хавфли эканлигингизни билар экансиз, бундай гап сотмасдан бу ердан тезроқ, туёғингизни шиқиллатмайсизми?

– Йўқ, бунинг иложи йўқ. Мен топшириқ олганлигимни унутманг. Мен савдо шартномаси тузиш учун мавжуд барча имкониятларни ишга солиб бўлмагунимча қайтиб кета олмайман.

– Тушунмаяпман. Ҳозиргина сиз билан алоқа ўрнатиш бизга зарар келтиришини уқтирмаётганмидингиз.

– Бўлмасам-чи. Бунинг икки йўли бор. Биринчиси: Японияни Марс иттифоқига қўшиб олиш, Шу тариқа японлар худди марсликларга ўхшаб қолмасдан, ҳақиқий марсликларга айланадилар.

– Бемаънилик. Бу босқинчилик-ку!

– Сиз шундай дейишингизни билардим ва гапингизга қўшиламан. – У кеккайиб, кўзини қисди, сўнг йўталиб, давом этди: – Бу муаммони ҳал этишнинг бошқа йўли ҳам бор... У шундан иборатки, биз умуман саҳнага чиқмаймиз ва ўзимизнинг ерлик вакилимиз орқали иш юритамиз. Биз марсликлар худди одамдек тушунчасининг тескарисига амал қиламиз. Бу — бемаънилик, бунга қўшиламан, бироқ ҳаммаси умумий манзаранинг дилбар ва хайрли ҳаёлийлиги билан ўзини оқлайди. Фарб — бу Фарб, Шарқ — бу Шарқ, ҳамма тинч ухлайвериши мумкин. Ҳеч кимда ҳеч қандай эътироз йўқ, тўғрими? Ва шу жойда биз асосий масалага етиб келдик. Сиздан, сэнсэй, Марс ҳукуматининг вакили лавозимига рози бўлишингизни илтимос қилсам бўладими?

– Беҳуда гап. Бу асло менга тўғри келмайди. Сиз одам танлашда адашибсиз.

– Марс билан савдо-сотикнинг истиқболлари чексиз, ишга киришингиз билан буни ўзингиз тушуниб етасиз. Мукофот масаласига келсак, сэнсэй, уни радио эшиттиришлари, қўлёзмалар ва шу қабилар учун тўланадиган сариқ чақалар билан мутлақо солиштириб бўлмайди.

– Шунга қарамасдан, танлашда адашгансиз. Бундай вазифалар учун ажойиб мутахассисларни ташқи ишлар вазирлиги ёки ташқи савдо алоқалари вазирлиги каби жойлардан топа оласиз.

– У ерларда бўлганман. Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, қалбим бизнинг “худди” дўстлик ва ўзаро англашув гарови эканлиги ҳақидаги анойилик билан тўлиб-тошган пайтларда бўлганман. Ва ҳамма жойда эшик оғаларининг муштларига дуч келганман. Эшик оғасининг хорижий ҳукумат вакилини дўппослагани дипломатик муносабатларни узиш учун кифоя қилади...

– Менга ортиқча баҳо берганингиздан афсусдаман. Мен ҳам сал бўлмаса сизни дўппосламоқчи бўлгандим, бундан ташқари сизга ишонмайман ва ҳеч қачон ишона олмайман.

– Тўхтанг, нима деяпсиз...

– Фақат муносабатларимизни аниқламайлик. Сиз ҳамма вақт ожизлигимдан фойдаланяпсиз. Сиз билан умумий тил топишиш учун жон-жаҳдм билан ҳаракат қилганлигимни билсангиз эди...

– Бўлмасам-чи, бўлмасам-чи... Сиз жон-жаҳдингиз билан менга ишонмасликка уриндингиз. Буни сезмаслигимнинг асло иложи йўқ эди. Тушунсангиз-чи, агар менга шунчаки ҳисобчи – эксперт ёки устаси фаранг ҳисобчи керак бўлганида, бу муаммони аллақачон пул ёрдамида ҳал этган бўлардим. Лекин мен қандай қилиб бўлса ҳам бутун бошли сайёранинг вакилини топишим зарур! Вазиятни топологик баҳолашга қодир бўлган одамни! У, табиийки, ўзини худди марсликдек ҳис этиши керак. Ҳамма гап ана шундай англаш сифатида. Яна бир ўйлаб кўринг. Умид қилишимча, ҳар ҳолда тўғонингизда нина учидек бўлса ҳам тешик пайдо қила олдим. Кундалик ўқишни давом эттирамизми?

– Бироз тўхтаб тулинг, Сизга яна икки оғиз сўзим бор.

Ўзимга имкони борича ҳужумкор тус бердим. Лекин қалбим тубида бу масала ҳақида гапириш истаги унчалик йўқ эди. Вақт тўлқинлари, модда тўлқинлари – чакки тўқилмаганди ва касбий рашк ҳиссидан ўзимни тизгинлай олмадим. Бу – гирт ёлгон эканлигига шубҳам йўқ эди, албатта. Меҳмоним бу атамаларни жуда табиий ҳолда қалаштириб ташлагани ишончимга зиғирча ҳам путур етказмаганди. Рўпарамда ё ҳийлакор телба, ё телба ҳийлакор турарди. Аммо бу билан унинг алдамчиликда чинакамига тенги йўқ уста эканлигини сукут сақлаб тан олаётгандим. Ёлгонни йўл-йўлакай бу қадар батартиб ва силлиқ тўқиш ҳамманинг ҳам қўлидан кела бермайди. Агар марслик хасталигига учраган бу беморни фош қилсам, менга ҳужум қилади, бунинг устига бу нафсониятимга оғир ботади... Шунинг учун шу шартмикан?

– Кулоғим сизда, сэнсэй. Бир нима демоқчимидингиз?

– Кундалигингиздаги изоҳлар хусусида. Тушунишимча, Марсдаги ҳукуматингиз учун бу транзисторлар ва бошқа нарсалар икки қарра икки дегандек нарсалар экан. Агар маъруза ерлик учун ёзилган бўлса, уларга изоҳ бериш Буддага ваъз ўқиш билан баробар. Сиз марслик хасталигидан қанчалик азоб тортманг, ерликнинг думи қаердадир кўриниб қолади. Ҳамдардлигимни қабул этгайсиз. Биласизми, аҳмоқ қилиш санъати ҳар ҳолда баъзи кўникмаларни талаб этади.

Аммо меҳмоним тап тортмасди. У ҳеч нарса бўлмагандек деди:

– Изоҳлар сизга, мўлжалланганди, албатта. Чунки сиз – ерликсиз, бироқ Марс вакили бўлсангиз, ярим марсликка айланасиз. Сизни ҳукумат хизматига тайинлашгандан кейин эса, бошлиғимиз бўласиз ва шунинг учун...

Ҳар гал шундай бўлади. У “Чап беришни хоҳловчилар учун – ҳамма нарса”га ихтисослашган дўкон очганида савдоси жуда бароридан келган бўларди. Мен саҳрода сароблардан тинкаси қуриган йўловчидек ниҳоятда чарчоқ ҳис этдим, ҳаммасига тупуриб, узала тушиб ётиб олиш истаги туғилди ва дедим:

– Ҳа майли, тушунарли... Айтинг-чи... Мана бу гапингиз: “Дискретли вақт тамойили”... У қаердан пайдо бўлди?.. Сиз уни қаердан қазиб олдингиз?

– Бизнинг Марс институтлари учун қайсидир ўқув қўлланмасидан...

Асаб тизимининг қаеридадир қисқа туташиниш рўй берди. Куйган нарсанинг ҳиди сезилди. Ҳиссиётларим вольтметри стрелкаси сакраб кетди.

– Кўлёмангиз жуда антиқа-да. Ҳеч тушуна олмаяпман: уни бола ёзганмикан ёки ҳазилкаш. Биринчидан, унда қиёфа тасвирланишига оид бирон нарса йўқ. Адабиёт муаллиф қиёфасини акс эттиради дейишади, асарингиз эса сизни ишониб бўлмайдиган кимсадек тўла-тўқис фош этади.

– Шундай денг? – У кўзини қисди, лабини ялади ва мамнун оҳангда давом этди: – Аслини олганда бу... Ростини, менга ноқулайроқ... билсангиз, мен бир машҳур романчининг услубига тақлид қилишга интиланганим...

Энди асабларимдаги барча ҳимоя қопламалари тутаб кетди. Теридаги аланга шуъласи жуғрофия харитаси каби нақш ҳосил қилиб, кенгайиб борарди. Бу яраларимни қанчалик жаҳл билан қашласам, рақибим учун шунча заиф жойларимни очишимни билардим, лекин қашламасликнинг иложи йўқ эди.

– Яхши, бир масалада ён боса қолайлик, айтайлик, сизнинг таъкидлашингизча ҳақиқатан ҳам ночор аҳволга тушиб қолгансиз. Аммо сиз доимо ўзингизнинг заиф томонларингизни пеш қилишингиз, масалан, сиз – худди одамдек эканлигингизни қайта-қайта такрорлашингиз тажжубланарли эмасми? Нима учун сиз ҳаммиша зорланасиз? Нима учун ишончлироқ далиллар келтирмайсиз? Наҳотки, сиз тақдим қила олишингиз мумкин бўлган ягона нарса – танангиз бўлса? Биз, масалан, чет элга саёҳатга чиқадиган бўлсак, ҳамма вақт қандай совғаларни олиб кетиш ҳақида бош қотирамыз. Кундалик зарурат буюмлари қанчалар оддий бўлмасин, уларда буларни яратганлар маданияти белгиси қолади, Бу белгилар ҳар бир мамлакатда ўзига хос. Табиийки, сиз ҳам йўлга отланишдан аввал бунинг ғамини еб қўйган бўлсангиз керак.

– Бу худди шундай бўлганди, албатта... – У мўмин-қобил боладек нигоҳини четга олди ва бурнини ишқалар экан, давом этди: – Шахсимизни тасдиқлашнинг энг осон йўли – сизларга транспорт воситамизни кўрсатиш бўларди. Лекин, афсуски, бизнинг транспорт воситамиз – қабул қилувчи бекат билан жиҳозланмаган мажбурий транспозитордир. Мен сизларга уни кўрсатган бўлардим, бироқ транспозитор қиёфага ҳам, шаклга ҳам эга эмас. Мен бу масалани қўмита билан муҳокама қилганман, биз ўзимиз билан айрим буюмларни олгандик, лекин бу беҳуда экан. Нима десангиз деяверинг, аммо ерликлар – жуда уddaбурон, улар ҳатто қалбаки пул ясашни ҳам бошлашади. Очиғини айтганда бундан ҳайратга тушдим. Биздаги ҳамма нарса – тугмачали сув қувури жўмраклари, электр уқалаш асбоблари, янги урфга кирган стуллар, аёлларнинг юқори қисми очиқ чўмилиш кийимлари – буларнинг барчаси сизларда ҳам бор...

– Тилга олган бу нарсаларингизнинг ҳаммаси Марсда ҳам худди шундайми?

– Аввалига мен ҳам бу тасодифий ўхшашлик деб ўйлагандим. Бироқ ўхшашлик фақат шаклда экан, фойдаланиш усули эса сизда мутлақо бошқача. Масалан, тугмачали сув қузури жўмраклари Марсда почта маркаларини тангаларга майдалаш автомати вазифасини ўтайди. Биринчи бор қайсидир универмаг ҳожатхонасига кириб, тугмачали жўмрақлар қаторлашиб турганини кўрганимда ҳайратга тушганим эсимда. Электр уқалаш асбоби бизда энг оммабоп мусиқа асбоби, юқориси очиқ чўмилиш кийимлари – ҳаво ўтказмайдиган костюм остида кийиладиган ич кўйлакдир. Стуллар Марсда ҳам стул вазифасини ўтайди, лекин сизнинг энг янги “кяся” урфли буюмингиз тусмоллаб кўришимга қараганда, тортиш кучи кам бўлганда Марс талабларига тўла жавоб беради. Бу масалани ўрганиб чиқиб, ана шу нусха буюмлар сизда кейинги ўн йил давомида пайдо бўлганидан оғзим очилиб қолди. Бунда шуни ёдда тутиш керакки, худди ўн йил аввал Ерга менинг буюк ўтмишдошим, биринчи рақамли вакилимиз келганди.

– Ўшандан буён Марс вакиллари ҳар йили Ерга учтадан келиб, бизга Марс буюмлари намуналарини келтиришганми?

– Сизнинг, сэнсэй, бу сурбетларча ҳамлангизга жавоб қайтармайман. Айтганча, менинг ёнимда ҳам камтарона намуна бор... Кўрасизми? Уни ўзим билан олганимда ишончим комил эди... Ҳа, мана у... Хўш, таассуротлар қандай?

У портфелидан гугурт қутисидек келадиган оддий ўйинчоқ автомобилни портфелидан олиб, столга қўйди.

– Билишимча, бу оддий пластмасса ўйинчоқ, – дедим мен.

– Мутлақо... Бу – “Той арт”¹ ўйинчоқлар мактаби усталари томонидан яратилган ҳақиқий санъат асари. Бу мактаб объекти – ҳақиқий ҳаётдан ўрин олиши мумкин бўлмаган нарсалардир. Масалан, бу нодир асарга “Турмуш даҳшати” номи берилган. Агар ўйинчоқ мактаби усталари бу шунчаки пластмасса ўйинчоқ эканлигини эшитганларида даҳшатдан касал бўлиб қолардилар.

– Яхшиси, ҳақиқий марсча пластмасса ўйинчоқларини олиб келсангиз бўларкан...

– Афсус, ўйинчоқлар хаёлимга келмабди. Энди бу нарсага қаранг. Тушунаман, бундан бир наф чиқмаса керак, ҳар ҳолда...

У иккиланмасдан бурчаклари ишқаланган, катталиги ташрифномадек оқ-қора суратни узатди. Ҳа, сурат шу қадар оддий эдики, дарҳол у нималигини англаб етмадим.

– Ижозатингиз билан... Бу оддий телефон будкасию...

– Ҳақиқатан ҳам, афсуски, жуда ўхшаш, бироқ бу мутлақо бошқа нарса. Кўриб турганингиз – Марс цивилизациясининг асоси деб аталишга тўла ҳуқуқи бўлган транспозиция бекати. Бундай кўринишни ҳам сизлар кўчириб олгансизлар.

– Лекин унинг ичкарасида чинакам телефон аппаратини кўриб турибман-ку.

– Ваҳимали, тўғрими?.. Бунинг устига ундан худди сизлардагидек фойдаланишади... Гўшакни кўтаришади, рақамларни теришади, керакли бекатни чақиришади ва у бўш эканлигига ишонч ҳосил қилгач, ўнгдаги тирқишга танга суқишади. Гравитацияга қарши мослама ишга тушади, қўнғироқ чалинади... ва шу заҳотиёқ буюртма берган бекатингизда пайдо бўласиз.

¹ “Той арт” (инглизча “Toy art”) – бадиий ўйинчоқ.

Менга узатган иккинчи сурати қайсидир илмий-фантастик фильм кадрларини ёдга соларди. Бу фильмни кўргандайман. Ижоди ўғирланган режиссёр хусусида жавраш, афтидан, аҳмоқлик бўларди ва мен биринчи бўлиб зарба беришга қарор қилдим.

– Ерликларнинг қалбакиликка мойиллиги ҳақида бошқа гапирмай қўя қолайлик. Лекин нусха олиншини тасаввур қилиб бўлмайдиган нарсалар ҳам бор-ку.

– Масалан?

– Масалан, марслик итлар, марслик қушлар, марслик чўчқалар... ва бошқа тирик мавжудотлар... Улар ҳам худди бизникидек дея олмайсиз-ку.

– Сиз менга хушомадгўйлик қиляпсиз.

– Майли, сиз ўзингиз билан чўчқани олиб келмассиз. Лекин қумурсқалар намуналари-чи? Ёки улар ҳам сиз учун жуда оғир юк бўлдимми?

– Ростини айтганда улар бизда йўқ.

– Йўқ?

– Ахир биз туб марсликлар эмасмиз. Сизга яхши маълум, Марсда сув жуда кам ва у ердаги шароитлар ҳайвонот дунёсининг ривожланиши учун у қадар мақбул эмас. Биз Марсга етти авлод илгари қайсидир юлдуздан кўчиб ўтганмиз. Ўша вақтда биз ўзимиз билан бирон тирик мавжудот олмаганмиз, фақат одамлар кўчиб ўтган. Ўша пайтдаёқ биз нефтдан сунъий равишда оқсил олиш усулини ўйлаб топгандик, шунинг учун уй ҳайвонларини боқишга ҳожат йўқ эди. Афтидан, гулларни ўзимиз билан олишимиз керакми ёки йўқлиги ҳақида баҳс бўлганди...

– Мана шу жойда ниҳоят қўлга тушдингиз. Оқсилни сунъий йўл билан олиш – бунисига чидаса бўлади дейлик, бироқ хомашёни қаердан олгансиз, сизда нефть қаёқдан пайдо бўлди?

– Тўппа-тўғри, – гудурлади меҳмоним. У кифтларини тиззалари орасига суқиб олди ва ортига чайқала бошлади. – Лекин сиз томонингиздан ўта илтифотсизлик, сэнсэй... бу қадар қаҳр... Бу энг заиф жойга зарба!

– Сизга аҳмоқ қилиш муайян санъатни талаб этади, деб айтгандим-ку.

18

Зарба бошлаб берилди. Афтидан, уни бирибир яксон қилдим. Меҳмонимга лотерея чиптасига ютуқ чиқмаган одамдек қараб турибман-у, томоғимга газаб ачиниш билан айқаш-уйқаш бўлган беҳузур кулгу тиқилади. Шафқатсиз хўрлашлар ҳисобига эришилган ғалаба оғизда ноҳуш таъм қолдирган. Бор-йўғи уриб ўлдирилган пашшани супуриб чиқариш билан якун топадиган бесамара ёқалашини бўлди. Бироқ голиб танти бўлиши керак: супуришдан аввал мағлуб бўлганни сигарета билан сийлаш даркор.

Аммо у сигаретадан воз кечди. Кифтларини тиззалари орасига суққан ҳолда чайқалишни давом эттирар экан, ўзини оқламоқчи бўлгандек қулоққа аранг эшитиладиган тарзда шипшитди:

– Аҳмоқ қилиш нимаси... Ҳеч ҳамда... Шунчаки, бетга айтадиган нарсалар бор, айтилмайдиганлари ҳам бор...

– Сиздан тортиниб нима қиламан? – эътироз билдирдим шифтга тутун бурқситарканман. Ўзи пиширган ошни ўзи қандай ичишини томоша қилиш завқида хаёлан қўлларимни бир-бирига ишқалардим. Тўсатдан у кулиб юборди ва шошилганча гапга тушди:

– Чиндан ҳам нимадан тортинамиз? Агар сиз, сэнсэй, мен билан бир умр дўст бўлиб қоладиган бўлсангиз, кўнглингизга келганини гапираверишингиз мумкин. Шундай қилиб... Бу мажбурий транспозитор... Биласизми, у қайтишга ҳам хизмат қилади. Ойда бир марта муайян жойда белгиланган соатда вақт туйнуги очилиб, бизни кутади. Агар шундай бўлмаганда, бекат қурилгунга қадар бу ерда биз ўзимизни сургундагидек ҳис этардик. Шундай қилиб... мажбурий транспозиторнинг қайтиш имкониятидан фойдаланиб... Хуллас, сиз, сэнсэй, тушундингиз, тўғрими?

– Ўғирлик билан шуғулланасизми?

– Бунга қандай қарашга боғлиқ. Ахир биз фойдали қазилмаларни қуруқликда, ҳеч кимга қарашли бўлмаган акваториялардан оламиз, улар ҳеч кимнинг мулки эмас. Бундан ташқари биз муайян ҳароратдаги ҳаво, денгиз суви ва Антарктидадан бироз муз оламиз. Буни ўғирлик деб атаб бўладими, нима дейсиз? Агар хоҳласангиз, ҳозирнинг ўзида сиз жуда қонуний асосда иш кўраётганимизни исботлаб беришим мумкин... Айтганча, агар ҳукуматимиз сизларнинг барча мамлакатларингиз билан расмий савдо битимлари тузишга муваффақ бўлса, у бу ерда олинган сув ва ҳаво қийматини тўла қоплашга тайёр. Буни ўзимни мўмин-қобил боладек қилиб кўрсатиш учун айтаётганим йўқ. Бизнинг моддий манфаатларимиз – бу ўз-ўзидан тушунарли... Аммо сиз бир дақиқа тасаввур қилиб кўринг: ерликлар ҳозирги вазиятда Марсга қўндилар. Энди “топология асаб касаллиги”га чалиниш – уларнинг навбати, энди уларни майна қилиб, телбалар учун мўлжалланган мазорга ҳайдайдилар. Шундай экан, бу – инсонпарварлик муаммоси. Биз уни ҳисобга олмаслигимиз мумкин эмас. Ҳозирги вазиятда биз ё Марсни тарк этиб, ватандошларингиз кўз ўнгида ғойиб бўлишимиз, ё барча воситалар билан ракеталарингиз қўнишига ҳалақит беришимиз керак бўлади. Ерликлар билан марсликлар ўртасида бетартиб алоқаларнинг зиёни очиқ-ойдин кўриниб турибди. Ҳозирги вақтда сайёраларимиз ўртасида шартнома имзолаш моддий ва маънавий нуқтаи назардан ҳаётий заруратга айланган. Лўнда қилиб айтганда, масала қуйидагича: сайёраларимиздаги вакилларнинг роли қанчалар катта бўлади? Агар сиз, сэнсэй, Марс вакили бўлсангиз, бунинг хавфсирайдиган жойи йўқ, бу билан ўзингизни камситмайсиз. Аксинча, ҳар икки сайёрада сизни буюк инсон сифатида ҳурмат қилишади. Шунинг учун, сэнсэй, рози бўлишингизга умид қиламан.

Шу тариқа, кўз очиб-юммасдан нимадан бошлаган бўлсак, ўша ерга қайтиб келдик. Фақат бу сафар унинг суҳбатни яроқсиз пластинканинг бир жойда айланавериши каби ҳолатга олиб келган хиралиги менда заҳарланган қумурсқа сингари ҳис уйғотди. Бу қумурсқа аллақачон нобуд бўлиши керак эди, у эса тинимсиз сакрайверади, визиллайди, рақибига ташланади. Бир зум розилик бериб, бу билан янги аҳмоқона найрангларга изн бераман ва оддий телбадан рақсга тушаётган жиннига айланаман деган ўйга келдим... Қани энди шишган бурнини тишларинг билан ғажисанг – доим олазарақ кўзлари пешонасига чиқиб кетарди!.. Ёки бу ҳадеб баланд-пастга асабий силтанадиган ўйдим-чуқур ияги... Қани қўлимдан келса! Ич-ичимдан эзилганимни ҳам яшириб ўтирмасдан дедим:

– Радиони ёқсакмикан. Балким, ракета ҳақида бирон янгиликни хабар қилишар...

– Янгилик? – ҳақоратлангандек қичқириб юборди у. – Қандай янгилик бўлиши мумкин? Бу режанинг охири вой. Агар ракета

қўнадиган жойда диққатга сазовор бирон нарса бўлса у ерга ё атом бомбаси ташлашган, ё ҳаммани шошилишч кўчириб кетишган. Ҳар қандай ҳолда ҳам ракета фақат яп-яйдоқ, қизил темир тус сахро манзараси тасвирини узатади.

Шундан сўнг бир нарса ёдига тушгандек, соатига қаради.

– Нима, ҳозир янгилик эшиттиришлари керакми?

Мен ҳам беихтиёр соатимга қардим ва бирдан ҳақиқий вақт ҳисси гўё тўғонни ўпириб, тоғ шаршарасидек устимга қуйилди. Хотинимдан ҳадик оҳиста бошини кўтарди ва томоғимдан тутди.

– Нима гап? Қирқ дақиқа ўтдимми?

– Тўппа-тўғри. Агар биз қўлёманинг қанча жойини ўқиб бўлганимизни эътиборга оладиган бўлсак – жуда кўп.

“Ҳаммаси сен сабабли”, – газаб билан хаёлимдан ўтказдим. Аммо бу барча нарсага барҳам бериш учун яхши сабаб эди ва сал бўлмаса стулни тўнғараёзиб, ўрнимдан сакраб турдим.

– Ҳа, йўлга тушиш керакка ўхшайди.

– Буни аввал бошдан таклиф қилаётгандим, сэнсэй...

У шошилмай портфелини жойлай бошлади, мен эса унга маҳлиё бўлганимча тикилиб турардим. Гап фақат менинг айниган тасаввуримда эмасди. Унинг қисилган лабларидан ўзини зўрга кулгидан тийиб турганлиги сезилаётганди. Менга унинг ўз тантанасини яширишга ҳаракат қилаётгани ёқмаётганди. У худди йўлга тушишни мен таклиф қилишимни кутиб турганди деган хаёлга бориш мумкин эди. Шу пайтгача у томондан менга қўяётган тузоқларининг ҳаммаси фақат оғизда эди. Энди эса вазият бирмунча ўзгарганди. Бу нусха нимани режалаяпти? Тамаки тутуни кўзни ачиштирарди, эзилган ва хавфсирар эдим, йўлга тушишни ва айна пайтда жойимдан жилмасликни истардим.

Меҳмоним қўлёмани портфели устига қўйиб, уларни қўлтигига суқди, мени қистамасдан шошилмай эшикка йўл олди. Лекин эшикнинг олдида тўсаддан тўхтади ва кескин орқага ўгирилди. Сал бўлмаса, унга урилиб кетаёздим. Биз бир-биримизга шу қадар яқин турардикки, унинг юзи нимани ифода қилаётганлигини пайқай олмадим.

– Сэнсэй, – гап бошлади у нохуш ҳаяжонли оҳангда. – Сиз бизникига қадам ранжида қилишдек илтифот кўрсатаяпсиз, чин сўзим, бу мен учун катта шараф. Ҳеч муболага қилмасдан, чин қалбдан айтаяпман... Кўзимга бир қаранг ва буни жуда жиддий гапирётганимга ишонч ҳосил қиласиз.... Шунинг учун ҳам кейинчалик сизда хунук таассурот қолишини хоҳламасдим...

– Нима деяётганингизни тушунмаяпман... – Мен беихтиёр бир қадам орқага тисарилдим. – Нима, сизни келажак кўрқинчи босяптимми?

– Ҳаммаси рисоладагидек бўлишини истардим. Лекин вазият қандай бўлишини ҳеч қачон олдиндан билиб бўлмайди. У менга нима дейишини билмайман. Фақат нима демаса, ҳаммасини адо этишимни билман. Масалан... Масалан дейлик... Айтайлик, у сизни, сэнсэй, шундоқ уст-бошингиз билан ваннага тиқишга буйруқ берса, қанчалик ачинарли бўлмасин, буни бажаришга мажбурман.

– Сиз рафиқангиз ҳақида гапиряпсизми... Хавотирланманг. Сиз билан эшигингиз олдигача бораман-да, ўша ерда хайрлашамиз.

– Иложи йўқ. Хотиним бунга асло қўнмайди.

– Мен фақат хотинимдан хабар топсам бўлгани, бошқа ҳеч нарса...

– Бунинг фарқи йўқ. Агар у сиз киришингизни истаса, хоҳишингизга қарши бўлса ҳам сизни олиб киришга мажбурман. Қисқача айтганда, сэнсэй, келинг, ҳозир жанжаллашмайлик... Фақат сизни

олдиндан огоҳлантириб қўймоқчи эдим, холос. Марҳамат кўрсатсангиз, бирон нарсада хотинимнинг гапини иккита қилмасангиз...

– Аммо агар рафиқангиз... ўша маърузангизга ишониладиган бўлса... У ҳам марслик аёл бўлиши мумкин эмасдир... У ҳам сиз каби жуда антиқами...

– У юқори қаватда, бу ердан бориш учун атиги бир дақиқа кифоя қиладиган жойда туради, шунга қарамасдан сизни ўттиз дақиқа билан алдади, бунинг устига рафиқангизни олдида ушлаб қолди...

– Тан оламан, бизни жуда лақиллатишди, албатта, аммо бунинг қандайдир сабаби бордир... Бўлмагур бемаънилик эмас, ҳақиқий сабаб...

– Бемаънилик, маънилик – буларнинг ҳаммаси нисбий тушунчалар.

– Сиз ўтакетган даражада изчил эмассиз. Рафиқангиз – телба деб ишонтираётган экансиз, бу билан ўзингизнинг ҳам каллангиз жойида эмаслигини тан оляпсиз!

– Изчил эмас... Изчил эмас... – изтироб билан деди у менга тикилганча. Кейин портфелини қўполлик билан полга улоқтирди ва шошилиб терлаган бармоқлари билан қўлёмасини варақлашга тушди.

– Етар, – тушуниб қолдим мен. – Ҳаммасини тушундим! Қолганини хонадонингизга борганда гаплашамиз.

Аммо у керакли бетни топиб бўлганди ва худди қасамёд матнини ўқиётгандек тиниқ овоз билан, тантанали оҳангда ўқишга тушганди.

“Мавсум 3/3, давр 2, қирқинчи кун.

Навбатдаги муваффақиятсизликдан кейиб чарчаб ва жуда эзилиб келганимда хотиним ич кийимларни дазмол қиларди. У ўтирилмасдан “Ишлар қалай?” деб сўради. Сувни шимириб, жавоб бердим: “Жуда ёмон. Мактуб келмадими?”

У келмаганлигини айтди ва мен жаврашда давом этдим: “Бирон ёруғлик кун йўғ-а. Бугун ўзимча нақ менбоп деб ўйлаган бир файласуф ва расадхонада ишлайдиган олимни илентирдим. Уларнинг юрагига қўл солиб кўрдим. Одатий саволлар: фикрингизча, марсликлар мавжудми...”

Хотиним майна қилиб, гапимни бўлди: “Улар сенга қайси кўз билан қарашганликларини тасаввур қилияпман!”

Мен аста кулиб қўйдим. “Ҳечқиси йўқ, ташвишланма. Ҳозир бу ерда сувдаги балиқдекман. Ими-жимиди иш тутяпман, мендан шубҳаланишмайди”. Хотиним менга тикилиб қаради. “Сен бирон нарса қилдингми”, – сўради у мендан. “Бизнинг ишимизда ўта эҳтиёткорлик зарур. Ҳатто сен ҳам хавф остидасан ва сени ҳам тузоқлар кутяпти. Бизга жуда мураккаб топшириқ берилган”.

Хотиним лабини тишлади ва ташвишланиб қовоқ уйди. “Сен нима деяётганлигингни яхши тушунмаяпман”.

Таажжуб, ўйладим мен. Хавотирланишга тушдим. “Нимани тушунмайсан? Сенга мамлакатдаги барча касалхоналарни текшириб чиқиш ва асаб хасталигига учраб, ўзларини марсликлар деб ҳисоблаган беморлар ҳақида маълумот тўплаш топшириғи берилган. Айтганча, бир неча кундан бери шунчалик бетоқат кутаётган мактуб нима тўғрисида?”

Хотинимнинг юзи ваҳимадан ўзгариб кетди “Сенга нима бўлди? – деди у. – Биз суғурта агентларимиз-ку...”

“Суғурта агентлари?!” – қичқириб юбордим мен. Ва тилимни тишладим. Гапиришга сўз йўқ эди. Шундай қилиб, ерликлар хасталигининг заҳарли тили охир-оқибат бизгача етди. Эҳ, бечора хотингинам! Сен бизнинг ерликлар хасталигига чалинганларни қидириб, топа олмадинг ва мана, ўзинг бетоб бўлиб қолдинг!

“Атебити курибити куритабари кути!”

Бироқ мен деворга гапирардим, даъватим фақат хотинимнинг лабларини музлатганди. Оҳ, хотингинам, наҳотки олган топширигингни унутган бўлсанг? Ўз қадрдон сайёранг, қизил қумликлар сайёрасини унутган бўлсанг? Наҳотки сени касалхонадан олиб келгандан кейин тун бўйи суҳбатлашганимиз – “Вакил саноси” хотирангдан кўтарилган бўлса? Мени кечир, шунчалик ёлғиз эканлигингни мутлақо билмас эканман!

Онт ичаман, азоб-уқубатларинг бесамар кетмайди. Ерликлар хасталиги зарбасига кўксингни қалқон қилиб, топширигингни аъло даражада бажардинг. Ерликлар касаллигига чалинган тирик намуна сифатида сен ўзингни Марс маданияти равнақи йўлида қурбон қилдинг. О, Марс! Асрлар узра қадрдон рафиқамнинг изтиробли руҳини шон-шарафларга бурка!

Ҳа, сен қанчалик ёлғиз эканлигингни билмасдим. Сени телбалар уйининг зимистон хонасида асаб касаллиги оёқдан йиқитгани йўқ, йўқ, ерликлар хасталиги билан шундай ёлғизликдан ҳам бедаво бўлиб қолиш мумкин! Хотингинам, қасамёд қиламан, бугун сенинг ёлғизлигинг тугади. Мен сенинг қулинг бўламан, бундан буён сен ёлғиз бўлмаслигинг учун қулинг бўламан. Ерликлар хасталиги сенга яқинлашганда қоқилиши учун роботга айланаман. Агар қайсидир муттаҳамнинг калласини иккита қилиш керак бўлса, менга буюр! Агар қайсидир муттаҳамни нимта-нимта қилиш керак бўлса, менга буюр. Оҳ, хотингинам. Бироз сабр қил. Сен ўз топширигингни аъло даражада бажардинг, мен ҳам ўз топширигимни бажариш учун кучимни аямайман. Ўшанда иккаламиз Марсга қайтамиз. Вақт туйнуги бизни бир онда қадрдон Марсимизга элтиб қўяди. Биз бу “худди дўзахдек”ни ортда қолдирамиз ва алвидо – “топологик асаб касаллиги!”

Унинг бурни учидан бир томчи тер қўлзмага тушди. У шошиб энги билан бу жойни артди ва менга зимдан тикилиб деди:

– Энди тушунгандирсиз? Мен ҳеч кимнинг хотинимни ҳақорат қилишига йўл қўймайман.

– Қўйсангиз-чи, қанақа ҳақорат!

– Ҳеч ким унинг гапини иккита қила олмайди... Сэнсэй, сиз ҳам, бошқалар ҳам... Зеро, у жаҳаннам азобини сўнги томчисигача шимирди.

– Бу кундалигингиз бўйича тасаввур қилишимча, рафиқангиз жуда мантиқий телба. Агар “худди одамдек” қоидаси олиб ташланса, афтидан, хасталикнинг бирон алоҳида аломатлари йўқ.

Меҳмоним бош ирғади ва ўйчан деди:

– Бошқача айтганда... Яъни, сиз хотиним, эҳтимол, соппа-соғ демоқчимисиз?

– Худди шундай. Билсангиз, агар шундай бўлса, хулосага келиш...

– Аниқроқ қилиб айтинг. Агар хотиним телба деб тахмин қилинса, унда мен ақли расо бўлиб чиқаман. Шундай экан, Марс вакили лавозимидан воз кечишингизга жиддий асос бўлиши мумкин эмас. Мана буниси ажойиб... Ўта хурсандман, албатта... Шу билан барча ишларим тугайди ва мен хотиним билан топшириқни уддалаганимиз тўла ҳисси билан вақт туйнугига кирамиз. Битим матнини тайёрлаб қўйганман, имзо чексангиз бўлди...

– Йўқ-йўқ, афсуски, менга рафиқангиз соппа-соғ эканлиги тусмоли маъқулроқ.

– Бу ҳолда, сэнсэй, нимадан хавфсираяпсиз? Агар у оддий ерлик аёл бўлса, нимадан қўрқасиз? Ёки бошингиздан бирон ўта азоб-уқубатли нарсани ўтказганмисиз?..

– Ҳеч нарсадан қўрқмайман.

- Унда кетдикми?
- Бўпти. Кетдик.

19

Хуллас, иш охирлаб қолгандек эди. Айни пайтда мен ўз иш хонам остонасидан ғалати одам билан ҳатлаб ўтдим ва шу дақиқадан бошлаб тақдирим тўппа-тўғри телбалик судига олиб келган қияликдан пастга шиддат билан думалаб кетди.

Сиз, афтидан, уларнинг тузоғи қандай эканини тушуниб етган бўлсангиз керак... Қопқонни ишга туширадиган асосий мурват бу сирли расмнинг қайси жойида яширинган ва нима учун тузоқдан қочиб қутула олмадим экан...

Дейишадими, катта ёлгонни яширишнинг энг яхши йўли — уни митти алдовлар булути билан қоплашдир. Афтидан, мен худди шу қармоққа тушиб қолдим... Йўл икки соат вақтни ҳам олмади, лекин у тўкилган ёлгон япроқлари билан тўшалганди. Мен эса сўнгги дақиқагача ўзимни четда турган кузатувчининг хавфсиз жойини эгаллаб тургандек ҳисоблаётгандим... Саҳнадаги ёлгонни кўриб турардим, бу томоша учун нархи қанча бўлса шунча тўлайман деб ўйлардим... Ўзимни эса ўз қўлларим билан қопқоннинг бош мурвати бўлган саҳна тўғрисидаги ўриндиққа чирмаб ташлагандим...

Кириш йўлакчасидан ҳатлашим билан менга кундузги мўл ёруғлик, ҳақиқий воқелик, кундалик хаёллар, кундалик хуноблик ёпирилди. Бўғма хасталигига чалинган беморнинг ва тутқуннинг макони бўлган иш хонамдан кейин зах, бадбўй йўлак, зинапоя ҳам худди аччиқ қаҳвадек мени тетиклаштириб юборди. Деярли ўзимга келган ва кинони томоша қилгандан сўнг сайр қилаётгандек бепарво кайфиятда эдим. Ҳозир мен кўтарилаётган зинапоялар бошқа дунёга олиб бораётганлигини ва улардан орқага қайтиб тушмаслигимни тасаввур ҳам қилмасдим.

Ҳозир ҳам бу аниқ-равшан ёдимда. Зинапоя майдончасидаги тўртбурчак деразадан тушаётган, сариқ ойнасимон қоятошга ўхшаш ёғду, унда акс этаётган мураккаб шаклли соялар ёдимда. Меҳмоним олдимда зинадан зинага қатъиятсизлик билан кўтарилар экан, шимидаги гижимлар тахланиб ва чўзилиб бораётганлиги ёдимда... Ҳақиқий дунёнинг мен учун сўнгги номсиз белгилари...

Шундан кейин учинчи қаватдаги “В” ҳарфи ёзилган оқ, шунчаки оқ эмас, балки оқ бўёқдагига ўхшаш яшил тус қўшилган оқ эшик. Бу эшик энди номсиз белги эмасди. Қўнғироққа жавобан занжир жаранглади, тутқич ғирчиллаб буралди... Ва аёл чехраси... Кўзни қамаштирадиган даражадаги, болаларникидек мусаффо аёл кўзлари... Мушукдек уятни билмайдиган, балоғатга етмаган, бироқ одатдаги катта ёшдаги одамдан уч карра катта ёшдаги аёл... У меҳмоним менга гапириб берган ва қўлёзмада таърифланган аёлдан шу қадар кескин фарқ қилар эдики, аввалига у билан қандай муомалада бўлишни билмадим.

Айни пайтда нигоҳим кириш йўлакчасида хотинимнинг пойабзалини изларди. Менга пойабзалнинг ўзи кифоя қиларди. Бу хотинимнинг шу ерда эканлиги белгиси бўларди. Аммо пойабзал кўринмасди...

– Бунчалар ҳаяллаб кетдинг... У сизга халақит берганга ўхшайди... — гап бошлади у бир йўла иккимизга мурожаат қилар экан.

Унинг овозининг жарангдор оҳанги хотиним тўғрисидаги хавотирга сира мос тушмаётганди ва мен, ростини айтганда, воқеалар ўз оқими бўйича оқаверишига изн бериб, ҳамма нарсага қўл силтадим.

Бу аёл осмондан оёқларини осилтириб тушганлар тоифасидан эди. У кислотага қарши ишқор, ишқорга қарши кислота бўладиган даф этувчи аёл бўлиб, инсондаги ҳар қандай ҳисни инерт газига айлантларди. Афтидан, меҳмонимнинг бирон масалада хотинининг гапини иккита қилмаслик ҳақидаги бўлмағур эслатишлари ёдимдан кўтарилишидан хавфсирамасам бўларди.

Айтганча, мени меҳмонхонага олиб киришлари билан... Агар мендан нимага орқамга ўгирилиб, чиқиб кетмаганимни сўрашса, чиқиб кетишга сабаб йўқ эди деган жавобни берган бўлардим. Фақат бир ғалати нарса зийраклантирди.

Аёл менга дзабутон¹ни таклиф қилиб, вентиляторни мен томонга йўналтирди ва ёқди, кейин эрига деди:

– Ҳаммаси жойида, душга тушаверишинг мумкин.

Шу вақтда меҳмоним бармоғини лабига қўйиб, менга ўз шеригидек яширинча кўз қисди. Мен яна оғзимда елим ширинликнинг қўланса таъмини сездим. Аммо аёл эрини нигоҳи билан кузатиб, майингина жилмайди.

– У, афтидан, бактерияни юқтиришдан хавфсираш хасталигига чинакамига чалинганга ўхшайди, – деди у. – Уйга келгач, қўлини ювмагунча ўзини қўйгани жой топа олмайди.

Мезбон ва меҳмон ўринларини алмаштиришган эди. Шабада ва ёруғлик билан лиммо-лим бу меҳмонхонада хавф ва тасодиф абжирларига ўрин йўқ эди, бу ерда қоғоздан ясалган қўғирчоқлар салтанати ҳукм суларди. Афтидан, аёл қўғирчоқлар билан овуларди. Хонанинг ҳамма жойида осилиб, сочилиб ётган, рақсга тушаётган анойи, беўхшов бўялган бу ўйинчоқлар фақат унинг учун қадрли эди. Менга, мана, энди меҳмонимнинг бутун абжирлиги тутун каби тарқаб кетиб, у паришон ва худди қоғоздан ясалган одамдек ҳеч вақога арзимайдиган бўлиб қолган, бечора аёл эса олтин балиқчалар ўрнига бу зерикарли қоғоздан ясалган одамчаларни ушлаб тургандек туюла бошлаганди.

– Яхна ичимлик олиб келайми?.. – деди аёл ўрnidан тураётиб, лекин мен унинг гапини бўлдим:

– Эрингиз бизникида узоқ вақт ушланиб қолганлиги ҳеч нарса эмас. Бунинг аҳамияти йўқ. Бироқ менинг хотиним сизни безор қилмадими? Ҳар ҳолда қирқ ёки эллик дақиқа...

– Хотинингиз шундай дилбарки... – Аёл кулиб-яшнаб кетди ва чапак чалди. – Сиз ҳам жуда меҳрлисиз, сэнсэй, бир-бирингизга шунчалик моссизларки.

– Демак у ҳузурингизда бўлибди-да?

– Сиз мендан хафамисиз, сэнсэй? Сиз менинг тўғримда яхши фикрда эмассиз, албатта... Ўтгиз дақиқадан кейин келаман дегандим...

– Алдадингиз. Ҳеч қачон сиз бундай аҳмоқгарчилик билан шуғулланасиз деб ўйламаган бўлардим. Умуман бу бўлмағурликларни нима мақсадда қилиб юрибсиз?

– Рафиқангиз эса буни жуда яхши тушунди. Нима ҳам дердим, барча хотинларнинг ташвишлари бир хил. Биласизми, эримга мутлақо ишониб бўлмайди, аммо у ит эмас-ку, ташлаб кета олмайман-ку. Бунинг устига бирга яшаётган эканмиз, ҳар ҳолда аёлман, уни яхши кўраман...

– Илтимос, аниқ қилиб айтинг. Нима мақсадда мени алдадингиз?

– Чунки унга ачинаман.

– Ачинаман?

¹ Д з а б у т о н – японларда тагига солиб ўтириш учун мўлжалланган чорси ёстиқча.

– Унга ошна керак. Ким бўлса ҳам. Унга ҳамсухбат керак.
 – Майли, ошна бўла қолсин.
 – Бироқ сиз, сэнсэй, у билан гаплашмаганингизда, суҳбатдоши бўла олмасдингиз...

Қия эшикдан душдан оқаётган сувнинг шариллаши эшитилди. Бу аёлдаги либос галати романтик бичимда эди, бу асабни худди бормашина¹ милкларга теккандек тимдаларди.

– Нимага бу билан бевосита мен шуғулланишим керак?

– Бу ҳақда кўпам ўйламаганман. Шунчаки у бугун эрталаб ракета ҳақидаги хабарни эшитиб, ниҳоятда ҳаяжонланиб кетди. Менимча, барча орзулари чил-парчин бўлишидан қўрқиб кетган. Ахир у одам-ку, ким биландир гаплашгиси келган. Унга ким бўлишидан қатъи назар ошна керак бўлган. Масалан, бола ўйнайдиган ҳеч ким бўлмаса, йиғлашга тушади.

– Хотиним бу гапларингизнинг ҳаммасига қўшилдимми?

– Ҳа, сал бўлмаса иккимиз йиғлашга тушаёзгандик.

– Сафсата! Сиз куюшқондан чиқиб кетяпсиз.

– Биргаликда йиғлаш ҳақида бироз ошириб юборган бўлишим мумкин.

– У қаёққа кетди?

– Буни менга айтгани йўқ... У фақат эрим сизникида экан, бечора бироз кўнглини бўшатиб олгунига қадар сайр қилмоқчилигини айтди, холос.

– Бўлмаган гап! Нима бўлганда ҳам хотинимнинг феълени яхши биламан. У оч инсонга қараганда, оч кучукка жони ачийдиган даражада иккиюзламачи эмас.

– Кучукчамасдир... Лекин аёл қалби билан ҳамиша аёллигича қолади.

– Сиз ҳеч нарсани тушунмайсиз, хоним, – дедим мен. Кучайиб бораётган газаб оғзимда худди йўтал дорисидек тиқиларди. – Ҳа, ҳеч нарсани тушунмайсиз... Эрингиз сиз айтаётгандек бечорами, билмайман, аммо у галати одам. Агар билмоқчи бўлсангиз, у олий даражада ўзига бино қўйган ва ўжар. У – ажойиб софист ва бу, ҳа деяверинг, томи кетганлик билан қовушмайди.

– Лекин у шунчалар ёлғизки.

– Хоним, сиз топология нималигини биласизми?

– Сув қўнғизларидан тайёрланадиган қандайдир дори бўлгувчийди...

– Мутлақо. Топология – даврий геометрия, эрингиз ҳатто бу соҳадан ҳам хабардор. Бундай одамга ачиниш кулгили. Сизнинг, хоним, шундай қудратли мияга ачинишингиз бемаънилик.

– Ахир у гўё марслик эканига жиддий ишонади.

– Жуда ажойиб! Агар сизда бундай эмаслигини иккиланмасдан тасдиқлашингиз учун асосларингиз бўлса, албатта... Фақат қуруқ гап бўлмасин... Ростини айтганда, эрингиз марслик хасталигига дучор бўлган ерликми ёки сиз ерликлар хасталигига чалинган марслик аёлмисиз – ҳал қилиш осон эмас...

– Касалхонада берилган диагнозда кўрга ҳасса қилиб эрим беморлиги ёзиб қўйилган.

– Нима қипти? Касалхонада эрингизни ерлик деб билишган, шунинг учун у телба деган қарорга келишган. Ўзига хос хато фикр.

– Ахир у одам-ку...

¹ Б о р м а ш и н а – тиш шифокорларининг даволаш асбоби.

– Кўшиламан, “худди одамдек”... Аммо у марслик эмаслигининг далили ҳам йўқ-ку!

– Бу – аҳмоқгарчилик...

Унинг балиқларникидек юмалоқ, тор қорачиқли кўзлари нажот тилаб илтижо қилаётгандек кенгайиб кетди ва бошқа ҳамма нарса жайдари орсизлиги билан бирга бир лаҳзада сўлиб қолди ва қалтирашга тушди. Душдан тушаётган сув бир маромда шовуларди. Даҳшатли зўриқишдан гувиллаётган бошим билан ваҳшиёна шавқ оқимиға отилдим.

– Дунёдаги ҳамма нарса тўғрисида ташқи кўринишига қараб баҳо бериб бўлмайди-ку. Агар ибтидоий одамга кит – балиқ эмас дейилса, у сизга телбага қарагандек қараган бўларди.

– Бу нима деганингиз, сэнсэй... Сизнингча, мен ҳам, эҳтимол марслик аёлдирман...

– Жуда ҳам бўлиши мумкин. Ёки сизда, хоним, шундай эмаслиги тўғрисида тош босадиган далилларингиз борми? Билмадим. Шунинг учун далиллар бўлмаса, ҳамиша имконият сақланиб қолади.

– Нақадар ажабланарли. Бу ҳолда сиз ҳам ерликлар хасталигига чалинган марслик эмаслигингизни тасдиқлай олмайсиз.

– Бу – табиий. Амалда менда марслик эмаслигим тўғрисида бирон далилим йўқ.

– Етар... Сизни тинглашнинг ўзи даҳшат.

– Сиз жуда бетоқатсиз, хоним. Тагин марсликнинг рафиқаси!

Тўсатдан у қаддини тик қилди, қўлларини кўкраги олдида сиқиб, мушукдек увиллашга тушди. Буни кутмаганимдан уни жазавага тушди деб ўйлагандим, бироқ шу заҳоти чинқириқ қаҳқаҳага айланди ва ниҳоят миямга: ўзгалар эмас, бевосита мен ўзим томонимдан айтилган – ташқи кўришга қараб баҳо бериб бўлмаслиги ҳақидаги сўзларимни яхшилаб ҳазм қилишим кераклиги фикри урилди.

– Қандай ажойиб... бундай... бундай англай олиш, сэнсэй... – деди у кулгу билан узилиб турган чинқириқли товушда. Кейин орқамга, қаергадир қараб деди: – Ҳаммаси хамирдан қил суғургандек ўтди. Демак, нималаргадир умид қилсак бўлади.

– Бўлмасам-чи. Мўлжалим хато кетиши мумкин эмасди.

Таажжубланиб ўтирилдим. Ваннахонада бўлиши ва душда чўмилиши керак бўлган меҳмоним эски брезент чамадонга ўхшаш нарса устида орқаси билан деворга суянган ва қўлларини тиззасига қўйган ҳолда ўтирарди. Аммо сувнинг товуши ҳали ҳам эшитилиб турарди. Мен уларнинг икковини ҳам нигоҳимдан қочирмай эшик томон ўз-ўзимдан сурилдим, ўрнимдан турдим ва дедим:

– Нима гап? Нега ҳаддингиздан ошяпсиз?

Эркак киши фақат кўзини қисиб кулди, лекин жавоб қайтармади. Аёл унга сархуш овоз билан мурожаат қилди:

– Сухбатни тасмага ёзиб олдингми?

– Буни бой бериб бўладими.

– Ҳозирча таассурот бешга бешми?

– Энди еттига уч бўлиб қолар.

– Тўла муваффақият! Вақтида улгурдик.

– Ҳа, улгурганимиз аниқ.

Икки мияси айниган ўртасида қолган ҳозирги вақтда ўйимда бир нарса — бу ердан тезроқ жуфтакни ростлаш фикри бор эди, холос.

– Хўш, — дедим мен, — ижозатингиз билан хайрлашсак. Қиладиган ишларим кўп, ўта бандман... Ҳали-замон уйга вакил келиши керак... Умуман квартирани эгасиз қолдириш ярамайди.

– Энди буларнинг ҳаммасининг аҳамияти йўқ, сэнсэй. Сиз марсликсиз, сэнсэй! – худди теннисчиларни руҳлантираётгандек қувноқлик билан хитоб қилди аёл.

– Энди у сэнсэй эмас, – секин қўшиб қўйди эркак. – У бизнинг бечора ошнаимиз.

– Сиз тушлар оламида дафн этилган, “ерликлар хасталиги”га чалинган марсликсиз...

– Сиз ўзингизни радио эшиттирувларининг аянчли муаллифи деб ҳисоблайсиз, амалда эса бу ниқоб остида Марс вакили яширинган...

– Сизга шунча ҳикоя қилиб беришди, наҳотки ҳалигача ҳеч нарсани эслай олмаяпсиз?

– Афтидан, ўзини эҳтиёт қилмоқчи. Ҳа, майли. Уни шу ҳолида олиб боришга тўғри келади.

Бутун кучим билан полга тиралиб, сакраб турдим. Шу лаҳзадаёқ эркак қўлидан пичоқ отилди, аёл эса эпчилик билан уни илиб олди. Мен орқага тисарилдим, эркак остидаги эски чамадонга ўхшаш нарсани олиб менга ташланди. Чап бериш учун бир сония ҳам вақтим бўлмади, тўқнашишимизни кутиб букчайдим, шу ондаёқ эркак қўлидаги нарсасини бошимга кийгизди. Энди қўлимни ҳам, оёғимни ҳам қимирлата олмасдим. Бу тутқаноғи тутган телбаларга кийгизиладиган қўйлак эди.

– Бемазагарчилик! – бақирдим мен. Ҳаяжонланганимдан норозилигимни ифода этиш учун сўз тополмасдан, қаҳр билан фақат бир сийқаси чиққан гапнинг устига бошқаларини қалаштирдим. – Бу – бемазагарчилик! Бемазагарчилик! Ахир бу бемазагарчилик эмасми!.. Ахир мен бусиз ҳам, эҳтимол, битимни имзолардим... Бундай зўравонлик билан фақат ўзингизга жабр қилияпсиз...

– Бу жуда беҳузурлик, – бардам товушда деди аёл. – Агар у ер-бу ерингиз қичишадиган бўлса, дарров айтинг. Уялманг. Мен қашлаб қўяман.

– Биз вақт туйнугига киргунга қадар бироз сабр қилиб туришга тўғри келади... – ташвишланиброқ деди эркак. – Ахир сизни топгунча биз ҳам роса қийналдик. Айтганча, сиз – тўққизинчисиз. Сизгача биз яна саккизтасининг изига тушгандик. Уларнинг учтаси келиш вақтида аварияга учради. Улар портлаб кетди. Биз ёнғинни ўчириш бошқармасидан сўраб-суриштиргандик, бу ҳодиса уларда номаълум сабабларга кўра портлаш сифатида рўйхатга олинган экан. Қолган бешовлоннинг ҳаммаси жиннихонага равона бўлишди. Афтидан, улар марслик эканликларини эълон қилишга жуда шошилган кўринадилар... Ҳукумат билан бевосита музокараларга киришишга уриндилар, парламент аъзоларининг олдига киришга тиқилинч қилдилар, ҳатто кўчаларда нутқ ҳам сўзладилар шекилли... Телбалар касалхонасида эса уларнинг ҳаммаси ақлдан озишди... Ўшанда уларни соғайди ҳисоблаб, касалхонадан чиқариб юборишди. Улар эса гойиб бўлди, саҳрода сочиб юборилган қум зарраларидек йўқолиб кетди. Биз куну тун ҳақиқий овчи итларидек ҳамма ёқларни искаб юрдик.

– Одамни кўряпсанми – марслик деб ўйла...

– Кейин, икки йилу саккиз ойда ниҳоят сизнинг изингизга тушдик...

– Биз атайин сизнинг устингизда жойлашдик...

– Биз сизга соянгиздек эргашиб юрдик, сўраб-суриштирдик...

– Энди, ниҳоят, заҳматларимиз мукофотини олдик.

Тутқаноғи тутганлар қўйлагида қоққан қозикдек туриб, томоғим қуриб кетганидан бўғилиб дедим:

– Яхши, тушундим. Вакилингиз бўлишга розиман. Мен имзо чекаман ва товон пулини тўлайман. Агар керак бўлса, буни ҳозироқ қилишга тайёрман.

– Нима деяпсиз. Тагин марслик эмиш...

– Мен инсонман!

– Ҳа, “худди одамдек”.

– Вақт тиғиз, – деди эркак соатга қараб ва аёлни шошилтира бошлади. Улар кўйлагимнинг икки томонида осилиб турган тутқичларни тутишди. – Кетдик.

– Мени қасққа олиб кетяпсизлар?

Агар буни билганимда ҳам қаршилиқ кўрсатиш бефойда эди. Тутқичлар тортилди, мен қийшайганча беҳол осилиб қолдим ва улар мени судраб кетишди. Меҳмонхонадан чиқишди, йўлакдан ўтишди, ошхонадаги стол ёнидан қисилишиб юришди... ортида сув шовул-лаётган оқ эшик... Ваннахона.

– Чўмилиш вақти келди, – ҳазиломуз оҳангда деди аёл.

Қаршилиқ кўрсатиш мақсадида оёқларимни тираб олдим.

– Хотинимга нима бўлди?

– Уни эсдан чиқарганингиз маъқул.

– У билан биз шугулланаётганимиз йўқ, шунинг учун анигини билмаймиз.

– У сизга катта ёрдам кўрсатди, шунинг учун у билан бирон кўнгилисизлик бўлмаса керак.

Аёл асов отни тинчлантормоқчи бўлгандек, бир қўли билан кўкрагимга оҳиста қоқиб қўйди, иккинчиси билан эшикни ланг очди. Шу вақтнинг ўзида эркак орқамдан тиззаси билан туртди ва мен кутилмаганда ваннахонага кириб қолдим.

Чапда – ванна, ўнгда – қўл ювадиган жой, олдимдаги деворда душ тутқичи... оддийгина, худди хонадонимдагидек. Йўқ, қачонлардир менинг квартирамда бўлганидек... Бу жой бошқа ваннахоналардан фарқ қилмасди. Фақат бир нарса билан... Ҳар ҳолда фарқ қилиши керак... Душдан совуқ сув ҳам эмас, иссиқ сув ҳам эмас, балки тутун ёки оқиш-яшил тусдаги нейлон ипларига ўхшаш нарса тушарди. Ва ўткир озон¹ иси тарқаларди.

Бу яшилтус тутунни кўриб, озонга тўйинган лаҳзада хотирам, гўё унга ўткир пичоқ тортгандек, чирт узилди.

Кўзимни очганимда шу ерда қийшиқ кўзгулар хонасида эдим.

Оддий тилда айтганда, руҳий беморлар касалхонасида. Мен фақат бу ерда оддий тилда гаплашишадими-йўқми билмайман.

Ҳар ҳолда кунига, муайян вақтда мени кўргани врач келади. Унинг юзининг ранги менга сув пуфагини ёдга солади. Унга тиббий ҳамшира ҳамроҳлик қилади. Ҳамширанинг лунжи етилиб пишган шафтолига ўхшайди. Врач менга ҳар куни бир хил саволларни бергани киради. Ҳамшира ҳароратим ва юрагим уришини ўлчар экан, врач семиз қўллари сикиб ва бўшатиб, сўроқни бошлайди.

– Бу ерга қандай келиб қолдинг?

Фақат биринчи сафар унга бошимдан нима кечганини бутун тафсилотлари билан гапириб беришга ҳаракат қилдим. Ҳамма нарсани – тушунганимни ҳам, тушунмаганимни ҳам яширмасдан баён қилишга уриндим. Аммо врач йигирма дақиқага ҳам сабри чидамасдан, бирор ифодасиз бош ирғади ва дарҳол навбатдаги саволга ўтди.

¹ Озон (юнонча “ozon” – “ис таратувчи” сўздан) – яшил тусли, ўткир ҳидли газ, Ердан 10–50 километр юқорида озон қатлами мавжуд.

– Нима деб ўйлайсан, ҳозир қаердасан? Ердами? Ёки Марсдами? Ўзимни ёмон ҳис қила бошладим. Лекин ҳали “ҳақиқат” сўзининг қадрига шубҳам йўқ эди ва ростини айтдим.

– Ақлимга ишонадиган бўлсам, мен – Ердаман.

Бу гал ҳам врач бетидаги бирон мушак қимир этмади. Фақат ҳамшира касбий табассуми билан намойишкорона кулди.

Сўнг учинчи савол.

– Сен кимсан? Одаммисан? Марсликмисан?

Бу ёғига жавоб бера олмасдим. Шубҳа қурти бирдан тухумдан чиқиб, қалбимни сўришга тушди... Агар бу врачнинг ўзи “топологик” асаб касаллигига чалинган бўлса-чи? Бу ҳолда унга асло бу жой Марс эмаслигини айтиб бўлмайди. Чунки Марс Ерда ҳам ажойиб ҳолда бўлиши мумкин... Худди шу сабабга кўра Ер томонидан босиб олинган Марс...

Ва ниҳоят, сўнгги савол.

– Сенингча, мен кимман? Марсликманми? Ёки ерликманми?

Менга фақат сукут сақлаш қолади. Ҳамшира вақт ўлчагичи билан сукут сақлашим давомийлигини ўлчайди. Улар нигоҳида сукут сақлашнинг ўзи муайян белги ва жавоб ҳисобланади. Мен буни тушунаман, бироқ сукут сақлашдан бошқа жавоб ўйлаб топа олмайман.

Ҳар куни муайян вақтда олдимга шифокор ва тиббий ҳамшира киради. Шифокор бир хил саволларини такрорлайди. Мен сукут сақлайман ва ҳамшира сукутим давомийлигини асбоби билан ўлчайди.

Сиз менинг ўрнимда бўлганингизда жавоб бера олармидингиз? Шифокор мамнун бўлиши учун қандай жавоб бериш талаб қилиниши, балким, сизларга маълумдир? Агар маълум бўлса, менга ўргатинглар. Чунки сукут сақлаш менга ёқиши учун индамаётганим йўқ...

Мен нима қилиб бўлса ҳам шуни билмоқчиман. Менинг воқелигим – ўзи қанақа нарса? Ҳақиқийликнинг хаёлийлик устидан голиб чиқишими? Ёки хаёлийликнинг ҳаққонийлик устидан голиб чиқишими? Мен сиздан сўраяпман: сиз қаердасиз? Ҳақиқий дунёдами ёки хаёлий дунёдами?

Егише ЧАРЕНЦ

Ўзгаларнинг дардин куйладим

ВАТАНДА

Музли оқ чўққилар, фируза кўллар...
Осмон — руҳимнинг тушидек равшан.
Болалар кўзидек тиниқ ва лобар,
Гарчи ёлғиз эдим, аммо — сен билан.

Тўлқинлар шовуллар кўлда бемалол,
Сирли уфқлардан дилимда ҳайрат.
Менга сингар эди ғалати бир ҳол:
Узоқ юлдузлардан азалий ҳасрат.

Куннинг охирида кимдир бақириб
Мени чорлар эди тоғ чўққисига.
Аммо водийларга тун келиб кириб
Мени чулғар эди ғам уйқусига.

*Мақсуд ШАЙХЗОДА
таржимаси*

* * *

Ким саломлаб қаршилар мени,
Ким қоронғи кўнглим ёритар?
Ким парвосиз жилмаймай энди,
Дил сўзи-ла бахтиёр этар?

Ким кучоқлаб қақшайди зор-зор,
Кимни қилар ҳасратим адо?

Егише ЧАРЕНЦ 1897 йилда кичик савдогар оиласида дунёга келган. “Рангпар қиз ҳақида уч кўшиқ” шеърий тўплами, “Мовий кўз Ватан”, “Данте афсонаси” номли дostonлари унинг илк ижодини ташкил этади. Кейин унинг “Ҳаммага, ҳаммага, ҳаммага”, “Чаренцнома” сингари кўплаб шеърий асарлари дунё юзини кўради.

Е. Чаренц жўшқин ижоди билан ўз халқининг энг сеvimли шоирига айланади. Шоирнинг ижодий меросида таржима асарлари ҳам салмоқли ўрин тутди. Жумладан, унинг А.С. Пушкин, В.В. Маяковский, И.В. Гёте, Э. Вархарн, У. Уитмен шеъриятидан қилган таржималари арман тилидаги шеърий таржимачиликнинг юксак намуналари саналади.

Оташқалб шоир ўттизинчи йиллар қатағонида ҳибсага олинади. 1937 йили оғир хасталик туфайли қамоқхонада ҳаётдан кўз юмади.

Ким билади! — қайлардадир бор
Балки мендек ғариб, афтода?

Балки мени ҳозир чулғаган
Ташвишлар — бир алдамчи рўё.
Фақат, фақат ўнгингда аён —
Бўладиган қизиқ ҳол гўё.

Аччиқ алам дамлари балки
Ўзгаларнинг дардин куйладим,
Бу зулматда юрагимдаги
Дардларни тўкдим деб ўйладим...

Салом, менга нотаниш ўртоқ,
Ҳасратларда адо бўлган жон!
Салом, келгусидаги қувноқ,
Гўзал ёшлик ва рўйи жаҳон!

Сизни, ерга кирганларни ҳам
Тўниб-тўниб эслаб қўяман.

ФИРОҚ ПАЙТИДАГИ ИЛТИЖО

Озмунча ўчирдимми кўзларингнинг ўтини,
Озмунча кул сепдимми қалбим чўғига секин.
Фироқ дамлари бироқ қарғама ёш ютиниб,
Қўшигим тафти қолар, ҳаёт сўнса-да лекин.

Элас-элас жимирлов ботқоқ ўтларидек жим,
Ҳаёт липиллаб сўнар ғамгин ва ошуфта ҳол.
Пинҳон қўшиқларим-чи? Маъносига етар ким?
Бировларга қолажак ҳасратларим бемалол.

Сукут сақладим ичда. Пайқай олдим хилқат,
Қандай яшаб соп бўлдим, аслида ким, нимаман?
Фалон шоир шеър ёзиб ўтган дейишар фақат...
Мен ҳам сенинг умрингни шундай тахмин қиламан.

Атиргулим деб сени, товушинг майинлигин,
Кўзларинг ҳасратини мафтун куйладим ҳатто.
Севгинг ёндирса ҳамки, эвоҳ, узоқ ялиниб
Чўзилган қўлларимга дилинг қилмадинг ато.

Шомим яқинлашмоқда — умринг қора шомини,
Хўнграб юбормаслик-чун, нима қилай, оппогим?
Қўлимдаги титровчи юқи қолмаган жомини
Уриб чил-чил қилайми, симириб бўлган чоғим?

Мени йўқолган кунлар уволи тутмасмикин,
Дилни ғаш қилмасмикин, ҳамма қилган ишларим?
Бўлганча бўлди, эвоҳ, қўлларни чўзиб секин
Ялинганимда, жоним, урмасин қарғишларинг!

* * *

Шодлик кулар энди ҳорғин қалбимда,
Шодлик кулар қизил дала лабида.

Қалбим узоқдаги ўт бўлиб ёнар,
Ёлқинини шамол силаб тўлғонар.

Уфқларга тегиб инграру шамол,
Ҳасратлардан кўшиқ тўқир бемажол...

Зулмат ичидаги бошоқларга жим
Куйлаб берар эрка тили мулойим.

Мўъжизани ўйлаб орзиққансимон
Дала елпинади ва пишади дон...

ҚАЙТИШ

1

Тепалик орқасида юлдуз лип этиб ўчди,
Ва бир одам ўзининг тинч уйидан жим кўчди.
Ёмғир ювган даладан ўтиб борар бетиним;
Олисда қизартириб осмоннинг бир четини,
Олов кемадай сузар эди думалоқ қуёш,
Қирмизи шуълалари ёйиқ елканга ўхшаш.
Иссиқ тегмаган ҳали нам ўтларнинг лабига,
Одам кетарди ёлғиз, сукут сақлаб қалбида.
Юртда жудо бўларди куйиб, ҳаяжонланиб,
Зангори уфқ эса қоларди тумонланиб.
Лекин йўлчининг қалбин ўярди ҳасрат тиғи,
Сал тезлатар қадамин, ғамгин-ғамгин кўшиғи...
Уфқ-чи, узоқлашар, осмон туби-чи, зилол...
Йўловчини бир товуш чақирар эди хиёл.
Зангори бўшлиқлардан бу сас имларди юмшоқ,
Гуё ўтган кунларда бирга қайғурган ўртоқ
Унга ваъда қиларди бошқа бир ошиённи,
Унутилишу кўклам ва ҳавойи осмонни.
Йўлчининг юз-кўзидан енгил ўпарди шамол,
Маъшуқанинг қўллари шундай эркалар хушҳол.
Осмони тубсиз, тиниқ зангори бир тахт томон
Олисдан чорлар эди кўринмас руҳдай жонон.
Йўловчи борар худди соядай, ўйсиз, холис,
Ёт-ўланлар қоплаган йўл эса олис-олис.
Кўшиқдай чарх урарди гоҳ ўтлоқлар остида,
Гоҳ отилиб чиқарди қияликлар остидан,
Гоҳ буралиб чопарди бинафша чўққиларга,
Сўнг сингиб кетар эди у яланг уфқларга.
“Чўчима, кела бер” деб, бир товуш имлар эди,
Каптарлар ғув-ғувидай майин жимирлар эди.
“Унут тирикчиликни, дунё ғамини унут,
Янги ғамлар беркинган сўқмоқлар сари йўл тут.
Севгимим, акажоним, осмондаги ягона,

Осмон юлдузидай ёлғиз учасан ёна-ёна.
 Қоронғи ер устидан кун қизариб пориллар,
 Бизнинг жафокаш олам лаққа чўгга қорилар.
 Чўққига интил, сабаб чиқиб келаётган кун
 Жинни қилар, қўрқитар, тутаб ёндирар бутун.
 Ҳалокат йўли қизил қонга бўялмасин-чун,
 Эски оғриқларингни водийларга ташлаб кет,
 Остонани унутиб, кўзларингни ёшлаб кет”,
 Йўлчи номаълум юртга равона бўлар эди,
 Видолашув қўшиғи секин қўйилар эди,
 Шамол тўзгитар эди сочлар жингаласини
 Ва тегизиб ўтарди ёқимли нафасини.

2

Зулмат бош қўймоқчидай тоғлар тўшига секин,
 Ҳамон оқариб борар қор элоғ сўқмоқ лекин,
 Зил тоғлар устидаги чўққиларнинг қирраси
 Зангор кўзи-ла имлар гўзаллик асирасин;
 Сўқмоқ учи чувалиб йўқолиб қолган каби,
 Осмон қаърига кириб, жо бўлиб олган каби.
 Гир айлана шарпасиз, осойиш, муздак ҳаво,
 Дайди, туш саҳросида тентирарди бенаво.
 Толиққан, совуқотган, аламдийда, дарбадар...
 Сўқмоқ айтарди балки, кўп нарсадан хабардор.
 Аммо одамнинг бунга ҳуши йўқ мажולי йўқ,
 Киприқларин кўтармай, санғиб юрар, ҳоли йўқ,
 Тоғлар қиясидаги жазира йўл, қор йўли
 Наздида адоқ бўлмас йўл боссанг аср бўйи.
 Унутилган нарсалар эски тушдай хирадир.
 Ҳаммаси тамом бўлган, фарқ бўлган хотирадир,
 Сукунат ва қор босган, чўққилар қолган, холос,
 Пастликка қараб ҳорғин шу дам кўққисдан, бехос,
 Йўлчи кўрди у ерда тирқираган шуълани,
 Зулмат яширолмаган ўтган кун — гулгулани.
 Қайлардадир, олисда, қуёш ял-ял ёнарди,
 Жизгинак бўлиб лов-лов қиларди, товланарди;
 Ерга сепиб турарди қизил зар, қип-қизил гул,
 Лаъли тошдан ҳам оташ, қирмизи эди буткул.
 Қуёш шу тарзда сўниб, дили қонаб кетарди,
 Алвон байрамдагидек, шафақ ёниб кетарди,
 Қон тирқираб оқарди сокин водийлар узра
 Ва қоришиб кетарди сўқмоқлар гарди ичра.

3

Қуёшга боқар жимжит — қуёш мис қалқон каби,
 Юзингнинг руҳи сўниб, қовоғин солган каби,
 Аламзада юраги бўғилиб секин урар,
 Дарз кетган кўнғироқдай дўриллаб титраб турар.
 Ёнаётган юракка ўхшарди кун гардиши,—
 Ернинг бир чеккасида ўчай дер қизариши,
 Токи шамолда қизил гулдай очилсин сўнгра,
 Эрталаб чарақласин, чўғи сочилсин сўнгра,

Зангор осмон кўйнида гужгон ўйнасин тагин,
 Жизганак бўлиб адо бўлишин кўймасин тагин.
 Шудрингли далаларга сепсин олтинларини,
 Тун чўккан ботқоқларга қизил ёлқинларини.
 Дайди ссзар: юракнинг музи эриганини,
 Қайноқ ёшлар иссиғи юзга берилганини.
 Бир ўгирилиб, ўрнидан турган эди, ўша зум
 Ажал муҳрини кўрди, гўё хилқатга маҳқум.
 Ориқ елкасигача титраб кетди шу замон...
 Бир овоз эса уни кўкка чорларди ҳамон...
 Йўлчи бунга лоқайддай, қарар пастга, водийга,
 Қуёш тожи яшнаган зангор тоғлар олдига,
 Нигоҳини узмасдан, мамнун бўлиб қуёшдан,
 Уйига ошиққандай, тез тушар тоғу тошдан.
 Осмондан ерга қайтиш роҳатижон, хуш эди,
 Қийқиранди дил — худди чирқиллоқ оққуш эди.
 Узоқ осмонда бужур ажалгина ҳукмрон,
 Зим-зиё кечаларда чинқиратиб олар жон.
 Лекин жилвалар қилиб, ёниб бўларди шафақ,
 Ҳовуч-ҳовуч нурларга гарқ бўлганди ҳамма ёқ.
 Дайди тушиб келарди қия тоғдан бус-бутун,
 Нур ўйнаган ерларни қучиб ўпмоқлик учун.

* * *

Бир дилбар висолини кўрдим Гуржистонда мен,
 Лаб учида холини кўрдим Гуржистонда мен.

Атлас кийганча ёлғиз, оппоқ булутга ўхшаб
 Кўпирган рўмолини кўрдим Гуржистонда мен.

Олтин сувида қуёш чўмилтирар ўзин нақ,
 Кўлнинг тимсолини кўрдим Гуржистонда мен.

Имо-ишора қилиб, «Шунда қол!» демоқчийдим,
 Афсуским, ғов борини кўрдим Гуржистонда мен,

Нола қиламан, дилни ёқиб ўшандан бери,
 Аламлар шамолини кўрдим Гуржистонда мен.

* * *

Куйчилар бирталай-ку, жазиллатувчи куй йўқ,
 Атроф томоша, аммо кўнгил интизор тўй йўқ.
 Боғини тополмайман, ёр боғисиз хушбўй йўқ,
 Ётоғи қайда экан, дилдор уйига йўл йўқ.

Худо ярлақанган бу шакароб қўшигимни
 Кимга айтай — ҳеч кимса тингламас ва йигимни,
 Жавобсиз дилдан чиққан зоримни ва қайғумни?
 Кўз ёш-ла ювай десам, шабнамли атиргул йўқ.

Оҳ, созимни синдириб сўкилай — айни вақти,
 Тикани йўқ гулманми? Тўкилай — айни вақти.

Ёв қалбин ёриб ёвдек, жим тилай айна вақти,
Демасинларким: «Чаренц, куйингда журъат, ўй йўқ!»

Одам бағритош, ушоқ, жаҳон эса кенг, Чаренц!
Заҳар томган сўз аччиқ тутун билан тенг, Чаренц.
Суюкли ва ёқимтой бўлолмаган денг, Чаренц,
Негаким, юрагида оғриқ деган буткул йўқ.

* * *

Туманянни қилмасдан канда,
Ўқиганда бир ўй қилар банд:
Қариб, қуруқ суяк бўлганда,
Бўлурманми ундай донишманд?

Ларзаларни мен ҳам унингдай
Қалтирамай қутармиканман?
Гуноҳларим кечган кунда
Қалбим чўгин тутармиканман?

Одамларга ишониб, зимдан
Қайнаб-қайнаб, чарчамай таним?
Ақалли мен қариганимда
Ундай баланд чиқоламанми?

Султон АКБАРИЙ
таржималари

Лидия АВИЛОВА

Бир умрлик муҳаббат

(Биографик қисса)

I

1889 йилнинг 24 январь куни менга опам “Тез бизникига кел, Чехов келган”, деб хабар қилди. Унинг эри — поччам машҳур бир газетанинг муҳаррир-ношири эди. Опам мендан анча ёш катта. Ўзи қўғирчоқдек, қўл-оёқлари бежирим, оқ-сарикдан келган, катта-катта кўзларида умид учқуни порлаб турадиган меҳрибон опамга мен ич-ичимдан ҳавас қилардим. Унинг олдида ўзимни юзлари қип-қизил, бесўнақай бир бақалоқдек ҳис этардим... Орзудаги малика — опамга сираям ўхшамайман. Устига устак, мен москваликман. Пойтахт Петербургда яшаётганимга энди икки йил бўлди, ҳалиям қишлоқи ҳисобланаман. Опам эса пойтахтлик хонимгина бўлиб қолмай, бот-бот чет элга саёҳат қилади, кийим-бошидан тортиб упа-элигигача Париждан. У каттакон ҳашаматли уйда осуда ҳаёт кечирарди. Уларнинг хонадони доим гавжум: казо-казо ёзувчию шоир дейсизми, артистлар, рассомлар, хонандалар тез-тез меҳмонга келиб туради. Опамнинг ишқ тарихи-чи! Дадам у севган йигитни хушламаган, шунинг учун опамни қаттиқ назорат қиларди. Шунга қарамай, поччам уни нақд рақс кечасидан опқочиб уйланган — шу сабабми, опам кўзимга нур чулғаб олган сирли санамдек кўринарди. Менчи, у билан солиштирганда, мен ким эдим? Бор-йўғи энди ўқишни тамомлаб, халқ таълими департаментида майда бир югурдак лавозимида фаолият бошлаган ёш йигитга турмушга чиққан плюшихолик қизалоқман-да. Кечаги кунларимда ҳам айтгулик нима бор экан? Ушалмаган орзуларимдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ўзим жон-дилдан севаман деб ўйлаганим бир йигитнинг қайлиғи бўлганман, холос.

Жузый қисқартиришлар билан босилди.

*Русчадан
ШОҲСАНАМ
таржимаси*

Буюк адиб Чехов ижодига, бетакрор шахсиятию кўнгил дунёсига унинг жаҳондаги барча мухлислари томонидан ҳамisha кучли бўлган. Атиги 44 йилгина умр кўрган адиб ҳаётининг сўнгги йилларида Москва Бадиий театрининг машҳур актрисаси Ольга Леонардовна Книпперга уйланган. Бироқ унинг кўнглида бошқа бир аёлга хуфёна муҳаббат ҳам яшган эди. Чеховга руҳан яқин ҳам яхшигина адиба бўлган бу аёл билан ораларидаги кўплаб ёзишмалар адабиёт тадқиқотчиларига адиб меросидан ҳам маълум.

“Бир умрлик муҳаббат” ўша сирли муҳаббат ҳақидаги асардир. Унинг муаллифи Лидия Авилова узоқ умр кўрган. 1943 йили — 79 ёшга кириб вафот этган. У Чеховдан кейин яна салкам 40 йил яшайди. Адиба ўлимидан тўрт йил аввал (аниқроғи, 1939 йилнинг 14 апрель куни) Антон Павловичнинг синглиси Мария Павловнага йўллаган мактубида: “Ахир менинг ҳам худди Смагин каби умр бўйи биттагина муҳаббатим бор

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

111

Аммо тез орада ундан ҳафсалам пир бўлиб, алоқаларимни уздим. Менга аччиқ сабоқ берган ўша кечинмалардан сўнг қатъий қарорга келдимки, бундан кейин севги-певги деб бошимни оғритмайман, аксинча, йиртса йиртилмайдиган бир либосни танлагандек ақл билан, ҳар томонини ўйлаб эр қиламан. Шу тарзда қайлиқ ҳам танладим, буёғидан кўнглим тўқ эди. У жуда ақлли, истеъдодли, университет таълимини кўрган, ўқимишли, кўп нарсадан хабардор, дунёқараши кенг инсон.

Одамлар билан муомалада андак илтифотсизлигини айтмаса, ўзи софдил, дангалчи, кўпинча заҳарханда аралаш гапиради. Ҳеч қачон ўз фикрини айтишдан тортинмайди, жуда ёш бўлишига қарамай, катталарнинг ҳам ишончини қозониб, ўзига нисбатан ҳурмат уйғота билади.

— Тили аччиқ! — дерди уни поччам, Надянинг эри кулиб.

У Мишага ёш болага қарагандек қарамас, доим тенг тутиб муносабат қиларди. Аввалги қайлигим — зобит ҳақида нима дегани эса ҳалиям эсимда: “Нима ҳам дердик, дуруст! Сирма шими ҳам, мўйлови ҳам... Гусар, шамширига суянганча... Дуруст!”

Эҳтимолки, поччамнинг шу гапи ундан кўнглим совишига туртки бўлгандир.

Қиз бола одатда қайлигини қандай севиши лозим бўлса, мен уни шундай севмаслигимни Миша биларди. Бунинг устига, ўзи ҳам менинг ҳув омадсиз севги қиссамда асосий иштирокчилардан бўлган, ҳатто Лидия сенга турмушга чиқмайди, деб ўша йигит билан гаров ҳам ўйнаган.

Шартлашув чоғи ўзим ҳам бор эдим. Гаровга ярим шиша шампань виноси тикилган, биз буни анчайин ҳазил, Миша бизни бир меҳмон қилмоқчидир-да, деб ўйлаган эдик. Лекин у узоқни кўзлаган зийрак йигит экан. Гаровда ютди, аммо... шампаньини ундиролмади. “Ахир у эмас, мен уйланаман”, дея ўзини юпатгандир; бўлғуси хотинининг унга кўнгли йўқлиги, фақат шунчаки қадрлаши ҳам гўё аҳамиятсиз нарса эди. У ҳатто “сени севмайман” деган иқроримни ҳам унутиб юборгандек кўринарди. Кейинчалик маълум бўлдики, асло унутмабди, бу ҳол менга жуда қимматга тушди — азобини кўп тортдим.

Ёзувчи бўлиш — орзум эди. Болалигимдан бир нималар ёзиб юрардим — шеър, ҳикоя дегандек. Ҳаётда ёзишдан ортиқроқ кўрган машғулотим йўқ эди ҳисоб. Бадиий сўз — мен учун мўъжизанинг ўзи, буюк куч. Тинмай китоб ўқирдим, севимли адибларим орасида Антоша Чехонтенинг алоҳида ўрни бор эди. Унинг асарлари поччамнинг газетасида ҳам босилиб турди. Ҳар бир янги ҳикояси мени ҳаяжонга солгани рост. Тинглайдиган бошқа тирик зот бўлмаганидан бор дардини қирчанғи отига тўкиб солган Ионга ачиниб роса йиғлаганларим-чи! Ионнинг ўғли ўлади. Ёлғизгина фарзанди. Лекин ҳеч кимнинг у билан иши бўлмайди. Нега энди, Чехов ёзгандан кейингина одамлар бунга эътибор берди, ўқиди, йиғлади? О, қудратли, мўъжизакор адабиёт!

эди”, дея иқрор бўлади. Дарҳақиқат, А.И.Смагин умрбод Мария Павловнани ғойибона яхши кўрган, бироқ бу ҳақда оғиз очишга журъат этмаган ажойиб инсон эди. Лидия Авилова эса қиёмат қарз бўлиб қолмасин деган ниятда полтавалик таниши Смагиндан қолган “омонат”ни Мария Павловнага етказиб қўяди. Антон Павловичнинг суякли синглиси билан суйган аёли 1939 йили Авилонинг Москвадаги (Воровский кўчаси, 10-уй) квартирасида охириги марта дийдорлашади. Шарти кетиб, парти қолган кампирлар эмас, гўёки муҳаббат тимсоллари учрашади. Бир-бирида маҳзун таассурот қолдирган, Антон Павлович Чехов учун беҳад қадрли бўлган бу икки аёл ҳам дорилбақо остонасига яқинлашиб қолган эди...

“Тез бизникага чоп, Чехов келган”. Тўққиз ойлик эмизикли болам кўлимда — Лёвушка. Тўғри, чўмилтиргандан кейин у узоқ ухлайди, кечкурун вақтим бемалол. Яна денг, энагамиз жуда садоқатли, меҳрибон, пишиқ-пухта аёл. У бир вақтлар ўзимга ҳам энагалик қилган.

Миша нимагадир андармон, қолаверса, Чехов билан танишаман деб кўзи учиб тургани ҳам йўқ, хуллас, опамникага ёлғиз жўнадим.

Чехов хонанинг у бошидан-бу бошига бориб-келиб ниманидир сўзлаб бермоқда экан, остонада мени кўриб гапидан тўхтади.

— Ҳа, Флора қиз! — деди поччам Сергей Николаевич баралла овозда. — Рухсат этинг, Антон Павлович, Флора қизни сизга таништирай. Менинг шогирдим бу.

Чехов шахдам юриб ёнимга келди, жилмайиб кўлимни олди. Бир-биримизга тикилиб қолдик, у нимадандир ҳайратлангандек туюлди менга, Флора деган исмдан бўлса керак. Рангим тиниқ, қалин сочимни гоҳида иккита қилиб ўриб юрганим учун Сергей Николаевич мени шундай атарди.

— Ҳикояларингизни ёд билади, — дея давом этди Сергей Николаевич, — чамаси, сизга хат-пат ҳам ёзган бўлса керак, бироқ буни бировга айтмайди, яширади.

Чеховга зимдан сер солдим: кўзи сал қисикроқ экан, қўйлагининг оҳорланган ҳалқасимон ёқаси ҳам, бўйинбоғи ҳам бирмунча кўримсиз.

Мен кириб ўтиргач, Чехов яна у ёқ-бу ёққа қадамлаб ҳикоясини қолган еридан давом эттирди. Англашимча, Петербургга у “Иванов” деган пьесаси саҳналаштирилиши баҳонасида келган. Лекин актёрлардан мутлақо кўнгли тўлмабди, қаҳрамонларини саҳнада кўриб танимаётганмиш, пьеса барбод бўлишини ўйлаб ҳадикда экан. Қон тупураётганидан жуда хавотир ва қаттиқ изтиробда эканини ҳам яширмади. Петербургни унча хушламасмиш. Тезроқ шу ишлар битсаю кетсам дейди. Бундан кейин театрға ҳеч нарса ёзмайман деб ўзига ўзи сўз берибди. Бир қарашда актёрлар бинойидек, ролларини ҳам маромига етказиб ўйнаяпти, аммо негидир менинг кўнглимдагидек эмасда, ўз билганича, дея куйинарди у.

Шу вақт Надя опам кириб, меҳмонларни дастурхонга таклиф қилди. Сергей Николаевич ўрнидан тургач, бошқалар ҳам кўзғалди. Ошхонага чиқдик. Иккита стол тузалган эди: узунроғи овқатланиш учун, иккинчисига газаклар ва ичимликлар териб қўйилган. Мен бир чеккада турган эдим. Антон Павлович кўлида тақсимча билан ёнимга келди ва бир ўрим сочимни ушлаб:

— Бунақасини ҳеч кўрмаган эдим, — деди. Афтидан, у мени аллақандай Флора қиз деб шундай бетакаллуф муомала қиляпти. Агар эрим Мишаю бир ёшга тўлай деб қолган ўғилчам борлигини билганидами...

Биз ёнма-ён ўтирдик.

— Буям у-бу нарса ёзиб туради, — деди Сергей Николаевич тавозе билан Чеховга. — Нимасидир бор... Учкуними... Фикрлари ҳам... Оз бўлса-да, ҳар ҳолда ҳар қалай ҳикоясида гоё борга ўхшайди.

Чехов кулиб менга қаради.

— Ҳояни ўйламанг! — деди у. — Ҳеч ўйламанг. Нима кераги бор? Кўрган-билганларингизни, кўнглингиздан кечганини ҳаққоний, самимий ёзсангиз бўлгани. Анови ҳикоянгизда нима демоқчи бўлгансиз, бунисида-чи, деб мени кўп тергашади. Бундай саволларга мен жавоб бериб ўтирмайман. Нима дейин ахир? Менинг вазифам — ёзиш,

ақл ўргатиш эмас! Исталган нарса ҳақида ёзишим мумкин, — деди жилмайиб. — Мана шу шиша тўғрисида ёзинг денг. Хўп, “Шиша” деган ҳикоя ёзиб бераман. Гоя-поя деб бош қотириш шарт эмас. Жонли, ишонарли образлардан гоя ўзи келиб чиқади, гоядан образ эмас.

Меҳмонлардан бири ялтоқироқ оҳангда эътироз билдиргандек бўлган эди, унинг қовоғи уюлди, курсига суяниброқ ўтирди-да:

— Йўқ, ёзувчи қуш эмаски, чуғур-чуғур қилса, — деди. — Уни сайрасин деб ким айтди сизга? Башарти мен яшаётган, ўй ўйлаётган, курашаётган, ғам чекаётган бўлсам, бунинг ҳаммаси асарларимда акс этади ахир. Гоя, идеал деган гаплар шартмикан? Мен агар чинакам ёзувчи бўлсам, бу албатта ўқитувчи, воиз ёки тарғиботчи дегани эмас-да! Мен ҳаётни ҳаққоний, яъники бадий тарзда тасвирлайман, сиз эса унда ўзингиз илгари ҳеч билмаган, фарқига бормаган воқеликнинг муайян меъёрлардан четга чиқишини, зиддиятларини кўрасиз. Бирдан менга ўгирилиб:

— “Иванов”нинг тақдиротига келасизми? — деб сўради.

— Боролмасман, чипта топиш қийин бўлар.

— Мен сизга чипта юбораман. Шу ерда, Сергей Николаевичники-да турасизми?

Кулиб юбордим.

— Энди айтсам бўлар: мен асли Флора қиз ҳам, Сергей Николаевичнинг шогирди ҳам эмасман. Бу киши мени ҳазиллашиб шундай деб чақирадилар. Мен Надежда Алексеевнанинг синглисиман, турмуш қилганман. Болам ҳали эмизикли бўлгани учун энди уйга кетишим керак, — дедим.

Бу гапимни эшитган Сергей Николаевич:

— Флора қиз, керак бўлсанг ўзлари чақириб келишади. Уйи шу атрофда, икки қадам, — деди у Антон Павловичга изоҳ бериб. — Ўтиравер. Ҳали ухлаётгандир чинқироғинг. Антон Павлович, кетгани кўйманг буни.

Антон Павлович алланечук энгашиброқ кўзимга тикилди:

— Ўғлингиз борми? А? Зўр-ку!

Баъзан ҳаётингизда нимадир рўй беради-ю, уни бировга тушунтириш у ёқда турсин, ўзингиз англаб олишингиз ҳам қийин кечади. Аслида-ку, ҳеч гап бўлгани йўқ. Фақат нигоҳларимиз бир тўқнашиб кетди, холос. Аммо ич-ичимда нимадир портлади: завқу шиддат билан ёрқин бир мушак отилди гўё. Антон Павлович ҳам худди шундай бир ҳисни туйди-ёв, бунга шубҳам йўқ. Ҳайратланиб бир-биримизга тикилиб қолдик.

— Мен яна келаман бу ерга, — деди Антон Павлович. — Учрашармиз? Ёзган, босилиб чиққан машқларингиздан бўлса, ҳаммасини менга беринг. Бажонидил ўқиб чиқаман. Келишдикми?

Уйга келсам энагаси Лёвушкани йўргаклаётган, ўзи бўлса юзлари буришиб, йиғлай-йиғлай деб турган экан.

— Ўғлим бор-а мени! Зўр-ку! — дея уни эркалатдим.

Орқамдан изма-из хонага Миша кирди.

— Ойнага бир қара, — деди у жаҳл билан. — Қизариб-бўзариб кетганингни! Бу, сочини иккита қилиб ўриш қаёқдан чиқди ўзи! Чеховингни лол қолдирмоқчи бўлибсан-да?! Бу ёқда бола биғиллаб ётибди, онаси бўлса қаёқдаги беллетристларга ноз-карашма қилиб юрибди!..

Миша “беллетрист” сўзини мирқуруқ бир маҳмадона деган маънода қўллашини билардим.

— Чехов — беллетристми?! — дедим энсам қотиб.

Миша хонада у ёқдан бу-ёққа юра бошлади.

— Ҳа, нима, яхши ёзадиган бўп қоптиларми? Хўш, гапир, эшитайлик.

Бунингга бир қара деб имо қилдим кўзим билан: ўғлим ҳузур қилиб эмар, кўзлари сузилиб кетган эди. Бунга тинчлик керак. Миша чиқиб кетди. Кўшни хонадан унинг қадам товуши, бемаъни ҳуштаги эшитилиб турибди. Ҳуштак чалишига ҳам ўрганиб кетганман, лекин ҳозир асабимни қақшатмоқда эди.

Бояги ҳуш кайфиятимдан асар ҳам қолмади. Дил-дилимни байрамона нурафшон этиб турган ажиб қувонч товус мисоли қанотларини, кўзни қамаштиргувчи жилваларини итоаткорона йиғиб олди, аянч билан бўйинини қисди. Ана шу-да! Бари эскича. Турмуш яна аввалгидек бир маромда давом этаверади. Нега энди у дафъатанига қувноқ, гўзал бўлиб қолиши керак? Ким шундай деб ваъда қилибди?..

Менинг ўғлим бор, ҳа, ўғлим! Мана, у дўмбоқча. Юзлари думдумалоқ, чаккасида сут томчиси. Йўрғакдан бир кўлчасини чиқариб олиб кўкрагимга кўяди... Жону дилим менинг! Ухла, овунчоғим!

II

Оила бахти дегани нима ўзи? Бу жуда ноёб, доимий эътибор талаб қиладиган нозик бир ниҳол.

Лёва туғилганидан буён мен ҳам “оилавий бахтим”га кўпроқ эътибор қаратадиган бўлганман.

Чехов билан илк учрашувимиздан буён уч йил ўтди. Уни кўп эслардим, доим гамгин хаёлларимдан нари кетмасди. Энди уч бола — Лёва, Лодя ва Нинанинг онасиман. Миша ҳавас қилгулик ота. Рўзгоримиз янаям тўкин бўлиши учун кечалари ҳам тиним билмайди. Бўш вақт топгудек бўлса, болаларининг атрофида парвона. Лекин болага қарашга нўноқроқ, чақалоқни кўлига олса, албатта ёпқичини тушириб юборади, катталари билан ўйнаса, ўйинчоқларини бузиб кўяди. “Э-э, дада!” деб қичқириб қолади бундай пайтда болалар таъна билан. Лекин унинг ишдан келишини интиқлик билан кутишади, хурсанд бўлиб кетишади. Ҳатто Нинагинам ҳам дадасига талпинади, кўлига олса бир нималар деб чуғирлаб, қийқиради.

Оилавий тотувлигимиз хийла мустаҳкам эди. Бир кун Миша менга:

— Хўш, онаси, думинг чандилиб қолдими? Энди ажрашмоқчи эмасмисан? — деса бўладими!

Афт-башарам буришиб кетди.

— Ҳа, гапим ёқмадими? Беллетрист эмасман-да. Турмуш қурган йилимиз менга ажрашайлик деганинг эсингдами?

Эсдан чиқариб бўлармиди буни! Ўша йил худди ёмон тушдек хотирамда қолган. Аввало, эримнинг ҳаддан ташқари бемаза хулқ-атвори ва чидаб бўлмас даражада талабчанлиги одамни эзиб ташлаган эди. Биринчи марта черковдан энди никоҳ ўқитиб келганимизда жанжаллашганмиз. Айлангани бормоқчи эдик, у калиш киясан, деб туриб олди, мен киймайман, дедим. Биз худди чўқишишга шай жўжа-хўроздек бир-биримизга тик боқиб турардик. Кейинчалик ҳам шунга ўхшаш арзимас икир-чикирларни деб кунда неча бор жиқиллашиб олганмиз. Мен шахсий эркимни ҳимоя қилмоқчи бўлардим, у эса обрўйини.

Обрў ўлгури қайдан пайдо бўлибди? У мендан атиги бир ёшгина катта, иккинчи синфда ўқиб юрганидан буён биламан уни. Турмушга чиққунимча у менга қарши бирор нима демоққа ҳадди сиғармиди?

Менинг эса ижод билан шуғуллангим келарди. Кунларнинг бири-да Гольцев, ёзган ҳамма нарсангизни менга олиб келинг, деб қолди. Олиб бордим, сўнг у мени роса тер тўкиб ишлашга мажбур қилди. Ҳикояларимда нима камчилик бўлса, барини эринмай изоҳлаб берди, жиддий равишда қайта кўрмоқни талаб этди. У менга баъзан: “Мана буниси чакки эмас, нашрга берса бўлади, аммо ҳали эрта. Кўпроқ ишланг”, дерди.

Турмушга чиқмоқчи эканимни айтганимда у астойдил куйиниб: — Ана холос! Сиздан энди ёзувчи чиқмайди! — деган эди.

Шунда мен ўзимга ўзим сўз берганманки, ҳеч нимаси тамом эмас, ёзаман, оилавий турмуш ижодимга халал бермайди. Адашган эканман! Ёзишга деярли вақт тополмай қолдим, ҳаётим буткул ўзгариб кетди.

Миша тушгача ишда бўларди. У келгунча ўзим хоҳлаган иш билан машғул бўлмоққа фурсат бемалолдек эди, яна хизматкорим ҳам бор. Аммо барибир икир-чикир юмушларга андармонман, ўзим бозорлик қиламан, ҳамма нарсани Миша айтган жойдангина олишим керак: қаҳвани Морскойдан, қаймоқни Садовийдан, тамакини Невскийдан, квасни Моховдан.

Жаркопга қайлани, ошпазга ишониб қўймай, ўзим тайёрлашим лозим эди. Папиросга тамаки жойлаш ҳам менинг зиммамда. Уйдаги энг асосий яна бир вазифам — эшикларга қараб юриш эди. Ошхонадан овқат ҳиди кирмаслиги учун бошқа бўлмаларнинг эшиги куни билан ёпиқ туриши керак. Кечқурунларигина ҳаво мўътадиллашсин деб эшиклар очилади. Миша ишдан келганда хоналарда сал-пал овқат ҳиди сезилса ҳам шўрим қуриди деяверинг. Кечалари Миша илмий иши устида ишлаётганда мен ҳам ётоқ бўлмамга кириб, бирор нима ёзмоққа уринардим. Иш бошламасимдан Миша бақриб қоларди:

— Нега ётоқнинг эшиги ёпиқ? Очиб қўй! Нима қиялсан у ерда? Бу ёққа кел!

— Ёзгим келяпти.

— Сенинг-ку шунчаки ёзгинг келяпти, мен эса ёзишим шарт. Бир жумлани ҳеч чиқаролмаяпман, қарашиб юборсанг-чи, беллетрист!

Кейин у хонада у ёқдан-бу ёққа ҳуштак чалиб кеза бошларди.

Кел, ажрашиб қўяқолайлик, деганимда у:

— Нега энди? Бир ўйлаб кўр-чи, ўртамиздаги тушунмовчилик ва жанжалларга сенинг ўжарлигинг сабаб. Сен палапартиш яшашга ўргангансан, инжиқликларингни бошқаларга ўтказиб келгансан. Буни сен эркинлик дейсан, мен эса бетартиблик. Мана, ишим ўзимга ёқмайди, сен шаҳарда яшайман деб оёқ тираб олмаганингда, қишлоқда мол-ҳол боқардим, томорқага ул-бул экардим. Сенинг раъйингга қарши бормадим-да. Нега энди сен ҳам уйда ҳамма нарса батартиб бўлишига кўника қолмайсан? Нима, сенинг гўзал чеҳрангга термилиб хушомад айтиб ўтиришим керакми фақат? Ажрашайлик дейди-я! Нима сабабдан? Уят-э!

Доим ширин гапириб эркаламагани учунгина ажрашайлик демардим унга. Маълум бўлишича, кўрслик отасидан ўтган экан, огир феъл-атвориға ортиқ тоқат қилолмай қолган эдим. Мең унинг кўзини очиб қўймоқчи эдим, холос — ўйлаб иш қилсин-да. Ўзимдан ўзим ажрашайлик демайман-ку, ахир. Унинг қанчалик севишини билатуриб, лекин аввало ўз манфаатимни кўзлаб, кўнгилсиз, муҳаббатсиз, худбинлик билан турмушга чиққанимни доим юзимга солгани-солган. Ҳаётимни барбод қилишга ҳаққинг йўқ, сенга ўхшаб фақат ўзини ўйлаб эмас, мени ростакамига севиб эрга чиқадиған қизни

учратардим бир кун, деб неча марта ақлдан озгудек бўлиб менга бақиргани учун ҳам ажраша қолай деган эдим. Ростдан ҳам унга астойдил кўнгил кўядиган қизни учратармиди? Менга ўхшаб танлайдиган эмас, севиб қоладиган қизни топармиди?

Ажабо, оилавий турмуш ҳақида мен бошқача фикрда эканман. Энди эса ўзимни аллақандай қарздордек ҳис этадиган бўлиб қолган эдим. Бундай қалтис хатони, айбимни — агар ростдан ҳам айбдор бўлсам — қандай тузатиш мумкин? Ахир бошданоқ уни севмаслигимни биларди, мен буни яширмаганман, очиқ юзига айтганман. Шунинг учун ҳам галдаги бир катта можародан сўнг ажрашиш ҳақида сўз очган эдим. Табиийки, у икки дунёда ҳам бунга рози бўлмасди.

У мени аввалгидан ҳам қаттиқ севишини билардим. Менсиз яшай олмаслигини ҳам билардим. Бунинг устига, фарзанд кўришимга оз фурсат қолган, шу кунни иккимиз ҳам интиқ кутаётган кезлар эди.

Ўғлимиз оиламизга бахт ҳам олиб келди. Илгариги бўлар-бўлмас жанжаллар камайди. Бир-биримизга ён берадиган бўлдик. Яна икки фарзанд дунёга келгач эса ажрашиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Думим маҳкам чандилди, Миша ҳам оила боқиш ташвишида кечаю кундуз тинмай ишларди.

Шу уч йил ичида ҳаётимиз анча изга тушиб, эр-хотин тотувлашиб кетдик. Энди Мишанинг аччиқ гапларига унча парво қилмай қўйдим. Боз устига, у кейин доим пушаймон ер, айбини ювишга ҳаракат қилар эди. Бўш вақтларим ижод билан шуғулланаман, Миша ҳам монелик қилмайди. Ҳатто матбуотда ҳикояларимни чоп эттира бошладим. Хуллас, ҳаётим тўкис туюлар ва болалар касал бўлмаган чоғлар мендан бахтиёр одам йўқдек эди.

Аммо менга барибир нимадир етишмасди.

III

1892 йилнинг январь ойида Сергей Николаевич газетасининг йигирма беш йиллигини нишонлади. Келганлар тадбир бошланишидан олдин ибодат қилиб олиб, сўнг тушлик дастурхони ҳозирланган меҳмонхонага ўтиши керак эди. Ошхонага ҳамма сиғмасди, шунинг учун черков расм-русумлари бу ерда ўтказиладиган бўлди.

Меҳмонхонадан ошхонага даҳлиздаги нақшинкор панжарали зинапоя орқали ўтилар, зинапоя қаршисидаги деворда каттакон тош-ойна бор эди. Эшик олдида турибман, ўзим ойнада акс этмаган ҳолда, зинадан тепага чиқаётганларни кузатаётгирман: аёллару эркаклар, таниш-нотаниш одамлар. Уларга қараб туриб бу қанчалик диққатбоз йиғин бўлишини ўйлаб сиқилардим. Ҳозир мени ҳам бирор нозикроқ меҳмоннинг ёнига ўтқазиб қўйишади. Ана кейин унинг кўнглини ол, соатларча чўзиладиган тушлик маҳали зерикиб қолмасин деб ўлибтирил, хушмуомалалик билан гурунг бер...

Бир вақт ойнада икки қиёфа пайдо бўлди. Баъзан биргина нигоҳ бир онлик тасвирни хотирага абадий муҳрлайди-қўяди. Кекса Сувориннинг келишимсиз, Чеховнинг эса ёқимли ва навқирон чеҳраси ҳозиргидек кўз ўнгимда. У ўнг қўли билан юзига тушган бир тутам сочини орқага ташлади. Кўзлари сал қисилган, лаби билинар-билинмас қимирлайди. Нималарнидир гапираётир, менга эшитилмайди. Улар ибодатга улгуришди. Ҳамма ошхонада, қўшиқ куйлана бошлагач, мен ҳам меҳмонларга қўшилдим. Барча расм-русум адо этиб бўлингунча, Антон Павлович билан илк учрашувимни эсладим, бизни дафъатан яқин қилиб қўйган ғайриоддий, тушунтириб бўлмас нарса нима эка-

нини ўйладим. Мени танирмикан-йўқми, шу савол мени қизиқтирарди. Эслармикан? Уч йил аввал қалбимга нур олиб кирган ўша илиқ муносабат яна уйғонармикан?

Одамлар орасида тасодифан тўқнаш келдик ва хурсанд бўлиб бир-биримизга қўл узатдик.

— Сизни кўраман деб ўйламаган эдим, — дедим мен.

— Мен ўйлаган эдим, — деди у. — Менга қаранг, ўтган сафаргидек бирга ўтирсак-чи, майлими?

Меҳмонхонага кирдик.

— Қаердан жой олсак экан-а?

— Бош қотиришингизга ҳожат йўқ. Сизнинг жойингиз маълум, яъни уй эгасига яқинроқ ўтиришга мажбурсиз.

— Мана бу ерда, чеккада — дераза тагида ўтирсак яхши бўларди-да. Нима дейсиз?

— Яхши-ку-я, лекин сизни барибир чақириб олишади.

— Мен эса шу ерда ўтираман деб туриб оламан! — деди кулиб Чехов. — Оёқ тирайман!

Биз кулишиб, бир-биримизни қувватлаб ўша ерга ўрнашдик.

— Антон Павлович қани? — деб қолди бир вақт Сергей Николаевич баланд овозда. — Антон Павлович! Мумкин бўлса...

Надя ҳам атрофга кўз югуртириб уни изларди.

Чехов ўрнидан қўзғалди, сочларини қўли билан силаб индамай тураверди.

— Ҳа-а, шу ердасизлар? Аммо хонимингизнинг ҳам жойи мана бу ёқда, сизнинг ёнингизда. Марҳамат!

— Майли, Серёжа, қўявер, — деди бирдан Надя, — ўша жой маъқул бўлса, ўтираверишсин...

Сергей Николаевич кулиб юборди, шундан сўнг биз билан иши бўлмади.

— Кўрдингизми, қандоқ яхши, — деди Антон Павлович. — Биз голибмиз.

— Бу ердагиларнинг кўпини танийсиз-а? — деб сўрадим.

— Сизга, — дея саволимга жавоб бермай гап бошлади Антон Павлович, — уч йил бурун илк бор кўришганимиз эндигина танишган эмас, балки узоқ айрилиқдан кейин қайта топишгандек туюлмаганмиди?

— Ҳа... — дедим журъатсизгина.

— Шундай, шундай, биламан мен. Бу хил туйғу икки томон ҳам баравар ҳис қилгандагина уйғонади. Аммо мен буни ҳаётимда илк бор туйдим ва ҳеч унутолмаяпман. Эски бир кадрдонлик ҳисси. Аммо ажабки, шундай бўлса-да, бир-биримизни яхши билмаймиз.

— Нимасига ажабланасиз? Узоқ айрилиқдан сўнг шундай бўлиши табиий-ку. Ҳозирги эмас, ўтмишдаги бирон-бир ҳаётимизда яқин бўлгандирмиз-да?

— Бир-биримизга ким бўлганмиз ўшанда?

— Эр-хотин бўлмаганимиз аниқ, — дедим мен шоша-пиша.

Кулиб юбордик.

— Аммо бир-биримизни севганмиз. Тўғрими? Унда ҳали ёш эдик... Ва бирга ҳалок бўлганмиз... кема ҳалокатида, — дея ўзича тўқий кетди Чехов.

— Ҳа, бир нималар эсимга тушяпти, — дедим мен ҳам кула-кула.

— Ана, кўрдингизми! Кўпириб-тошган тўлқинлар билан роса олишганмиз ўшанда. Сиз бўйнимдан маҳкам кучоқлаб олган эдингиз...

— Ўзимни йўқотиб қўйган эдим-да. Чунки сузишни билмасдим. Демак, сизни ҳам мен чўктириб юборган эканман-да.

— Мен ҳам сузишга унча уста эмасман. Тўғрироғи, мен чўка бошлаганман ва сизни ҳам тортиб кетганман.

— Даъвом йўқ. Мана, энди дўст сифатида яна учрашдик.

— Сиз ҳалиям менга ишонасизми?

— Қандай ишонай? — дедим ажаблангандек. — Ахир сиз мени қутқармадингиз, аксинча, чўктириб юбордингиз-ку.

— Ўзингиз нега бўйнимга осилиб ушлаб пастга тортдингиз?

Меҳмонлар Антон Павловични барибир тинч қўйишмасди. Кимдир савол берар, бирови хушомад қилар, мақтовлар ҳам айтилар эди: “Ҳозиргина манови дўстимга ҳикоянгиз қанақанги “хўрозқанд” эканини айтаётган эдим...”

“Хўрозқанд”га роса кулдик, бир-биримизга кўзимиз тушса, баттар куламиниз денг.

— Сизни қанчалик кутганимни билсангиз эди, — дедим мен бирдан. — Роса кутганман! Ҳали Москвада, Плющихада эканимда йўлингизга интизор бўлиб ўтирардим. Турмушга чиқмаган кезларим эди-да.

— Нега кутгансиз? — дея менга ажабланиб тикилди Чехов.

— Чунки сиз билан танишишни орзу қилганман доим. Акамнинг дўсти Попов эса сизни тез-тез кўриб туришини, сиз жуда яхши инсон эканингизни, агар у илтимос қилса бизникига албатта келишингизни айтган эди. Бироқ сиз келмагансиз.

— Ўша, мен ҳатто танимайдиган Поповингизга айтиб қўйинг, у менинг энг ашаддий душманам, — деди Чехов жиддий оҳангда.

Кейин биз Москва, Гольцев ва “Русская мысль” газетаси тўғрисида гаплашиб ўтирдик

— Шу Петербургни ҳеч жиним суймайди-да, — деди Чехов бир вақт. — Совуқ, доимий рутубат, намгарчилик. Ўзингиз ҳам балосизда, нега менга ҳеч нарсангизни жўнатмадингиз? Илтимос қилган эдим-ку. Эсингиздами? Ҳикояларингизни юборинг, деган эдим.

Меҳмонлар қадаҳ уриштиргани бирин-кетин биз томон кела бошлашди. Уриштиришди, таъзиму табассум қилишди. Антон Павлович ҳам ўрнидан кўзгалиб, пешонасига тушиб турган бир тутам сочини орқага ташларкан, мақтов ва тилакларни ердан кўз узмай эшитди. Кейин энгил тортиб жойига ўтирди.

— Шуҳрат деганлари шунақа-да, — деб қўйдим мен.

— Э-э, жин урсин шуни. Кўпчилиги ёзган бир сатримни ҳам ўқимаган аслида. Ўқиганиям мени қарғаган бўлса керак. Ҳозир бунақа бекорчи гап-сўздан кўра мусиқа тинглагим келяпти. Нега мусиқа қўйишмайди-я? Қўйиш керак. Ёшингиз нечада? — деб сўради у дабдурустан.

— Йигирма саккиздаман.

— Мен ўттиз иккидаман. Танишган вақтимизда уч йил ёшроқ бўлганмиз: йигирма беш ва йигирма тўққиз. Жуда ёш бўлган эканмиз.

— Унда ҳали йигирма бешга кирмаган эдим, ҳозир ҳам йигирма саккизда эмасман. Май келса тўламан.

— Мен ўттиз иккига кирдим. Таассуф.

— Эрим доим энди ёш эмассан, деб таъкидлаб туради, бир йил қўшиб айтади ёшимни. Мен ҳам шунга ўрганиб қолибман.

— Ёш эмассиз? Йигирма еттида-я?!

Меҳмонлар бирин-сирин дастурхондан тура бошлади. Тушлик уч соат чўзилган бўлса-да, мен учун бирпасда ўтиб кетгандек эди. Мишага кўзим тушди, мен томон келаётир, авзойи бузуқлигини дарров сездим.

— Уйга кетяпман, сен-чи?

— Мен қолмоқчиман, — дедим.

— Тушунарли, — деди у. Уни Чеховга таништиришим керак деб ўйладим.

— Бу турмуш ўртоғим — Михаил Фёдорович, — дея гап бошладим...

Улар қўл олишишди. Мишанинг қуруқ, аллақандай беҳушлов юз ифодасидан ҳайрон бўлмадим. Чехов мени ҳайратга солди: аввалига у жилмаймоқчи бўлди, аммо табассуми ўхшамагач, юзини мағрурона тескари буриб олди. Улар бир-бирига бир оғиз ҳам гап қотмади, Миша шу заҳоти нари кетди.

Мен ҳам кўп ушланиб қолмадим, бирпасдан кейин меҳмонлар тарқала бошлади, мезбонлар ҳам чарчаган эди.

Уйда мени нақ момақалди роқ кутиб турган экан. Чехов билан дастурхон атрофида жуда очилиб суҳбатлашганимизу бизга кўрсатилган жойга ўтиб ўтирмаганимиздан Мишанинг роса жаҳди чиққанмиш.

— Ҳаммага томоша бўлдиларинг! — деб бақирди у. — Сен ўзингни одобга нолайиқ тутдинг. Мени ерга урдинг! Уялсанг бўларди.

— Мен эса сенинг қилигиндан ҳозир ҳам уялиб кетяпман. Рашк қилганинг нимаси? Шу етмаётувди ўзи!

— Рашк эмас бу, бу... нафрат. Менинг хотиним, болаларимнинг онаси ўзини рисоладагидек тутмоғи керак!

Тун бўйи гоҳ жанжаллашдик, гоҳ аразлашдик.

Аммо буниси ҳали ҳолва экан.

Мишага бир ичқуяр таниши етказганмиш: опамникида зиёфат бўлган куни кечқурун Чехов дўстлари билан ресторанда ўтирган экан. Кайфи ошиб қолиб, қандай бўлмасин мени эримдан ажратиб олиб уйланишга қарор қилганини қайта-қайта таъкидлабди. Дўстлари қувватлаганмиш, қўлдан келганча ёрдам берамиз дея, уни ҳатто осмонга отиб олқишламоқчи бўлишибди... Миша жаҳддан эсини йўқотиб кўяёзди. Шу қадар аччиқ, куракда турмайдиган гаплар айтдики, бошқа вақт бўлганда мен бу ҳақоратларга мутлақо тоқат қилолмасдим. Ҳозир эса у ҳақдек туюлди менга. Оҳ, шармандаликнинг ўзи-ку бу! Чеховни деб шундай тубан маломатга ботсам-а! Ишонмиш қийин. Аммо ишонмай бўларканми? Ахир, Антон Павловични деярли билмаман-ку. Уни ўзимга яқин олибман, яхши одам, олижаноб деб ўйлабман. Қалбим унга интилса-ю, у маст-аласт ҳолда мени кулгига, иснодга қолдириб ўтирса!

— Сен аҳмоқ, унинг бўйнига осилдинг! — деб бақирарди Миша. — Адабиётга муҳаббат баҳона у билан дон олишмоқчисан! Билиб қўй, сен менинг номимни кўтариб юрибсан, бу ном ҳеч қачон қовоқхоналарда оёқости бўлиб топталмаган. Сени олиб кетармиш! Биласанми, қанча маъшуқаси бор унинг? Хотинбоз! Аракхўр!

Ақдан озай дедим, тамом бўлдим. Аммо сал ўзимга келгач, тузукроқ ўйлаб кўриб, бундай бўлиши мумкин эмас, дедим ўзимга ўзим. Кимдир Чеховни менга ёмон кўрсатиш, Мишани эса унга қарши қайраш ниятида ўйлаб топган қабиҳ ёлгон, холос. Кимга керак экан бу? Миша шу гапни икки кишидан эшитган бўлиши мумкин. Бирига унча амин эмасман-у, иккинчиси... Унинг зиёфат чоғи биздан сал нарида, зерикиброқ ўтиргани ёдимга тушди. У ёзувчи, катта-катта романлари босилиб чиққан, лекин ўша куни унга зарра илтифот кўрсатилмади, ҳатто тўрга ҳам таклиф қилилмади. Чеховга у ҳаддан ортиқ сертакаллуф муносабатда бўлди, таҳсин-тасанно айтди-ю, аммо унга ўлгудек ҳасад қилишини сезиш қийин эмас эди.

Энди сира шубҳам қолмади. Тушликдан сўнг у ёнимдан ўтаётиб, “Сизни ҳеч қачон бунчалик хушчақчақ ҳолда кўрмаган эдим”, деган эди.

“Ўша! — дедим ичимда. — Шубҳасиз ўша! Тўқиган уйдирмасини қаранг...”

Суриштириб, унинг ресторанда Чеховлар билан бирга бўлганини аниқладим. Тусмолимни Мишага билдирган эдим, у:

— Уйдирма дейсанми? Эҳтимол. Тўғри, менга ўша айтди, — дея иқрор бўлди. — Ўтакетган пасткаш эканини ҳам ҳамма билади унинг!

Елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди.

Хайрлашаётганимизда “хат ёзаман” деб Антон Павловичга сўз берган эдим. Мана, энди ёзсам бўлади. Хатда дўстлари билан ресторанда ўтирганида ортиқчароқ гапирганидан ёзғириб ҳам қўйдим. Ундан даров жавоб келди:

“Мактубингизни ўқиб дилим оғриди, бошим қотиб қолди. Тушим деб ҳисобласаммикан? Ўзимни оқлашга гурурим йўл бермайди. Қолаверса, айбловингиз ҳам ўта мубҳам, унда ўзимни ҳимоя қилмоққа бирор сабаб кўринмади. Англашимча, гап кимнингдир гийбату мишмиши ҳақида. Шундайми?”

Сиздан илтимос (агар менга ўша гийбатчилардан кўра камроқ ишонмасангиз), Петербургингизда тарқатиладиган бўлмагур гап-сўзларнинг барига лаққа тушаверманг. Агар, ишонмай иложим йўқ десангиз, у ҳолда ҳаммасига қўтара ишона қолинг: менинг қанча-қанча аёлларга уйланганиму энг яқин дўстларимнинг хотинлари билан дон олишиб юришимга ўхшаш гапларга ҳам. Худо ҳаққи, хотиржам бўлинг. Тагин ўзингиз биласиз. Гийбатлардан ўзни оқлаш — зиқнадан қарз сўрагандек гап: бефойда. Мен ҳақимда нима деб ўйласангиз ўйлайверинг.

...Қишлоқда яшаяпман. Совуқ. Қўлимни ювиб қўлтиғимга артиб, қайта Петербургга бормасликка қарор қилганимдан ўзимча мамнуният туйиб ўтирибман”.

Шу-шу, Антон Павлович билан хат ёзиша бошладик. Аммо унинг Петербургга ҳеч қачон келмасликка қарор қилганидан дилим хуфтон эди. Демак, у билан энди қайтиб кўришмас эканмиз-да? “Бахтли оилавий турмуш” да бошқа бундай қувончли байрамлар бўлмас экан-да?

Ҳар сафар шу ҳақда ўйласам, юрагим эзилиб кетарди.

IV

Уйим тинч, болаларим соғ-саломат, Мишанинг кайфияти яхши бўлган чоғларда менга тақдир инъом этган энг саодатли кунларим шу бўлса керак деб ўйлардим. Бундан ортиғи, бундан бошқаси керак эмас. Боз — ижодий ютуқларимдан, Чеховдан келадиган хатлардан ҳам мамнун эдим. Аммо унга тез-тез, батафсилроқ мактуб ёза олмасдим. Чунки болаларим гоҳ бараварига, гоҳ кетма-кет бетобланиб турарди, бундай вақтда фикру хаёлим шуларда, туну кун уларнинг бошида парвона бўлардим. Бунинг устига баъзан Миша ярамас феъл-атвори сабаб бирдан тутақиб кетарди-ю, қочгани жой топиб бўлмай қоларди. Бундай пайтларда ўзимни бахтсиз, ночор сезардим.

Антон Павловичнинг хатларини ўзим почтага бориб сўраб олардим, чунки хат мен уйда эмаслигимда ва ноқулай бир вазиятда келиб қолишидан қўрқардим. Миша биз хат ёзишиб туришимизни биларди. Унга баъзиларини ўқишга берганман ҳам.

— Бу хатларнинг менга қанчалик фойдаси тегаётганини биласанми? Унинг маслаҳатларига амал қиляпман...

— Қўйсанг-чи, — дерди Миша. — Унга қандай тутуриқсиз гапларни ёзаётганингни тасаввур қиляпман. Сенинг хатларингни бир ўқисам бўларди. Берарсан. Берасан-а?

Унга бирорта хатимни ўқишга бермаганман.

Бир кун кутилмаганда Надя опам келиб қолди ва сирли жилмайиб:

— Бугун кечқурун Мишасиз, ўзинг бизникига боришга ҳаракат қил. Уқдингми, Мишасиз, — деб таъкидлади.

— Нега? — дедим ажабланиб.

— Борсанг, кўрасан. Мен нима ўйлаганимни биласанми? Билмайсан! “Зерикарли воқеа”ни.

— Тушунмадим.

— “Зерикарли воқеа”-чи? Ўқигансан-ку!

— Ўқиганман. Нимани ўйлаган бўлишингиз мумкин?

— Эслайсанми, ҳикояда шампан виноси, пишлоқ...

— Бугун сизникига ...Чехов келадими?

Бугун вужудимдаги қон юзимга тепганини сездим. Надя кулиб юборди.

— Шунинг учун ҳам илтимос сендан, Мишасиз ёлғиз боргин. Серрежа ҳам бўлмайди, соат ўн иккиларга қараб келади у, ҳаммамиз бирга овқатланамиз. Яна бир-иккита меҳмон бўлади...

— Миша шундоғам бугун кечқурун ишда. Зарил юмушлари бор, — дедим мен.

— Зўр-ку! Ўзимиз маза қилиб ўтираммиз.

Мишага бу ҳақда айтган эдим, қовоғи уйилиб кетди-ю, индамади. Мени юбормай деса ҳам бўлмайди: ҳар хил гап-сўз тарқалади, уни шу кўпроқ хавотирга солади.

Опамникига борганимда Антон Павлович ҳали келмаган экан. Надя бўлмасида нимадир ёзиб ўтирибди, уйлик кийимида. Юзида яна ўша муғомбирона ифода.

— Кийинмадингизми ҳали?

— Кийинарман. Лида, сочингни пастроқ қилиб турмаклашинг керак эди. Кел, ўзим қайта тараб кўяман. Сенга шунақаси кўпроқ ярашади.

— Керак эмас! Э-э, Надя! — дедим кулиб, аммо гина ҳам қилдим.

— Мен бирор ножўя иш қилаётганим йўқ, сени ҳам ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайман! — деди бирдан ҳайрон бўлгандек Надя. — Бундай яшаб бўлмайди ахир. Мишага унаштирилганимда мен нима дегандим сенга, эсингдами, хато қиляпсан, у сенинг тенгинг эмас, деганман. Унга турмушга чиққанингга жон десин эди эринг. У-чи, у нима қилди? Сени уйга қамаб қўйди, ошхонадан чиқармайди. Сендек аёлнинг ошхонада куйдириб-пишириб ўтириши, рўзгор юмушларига ўралиб қолиши инсофданми? Шунга жаҳлим чиқади. Бу зулмдан озод бўладиган вақт келди! Ўзингга муносиб ҳаёт кечирсанг-чи энди! Қанча имкониятларинг бор эди, ҳаммасини барбод қилди у...

— Надя! — дедим. Овозим титраб кетди.

— Нима қилай, ўзимни тутиб туrolмадим. Ичимдагини тўкиб солдим ва билсанг, жуда енгил тортдим. Тўғри, сен ножўя иш қилмайсан, сени биламан, аммо ўзингга тегишли бўлган нарсани бой берма, ўзингни қурбон қилма дейман-да. Бундай қилиш ярамайди!

Ажабо, Надяни бунчалик қизишганини илгари сира кўрмаганман.

— Энди кеч! — дедим.

Шу вақт Пётр Антон Павлович келганини айтди.

— Вой, мен ҳали кийинишим керак, — деди Надя. — Лида, бора-қол, меҳмонга қара.

Кабинетга кирдим — Чехов тик турган экан.

— Петербургга келмасликка қарор қилмаганмидингиз?

— Ҳа, мен шунақа гапида туrolмайдиган, иродасиз одам эканман-да... Кўринишингиз яхши эмас. Соғлигингиз қалай? Нимадир бўлди?

— Соғлигим ёмон эмас, ишларим ҳам. Ҳаммаси рисоладагидек.

Биз келиб ўтирган айлана столда патнис турибди, унда — пишлоқ ва мевалар. Шароб ҳали қўйилмаган.

— Мана, яна Петербургдаман... Тасаввур қилинг-а, яна пьеса ёзгим келяпти...

Надя ҳадеганда чиқавермади. У чиққунча биз театр, журналлар, Чехов менга доим тавсия қиладиган муҳаррирлар ҳақида гаплашдик.

Петя муздеккина шароб олиб кирди.

— Эслаяпсизми? — деди Надя патнисга имо қилиб.

Чехов елка қисди.

— “Зерикарли воқеа”, — деди Надя.

У жилмайиб, пешонасидаги бир тутам сочини орқага ташлади.

— Ҳа-я...

Бирин-кетин меҳмонлар ҳам келди.

— Сергей Николаевич соат ўн иккиларга қараб келади, — деди Надя.

Ундан-бундан гаплашиб ўтирдик.

Бирдан мен Антон Павловичга қараб:

— Сиз ҳали Чеховни кўрмадингизми? — дебман.

— Кимни? — деди у ҳайрон бўлиб.

— Чеховни. Қачон келдингиз ўзи?

— Кеча келганман, — деди у, — лекин Чехов менман-ку.

Уялиб кетдим.

— Лейкинни, Лейкинни! — дедим бақриб. — Чехов эканингизни биламан.

Ўтирганлар кулиб юборди. Чехов ҳам. Хижолатдан йиғлаб юборгудек бўлдим, у менга тикилиб турибди.

— Йўқ, Лейкинни ҳали кўрмадим, — деди у. — Лейкинни айтяпсиз-да, а? Шундайми? Бошқа бировни эмас-а?

Ўзим ҳам кулдим, лекин йиғлаб юборишим мумкинлигидан кўрқиб, секингина хонадан чиқдим.

Менга нима бўлди ўзи? Аҳмоқман! Надянинг гапларидан асабим бузилди, шекилли.

Қайтиб кирганимда, Чехов ўрнидан туриб, менга пешвоз юрди. Биз тик турган кўйи суҳбатлашиб меҳмонхонага чиқдик.

— Болаларингиз тўғрисида гапириб беринг, — деди Чехов.

Болалар ҳақда бажонидил гапириб бердим.

— Ҳа, болалар... — деди Чехов хаёлчан. — Ажойиб-да. Ўз фарзандинг... оиланг бўлганига нима етсин.

— Уйланинг сиз ҳам.

— Уйланиш керак. Аммо ҳозирча иложи йўқ. Ҳали уйланмаганман-у, бўйнимда бир талай мажбурият бор: онам, синглим, укам. Ўзингиз-чи, бахтлимисиз? — деди у қутилмаганда.

— Бахт дегани нима ўзи? — дея гап бошладим мен. — Эрим яхши инсон, ширин-шакар болаларим бор, оилам тўқис. Аммо севиш — бахтли бўлиш деганими? Доим хавотирдаман, оила ташвишларининг

чеки йўқдек. Хотиржамлик нелигини билмайман. Кўнгил деганини ҳам тасодифларга қурбон берганман. Ҳамма соғ-омон бўлиши менинг кўлимда эканми? Фикру хаёлим шунда, шунинг гамини ёйман! Борган сари ўзимни йўқотиб боряпман. Мени алланима чирмаб олган, қўйиб юбормайди. Баъзан аллақачон даврим ўтиб кетганини алам билан, дард билан ўйлайман... Ёзувчи бўлиш ҳам, бошқаси ҳам пешонамга битмаган экан... Умуман, шу қўйи ўлиб кетсам керак, бори шу, кўникмай иложим йўқ... Ҳаётда бирор нимага эришаман деб, бор кучим билан интилиб оиламга зиён етказиб қўйгандан кўра, ўзим ном-нишонсиз ўтиб кета қолай дейман. Чунки оилам — менинг бутун борлигим. Тез орада тақдирга тан бераман, ҳеч ким эмаслигимга кўникаман. Шуми бахт?

— Бизда оила тизими нотўғри ташкил этилганидан шундай бўлади, — деди Чехов қизишиб. — Аёл эрксиз, муте. Бунга қарши чиқиш, курашиш керак. Эскилик сарқити бу. Ҳамма гапни очик айтилмаган бўлсангиз-да, Сизни яхши тушундим. Биласизми, шуни — ҳаётингизни ёзинг. Борини очик-ойдин, яширмай ёзинг. Шундай қилинг. Бу жуда муҳим. Ёзсангиз нафақат ўзингиз энгил тортасиз, бунинг қанча-қанча одамга нафи ҳам тегади. Ҳаётдан ном-нишонсиз ўтиб кетмасликкагина эмас, ўз шахсингизни ҳурмат қилишга, шаънингиздан гурурланишга мажбур бўлганингиздек ёзишга ҳам мажбурсиз. Ҳали ёшсиз, иқтидорлисиз... Оила сиз учун кони азоб, кишан бўлмаслиги керак. Фақат итоат қилиб, кўникиб яшашдан кўра оилангизга кўпроқ нарса бера оласиз. Ўзингизни қўлга олинг, худо хайрингизни берсин.

У хонани кеза бошлади.

— Бугун асабийроқман. Шунга сал ошириб юбордим, шекилли... — дедим мен.

— Агар мен уйлансам, — ўйга чўмиб гап бошлади Чехов, — хотинимга шуни таклиф қилардимки... Фараз қилинг-а, мен унга бирга яшамасликни таклиф қилардим. Шу уй ичи халат-палатига, рус муҳитидаги ахлоқсизлигу одамнинг нафратини уйғотадиган бетакаллуфликларга ҳеч тоқатим йўқ-да...

Шу пайт хонага Петя кириб:

— Лидия Алексеевна! Уйингиздан келишди, — деди.

— Нима бўпти, тинчликмикан?! — дедим жон ҳолатда.

— Лёвушка касал бўп қопти, чоғи. Анюта келди.

— Антон Павлович, азизим... Хайрлашгани ичкарига кириб ўтирмай, Надяга ўзингиз айтасиз. Омон бўлинг!

Аъзойи баданимни титроқ тутди.

У кўлимни ушлади.

— Бунчалик хавотир олманг! Балки, ҳеч гап йўқдир. Баъзан болалар шунақа қўрқитиб туради... Тинчланинг, илтимос сиздан.

У мени зинадан пастгача кузатиб тушди.

— Нима бўлганини эртага менга хабар қилинг — Надежда Алексеевнага кириб ўтаман. Уйга боргач, албатта бир қадаҳ шароб ичинг.

Даҳлизда Анюта бамайлихотир турарди.

— Лёвага нима қилди?

— Э-э, хўжайин сизни чақириб кел деб юборди.

— Лёванинг қаери оғрияпти?

Ўн етти ёшлардаги бу қиз энага кампирга ёрдамчи эди.

— Билганим, у уйғониб сув ичаман деди. Ҳеч ери оғримаятувди. Хўжайин кеп қолди...

Эшикни Мишанинг ўзи очди.

— Ҳеч гап йўқ, — деди хижолат бўлиб у. — Ухлаб қолди, иссиғиям йўқ, шекилли. Ўзинг бўлмаганинг учун қўрқиб кетдим-да. Сен бўлма-санг нима қилишни билмай қоламан. Лёва сув ичаман деди негадир, тунда сув ичиш одати йўқ эди-ку? Ойим қани, тез келадими деб сўради. Онаси, кўрдингми, сенсиз худди етимчадек бўп қоламиз.

Миша орқамдан изма-из болалар бўлмасига кирди. Лёва пишиллаб ухлаб ётибди. Иссиқ-писиғи йўқ.

Миша мени маҳкам қучоқлаб олди, ҳеч қўйиб юбормайди.

— Сен менинг мурувватли паримсан. Сен ёнимда бўлсанг хотир-жамман, кўнглим тўқ.

Бир кун тушликка тайёрлаган қуймоғимни Миша полга улоқти-риб, бу фақат итга ташлашга ярайди деб бақирган эди. Қуймоқ ши-шиб пишмаганмиш, юмшоқмасмиш. Ҳозир шу эсимга тушиб кетди.

— Мени қанчалик қўрқитиб юбординг, шуни биласанми?..

— Кечира қол. Жаҳлинг чиқдими? Шунақа жаҳлинг ёмон-да! Қат-тиққўлсан. Мен эса сенсин яшолмайман. Кечир, илтимос. Кел, гапла-шиб оламиз... Сенсиз бутун оқшом...

Энди қатъий амин бўлдимки, ҳаётимда илк бора ҳеч иккиланмай шуни аниқ айта оламан: мен Антон Павловични севаман. Севаман!

V

Масленица¹ байрами эди. Ёмғиру тумансиз, очиқ, илиқ, ёқимли кун. Петербургда бу айёмда камдан-кам ҳолларда бундай ҳаво бўлади.

Миша Кавказга кетган, уйимиз тинч-осойишта.

Жума куни Лейкинлар меҳмонга чақирган эди.

Олдин театрға бордим, итальян операси эди чоғи, чиптам бор эди-да. Лейкинларнинг эшигини тақиллатганимда вақт аллама-ҳал бўлиб қолган эди. Мени даҳлизда Прасковья Никифоровна қарши олди. Доимгидек ясан-тусани маромида ва ниҳоятда хуш-муомала.

— Энди келмайсиз деб қўрққан эдим, — деди у шанғиллаб, — келмасангиз жуда афсус қилардик, жуда ҳам. Сизни кутаётганлар бор-да, — деди у гўё шивирлаган бўлиб, товуши сал ўзгарди-ю, ба-рибир баралла эшитилди.

— Куттириб қўйдимми? Кимни? Нимани?

— Кутишаётир, кутишаётир...

— Қуймоқми? Қуймоқ қилдингизми?

— Бўлмасам-чи? Бўлмасам-чи? — деб хохолаб юборди у ва мени кўлимдан тортиб Николай Александровичнинг хонасига олиб кирди. Меҳмони кўп экан. Лейкин ўрнидан туриб мен томон оғрингандек бир-икки қадам ташлади.

— Жуда кеч келдингиз-ку. Ҳа-а! Театрға боргансиз-да... Эрингиз Кавказдами? Бу ердагиларнинг ҳаммасини танисангиз керак-а? По-тапенко, Альбов, Грузинский, Баранцевич...

— Балиқ фарёди!² — деб шанғиллади Прасковья Никифоровна ва қаҳ-қаҳ уриб юборди.

Таништирилмаган биргина меҳмон қолган эди. У ҳам ўрнидан тур-ган-у, чеккароқда эди. У томонга ўғирилдим.

— Қуймоқ! — дея шанғиллади Прасковья Никифоровна. — Мана сизга қуймоқ.

¹ Қишни кузатиш байрами.

² М. Альбовнинг “Балиқ фарёди” ҳикоясидаги эпизод назарда тутилмоқда.

Биз индамай кўл сиқашдик.

— Сен, Прасковья Никифоровна... Нега куймоқ? Нега Антон Павлович куймоқ бўларкан? — деди ҳеч гапга тушунмай Николай Александрович.

Ҳамма жой-жойига ўтирди.

— Мен, — деди узилиб қолган суҳбатни давом эттираркан Николай Александрович менга қараб, — унга айтяпман-да, — Чеховга ишора қилди, — охириги ҳикоянгизни ёзганда менга маслаҳат солмаганингиз чакки бўпти, деб. Нима ҳам дердим. Йўқ, ёмон ёзмаган, лекин мен бошқача ёзган бўлардим. Ҳозиргиданам яхши ҳикоя чиқарди-да. Эсингиздами, бир асаримда — ертўла зинасидан фақат оёқлар кўринади: эски калишлар судралади... хонимлар туфлиси дўқиллайди, болаларнинг йиртиқ, қийшайиб кетган башмоқлари югуриб ўтади. Янгича. Қизиқарли топилма. Ҳикоя ёзишни билиш керак. Мен унинг ўрнида бўлганимда бошқача ёзардим.

Антон Павлович жилмайди.

— Сиз ертўла қаватни зап топгансиз-да, — деб қўйди кимдир.

Шу заҳоти мақтов ёғилиб кетди. Бошқа ҳикоялар ҳақида гапирди, кулишди. Мен эса Надянинг гапини эсладим: “Биласанми? Ёзганлари бачкана эканини хаёлига ҳам келтирмайди. Ўзича жиддий ёзаяпман деб ўйлайди. Ахир одамлардан, ҳаётдан айнан олиб ёзади-да, ўзи ва хотинининг қариндошларидан нусха кўчиради. Ҳатто ўзини ёзади. Жуда кулгили чиқади, ўзига эса сезилмайди бу. Жиддий деб ўйлайди. Бозорда ул-бул сотсин, нима қилади ёзиб. Галати истейод!”

Шу вақт дастурхонга чақириб қолишди. Ҳар нарса мўл-кўл: егулик ҳам, газаклар ҳам, арақ ҳам, шароб ҳам, баридан шовқин ортиб тушади. Мезбонгина адабиётчи, дума ходими, меҳмондўст уй эгаси сифатида зиммасидаги юкдан эзилгандек бир кўйда, ўта жиддий ўтирибди. Фақат дастурхонга тортилган таомларни мақтайди ва нуқул Москва билан қиёслайди.

— Антон Павлович, мана бунақа балиқни Москвангизда ҳеч еганмисиз? Юмшоққина, ширадоргина. Балиқ эмас, сарёғ дейсиз-а, нақ оғизда эрийди. Сиз у ёқда чўчка гўштини мақтаб ётасиз. Мана, буни еб кўринг. Сизникидан қолишмайди, менимча. Ҳув анов кунни Сергей Николаевичникида тушлик қилгандим. Бузоқ гўшти едик. Буни еб кўрсайди у! Одам деган гўштни танлаб олишни ҳам билиши керак, каллани ишлатиш керак. Ҳақиқий бузоқ гўшти мана шу! Ахир у пулдор бойвачча-ку.

Антон Павлович жуда очилиб ўтирди. У қаҳқаҳа урмас (ҳеч қачон қаҳқаҳа отиб кулмасди), бақириб гапирмас, аммо кутилмаганда гап кўшиб мени кулдирадди. Бир вақт у бир ҳарбийнинг (балки ҳарбий эмасдир) қалин эполетига ҳавас қилиб қолса денг. Агар шунақаси менда бўлганида дунёда мендан бахтли одам бўлмасди дейди нуқул.

— Аёллар мени кўрганда эсидан айриларди! Севиб қолган бўларди ҳаммаси! Буниси аниқ!

Дастурхондан тураётганимизда у:

— Сизни кузатиб куймоқчиман. Майлими? — деб сўради мендан.

Галалашиб эшик олдига чиқдик. Извошчилар йўлка бўйлаб қаторлашиб турибди. Баъзи чаққонлар аравага ўтириб жўнаб кетмоқда. Биз қуруқ қоп кетмайлик дея Чеховни шоширдим. У шоша-пиша бориб бир чанага ўтириб олди ва мени чақирди:

— Қани, келақолинг.

Унинг ёнига бордим, Антон Павлович йўлка томонда ўтирибди, мен эса чанани айланиб ўтиб ўтиришим керак. Эгнимда ротонда¹, қўлим ҳам бўш эмас. Ротонда тагидан қўйлагим барини ушлаб олганман, бир қўлимда сумкачам, дурбин. Оёқларим қорга ботиб қоляпти, биров ёрдамлашмаса чанага ўтириб олишим амримаҳол.

— Шунақаям хуштор-кавалер бўладими! — дея бақирди Потапенко ёнимиздан ўтиб кетаётиб.

Ёнлаб бир амаллаб чиқиб олдим, шунда кимдир этагимни қўтариб чанага чиқарди-да, оёқёпқични тугмалаб қўйди. Чана жойидан қўзғалди.

— Кавалерми, нима деб бақириб кетди у? — деб сўради Чехов. — Мени айтдимми? Мен қанақасига кавалер бўлай? Мен — докторман. Кавалер бўлиб нима айб қип қўйдим?

— Ахир ким шундай қилади? Аввал аёл кишини яхшилаб ўтқазди, ўзи эса кейин...

— Шу насиҳатомуз оҳангдаги гаплар қулоғимга ҳеч ёқмайди-да, — деди Антон Павлович. — Ҳозир худди вайсақи кампирга ўхшаб кетдингиз. Агар эполетим бўлгандами...

— Нима? Яна эполетми?

— Ана шу-да. Яна жаҳлингиз чиқди, вайсаяпсиз. Қўйлагингиз барини ушлаб юрмаганим учун ҳафа бўлдингиз, тўғрими?

— Менга қаранг, доктор... Ўзи зўрга тирмашиб ўтирибман, сиз бўлсангиз яна тирсагингиз билан итаряпсиз, учиб тушаман ҳозир.

— Фельдингиз жуда ёмон. Агар қалин эполетим бўлгандами... — деб у узун чарм қўлқопини кия бошлади.

— Қани, кўрай-чи. Менга беринг. Ичи қанақа? Пахмоқми?

— Йўқ, юнгли. Мана.

— Бундай ажойиб нарсани қаердан топдингиз?

— Серпухов яқинидаги фабрикадан. Ҳавасингиз келяптими?

Қўлқопни кийиб олдим ва:

— Ҳеч-да. Меники бу, — дедим.

Извошчи кўприкни ошиб ўтгач:

— Тўрам, қаёққа юрай? — деб сўради.

— Эртелев тор кўчасига! — дедим бақириб.

— Йўқ, нега энди? Николаевскийга ҳайданг.

— Эртелевга. Сизни кузатиб қўяман, кейин бемалол ўтириб уйга жўнайман.

— Мен кейин чанангиз ортидан кучукчадек чопаманми, шундай қалин қорга ботиб, яна қўлқопсиз. Извошчи, Николаевскийга!

— Извошчи! Эртелевга!

Извошчи тизгинни шартта тортди, дирдов от таққа тўхтади.

— Билолмаяпман, қаерга ҳайдай ахир?

Николаевскийга қараб кетдик. Қўлқопни қайтариб бердим, Антон Павлович эса Лейкинга тақлидан уни мақтайди:

— Сергей Николаевичнинг шунақа қўлқопи борми? Пулдор-ку, у ахир. Қаёқда дейсиз. Серпуховдаги фабрикага (Подольскмиди, эсимда йўқ) ўзи бориши керак, ишнинг кўзини билиши керак одам... Хўш, сиз-чи, роман ёзасизми? Ёзинг. Аёл киши шундай ёзиши керакки, гўё тўрга кашта тикаётгандек. Батафсил, икир-чикирларгача ёзингда, кейин қисқартиринг. Ёзинг, қисқартиринг.

— Ҳеч нарса қолмагунча, а, шундайми?

¹ XIX аср охири ва 20 аср бошларида аёлларнинг ёпинчиқ кўринишидаги энгсиз кишлик иссиқ кийими.

— Фёлингиз ёмо-он. Сиз билан гаплашиб ҳам бўлмайди. Ростдан, илтимос, ёзинг. Тўқиб-бичманг, фантазия ҳам қилманг. Ҳаётни қандай бўлса шундай тасвирланг. Хўш, ёзасизми?

— Ёзаман, аммо тўқиб ёзаман. Менга шуниси маъқул. Мана, эшитинг-а, номаълум одамнинг муҳаббатини. Тушуняпсизми? Сиз уни танимайсиз, у эса сизни севади, буни доим ҳис қиласиз. Сизга доим кимдир ғамхўрлик қилаётганини, кимнинг меҳри сизга далда бераётганини ич-ичингиздан туясиз. Жуда эҳтиросли, маънили, қизиқарли мактублар оласиз, ҳар қадамда кимнингдир эътиборини сезасиз. Тушуняпсиз-а? Бунга кўникиб қоласиз, доим уни излайсиз, йўқотиб қўйишдан қўрқасиз. Ўша сиз билмайдиган одам сизга жуда қадрли бўлиб қолган, сиз унинг кимлигини билишга қизиқасиз. Хўш, кейин нимани билиб оласиз? Ким экан у? Қизиқ-ку бу!

— Йўқ, қизиқ эмас, онагинам! — деди дарҳол Чехов ва бу шошқалоқлик, қатъиятдан, яна ҳали бизда расм бўлмаган “онагинам” деган сўздан мен қотиб-қотиб кулдим.

— Онагинам! Нега энди?

Николаевскийга етиб келдик.

— Ҳали-вери кетмасиз? — деб сўрадим.

— Яна бир ҳафталар қолсам дейман. Биз тез-тез, деярли ҳар кун кўришиб турсак-чи?! Нима дейсиз?

— Эрта кечқурун бизникига келинг, — деб юбордим ўзим ҳам ўйламаган ҳолда.

Антон Павлович ажаблангандек менга қаради:

— Сизникига?

Негадир иккаламиз ҳам жим бўлиб қолдик.

— Меҳмонингиз кўпми? — деб сўради Чехов.

— Йўқ, ҳеч ким келмайди. Миша Кавказда. У бўлмаса уйга меҳмон келмайди. Надя одатда кечқурунлари уйдан чиқмайди. Иккимизгина бўламиз, гаплашамиз, ҳадеб гаплашаверамиз...

— Сизни роман ёзишга кўндираман. Энг муҳими шу.

— Демак, келасиз?

— Агар мени бошқа ёқларга улоқиштириб кетишмаса бораман. Бу ерда (Суворинникида) ўзим хоҳлаганча иш туюлмайман.

— Барибир сизни кутаман. Тўққизларда.

Уйимга етиб келдик, чанадан тушиб подъезд кўнғироғини чалдим.

Чана нарироқ бориб, кенгу бўм-бўш кўчадан катта айлана ясаб ортига қайтди.

— Албатта келаман, — деди Чехов кетаётиб. Унинг ажойиб йўғон овози илиқ қиш ҳавосида, тинч ва кенг кўчада ўзгача жаранглаб эшитилди. — Сизни роман ёзишга кўндирмоқчиман. Зобитни қандай севиб қолганингиз ҳақида ҳам ёзасиз.

— Ким айтди сизга буни?

— Ўзингиз, бир вақтлар айтгансиз. Эсингизда йўқми? Йўқ деб кўринг-чи?

Кифтига пальтосини ташлаб олган дарбон эшикни очди.

— Майли, эртага кўришамиз.

— Бўпти. Сиз жаҳл қилмайсиз-а? Меҳрибонроқ бўласиз-а? Аёл дегани мулойим, ширинсўз бўлади, ахир.

Ётоғимда кийимимни алмаштирарканман: “Уни уйга таклиф қилдим. Келади. Нима қип қўйдим ўзи? Ахир уни севаман-ку, у ҳам... Йўқ! У-ку, мени севайди. Йўқ! Мен билан ўзини эркин ҳис қиладди, вақти чоғ бўлади. Чақиришга чақириб қўйдим, яхши иш қилма-

дим, энди кеч. Миша билса, ақлдан озади, мен эса... энди ўзимни қандай оқлайман, нима дейман? Пок эканимни қандай исботлайман. Эртага нақадар бахтли кун бўлади! Кутилмаган бахт!” дея ҳаёлимдан ўтказардим.

Аммо мени нималар кутаётгани тушимга ҳам кирмаган эди.

VI

Мана, мен орзиқиб кутган оқшом.

Соат тўққиздан йўл қарадим.

Енгилгина дастурхон тузадим: егулик ул-бул, газаклар, арақ, шароб, пиво, мева-чева. Ошхонада чой ичиш учун жой ҳозирладим. Ўзимча шундай ҳаёл қилардим: олдинига Чеховни болалар хонасига олиб кираман, уларни кўриб бир ҳаваси келсин. Болалар ҳали ухламаган, ўринда ётган бўлишади, шу вақт роса ширин бўп кетади-да булар. Кейин ошхонага чиқиб чой ичамиз. Кейин иш бўлмасига кирамиз, меҳмонхонадан кўра бу ер анча шинам. Бир-биримизга айтадиган қанча гапимиз бор.

Кечроқ овқатланамиз. Шампан виноси олишга журъат қилмадим. Гўё бу билан Мишани ҳақорат қилиб қўядигандек эдим.

Қилган харажатимнинг ўзига ҳам пулим базўр етди (эсимда, ҳеч қиси йўқ, озроқ кута туришади, деб шамни қарзга олган эдим).

Соат тўққиздан ошганда эшик кўнғироғи чалинди. Қўлларимни кўксимга босганча бир муддат кутиб турдим. Маша эшикни очди, келган меҳмоннинг гапига жавоб қайтарди. Даҳлизга чиқдим донг қотдим. Келган икки киши: эркак ва аёл эди, улар уст кийимини ечаётир, шуниси мени гангитиб қўйди. Демак, бу англашилмовчилик эмас: улар бемалол ўтиришмоқчи чоғи. Энг ёмони, бу Ш.лар — Мишанинг дўстлари эди. Буларни шунчалик жиним суймасдики, уларникига Миша мени доим судрагудек зўрга олиб борарди. Эри тўғрисида-ку, бирор нарса деёлмайман, аммо хотини... Унга мутлақо тоқат қилолмасдим. Эр-хотин иккаласи математик, қаердадир дарс беришади. Уйларида иккита иш столи ёнма-ён қўйилган эди, шуниси менга негадир эриш туюларди. Улар ниҳоятда иш билан банд бўлгани учун, худога шукрки, бизни камдан-кам йўқлаб келарди. Айнан шу бугун келганини қаранг!

— Биз, биз келдик, — дея шанғиллади В.У. — Михаил Фёдорович Кавказдами? Хо! Хо! Хо!

Унинг бўлар-бўлмасга томоғини йиртгудек қаҳқаҳа урадиган одати бор эди. Гапирса, тамом — хохалайверади. Қандай дарс ўтар экан-а бу? Эсимда, ёлғизгина фарзандининг ўлими ҳақида ҳам хохалай-хохалай гапириб берган.

Ана шу қаҳқаҳа ҳозир бутун уйимни тутган. Табиийки, уларни меҳмонхонага таклиф қилишга мажбур бўлдим. Катта чироқ хира нур таратар, хонада аллақандай юракни эзувчи муҳит ҳукмрон эди. В.У. эса уйни бошига кўтариб гапиришдан тинмайди: бир қиз қайлигининг хиёнатиданми, ўлимидан кейинми жуда тушкун аҳволга тушиб қолибди ва В.У. унга масала ечишни маслаҳат берибди. Қиз масала ечишни одат қилибди ва ўзига келибди, шу билан таскин топибди, энди астойдил математика билан шуғулланаётганмиш ва бундан бахтиёрмиш.

— Нега сиз ҳам масала ечмайсиз? — деди менга ажаблангандек тикилиб В.У. — Бу ақлни тартибга солади, бекорчи ҳою ҳавасдан фориг этади, иродани мустаҳкамлайди. Болаларингизни ҳам масала ечишга мажбур қилинг. Кўрасиз қанчалик фойдали эканини, хо-хо-хо.

Соат ўнда Маша чойга чақирди.

Сапчиб тушиб, ошхонага отилиб чиқдим. Худди ўйлаганимдек! Тайёрлаган дастурхоним шундайгина турибди! Шароб ҳам, мевалар ҳам.

— Нима қилай? — дея ўзини оқлайди менинг ёзгиришимга жавобан Маша. — Хўжайин борлигида доим... Яна атай ул-бул ноз-неъмат сотиб олишга ҳам юборарди-ку...

— Шоҳона зиёфатнинг ўзи-ку! — деди бирдан орқамда пайдо бўлган В.У. — Меҳмон кутаётганмидингиз? Петя, биз жуда эрта тушлик қилган эдик-а... Зўр-ку. Хо-хо-хо. Нимага тайёргарлик эди?

Улар иштаҳа билан овқатланишга киришиб кетишди. Мен ҳам ликопларига ул-бул солиб бериб икром этдим.

— Жуда мазали қайла экан. Ошпазингиз тайёрлаганми? Йўғ-эй? Ўзингизми? Михаил Фёдорович сизни рўзғорга кўпам аралашавермайди, кўпроқ шеърият, ижодга қизиқади дерди-ку.

Бирдан у шундай қаҳқаҳа урдик, беихтиёр йўтал тутиб қолди.

Ошхонадаги катта соат қапгирлари ўн яримни кўрсатарди. Антон Павлович энди келмайди, бу — аниқ, шунисигаям шукур. Барибир ҳаммаси расво бўлди.

Шу вақт эшик қўнғироғи яна жиринглади ва даҳлиздан Антон Павловичнинг овози эшитилди, у Маша билан гаплашарди.

— Нима бўлди сизга? — деб қичқириб юборди В.У. — Петя! Тезроқ сув бер... Лидия Алексеевнанинг тоби қочиб қолди.

Аммо мен бор кучимни йиғиб, ўзимни қўлга олдим.

— Мен яхшиман, — дедим секингина. — Нега унақа деяпсиз?

— Девордек оқариб кетдингиз-да... Энди бўлса ловиллаб кетдингиз...

Хонага Антон Павлович кирди. Меҳмонларни бир-бирига таништирдим.

Шундай кучли бир кулги портладики!

— Наҳотки? Антон Павлович Чехов? Лидия Алексеевна бизга шундай меҳмонни кутаётганини айтмадимми? Бахтли тасодиф деганлари шу-да! Мана энди, Антон Павлович, ҳар сафар асарларингизни ўқиганда мени ўйлантирадиган саволларга жавоб берасиз. Қани, жавоб беринг-чи.

У Чеховга худди ҳимоясиз бугуга ташланган силовсиндек ташланди. Унга ёпишиб олди, бўлақларга бўлиб ташлади, бақирди, хо-холади. Уни шундай буюк истеъдодни майда-чуйда маталлар ёзишга сарфлаб юрганликда, муаммо атрофида гапни беҳуда айлантиришда, ечим тополмасликда, тимсол топиб бермасликда айблади. “Ёзганларингиз мужмал, аниқ-тиниқ эмас, математика йўқ. Математика етишмайди! Хо-хо-хо”.

Антон Павлович бир неча бор менга паришон назар ташлаб қўйди. Ва дабдурустан:

— Чекасимми? — деб сўради мендан.

В.У.нинг бир он чакаги ўчди, кўзлари пирпираганча анграйиб қолди. Мен ҳам ҳайрон бўлдим.

— Йўғ-э...

— Менга қўлингизда тамаки бордек кўринди.

— Мана, ҳеч нарса йўқ, — дедим қўлимни кўрсатиб.

— Асло чека кўрманг.

Унга газакдан олинг дедим. Унамади.

В.У. яна шанғиллашни бошлади, гапирган сайин у ўтирган стулидан сапчиб кетар ва бутун уйни ларзага соларди. Бу шовқиндан одам бўғилиб кетар, нафас олишга қийналарди. Яна ўзимни ёмон ҳис қил-

масайдим деб чўчирдим, чунки бошим бир оз айланар, тинка-мадорим куриб борар эди.

Антон Павлович унинг саволларига истамайгина, бир оғиз сўз билан жавоб қайтарар, ўзини оқлашга деярли ҳаракат ҳам қилмас эди. Олдидаги чойга тикилганча ўтирарди.

Аммо шу пайт Ш. ўрнидан турди ва хотинига:

— Вера, биз энди уйга кетайлик, — деб қолди.

— Уйга? — деб чинқириб юборди хотини. — Петя, ахир яна қачон бундай имконият бўлади, Чеховга айтадиган қанча гапим бор ҳали, ичимда қолиб кетсинми? Ахир у ёзувчи сифатида ўз вазифасини билиши керак-ку...

Яна унинг жағи очилди, лекин эри қайтиб ўтирмади, шундан сал бўлса-да хотиржам тортидим. У кетишимиз керак дея хотинини қистай бошлади; табиийки, қолинглар демадим. Мен у авжига минган бу хотинни ўрнидан кўзгалолмайди, унга ўз бурчини бажаришга, яъни Чеховни тўғри йўлга солишига имкон яратиб беради, деб кўрққан эдим. Лекин, хайриятки, у хотинини кетишга кўндирди. Хотин Чеховга охири марта ҳамла қилиб қолди, қўлини сиқиб силкита бошлади ва “Ниҳоят-да улкан истездоод эгасисиз, сизга ишонаман, сиздан ҳали жуда кўп нарса кутиб қоламан”, деди унинг қулоғига бор овози билан бақириб. Ниҳоят, шанғиллаган овоз даҳлизга, кейин зинага ўтди, портлаган қаҳқаҳа бутун уйга ёйилди. Эшик тақ этиб ёпилди ва Антон Павлович иккимиз ҳолдан тойган одамлардек зўрға кабинетга кирдик.

— Чарчадингиз, — деди Антон Павлович. — Мен ҳам кетай, меҳмонлар толиқтириб қўйди сизни.

Нима бўляпти менга? Гапиришга ҳам мажолим йўқ эди:

— Илтимос сиздан, кетманг.

— Айтганча... менга ваъда қилганингизни беролмайсизми. Ҳикояларингиз чиққан газеталар, кўлёмаларни.

Олдиндан жилдга солиб тайёрлаб қўйган эдим, унга бердим.

— Нега кўлёмангизни Гольцевга, “Русская мысль”га беришимга қарши бўляпсиз?

— Чунки улар буни яхши асар бўлгани учун эмас, сиз ҳомийлик қилганингиз учун чиқаришади-да.

— Мен уни яхши асар бўлгани учун бераман-ку. Менга ишонмайсизми?

— Ишонмаймангина эмас, Антон Павлович, мен сизнинг ёзганларимга муносабатингизни кўпинча унча тушунолмайман. “Ҳикоя ёмон эмас, ҳатто жуда яхши, аммо Дуня (ҳикоям қаҳрамони) эркак бўлиши керак эди. Дейлик, у зобит бўлсин. Қаҳрамонингиз эса (бош қаҳрамоним талаба эди ва у Дуняни севарди) солиқ департаменти амалдори бўлсин”. Кўрдингизми, тақризингизни ёддан биламан. Аммо зобит билан солиқ департаменти амалдори ўртасида қандай муҳаббат бўлиши мумкин? Агарки муҳаббат бўлмаса, ҳикоямнинг нимаси яхши, ҳатто жуда яхши экан?

— Шундайлигича қолдиравегилингиз ҳам мумкин. Ростданам яхши. Тил жиҳатидан устасиз демаганманми, агар мен муҳаррир бўлганимда бир табоқ учун сизга икки юз рублдан кам қалам ҳақи тўла-масдим. Сиз бўлсангиз мен айтган жойга эмас, худо билади, қаёқларга борибсиз. “Сын отчества”га нима қилиб бориб юрибсиз? С. Н. Кривенко жуда яхши одам, лекин гап бунда эмас-да. Унинг газетаси ҳақида нима гаплар юрганини биласизми? Жуда топиб айтилган: ҳалол марҳумнинг мурдаси. Уни сиз ҳам тирилтира олмайсиз. Нега бордингиз у ерга?

— Буниси ҳолва, — дедим мен ланжроқ оҳангда. — Яна кимнинг олдига борганимни билмайсиз! Буренинга!¹

Чехов жойидан сапчиб турди. Ҳатто сюртугининг этаклари кўтарилиб кетди.

— Қайси овсар сизни бу ярамаснинг олдига юборди? — деб сўради у овозини кўтармай, лекин жаҳл билан ва қовоғи шундай уюлиб кетдики, ҳайратдан танг қолдим.

— Ҳа, бордим, — дедим. — У айтдики, агар мен ҳикояларимни ўзим унга олиб борсам... Тушунапсизми? Унга, ўзим... нашр эттирар экан.

Шу гапни айтим-у, пушаймон бўлдим. Нима кераги бор эди! Аҳмоқлик! Шунчаки Антон Павловичнинг аччиқлангани менга ёқиб тушган эди-да, баттар жаҳли чиққанини кўрмоқчи эдим. Танноз хотинларнинг қилиғи бу.

— Табиийки, мен қўлёмаларимни қайтариб олиб, иккинчи марта у ерга қадам босмайман деб келдим ўзимга ўзим, — деб қўшиб қўйдим сўнг.

— Илтимос сиздан, менга сал бўлса-да ишонинг. Маслаҳатларимга қулоқ тутинг ва ноқулай вазиятга тушиб қолишдан эҳтиёт бўлинг. Яхши одам ёмондан кўп, тўғри. Ёмонга дуч келиб қолманг дейман-да.

У сал хотиржам тортгач, мен шароб олиб кираман деб ошхонага чиқдим. Газак қилсак ҳам бўлар. Аммо Ш.лардан қолган-қутганлар — меҳмон олдига қўйишга арзимади! Ул-бул нарсани ликопга солиб кирдим. Қўлёмали жилдни эса дераза ёнидаги юмалоқ столга олиб бориб қўйдим.

— Буни емайман, — деди Чехов. У гўё иргангандек туюлди менга. Вино шишасини чеккароққа олиб қўйди-да, ўзига пиво қуйди. Уятдан, аламдан ерга киргудек бўлдим. Меҳмон чақирдим-у, нима дейишни билмайман.

— Ётиб ухланг энди, — деди Чехов, — меҳмонларингиз толиқтирибди сизни. Бугун бошқачасиз, аввалгидек эмассиз. Бефарқ, ланж кўриняпсиз, мен ҳам кетсам, кўнглингиздаги иш бўлади. Ҳа, илгари... биринчи учрашувимиз эсингиздами? Кейин шуни биласизми?.. Сизни ёқтириб қолганимни билармидингиз? Жиддий эди бу. Сизни севган эдим. Дунёда сизни севганчалик севишим мумкин бўлган бошқа аёл йўқдек эди. Сиз гўзал ва жозибадор эдингиз. Сизнинг навқиронлигингизда шунчалик софлик, шунчалик мафтункорлик бор эдики! Сизни севиб қолганим, фақат сизни ўйлардим. Узоқ айрилиқдан сўнг Сизни яна кўрганимда бутунлай бошқача эдингиз, янаям гўзаллашиб кетгандингиз. Сизни қайта танишим, янаям қаттиқроқ, бошқачароқ севишим керакдек туюларди менга. Айрилиқ энди баттар қийиндек эди...

У бошини диван суянчигига суяганча ўтирарди, мен рўпарасидаги юмшоқ ўриндиқданман. Тиззаларимиз деярли бир-бирига тегиб турибди. Секин гапираётир, ажойиб йўғон овози худди гувиллашдек эшитилади, юзи эса жиддий, нигоҳи совуқ ва талабчан.

— Билармидингиз шуни?

Уни алдаганимдан жаҳли чиқяпти деб ўйлардим: ўзгариб кетганман, бефарқман, ланжман, чиройли ҳам эмасман энди, меҳмондўст ҳам. Бунинг устига, толиққанман, уйқусираб ўтирибман.

“Даҳшат” деган фикр ярқ этди миямда.

¹ Виктор Павлович Буренин (1841-1926), фельетончи-журналист, “Новое время” газетаси ходими.

— Сизни севар эдим, — деди Чехов энди очиқ зарда билан ва эгилиб юзимга тикилди. — Аммо мен ёки мени ташлаб кетган аёлларга мутлақо ўхшамаслигингни, Сизни умрбод ардоқлаб, пок қалб-ла севиш лозимлигини билардим. Сиз мен учун муқаддас эдингиз. Таҳқирдек туюлмасин деб Сизга қўл теккизишга ҳам чўчирдим. Шунини билармидингиз?

У қўлимни ушлади-ю, шу заҳоти қўйиб юборди, худди нафратлангандек, ҳарҳолда менга шундай туюлди.

— Бунча совуқ бу қўллар!

У ўрнидан турди-да, соатга қаради.

— Бир ярим. Суворин билан суҳбатлашиш ва овқатланишга улгурар эканман. Сиз эса ҳозироқ ётиб ухланг. Ҳозироқ.

Атрофга кўз югуртириб, ниманидир излади.

— Эртага кўришамиз деб ваъда бергандим чоғи, аммо улгурмас эканман. Эртага Москвага жўнайман. Демак, кўришолмаймиз.

Яна диққат билан ён-верига қараб, бориб дераза тагидаги столдан қўлёзма солинган жилдни олди. Мен эса гўё жонсиз қўғирчоқ — қимирламай ўтирибман.

Қулогим ғувиллайди, калламда минг хил хаёл айланади-ю, шу тобда бир тўхтаб келолмайман. Бирор нима дейишга ҳам тилим айланмайди. Миямда нималар бўлаётир? Бу шундай азобки! Хаёлларми чарх ураётган ёки булут олиб келган шамолми? Ҳар он ҳушимни йўқотишим мумкин. Хаёллар, шамол... “Антон Павлович эса кетаётир”.

Аранг ўрнимдан турдим ва уни кузатишга чиқдим.

— Хуллас, кўришмаймиз, — деди у яна.

Индамадим, ланжлик билан қўлини сиқиб қўйдим, холос.

Биз тўртинчи қаватда яшардик. Биринчи қаватгача бутун зинапоя чароғон эди. Эшигим тагида унинг зинадан чаққон-чаққон тушиб кетишини кузатиб турардим. Учинчи қават зинасига қайрилганида уни чақирдим:

— Антон Павлович!

У тўхтаб ортига ўтирилди. Бирпас турди-да, чопиб тушиб кетди.

Ҳеч нима деёлмай қолавердим.

VII

Антон Павлович кетгач, ўзимни қўйгани жой тополмай қолдим, рўмолга ўралиб олиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Юряпман-у, секингина инграб қўяман. Азобдангина эмас бу, ҳаддан ортиқ безовтаман, юрагим нақ қинидан чиқиб кетгудек бўлаётир. Кўз олдимдан Антон Павловичнинг жиддий юзи, совуққон, талабчан нигоҳи кетмайди. Ликопчалардаги арзимас қолган-қутган егуликлар ҳам лип-лип ўтади. Беихтиёр қўл силтадим: уҳ, шармандалик!

Юра-юра оёқларим ҳам толди, лекин бир оз ўзимга келгандек бўлдим. Калламдаги туман тарқаб, тиниқлашгандек бўлди.

“Сизни севдим...” — бирдан қулогимда шу гап жаранглаб кетди.

Қоронғи кабинетга кириб, бояги жойимга ўтирдим.

“Шунини билармидингиз?”

Кўзларимни юмганча курси суячигига бошимни ташладим.

“Сизни севдим. Дунёда Сизни севганчалик севишим мумкин бўлган бирорта аёл йўқдек эди...”

Қўлларим билан юзимни тўсдим, танамни титроқ тутди.

“Айрилмоқ янада мушкул... Янада мушкул...”

Ана шунда кўзларимдан шовуллаб ёш қуйилди.

“Энди нима бўлади? — дедим ўзимга ўзим. — Тамомми? Айрилишдикми? Эртага Москвага жўнаб кетади. Мен аввалгидек эмасман энди: ланж, карахтман, чиройли ҳам, меҳмоннавоз ҳам эмасман. Хунуклашганман, қариганман... Севган... Шунинг учун ҳам энди ёмон кўриб қолади. Кўзлари ҳам нафрат билан боқди... Албатта, ҳаммаси тугади! Учрашувлар ҳам, мактублар ҳам, дўстлик ҳам. Айрилишдик, у бундан унча азоб чекмайди, чоғи”.

Бирдан миямда қўлёмаларимни олиб кетди-ку, деган фикр ярқ этди. Шуни қайтариши керак, ҳеч бўлмаса хат ёзади. Демак, муносабатимиз узил-кесил тугамади... Яна нимагадир умид қилса бўлар? Битикларимни ўқийди. Табиийки, олижаноб, яхши инсон бўлгани учун. Аммо дилгирлик, алам билан, эҳтимолки, нафрат билан ўқир. Ундан кўра ўқимагани яхши эди!

Мен ҳўнграб йиғлар, ёш қуйилаётган юзимни ҳўл бўлиб кетган рўмолчам билан тинмай артар эдим.

— Йўқ, мен билмас эдим! — дердим ўзимга ўзим, унинг билармидингиз деган сўроғига жавоб бераётгандек. — Билмасдим мен! Билганимда бахтдан бошим осмонга етмасмиди?! Мен эса умрим бино бўлиб бахт нелигини билмай яшаяпман!

“Сизни умрбод ардоқлаб, пок қалб-ла севмоқ керак. Таҳқирдек туюлмасин деб Сизга қўл теккизишга ҳам чўчирдим”.

“Сиз мен учун муқаддас эдингиз...” У шундай деди.

Ўрнимдан туриб, шам ёқдим.

— Бирорта ҳам сўзини эсдан чиқариб қўймасам эди! Ёзишим керак. Ҳозир буларни унча англолмаяпман, аммо ҳалиям унинг овози қулоғимда жаранглаб турибди. Ҳаммасини эслашим керак! Мағзини кейин қақиб олавераман. — Ёза бошладим, гапни бошқачароқ қураётган бўлсам, шу ондаёқ унинг овозини эшитаман. Шу тарзда унинг гапларини хотирамда айнан тиклаб, қоғозга туширдим. У кўп гаплар айтди, мен эса кам ёздим, фақатгина қулоғимда жаранлаган гапларини ёздим.

Шугина ҳам кўнглимга оз бўлса-да таскин берди. Мушоҳада қила бошладим.

Ахир қачон мен бунчалик хунуклашиб, қариб улгурдим экан-а? Кечагина (наҳот, кеча эди?) биз суҳбатлашиб қулишган, биринчи учрашувдаёқ ўртамизда пайдо бўлган илиқликни, яқинликни ҳис этмаганмидик?

Кечагина у Петербургда ўтказадиган ҳар бир куним Сиз билан учрашгим келади демаганмиди?

Ўтмишдаги муҳаббатим ҳақида унга гапириб беришнинг нима кераги бор эди?

У ҳам бутун оқшом мен каби қийналган бўлса-чи? Ёлғиз бўламин деб ишонтириб, дабдурустдан уни анови Ш.га талатиб ўтирибман.

Агар, у “севаман” деёлмай, “севган эдим” деган ва менинг жавобимни кутган бўлса-ю, мен жонсиз қўғирчоқдек миқ этмай ўтирган бўлсам-чи? Ўша нафратли нигоҳу серзарда юз дарднинг ифодаси бўлса-чи? Ёки бир-биримизни нотўғри тушунган бўлсак-чи? Антон Павлович мени “ташлаб кетди” деб куйинаётирман, у эса мени бефарқлигим, уйқим келгани, меҳмонлар жонга теккани учун индамай ўтирди, деб ўйлаган бўлса-чи?

Миямда минг хил тахминлар чарх урарди. Лекин Антон Павловични рад этдим деган тўхтамга келганимда, унинг жонига тегдим деб ўйлаганимдан кўра кўпроқ азоблана бошладим. Антон Павлович

мен билан яқин бўлгиси келармиди ёки алоқани бутунлай узмоқчимиди — ҳеч ўйлаб ўйимга етолмасдим.

У мени севгангина эмас, ҳамон севади деган фикр ақлимга сиймасди. Бундай бўлиши асло мумкин эмасдек туюларди менга.

Фикрларим чалкашиб, жуда қийналиб кетдим.

Эртаси куни хат ташувчи менга бир жилд ташлаб кетди, ичида китоб, қўлёмаларим ва хат бор эди. Бу Чеховнинг янги чиққан ҳикоялар тўплами экан, унга расмий тарзда: “Лидия Алексеевна Авиловага муаллифдан” дея дастхат битилган. Хат эса қуйидагича: “1895 йил 15 февраль. СПб.

Қўшни хонадан Маркони ва Баттистини¹нинг хониши эшитилиб турганига қарамай, иккала ҳикоянгизни ҳам диққат билан ўқиб чиқдим. “Салтанат” бинойигина ҳикоя. Лекин земство амалдорини эмас, заминдорни тасвирласангиз дуруст бўларди. “Исм куни тўйига” эса ҳикоя эмас, бўлгандаям ка-атга бир нарса. Сиз бутун бошли тафсилотлар тоғини уюб ташлагансиз ва бу офтобни тўсиб қўйган. Ёки тўрт босма табоқ келадиган йирикроқ қисса қилиш керак ёки хўжайинни уйга олиб келиш жойидан бошлаб кичикроқ ҳикоя ясанг.

Қисқача хулоса: Сиз истеъдодлисиз, лекин ланж тортгансизми-ей ёки сўзни дағалроқ ифодалайман деб, хомроқ ишляяпсиз ва энди хом ёзувчилар қаторига тушиб қолибсиз. Тилингиз қарияларникидек, ширали. Қор устини таёқча билан пайпаслаб кўришнинг нима кераги бор эди Сизга? Гап сюртук ёки уй жиҳози ҳақида кетаётганда чидамлилиқ деб бўлмайди (бу ўринда пишиқлик). Қор усти деганингиз ҳам қовушмаган ифода. Кейин мана бундай гаплар ҳам учрайди: “Никифор дарвоза устунидан узоқлашди” ёки “Девордан узоқлашди” каби.

Роман ёзинг. Йил бўйи ёзинг, ярим йил уни қисқартиринг, кейин нашр эттиринг. Сиз асарингизни қайта ишлашдан эринасиз, кам сайқал берасиз. Ёзувчи аёл шунчаки ёзиши эмас, қоғоз бетига ҳам гўё кашта тикиши лозим — секин, қунт билан. Бу насихатларим учун афв этинг. Баъзан одам ўзини катта одам қилиб кўрсатгиси ва ўғит бергиси келиб қолади. Бугун қолдим, тўғрироғи, қолдирилдим, эртага албатта йўлга чиқаман.

Хайр, омон бўлинг. Чин садоқат ила Чехов”.

Антон Павлович “ланж тортибсиз, хом бўп қописиз”, дея койибди. Жаҳли чиқибди мендан. Мен эса кўп нарса ҳақида мулоҳаза қилдим, аниқ бир тўхтамага келмаган бўлсам ҳам, мантиқий фикр юритаётгандекман. Бу мантиқ унча маъқул эмас менга, бўйним ҳам ёр бермаяпти, аммо ақл ҳиссиётдан устун келиши керак эди-да! Шу ҳисни деб қанча аҳмоқликлар қилдим! Миша уйда эмаслигида Антон Павловични меҳмонга чақирдим. У нима деб ўйлади экан? Ёлғиз бўламиз деб уни йўлдан оздирмоқчидек туюлмадимми? Нима хаёлга борди экан-а?

Ўзимнинг ёмон ниятим бўлмагандан кейин Антон Павлович ҳам буни беадаблиқ деб билмайди деб ўйлабман-да. Мана энди Мишанинг танбеҳини эслаб ўтирибман: “Бунча лақма бўлмасанг! Тентакнинг ўзисан. Эркакларнинг бари бир гўр — тўнғиз, шуни эсингдан чиқарма. Буюм қаровсиз қолдирилса, ўғри гуноҳқор бўлмайди. Ҳаддан ташқари ишонувчансан. Сенга неча марта айтганман, ҳаммани ўзингдек кўрма деб. Заррачаям жўшқинлигинг йўғ-у, тасаввур дега-

¹ 1895 йил 15 февраль куни Суворинникида бўлган базмда итальян қўшиқчилари куйлайди.

нидан худо берган. Одамларнинг фарқига бормайсан, ўзинг қандай бўлсанг, бошқаларни ҳам шундай деб ўйлайсан, кейин аттанг қилиб қоласан”.

Мана, ҳозир ҳам ўсал бўлиб ўтирибман.

Энди Мишага иқрор бўлишим, ундан яна бир марта аччиқ таънадашном эшитишим қолди. Кейин эса... кейин ҳаммасини унутиб, яна аллақачон одатга, гўёки заруратга айланган тунд, офтобсиз кунларимга қайтаман, ўзимдан бошқа кимсага аён бўлмаган бахтимдан бебахра яшашга маҳкум бўламан.

Лекин “аёл кишида мантиқли фикр бўлмайди” дерди Миша. У яна ҳақ бўлиб чиқди (бу менга доим оғир ботарди).

Қандай қилиб — билмайман, дабдурустдан жуда дадил мулоҳаза юрита бошладим. Бу шиддатда менинг ишончим ҳам, муҳаббатим ҳам, азобим ҳам жамулжам эди.

“Мен Сизни севган эдим ва фақат Сизни ўйлардим...”

Мен рад этганим учун у кетиб қолди. Ҳа, мен уни рад этдим! Дилини оғритдим. Унинг ўзи ҳам мен қай аҳволда эканимни... бу катта бир англашилмовчилик бўлганини... қанчалик азоб чекаётганимни билмайди...

Яна икки кун эзилиб юра-юра охири бир тўхтама келдим. Тилла дўконга китоб шаклидаги бир жевак буюртма қилдим. Бир томонига: “Қисса ва ҳикоялар. Ан. Пав. қўлёз. тўп.”, иккинчи томонга — “267-бет, 6-7-сатрлар” деб ёздирдим.

Китобдан шу сатрлар топилса, қўйидагини ўқиш мумкин: “Агар қачондир сенга менинг ҳаётим керак бўлса, кел ва ол”.

Жевак тайёр бўлганда, ғилофга ёзилган дўкон манзилини кесиб олиб ташладим ва уни чиройли қилиб ўратиб Москвага укамга¹ жўнатдим. Ундан “Русская мысль” таҳририятига олиб бориб беришни илтимос қилдим.

Укам ғилофни Антон Павловичга бериб қўйинг деб Гольцевга элтиб берибди.

Мен сиқилганимдан, чорасизликдан, қолаверса, Антон Павлович ўзини рад этилгандек ҳис қилмаслиги ва уни бутунлай йўқотиб қўймаслик учунгина бўлганича бўлар дедим-у, унга шу совғани жўнатдим. Манзил-адресни аниқ иқрор бўлиб қолмаслик, у ким экан дея боши қотиши, ўзимга эса бўйинга олмасликка имкон қолдириш учун қирқиб олдим. Ҳаётимни унга буткул бағишлаб юборолмасдим-да! Яна денг, бирданига тўрт инсон ҳаётини; ўзим билан уч боламининг ҳаётини бағишлай олмасдим. Миша болаларни менга бериб қўярмиди? Антон Павлович ҳам уларни қабул қила олармиди денг?

VIII

Антон Павлович совғамни олган, шубҳасиз. Энди нима бўлади деб хавотиру ҳаяжонда кун ўтказаман. Гоҳ у келадигандек туюлади. Гоҳ ундан хат кутаман, унинг мазмунини ҳам ўзимча тўқийман. Баъзан бу кескинроқ бир нома бўлади. Мен дарровгина унданам аччиқроқ жавоб қайтараман, унда гўё муносабат ва ёзишмаларни давом эттиришга ижозат бергандек бир-икки қатор илтифотли сўзлар ҳам бўлади.

Вақт ўтиб борарди, Чеховдан на бир хат, на хабар келди.

¹ Лидия Александровнанинг укаси Алексей Алексеевич Страхов, 1874 йилда тутилган, пианиночи, бастакор.

Хаёлимдаги гапларни муҳокама қилавериш қанчалик жонимга теккан эди! Чеховнинг чехрасини, овозини хотирамда айнан жонлантирувчи — у айтган — менга ёд бўлиб кетган гаплар... Уларни ичимда қайтараверишдан ҳам чарчадим.

Бир нарсага аминман, ҳеч нима бунчалик тушунарли, табиий ва ҳатто муқаррар бўлмаган: мен Чеховни севиб қолдим. Энди унинг истеъдодигагина эмас, ўзига, айтган ҳар бир сўзига, қарашлари, фикрларига ҳам мафтун эдим.

Тўғри, у кам гапирарди, аммо ана шу қисқа жумлалар ҳам унинг йирик, мураккаб, олижаноб шахсиятию бутун ҳаётини кўз ўнгингизда аниқ намоён этарди-қўярди.

Унинг қарашлари мен учун бўйсуниб лозим бўлган қонун эмас, йўқ, аксинча, кўзни очувчи бир янгилик эди. Уни зўр иштиёқ билан илиб олмаслик, эсдан чиқариб юбориш асло мумкин эмас эди. “Ақлли” инсонлар суҳбатини кўп бор эшитганман ва ачиниш, ҳатто нафрат туйган, хуш кўрмаган пайтларим ҳам бўлган. Нафратимни кўрсата туриб, мен уни асослаб беролмаслигимни, лекин энгиб ҳам ўтолмаслигимни ҳис этардим. Антон Павлович гапирганда эса бахтиёрликдан тўлқинланиб кетарди одам. У инсон кўнглидаги эзгуликларни очиб юборарди — хаёлига ҳам келмаган шундай хазинага эга эканини билган одам эса бундан кўнгли тоғдек қўтариларди. Ҳарҳолда мен шунга ҳис этардим доим. Чеховни табиий ва муқаррар равишда севиб қолганим шундан экан-да. У-чи, у мени нега севиб қолган бўлса? Фақат ёш ва чиройлироқ бўлганим учунми? Лекин ёш, гўзал аёллар камми? Тўғри, ёзган мактубларим унга маъқул эди, у мени истеъдодли деб биларди, баъзан фикрларимга қўшиларди ҳам. Бир кун у менга: “Сиз ифодалашга тил ожизлик қиладиган туғма бир ахлоқ эгасисиз. Бу ҳаддан зиёда”, деган эди. Бунга шундай бир умумий мунозара чоғи, эр ёки хотин танлашда адашиш одамнинг бутун ҳаётини барбод этиши адолатданми, деган савол устида баҳс кетганда айтган эди. Кимдир бу масалада адолат ҳақида гапиришга ҳожат йўқ, оила черков фотиҳаси билан никоҳланган эканми, ришта мустаҳкам ва боқий бўлажак деган эди. Бошқа биров турли мисоллар келтириб бу фикрга эътироз билдирган. Чехов эса гап-сўзга аралашмай ўтирган эди, бир вақт, “Сиз нима дейсиз?” деб қолди менга секингина. “Арзийдими-йўқми, аввалига шунга билиш керак”, дедим мен. “Тушунмадим. Нима арзийдими?” деб сўради у. “Янги муҳаббат бирон нимани қурбон қилишга арзийдими? Нимадир қурбон берилди ахир, тўғрими? Аввало, болалар. Одам ўзини эмас, қурбон бераётганларини ўйлаши керак. Ўзига ачиниши керак эмас. Шунда маълум бўлади: арзийдими-йўқми”.

Кейин, анча вақт ўтгандан кейингина бу суҳбатни эслаганимда, у нечоғлик муҳим аҳамият касб этишини англаб етган эдим. “Сиз ифодалашга тил ожизлик қилар даражада ахлоқлисиз. Бу ҳаддан зиёда”, деган Антон Павлович.

Аммо у мени севиб қолиши учун шунинг ўзигина кифоя қилармиди? У-я?

Антон Павлович мен жўнатган жевакни олган, бунга шубҳа йўқ. Аммо на бир хат, на бир хабар бор, ҳатто ёзишмаларимиз ҳам тўхтаб қолди. Энди усиз яшашим керак.

Яшай бошладим. Ҳатто ҳаётим илгаригидан кўра қувноқроқ ўтаётгандек эди.

Надя опамнинг катта ўғли ўйланди. Сергей Николаевич уйининг иккинчи қаватини чиройли қилиб таъмирлатиб ёшларга берди. Улар

жойлашиб олиши биланоқ вақтичоғлик қилишни бошлаб юборишди. Мени ажаблантиргани, Миша уларнинг таклифини ҳеч вақт рад этмасди, бунинг устига, ўзи ҳам анча-мунча киришимли, шўх бўлиб қолди, ростакамига хурсандчилик қилаётир. У эски, ўта зерикарли танишларидан деярли воз кечди, энди ўзимизни эмин-эркин тута оладиган бир давра йиғилган эдик. Тез-тез тўпланишиб турар, рақс тушиб, ўйин-кулги, ҳазил-ҳузил қилиб зерикмас эдик. Баъзан одатдагидан вақтлироқ тарқалишимизга кулавериб ичакларимиз узилгани ҳам сабаб бўларди. Менинг ҳам бир овунчоғим бор эди, шу вақтгача у каби ёқимтой, аломат хушторим бўлмаган. У жуда ёш, келишган, пўрим ва шу қадар шўх эдики, ўликка ҳам жон киргизиб юборарди. Қулай фурсат топди дегунча менга изҳори дил қилар ва ҳар гал ҳар турли усуллар ўйлаб топарди: дейлик, мени извошда уйга кузатиб кетаётиб пўстинимнинг ёқасини ўпиб қўярмиди-ей, оёқларимни совуқдан музлаб қолмасин деб ўзининг узун қундуз қалпоғига тикармиди-ей... Бир кун у менга бўлган муҳаббати қанчалик жиддий эканини Миша билиб қолса, жаҳли чиқишини ўйлаб эзилаётганини айтиб қолди. Мишани жуда ҳурмат қиларкан, яхши кўраркан ва унга хиёнат қила олмас экан. Шу боис мени севишини яширмаса яхши бўларкан. Билгани яхши! Унга дўст бўлишга лойиқманми, йўқми, ўзи ҳал қилсин, дейди.

Кула-кула бу гапни эримга айтиб бердим, у ҳам маза қилиб кулди...

— Агар ўзини менга рақиб бўламан деб ўйласа, аҳмоқ экан шу Коканг, — деди у. — Мавриди кеп қолса сен ҳам айтиб қўй унга, мен ҳам уни яхши кўраман, хоҳлаганча сенга хушомад қилаверсин, рухсат бердим.

Мен эътироз билдирдим:

— Бекор қиласан. Уни мен ҳам жуда ёқтираман. Нега ўзингни бунга сезмасликка оласан, шунга тушунолмаман. Нега биз уч отли извошда сайр қилиб юрганимизда, сендан сўраб у мени учқур ҳашамдор фойтунда олиб кетди? Нега биз доим бирга юрамиз?..

Миша баттар кулди.

— Сен у билан зерикмайсан-ку?! Жуда яхши-да.

Ва муғомбирона кўз қисиб:

— Ўзини қанчалик тентак қилиб кўрсатаётгани хаёлига ҳам кириб чиқмаяпти, ахир қизиқ эмасми? Менга хавф туғдирармиш. Ҳе-ҳе! У кимга дуч келганини билганида афтини бир кўрсам эди.

Бейхтиёр Антон Павловични деб бўлган қизгин рашк можаролари эсимга тушиб, алам қилиб кетди.

Миша ҳам хаёлимдан ўтаётганларни уқиб олгандек:

— Ҳа! У бошқа гап! — деди хитоб қилиб ва бирдан жиддий тортиди. — Чехов эсинга келдими? Бу бошқа гап!

Кун ўтган сайин Антон Павлович ҳақида камроқ ўйлаётгандекман. У мендан юз ўгирди, мен ҳам гўё бекфарқман. Шубҳасиз, мен бу дарддан қутулдим. Уни соғиняпманми? У билан яқинлашиш учун бирор-бир ҳаракат қилдимми? Ахир, мана бу янги даврада, анави “тентак” Кока билан мириқиб яйрамаяпманми?

Баъзан, камдан-кам ҳолларда, шаҳар ташқарисига чиқиб қайтгач ёки рақс кечасидан келгач, Миша ухлаб қолгачгина, ўтириб Антон Павловичга хат ёзганман.

Ёзардим ва йиғлардим. Шунчалик эзилиб йиғлаганимдан ҳолсиз, тинкам қуриб ўринга чўзилардим.

Бу хатларни унга жўнатмаганман, ёзаётiboқ уларни ҳеч қачон жўнатмаслигимни билардим.

У ҳам хат-пат ёзмаслигини билардим. Мен юборган жевак (агар мен юборганимни билган бўлса) балки уни ранжитгандир. Бу совғани у ўринсиз бир ҳазил деб қабул қилиши ҳам мумкин-ку! Лейкинларникидан қайтаётганимизда унга ёзмоқчи бўлган ҳикоям ҳақида гапириб берган ва нотаниш ошиқ¹ бўлиш қанчалик қизиқарли эканини уқтиришга ҳаракат қилганимда, у қатъий эътироз билдирган:

— Зерикарли бу, онагинам!

Шу суҳбатни эсламаганмикан? Ана шундай уқувсизларча хаёлимни ўғирламоқчи бўпти-да, деб ўйламаганмикан?

“Майли, шундай ўйласин! — дердим ўзимга ўзим. — Шуниси яхши!”

IX

Театрга бормоқчи бўлиб янги кўйлагимни кийдим. Кўкимтир зангори ҳарир газламадан тикилган, қат-қат бурмали бу кўйлак астари ипак бўлгани боис юрганда билинар-билинемас шитирлайди. Парижча беағи ниҳоятда чиройли: ялтилламайди-ю, салгина товланади. Бу кўйлак ўзимга жуда ёқади, менга ҳўп ярашишини ҳам биламан.

Кетай деб турганимда Москвадан бир меҳмон келиб қолди. Кечикиб қолмай дея, пешиндан сўнг одатича ухлаб ётган Мишани уйғотгани ётоққа кирдим.

— Меҳмон келди, И.С., — дедим унга. — Мен кетаётган эдим.

Миша дарров уйғона қолди.

— Лампанинг қалпоғини олиб ташла-чи, — деди у. — Янги кўйлагингни кийдингми? Яхши кўролмаёпман.

Қалпоқни олиб кўйдим, хона ёришиб кетди.

— Мен танлаганман-да, матосини, — деди у. — Сен шунақасини танлай олармидинг? Дидим чакки эмас! Тўғрими? Александрага ҳам балли! Жуда қойиллатиб тикади! Қани, ўтирил-чи. Рафиқам жуда гўзал, фақат ўта қайсар-да.

— Чиқақол энди. Иван Сергеевич келди дедим-ку.

— Эшитдим. Жин урсин уни. Жуда тутуриқсиз бўлади-да, шу москваликлар! Меҳмонга ё каллаи саҳарлаб келишади, ё пешиндан кейин... У билан бирпасгина ўтириб тургин. Эсингдами, гимназияда ўқиб юрганимиздаёқ жигаридан уриб қолгандинг, бурчак-бурчакларда кўзёш қип юрарди. Кўриб яна бир ичи ёнсин. Бугун таърифингга гап йўқ. Борақол, мен чекиб олай.

Суворин театрида қайсидир таржима пьеса кўйилаётган эди. Зални кузата туриб дафъатан ложада Сувориннинг ёнида ўтирган Чеховга кўзим тушди. Унинг Петербургда келганини эшитмаган ҳам эдим. Келмоқчи эканини нега менга ёзиб юбормади экан? Жуда аломат дўстлигимиз бор! Мени кўриб, тескари ўгирилиб олди. Рара Суворин ва татап Суворина, ўрталарида Чехов, худди уларнинг фарзандидек, жуда кулгили, галати кўринади. Чеховни “қаттиқ севишимни” ўзи билади, балки шунинг учун ҳам менга терс ўгирилиб олгандир. Совғамни ёнида олиб юрганмикан?

Аммо у мен бу дарддан фориг бўлай деб қолганимни, аввалларидек бутун изми-ихтиёрим унга тобе эмаслигини билмайди. Ҳозир унинг ҳикояларини бемалол танқид қила оламан, ўта мустақилман. Озми-кўпми ютуқларга ҳам эришдим.

¹ У вақтда А.И. Куприн ҳали “Ёқут кўзли билагузук”ни ёзмаган эди (Л.А.Авилова иловаси).

Танаффусда фойега чиқдим. Кўнғироқ чалинғач, шошилиб пастга тушаётиб Антон Павловични кўриб қолдим. У йўлакда биз бир вақтлар шампан виноси ичган ложа эшигида турган экан. Мени кўргач тез-тез юриб ёнимга келди ва кўлимни тутди.

— Зерикарли пьеса, — деди у. — Тўғрими гапим? Охиригача ўтириш шарт эмас. Мен сизни уйингизга кузатиб қўйган бўлардим. Ёлғизсиз, шундайми?

— Илтимос, Сиз овора бўлманг, — дедим мен. — Агар ҳозир кетсангиз, Суворинлар хафа бўлади.

Антон Павлович қовоғини уйди.

— Мендан хафасиз-да. Лекин қачон ва қаерда сиз билан гаплашиб олишим мумкин? Жуда муҳим гапим бор.

— Сизнингча, энг қулайи — кўчада, ёмғиру қор остидами?

— Унда айтинг: қаерда, қачон?

Ложанинг эшиги очилиб, Суворин чиқди.

— Қаранг, сизни қидиришяпти. Борақолинг тезроқ, — дедим кулиб ва йўлак бўйлаб тез-тез юриб кетдим.

— Менимча, дардим тузалди, буниси аниқ — дедим ўзимга ўзим зарда қилиб, томоша залига кирмоқчи бўлдим-у, кийим илгич томон юрдим. Пальтомни кийиб кўчага чиқдим. Ҳақиқатан ҳам қор ёғарди, қор аралаш ёмғир. Куч билан юзга урилаётган шамол юришга халақит берарди.

— Обориб қўяйми? — деб сўради бир извошчи.

Мен тарадудланганча унинг ёнидан ўтиб кетдим. Уйга боргим келмасди, вақт ҳам ҳали эрта эди.

— Гапларим ҳам, қилган ишим ҳам ниҳоятда оқилона! — деб йўлмай-йўл ўзимни ўзим яндим. — Тузалганмишман!.. Ё Раббий, қанчалик бахтиқароман! Ким шу аҳмоқона, бебахт муҳаббатни кўнглимга солди ўзи? Мен билан гаплашмоқчи эди у. Нима тўғрисида? “Муҳим гап...” Нима, мен яна уни таҳқирладимми?

Ўйлай-ўйлай охири изтироб билан шундай хулосага келдим: йўқ, у тушунди. У ҳаммасига тушунади, ҳаммасини билади. Мана, энди жойим бўш эканини кўриб, уям қийналади.

Нега қийналади? Ачинганиданми?

Қани эди, у ҳам мени севганида! Қани эди...

Унда нима бўларди?

Кўчалару тор йўлақларда узоқ айланиб юрдим, охири саволимга эса жавоб топа олмадим.

Х

Биз Москвада учрашишга келишган эдик. Март ойида у ерда бўлишим керак. Антон Павлович Мелиховадан келаман деган эди.

1897 йил 18 мартда у менга шундай хат ёзади:

“Жаҳлдор Лидия Алексеевна, Сиз билан кўришишни жуда хоҳлайман, жуда ҳам. Жаҳлингиз чиққани ва “нима бўлганда ҳам” менга омонлик тилаб қолганингизга қарамай учрашмоқчиман. 26 мартгача Москвага бораман, аниқроғи, душанба куни соат кечаси ўнларда етиб бораман, Иверский рўпарасидаги Б. Москва меҳмонхонасида бўламан. Балки, ишларимдан (таассуфки, жуда кўп!) ортсам, олдинроқ борарман. 28 мартгача Москвада бўламан, кейин эса, фараз қилинг-а, Петербургга жўнайман. Хуллас, кўришгунча. Жаҳлдан тушиб лутф қилинг ва мен билан бирга тушлик ёки кечки овқатни баҳам кўришга рози бўлинг. Ишонинг, сизга маъқул бўлади. Энди

Сизни ҳеч ҳам хафа қилмайман, уйда мени фақатгина касаллик ушлаб қолиши мумкин. Қўлингизни сиқиб, чуқур таъзим қилиб қоламан.

Сизнинг Чехов”.

Мен унга Москвадаги манзилимни ёзиб юбордим ва Москвада 23 март куни ундан шу хатни олдим:

“Б. Москва меҳмонхонаси, 5-хона. Шанба.

Москвага тахмин қилганимдан аввалроқ келдим, қачон энди кўришамиз? Ҳаво туманли, ёғин-сочинли, менинг сал тобим йўқроқ, уйда ўтиришга ҳаракат қиламан. Сизникига боришимни кутмай, меникига келишни лозим кўрмайсизми? Саломат бўлгайсиз.

Сизнинг Чехов”.

Кечқурун бораман деб дарров жавоб ёзиб юбордим.

Москвада акамникида турган эдим, у эримнинг синглисига уйланган. Шунинг учун ҳам уларга Чехов билан кўришгани бораман деб айтмадим. Бу ҳақда Алёша укам биларди, у кечқурун уйда бўлмаслигимга нимани баҳона қилиб кўрсатсам экан, деб бош қотиришимга ҳам ҳожат қолдирмади. Ўша куни туғилган куним эди. Шу баҳона укам мени уйига таклиф қилди. Акам билан хотини толстойчи эди, туғилган кунларни тан олишмасди, туғилган кун зиёфатларига ҳам боришмасди. Бироқ бунга хотини эмас, акамгина амал қиларди. Хотини эса меҳмонларни кўргани, мусиқа тинглагани, овқатланиб, озроқ ичиш учун кечқурун Алёшаникига жон деб борган бўларди. Лекин Алёша унга: “Сени чақирмайман, чунки уйим тор, сен эса жуда семизсан” деса бўладими! У аразлаб, илтимос қилганинда ҳам бормас эдим, деди. Мен Алёшага сеникига сал кечикиб бораман дедим. Барибир меҳмонхонада ҳам узоқ ушланиб қолмайман-ку, деб ўйладим.

Кайфиятим чоғ, бамайлихотир Антон Павловичникига кетаётирман. Ўзимнинг хотиржамлигимдан ўзим ҳайронман. Шуниси яхши, телба-тескари ҳаракатлар қилмайман, у эса доимгидек хотиржам ва вазмин тутади ўзини. Унга айтадиган гапларим шунчалик кўпки! Муҳокама қиладиган мавзулар ҳам талагина.

Хатда ёзганимдек, соат саккизда меҳмонхонага кириб бордим.

Дарбон уст кийимимни олди, зинадан чиқа бошладим. 5-хона.

Бирдан у орқамдан чақирди.

— Кимнинг олдига эди?

— 5-га. Чеховга.

— У хонасида эмас. Чиқиб кетган.

— Бўлиши мумкин эмас! Эҳтимол, сизга кутиб олинг деб айтмагандир? Тоби йўқроқ эди. Менга ёзган.

— Билмасам. У бу ерда эмас. Эрталаб Суворин билан кетган.

Нима қилишни билмай, зинада туриб қолдим.

Шу пайт бир лакей шошилиб кириб қолди.

— Антон Павлович йўқ десам, ишонишмаяпти, — деди унга дарбон.

— Менимча, имениесига қайтиб кетдилар, — деди лакей. — Улар жаноб Суворинга “Кечқурун уйга кетаман...” деганларини эшитган эдим. Бирга Славянскийга нонушта қилгани кетдилар. Демак, бу ёққа қайтиб келмадилар.

— Учрашувни у белгилаган. Унга жавоб ёзган эдим...

— Хату хабарлар эрталабдан, қаранг, қанча йиғилиб кетди, — деди дарбон.

Шу заҳоти пастга тушдим. Тошойна курсиси устида бир уюм хат, улар орасидан ўзимникини топдим ва олиб ғижимладим. Энди Антон Павловичнинг бу ерда эмаслигига амин бўлдим, пальтомни кийиб эшикка қараб юрдим. Лакей эса тахмин қилишдан тўхтамасди:

— Қишлоққа кетганлари аниқ. Шошилич иш чиққанми, ким билсин... Улар жаноб Суворинга айтаётган эдилар...

Извош ёллаб Алёшаникига йўл олдим.

Меҳмонлар кела бошлабди, шовқин, хурсандчилик.

— Ҳа, фикримдан қайтдим, бормадим,— дедим ҳайрон тикилиб турган Алёшага.

Меҳмонлар қўшиқ кўйлай бошлашганда, кўнглим баттар бузилиб кетдики, чидай олмай Алёшанинг ётоғига кириб олдим.

Алёша дарров орқамдан кирди. Мендан жуда хавотирланаётир, кўриниб турибди, лекин сўрашга ийманиб, индамай тикилади. Хонада бут қаршисидаги чироқчагина ёниб турарди.

Алёшага кўлимни узатдим, у қаршимда тиз чўкди.

— Нима? Нима бўлди?

Унга “Москва”да мени қандай кутиб олишганини гапириб берганимда, у сакраб туриб кетди.

— Ўзинг нима деб ўйлайсан?

— Суворин уни қаергадир бошлаб кетган-у, у мени унутган.

— Мен эса сенга бундай бўлиши мумкин эмас, дейман! Чехов шундай қиладими? Чехов-а? Асло! Ёки анови ярамаслар ниманидир адаштиришган, ёки... нима дейишгайм ҳайронман! Лекин буни шундай қолдирмаймиз. Аниқлаш керак нима бўлганини.

— Қандай қилиб?

— Ҳозироқ у ерга борамиз... Ўзим кириб, ҳаммасини билиб чиқаман. Балки унинг ўзи ҳам келгандир.

— Лекин мен... уни асло кўргим келмаяпти!

— Хоҳласанг, унга гапингни айтиб қўяман. Нима дей? Айт!

— Билмадим. Ҳозир ҳеч нима деёлмайман. Борма унинг олдига, ҳеч нима ҳам дема... Шунчаки билиб кел нима гаплигини...

— Чехов бундай қилмайди! Суворин эмас, бошқа муҳим сабаби бўлса керак. Майли. Кетдик!

— Меҳмонларинг-чи?

— Менсиз ҳам ўтираверишади. Энагам уларга қараб туради.

Извош ёлламадик, Плющихадан “Москва”гача анча узоқ бўлсада, яёв кетдик.

Кўклам ҳавоси шундай майин, ёқимли эдики! Ҳозиргина енгил ёмғир ёғиб ўтган, ҳатто кўприк тоши ҳам хушбўй ҳид таратаётгандек туюларди. Қордан асар ҳам йўқ, бу йил баҳор эрта келди. Айтишларича, дарё ҳам муздан тозаланибди.

Биз Антон Павлович ҳақида гаплашиб кетдик.

— Тушун, Алёша, — дердим мен укамни ишонтирмоқчи бўлиб. — Уни севиб қолганимни англаб етганимдан буён фақат азоб чекдим, фақат курашдим, фақат шу муҳаббатдан қутулишга ҳаракат қилдим. Йўқ, худди аввалгидекман, Мишага янаям, кўпроқ боғланиб қолдим, болалар бўлса... Болаларим менинг борлигим, буни ўзинг ҳам биласан! Қараки, ана шу туйғуни ҳис этмагунча аёлларга хос одатий ҳаёт кечирар эдим. Лекин уни ҳис этгач... Мени айблаяпсан, шундайми? Ўйлаб кўр, агар мен Мишадан кўра келишган, хушчақчақ аллақандай Кокани севиб қолганимда, ўзимдан ўзим нафратланган бўлардим. Агар шундай жирканч иш юз берганда ҳам ундан қутулиш қийин бўларди деб ўйлайсанми? Йўқ, шунчаки алоқани узиш, кўришмас-

лик, гаплашмасликнинг ўзи кифоя қилади. Чеховни-чи? У бўлмаган жой борми ўзи? Ахир китоб ўқимаслик, театру томошаларга бормаслик, гап-сўзларни эшитмасликнинг иложи йўқ-ку. Уни унутиш мумкинми? Агарки шулар имконсиз экан, у туфайли ҳис этганим бу туйғудан қандай воз кечай? Азоб берса ҳам, оғу бўлса ҳам, бу мени бахтиёр этаётир! Унинг мактублари, эътибори, овози, менга тикилган нигоҳлари, шуларнинг ўзи бахт мен учун! Баъзан, фараз қил-а, у мени севадигандек туюлади. Ҳа, шундай бўлади ва шунда... Тўғри, бундай вақтда баттар азобланаман. Лекин бу шундай бир бахтки! Қара, фақат бахт, бахт дейман-а, аслида ҳеч бахт нелигини туйибманми? Менинг аҳволим йиғлаётган одамнинг синиққина жилмайишига ўхшайди.

Турган гапки, у мени севмайди, аммо севишимни биледи ва бу унга ёқмайди деб ҳам бўлмайди. Шунинг ўзиёқ ўртамизда ришта пайдо қилган, шунинг ўзиёқ бизни яқинлаштирган. Агарки мен бировга зиён етказмасам, ҳеч кимдан ҳеч нимани тортиб олмаётган бўлсам, нега мени айблаш керак экан? Нима гуноҳ қилибман?

— Ким сени айбляпти? — деди қизишиб Алёша.

— Мишанинг айтишича, эркаларнинг бари бир гўр — тўнғизнинг ўзи. Чеховни ҳамма билан тенг қўйиб бўларканми? Меҳмонхонага бирортасининг ёнига боришим... буни хаёлимга ҳам келтиролмаман, лекин у билан кўришиш учун бордим, чунки ундан баланд, ундан олижаноб, ундан соф одамнинг ўзи йўқ.

— Бугун ҳам унинг айби йўқ, мана кўрасан... — деди Алёша.

Алёша меҳмонхонага ёлғиз ўзи кирди ва тезда қайтиб чиқди. Мени қўлтиқлаб олди ва биз ортга қайтдик.

— Келмабди, — деди у. — Ўзи келганидаёқ мазаси йўқроқ экан. Эртага яна хабар оламан.

Яна ёмғир томчилаётир, ҳадемай йирик-йирик яккам-дуккам ёға бошлади. Атроф янаям илиқ, хушбуй бўлиб кетгандек.

25 март куни эрталаб хат олдим: “Москва, 1897 йил, март.

Сизга менинг қисқача жиний curriculum vitae¹ имни баён этай: жума куни кечаси қон тупура бошладим. Эрталаб Москвага йўлга чиқдим. Соат кечки олтиларда Суворин билан Эрмитажга тушлик қилгани бордик. Столга ўтирар-ўтирмас оғзимдан қон отилиб кетди. Сўнг Суворин мени Славян бозорига олиб борди; дўхтирга кўриндим; бир кундан кўпроқ ётдим у ерда, энди яна уйдаман, яъни Катта Москва меҳмонхонасида.

Сизнинг А.Чехов.

Душанба”.

Сешанба куни кундузги соат учларда Алёша билан клиника қабулхонасига кириб бордик. Бизни оқ халатли аёл қарши олди: катта ҳамшираами ёки назоратчими, билмадим.

— Шу... опам Чеховни кўрмоқчи эди, — деди Алёша.

Оқ халатли аёлнинг юзида ваҳима пайдо бўлди, у елкасини қисиб, қўлларини юқори кўтарди.

— Мумкин эмас! Асло мумкин эмас! Антон Павлович ниҳоятда заиф. Фақат Марья Павловна кириши мумкин олдига.

— Доктор билан гаплашсак бўладими?

— Доктор билан? Фойдаси йўқ. У ҳам мен сизга айтган гапни айтади.

¹ Қисқача таржимаи ҳолим.

— Барибир бир гаплашсам... — деди укам.

Ҳамшира елка қисиб, ўйланиб турди-да, ичкари кириб кетди.

Доктор келасолиб изоҳ бера кетди:

— Антон Павловичнинг ёнига кириш мумкин эмас. Сизни зинҳор кирита олмайман.

Шунда мен ҳам сўз қотдим:

— У ҳолда, сиздан илтимос, унга айтиб қўйсангиз, бугун хатини олдим ва мана... келган эдим, лекин мени қўймайсиз.

— Бугун хат олдингиз? Ахир у уч кундан буён касал ётибди-ку.

Чеховнинг хатини сумкамдан олиб унга узатдим.

— Буни кеча ёзган.

Доктор хатни қайтариб берди ва қошларини чимириб:

— Кутиб туринг, — деб шошилганча ичкари кириб кетди.

— Кўрдингми? Рухсат беришади... — деди Алёша.

Доктор қайтиб келгач, аввалига менга тикилиб қаради, кейин бошини сарак-сарак қилиб, қўлларини ёйди.

— Нима ҳам қила олардик? — деди у. — Антон Павлович сизни ҳозироқ кўрмоқчи. Шошманг... Сиз Москвага йўл-йўлакай тўхтадингизми?

— Ҳа.

— У қишлоқдан сиз билан кўришиш учун касал ҳолида, яна шундай ҳавода етиб келдимиз?

— Суворин келган... — дея гап бошладим мен.

Доктор мийиғида қулиб:

— Хўш-хўш! Шундай қилиб, Суворин билан кўришиш учун у ҳаётини хатарга қўйдими? Гап шундаки, хоним, у оғир аҳволда, сал ҳаяжонланиш ҳам у учун хавфли. Албатта, нима қилаётганингизни ўзингиз яхши биласиз. Мен жавобгарликни бўйнимдан соқит қилман. Ҳа, шундай.

Мен саросимага тушиб қолдим.

— Нима қилай мен? Кетайми?

— Энди иложи йўқ. У сизни кутяпти. Буткул ҳаяжонда. Нима ҳам қила олардим! Юрақолинг.

Биз зинадан чиқа бошладик.

— У нима деса ҳам оғзингизни очманг! Зарарли! Эсингиздан чиқмасин: гаплашса, ҳаяжонланса яна қон кетади. Сизга уч дақиқа вақт бераман. Уч дақиқа, ундан кўп эмас. Бу ёққа... Ҳай, майли... — деди энди сал тинчланиб дўхтир. — Ўзингиз хотиржамроқ бўлинг. Уч дақиқадан сўнг келаман.

Хонада ёлғиз ўзи ётибди. Чалқанча, бошини эшик томон буриб олган.

— Қанчалар марҳаматлисиз... — деди секин у.

— Гапирманг, йўқ! — дея кўрқиб унинг гапини бўлдим. — Сиз бетобсиз. Қаерингиз оғрияпти?

У жилмайиб каравот ёнидаги курсига имо қилди.

— Уч дақиқа вақтим бор, — дедим ва столдан унинг соатини олдим. У соатни қўлимдан олиб жойига қўйди-да қўлларимни ушлади.

— Айтинг, келармидингиз?

— Сизнинг ёнингизгами? Борган эдим, азизим!

— Боргандингиз? Эҳ, қанчалик омадсизмиз-а! Омадсизмиз!

— Гапирмасангиз-чи! Мумкин эмас. Булар муҳим эмас ахир.

— Нима?

— Мен борганим ва...

— Муҳим эмас! Муҳим эмас?

- Сиз тузалиб кетсангиз бўлгани.
 У қошларини чимирди.
 — Муҳим эмас денг?
 — Бошқа сафар-да, энди. Ахир биласиз-ку, ҳаммаси сиз истаган-дек бўлади.
 У жилмайди.
 — Ҳолсизман, — дея пичирлади у. — Азизам...
 — Сизни гапиртирмаслик учун нимани ҳикоя қилиб берсам экан-а?
 — Бугун жўнайсизми?
 — Йўқ, эртага.
 — Эртага ҳам албатта келинг. Сизни кутаман. Келасизми?
 — Бўлмасам-чи.
 Шу пайт доктор кирди ва илтифот билан жилмайиб:
 — Бўлди, Антон Павлович. Ўзингизни толиқтириб қўйманг, — деди.
 — Бир оз сабр қилинг... Лидия Алексеевна! Сиздан бир илтимос...
 Доктор огоҳлантиргандек бармоғини ниқтаб қўйди ва унга қоғоз-қалам узатди. Антон Павлович: “Ўзингиз “Русская мысль”га бориб Гольцевдан менинг қўлёзмамни олсангиз. Ўқиш учун менга ўзингизнинг бирор нарсангизни ва яна нималардир келтириб беринг”, деб ёзибди.
 Ўқиб бўлганимдан кейин у яна қоғозни мендан олди ва шундай деб ёзди: “Сизни жуда сев... миннатдорман”. “Сев...”ни ўчирди ва жилмайди.
 Хайрлашдим ва эшикка қараб юрдим.
 Антон Павлович мени чақирди:
 — Лидия Алексеевна! Гастролёр артистларга ўхшайсиз! — деди баланд овозда.
 — Бу қўйлак — Чайка, — дедим кулиб.
 Докторнинг жаҳли чиқди:
 — Антон Павлович! Ўзингиз врачсиз... Эртага аҳволингиз ёмонлашса, бирор одамни ёнингизга қўймайман. Ҳеч кимни!
 Алёша билан уйга қайтйпмиз, йўлма-йўл юзимни юваётган кўзёшларимни артиб келяпман.
 Алёша индамайди, чуқур-чуқур хўрсинади, холос.
 — Алёша, — дедим, — менга ачинма, кўнглим хотиржам, хотиржамман...

XI

- Менга иккита телеграмма келибди. Биттасида: “27-да кутиб оламан деб умид қиламан. Жуда соғиндик”, иккинчисида: “Дарҳол етиб кел. Кутамиз. Ўпиб қоламиз”, деб ёзилган.
 Эртаси эрталаб яна бир телеграмма келди: “Келишингни хабар қилиб юбор. Эртага албатта кутаман”.
 Қўлёзмани олиш учун “Русская мысль”га Гольцевнинг ёнига бордим. Гольцев ҳайрон бўлди:
 — Нима қиларкан ҳозир? Кейин ҳам улгурарди.
 Касалхонага борганимни эшитиб, Чеховнинг соғлигини суриштира кетди, яна икки-уч одамни ҳам чақирди ёнига.
 — Мана... Антон Павлович ҳақида энг янги маълумот.
 — Баҳор бўлгани яхши эмас-да, — дейди биттаси. — Кеча дарё муздан тозаланди. Шу касал билан оғриганлар учун жуда хатарли бир палла ҳозир.

— Аҳволи жуда оғир, хавф остида деб эшитгандим... — деди яна кимдир.

— Демак, кўргани борганларни қўйишаётган экан-да ёнига?

— Йўқ, йўқ. Лидия Алексеевна унга бизнинг саломимиз ва тилакларимизни етказди. Унга айтинг, қўлёзмани ўқиб беришга вақти бўлади ҳали. Ҳозирча ўзини уринтирмасин.

Таҳририятдан жуда кўнглим гаш бўлиб чиқдим. Антон Павлович менга ўлим тўшагидаги бемордек кўринмади-ку, булар бўлса, унинг аҳволи жуда ёмон дейишди, дарё музи эриганини гапиришди... “Энг хатарли палла” миш. У ҳақда худди ўлган одам тўғрисида гапиришаётгандек туюлиб кетди менга.

Касалхонага борай десам, ҳали эрта (соат иккидан олдин мени ичкарига қўйишмайди ҳам), дарё қирғоғига тушдим.

Замоскварец кўпригининг тўсиғига келиб пастга қарадим. Дарё устини қоплаган муз парчалари гоҳ йўқолади, гоҳ кўринади. Ҳаво очиқ, осмон жуда кўм-кўк, мусавфо, лекин аллақандай хавф бордек кўринди, худди кўприк остидан ваҳм солиб ўтаётган бетизгин, шиддаткор дарё сингари. Муз парчалари сув юзасида кўққисдан пайдо бўлар, айланар, узоқ-узоқларга оқиб кетар эди. Борган сари дарё тезлашаётганга ўхшайди ва бундан бошим сал-пал айлана бошлади.

Мана... Музни парча-парча қилиб, майдалаб оқизиб кетаётир. Ҳаёт ҳам дарё каби елдек учмоқда, у ҳам одамни чархлайди, букиб синдиради, енгади ва олиб кетади. “Энг хатарли палла...” “Антон Павловичнинг аҳволи оғир! Жуда оғир!”

Охирги вақтларда у хатини муҳраётган муҳри эсимга тушди. Сургучнинг кичкина қизил доираси ичида: “Ёлғизнинг ёри худо” деб ёзилган эди.

“Ўттиз ёшгача жуда шод-хуррам умр кечирганман”, деган эди бир кун у менга.

Ўттиздан сўнг ҳаёт енгдими, синдирдими уни? Энди олиб кетаётирми?

Эсиз, ҳаёт! Чеховдек фавқуллода бир инсонни у қониқтира олармиди? Унинг қалбини алам ва изтиробдан асрай олармиди? Покиза, теран, ўзига ниҳоятда талабчан бу зотни ким авайлаб-асрайди?!

Антон Павлович роҳат кўрмади! Қалбида турмуш қувончлари мақсадсиз бўлса-да жўш урган, ёшлик мастлиги ҳали тарк этмаган бир вақтда, ён-атрофига жиддий ва талабчан нигоҳ ташлаб улгурмаёқ ўзини саҳрода қолгандек ёлғиз ҳис эта бошлади. Балки аввалига мубҳамроқ бўлган бу ҳис бора-бора аниқроқ, сезиларлироқ бўла борган, акс ҳолда ўзига бундай муҳр буюртма қилишнинг нима кераги бор экан? У барчадан баланд турганини ва у етган юксакликда унга лойиқ бахтнинг ўзи бу ҳаётда йўқ эканини тушуниб етмаган ва эҳтимолки, ҳозир ҳам билмас.

Негадир бирдан қизиқ бир воқеа эсимга тушиб кетди.

— Нимага менга биттанга жўнатдингиз? — деб сўраган мендан Антон Павлович.

— Биттанга?!

— Ҳа-да. Сиз уни Лопасня бекатида темирйўл кўриқчисига менга бериб қўйинг деб бергансиз.

— Сизга хат берган эдим!

— Хатни шунчалик гижимлаб юборибдики, имзонгиздан бошқа бирор нимани тушуна олмадим. Биттангани у менга бус-бутун етказди. Мен олдим.

Ҳар гал шу ҳақда эсласам, “мен олдим” деганига роса кулардим.
Дарё эса шошгандан шошаётир.

Йўқ! Антон Павлович ўлмайди... Бу ҳақда ўйлаш — йўқ, бу мумкин эмас...

Сал бўлмаса қўлтиғимга қистириб олган боғламни тушириб юборай дедим, бошимни қимирлатдим-да, қирғоқ томон юрдим.

Гул олгани бордим. Антон Павлович: “Яна нимадир” деб ёзди-ку. Хўп, ўша “нимадир” гул бўла қолсин.

Касалхонага айни вақтида келибман. Мени ҳамшира қарши олди.

— Антон Павловичнинг аҳволи ўша-ўша, — деб жавоб берди у менинг саволимга. — Кечаси деярли миужа қоқмади. Қон туфлаши хатто кучайди...

— Мени унинг ёнига қўймас экансиз-да?

— Мен доктордан сўрадим, у рухсат берди.

Ҳамшира, афтидан норози, менга ғалати-ғалати қараб кўярди.

Гулдастам устидаги юпқа қоғозни олиб ташладим.

— Вой! — деб қичқириб юборди ҳамшира. — Ахир бу мумкин эмас! Наҳотки тушунмайсиз, бундай касаллар хонасига хушбўй гуллар...

Мен кўрқиб кетдим.

— Мумкин бўлмаса, ўзингиз олақолинг... олинг.

У жилмайди.

— Майли, олиб келибсизми, унга кўрсатақолинг.

Хонага киришим билан ўша мулойим, ўзига жалб этувчи нигоҳларни кўрдим.

У гулдастани олиб, юзига босди.

— Ҳаммаси мен яхши кўрадиган гуллар, — деди у шивирлаб. — Қандай чиройли атиргул, марваридгул...

Шунда ҳамшира:

— Буниси энди, Антон Павлович, ҳеч мумкин эмас, доктор рухсат бермайди.

— Ўзим ҳам докторман, — деди Чехов. — Ҳеч нима қилмайди! Илтимос, сувга солиб қўйинг.

Ҳамшира яна менга ола қараб чиқиб кетди.

— Кеч қолдингиз, — деди Антон Павлович кўлимни секин сиқиб.

— Ҳеч ҳам. Соат иккидан олдин киришимга рухсат беришмаган. Ҳозир роппа-роса икки.

— Ҳозир иккидан етти дақиқа ўтди, онагинам! Етти дақиқа! Мен эса маҳтал...

Мен олиб борган китоб ва газеталарни бир-бир кўра бошлади. Қўлёзмани столга ташлаб, гапимни тинглади — Гольцевга борганим ҳақида “ҳисоб” бердим.

— Таассуфки, буларни ўқиганман, — деди у секин. — Толстойнинг нашр этилмаган мақолаларими? Янгилари? Ҳа, буларни мамнуният билан ўқиб чиқаман. Мен кўшилолмайдиган...

— Кўп гапириш мумкин эмас! — дея унинг гапини бўлдим. — Сиз Лев Николаевичнинг таълимотини муҳокама қилмоқчисиз, чоғи.

— Қачон қайтмоқчисиз?

— Бугун.

— Йўқ! Яна бир кунгина қолинг. Эртага ҳам ёнимга келинг, илтимос сиздан. Ўтинаман!

Ҳар учала телеграммани унга кўрсатдим. Уларни қайта-қайта ўқиди.

— Менимча, бир кун қолсангиз ҳеч нима қилмайди.

— “Тезда етиб кел” дейилгани мени сал хавотирга соляпти. Болалар соғмикан ишқилиб?

— Ишончим комилки, ҳамма соғ-саломат. Мен учун бир кунгина қолинг. Мен учун, — деди у яна.

— Антон Павлович! — дедим секин. — Иложим йўқ.

Нима рўй беришини кўз олдимга келтирдим: ушланиб қолдим деб телеграмма жўнатсам, Миша шу бугуноқ кечқурун Москвага етиб келади. Дейлик, у келмай, мени уйда қутар. Мени қандай кутиб олади? Буниси ҳам майли. Аммо мен шундай қилсам, Антон Павловични севишимга Мишанинг шубҳаси қолмайди. Бу ишимдан кейин рисоладагидек оиламдан ҳам ном-нишон қолмайди-ку. Унинг ҳам, менинг ҳам ҳаётимиз дўзахга айланади. Нима учун? Қасалхонага уч дақиқалик яна бир ташриф учунми?!

Калламда ҳар турли хаёллар кезарди.

— Демак, иложи йўқ, — деди Антон Павлович.

Шунга амин бўлдимки, у яна ҳаммасини англаб етди. Мишанинг рашқини ҳам, менинг кўркувимни ҳам.

“Ишончим комилки, ҳаммалари соғ-саломат”.

— Ўзимни идора қилолмаяпман... Дармоним йўқроқ... — дея шивирлади у. — Узр...

Доктор кирди. Антон Павлович гулга имо қилди ва ишонч билан:

— Бу менга зарар қилмайди, — деди.

Доктор энгашиб гулни ҳидлади ва хардамхаёл тарзда:

— Яхши! — деб қўйди.

Кейин менга қараб:

— Қасалимиз ўзини яхши тутмаяпти: ухламайди, асабий, — деди.

Кейин кулиб қўшиб қўйди: — Ўзбошимча. Ҳеч эплай олмаяпмиз уни.

Кетмоқчи бўлиб ўрнимдан турдим. Докторга менинг ташрифларим малол келаётгани ва ҳозир ҳам кетсам айна муддао бўлишини тушуниб турибман.

— Бугун кетасизми? — деб сўради Чехов.

— Бугун кечқурун.

— Агар кечқурунгача... — дея гап бошлади-ю, гапини тугатмай, докторга қараб қолди.

— Сиз дам олишингиз керак, тинчлик керак сизга, — деди қатъий оҳангда доктор.

Хайрлашиб чиқиб кетишим керак эди, лекин мен шунчалик ўз хаёлларим билан банд эдимки, нима қилаётганимни билмасдим. Каравот устида сочилиб ётган китоб ва қоғозларни йиғиб, буклаб қўя бошладим.

Бехосдан ўгирилиб Антон Павлович айёрона кулиб турганини ва икки қўллаб гулдастани бекитаётганини кўрдим. Эс-ҳушим жойига келиб, кулиб юбордим, қўлимдагиларни жойига қўйдим.

Оҳ, шу он шу ернинг ўзида каравот ёнида тиз чўкиб ичимга сиғмай кетаётган гапларни айтсам эди! “Севгилим! Ахир мен билмайман... ишонолмайман... Бирон марта мени севишингизни, Сизга керак эканимни айтсангиз эди. Аммо ҳеч қачон... Агар бугун ёнингизда қолсам, бу ҳал қилувчи қадам бўлади. Бироқ ҳозир бу ҳақда гаплашишнинг мавриди эмас. Беҳолсиз, ҳаяжонланиш мумкин эмас Сизга” дейолсам эди!

— Соғайиб кетинг! — дедим ва адёл устига чиқариб ётган қўллари устидан ушлаб қўйдим.

— Оқ йўл, — деди у. Мен эса тез-тез эшикка қараб юрдим. Худди аввалги сафаргидек у мени чақирди.

— Апрель охирларида Петербургга бораман. Жуда бўлмаса менинг бошларида.

— Ҳа, бўлмасам-чи! — деди доктор.

— Боришим шарт-да! — деди ҳаяжонланиб Антон Павлович.

— Табиий, табиий.

— Жиддий гапиряпман! Хуллас, апрелнинг охирида... Албатта бо-
раман.

— Унгача ёзишиб турамиз, — дедим ва докторнинг менга қаттиқ
тикилиб турганини сезиб тезда чиқиб кетдим.

Бу гал кўнглим хотиржам эмас. Антон Павловичнинг астойдил
“мен учун...” деган илтимосини рад этдим. Мана, у учун бир кунги-
на қолишдек арзимас бир ишни қила олмадим.

“Ўтинаман...”

Қололмадим! Нимадир йўл бермади. Ўша “нимадир” ҳар томоним-
дан исканжага олаётир — Мишанинг руҳий ҳолати, шунча узоқдан
ҳам буни ҳис қилиб турибман, доктор ва ҳамширанинг муносабати,
ҳатто акам ва хотинининг муносабати ҳам. Кўриниб турибди, улар
ҳайрон. Хат ташувчи менга кимдан хат опкелди? Нега касал ётган
Чеховнинг ёнига кириш учун менгагина рухсат беришяпти? Петер-
бургдан нега телеграмма келди?

Телеграмма келганининг сабаби ўзимга аён: Чеховнинг касаллиги
ҳақида Сергей Николаевичнинг таҳририятида дарров хабар топиш-
ган, табиийки, Миша ҳам буни эшитган. Беморни кўришга ким бо-
риб тургани ҳам маълум бўлган.

Тушкун бир кайфиятда, ўзимни гоҳ айблаб, гоҳ оқлаб уйга кета-
ётган эдим, бирдан олдимдан Лев Николаевич чиқиб қолди. У кўпинча
“Девичье поля”да айланиб юарди. Мени таниб тўхтади.

— Қаердан келяпсиз? Монастирданми?

— Йўқ, касалхонадан.

Унга Антон Павлович ҳақида гапириб бердим.

— Қанақасига? Қанақасига ахир? Бетоб эканини билардим, аммо
ёнига ҳеч кимни қўйишмаяпти деб ўйловдим. Эртагаёқ уни кўргани
бораман¹.

— Боринг, Лев Николаевич. У хурсанд бўлади. Биламан, у сизни
жуда яхши кўради.

— Мен ҳам уни яхши кўраман, аммо ҳеч тушунолмаيمان, нега у
пьеса ёзаркан-а?

“Мана, — деб ўйладим, — кўнглимда нималар кечаётганини бил-
са, мени аямай танқид қиладиган одам”.

Хусуматсиз, ҳозирги аҳволимга бефарқ бўлмаган одамга муҳтож
эдим, Алёшаникига йўл олдим.

ХII

Чеховнинг бир ҳикояси бот-бот эсимга тушади. Менимча, “Ҳазил”
эди номи.

Қиш куни. Шамол. Муз тепалик. Бир йигит билан қиз чана учади.
Ҳар гал чана пастга шўнғиётганда, қулоғида шамол увиллаганда,
қизга: “Сизни севаман, Надя”, дегандек эшитилади.

Балки бу гап шунчаки қулоғига чалинар?

Улар яна тепаликка чиқиб чанага ўтиради. Яна чана бурилишдан
ўтиб пастга шўнғийди... Яна ўша гап эшитилади: “Сизни севаман,
Надя”.

¹ 1897 йил 28 мартда Л.Н.Толстой А.П.Чеховни кўргани касалхонага борган.

Ким айтяпти? Шамолми? Ёки орқасида ўтирганми?

Тўхташлари билан эса ҳаммаси эскича; одатдагидек, йигитнинг ҳолати ҳам лоқайд.

Мен ҳам Москвада тепаликдан учдим. Илгарилари ҳам учганман. “Сизни севаман” деган гапни ҳам кўп эшитганман. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай ҳаммаси одатий ҳолга айланди, Антон Павловичнинг хатлари эса бефарқ, расмий эди.

Чеховнинг ҳикояси “Ҳазил” деб номланарди, шекилли.

Антон Павлович баҳорда Петербургга келмади, кузда эса уни док-торлар Ниццага жўнатишди. Менга у ёқдан, “Бутун қишни балки чет элда ўтказарман”, деб ёзган эди. Яна, “Соғлигим эрталаблари чидаси бўладиган даражада ва кечқурунлари жуда яхши” деб хабар беради. Буни октябрда ёзган. Ноябрьнинг бошларида эса, “Ҳаво совуқ пайтида аҳволим яхши эди, ёмғир ёғса ва айниқса, қуйиб ёғса, томоғим яна қичишиб қон пайдо бўлади, шундай разилликки бу”, деб ёзибди.

Мен унга нашр қилинган ҳикояларимни жўнатдим, у эса муфассал тақризлар ёзиб юборди.

“Эҳ, Лидия Алексеевна, “Унутилган номалар” ингизни шунчалар ҳузур қилиб ўқидимки! Жуда ажойиб, фаҳм-фаросат билан ёзилган нафис бир асар. Кичкинагина, қисқа-лўнда нарса-ю, истеъдод ва санъаткорлик чексиз бунда, ажабо, нега шундай ёзавермайсиз доим?! Хат — аслида зерикарли, муваффақиятсиз бир услуб. Аммо мен назарда тутаётганим — асар оҳангидаги самимият, ундаги жўшқин туйғу, чиройли жумлалар. Гольцев Сизни дурустгина истеъдоди бор деб айтганида ҳақ экан, агар ҳалигача бунга ишонмансангиз, ўзингиздан кўринг. Сиз жуда кам ишлайсиз, ялқовсиз. Мен ҳам эринчоқман, аммо сиз билан қиёслаганда мен бир дунё нарса ёзганман. “Унутилган номалар”дан ташқари бошқа ҳамма ҳикояларингизнинг сатрларида қатъиятсизлик, тажрибасизлик, ялқовлик сезилиб туради. Сиз ҳалиям ёзишнинг ҳадисини олмасиз, худди ҳаваскор қаламкашдек, чиннига расм солувчи ойимчалардек ёзасиз. Пейзажни Сиз яхши биласиз, тасвирлайсиз ҳам, аммо қисқароқ қилишни билмайсиз, шу боис кераксиз жойларда ҳам у кўзга ташланиб туради, ҳатто бошидан (деярли) ўрталаригача уюм-уюм пейзаж парчалари остида бутун бошли ҳикоя йўқолиб кетади. Яна Сиз жумла устида ишламайсиз, унга сайқал бериш керак — санъаткорлик ана шунда. Кераксиз сўзларни олиб ташлаш, жумлани “шунга мувофиқ”, “ёрдамида”лардан тозалаш, бир жумлада даярли ёнмаён “турди”, “тўхтади” деган сўзларни ишлатишдан сақланмоқ, оҳангини топмоқ лозим. Азизам, “бенуқсон”, “синишда”, “лабиринтда” деган сўзлар ахир ҳақоратнинг ўзгинаси-ку! “Казался” ва “касался” деган сўзларни ёнмаён ишлатишингизга майли, розиман, лекин “бенуқсон” деганингиз дағал-ку, бу фақат сўзлашув нутқига ярайди, бу гализликни Сиз ҳис этишингиз керак, ахир. Сиз зеҳлисиз, мусиқани яхши тушунасиз-ку. Буни “Унутилган номалар”нинг ўзиёқ кўрсатиб турибди. Ҳикояларингиз чиққан газеталарни сақлаб қўяман, имкон бўлиши билан Сизга жўнатаман. Сиз эса менинг танқидимга эътибор бермай, яна ул-бул нарсаларингизни йиғиб менга юборинг...”

Мен яхши шогирд эмас эдим, Антон Павловичнинг маслаҳатларини анча кейин, қачонки ўзим кўрган нарсани “ҳис этиш”га эҳтиёж сезганимда, яъни маъноси яқин дуч келган сўзни ёзиб кетавермай, балки улардан “ҳақорат” бўлмайдиганини танлашни ўрганганга

нимда тушуниб етдим. Лекин шубҳа йўқки, бу эҳтиёж Чеховнинг танқиди сабаб пайдо бўлди. Ўша вақтлар буни ички ҳис билан англамаган бўлсам-да, у маълум бир йўналишга тушиб олишимга туртки берган, шунда ҳам мендан тузукроқ ёзувчи чиқмаган бўлса, бу фақатгина истёдодли нотавон эканим сабаблидир.

Чехов ҳам буни худди мен каби тушунган. Аминманки, энди унинг менга бўлган муносабати ҳам аввалгидек эмас, бутунлай ўзгарган. Энди унга хат ёзганимда ҳам ўзимни хиралик қилаётгандек ҳис қиламан-у, лекин ўз жонимга қасд қилолмаганимдек ёзишмани ҳам тўхта-толмайман. Ёзда Антон Павлович Россияга қайтди, июль охирларида ундан шундай хат олдим: “Меҳмон кўплигидан охирги мактубингизга жавоб ёзишга ҳафсала қилолмаяпман. Батафсилроқ ёзгим келадими-ю, ҳозир бирортаси кириб халақит беради деган хаёл кўлимни ушлайди. Ростдан ҳам “халақит беради” деган сўзни ёзиб-ёзмасимдан бир қизча кириб, касал келганини айтди. Чиқишим керак.

Молиявий муаммоларим кўнгилдагидек ҳал бўлди. “Осколков”-дан майда ҳикояларимни қирқиб олдим ва ўн йилга Ситинга сотдим. Кейин яна маълум бўлишича, “Русская мысль”дан минг сўм олишим мумкин экан. Айтганча, улар менга кўпроқ тўлайдиган бўлишди. Илгари 250 эди, энди 300 бераётир.

Ёзиш жонимга тегди, нима қилишга ҳайронман. Жон деб тиббиёт билан шуғулланган бўлардим, бирор ерни ижарага олардим, лекин энди жисмоний эпчиллик етишмайди деб қўрқаман.

Ёзишга ўтирганимда ёки шу ҳақда ўйлаганимда худди қосадаги қарам шўрвадан суваракни олиб ташлаб (ўхшатишим учун узр) ичаётгандек ирганиш пайдо бўлади менда. Ёзишнинг ўзи эмас, мана шу адабий entourage¹ нафратимни кўзитади, ундан ҳеч ерга қочиб қутулмайсан ва ҳар ерда у сен билан.

Бизда ҳаво ажойиб, ҳеч қаёққа кетгиси келмайди одамнинг. “Русская мысль”нинг август сонига бир нима ёзиб беришим керак: бошладим ҳам, ниҳоясига етказсам бўлгани. Саломат бўлинг, омадингиз кулсин. Жой қолмади, майли, имзо қисқа бўлақолсин.

Сизнинг Чехов”.

Ҳаяжон билан “Русская мысль”ни кутдим. Чеховнинг хатларидаги сатрларданоқ кўп нарсаларни тушуниб оладиган бўлиб кетган эдим. У “Русская мысль”нинг август сонига эътиборимни қаратишга астойдил ҳаракат қилапти, уни тезроқ ўқиб чиқишимни хоҳлапти деган хаёлда эдим. Нега бундай туюлди менга, тушунтириб беролмайман. Журнал чиқар-чиқмас одатдагидек кутубхонадан олиб ўқимай, сотволақолдим.

“Муҳаббат ҳақида” деган сарлавҳани ўқибоқ юрагим алланечук бўлиб кетди. Кўлимда китоб билан уйга чопдим, йўл-йўлакай тахмин қилиб боряпман. “Муҳаббат ҳақида” менга тааллуқли, бунга шубҳам йўқ, лекин у нимани ёзди экан?

“Мана ҳозир ўз шахсимнинг бадий қийматини билиб оламан, — деб ўйлардим. — Хўп бўпти!”

Касалхонага бориб кўрганимдан кейин, “ўзини қувватсиз, иродасиз ҳис” қилаётганида, мени севишига энди ишонч ҳосил қилганимда Ниццага хат ёзишимнинг, бошдан-оёқ эҳтирос, муҳаббат, соғинч акс этиб турган “Унутилган номалар”ни унга жўнатишимнинг нима кераги бор эди? Ахир у бу туйғулар айнан унга нисбатан уйғонганини билмаслиги мумкинми? Нега энди унга ҳеч нима, ҳа,

¹ Муҳит (франц.)

ҳеч нима бера олмаслигимни тушуниб етган бир вақтимда бундай қилдим?

Мана энди ўзимнинг ҳукмномамни ўқийман.

Мишанинг кабинетига ёзув столига жойлашиб олгач китобнинг уст муқовасини кесиб очдим ва ўқимоққа тутиндим.

Ошпаз ва оқсоч аёлнинг муҳаббати — қанчалик қийин савдо эди бу! Аёл унга турмушга чиқишни истамайди, “шундай” яшайверайлик дейди, эркак эса “шундай” яшайверишга рози эмас, чунки у диндор. Мутлақо кутмаган эдим мен буни! Нега энди ошпаз эркак билан оқсоч аёл?

Мана, Луганович Алёхинни уйига таклиф қилади, меҳмонхонага унинг хотини Анна Алексеевна киради. У яқинда фарзанд кўрган, ёш, гўзал аёл, у Алёхинда жуда яхши таассурот қолдиради. “Анна Алексеевна Луганович...” Менинг исми шарифим. Антон Павлович билан танишганимизда менинг ҳам чақалоғим бор эди.

“Шу ондаёқ унда ўзимга жуда яқин бўлган, таниш бир нима борлигини ҳис қилдим...”

Бирдан эсимга келди: “Биз илк бор кўришганимизда эндигина танишган эмас, балки узоқ айрилиқдан кейин қайта топишгандек туюлмаганимиз Сизга?”

Антон Павлович буни Сергей Николаевичникида юбилей тушлигида ўтирганимизда сўраган эди.

Мен асарни шошилиб, иштиёқ билан ўқидим.

“...Шаҳар тўғрисида ўйлашга менинг ҳатто вақтим йўқ эди, аммо қомати расо оқсува аёл кун бўйи кўз олдимдан кетмасди, уни ўйламасдим, лекин унинг енгил кўланкаси қалбимни эгаллаб олган эди”.

Иккинчи бор учрашганларидан сўнг Алёхин: “Мен ҳаловатимни йўқотдим. Уйда ҳам, далада юганда ҳам, оғилга кирсам ҳам у ҳаёлимдан кетмасди...” дейди.

Йирик ёш томчилари қоғоз устига тома бошлади, ўқишни давом эттириш учун шошилиб кўзларимни артаман.

“Биз узоқ суҳбатлашардик, баъзан индамай ҳам ўтирардик, лекин бир-биримизга изҳори дил қилмасдик, севгимизни журъатсизлик билан, қизганиб яширардик. Биз сиримизни ҳатто ўз-ўзимизга ошкор қилиб қўйиши мумкин бўлган ҳар нарсадан чўчирдик. Менинг севгим жуда нафис, теран эди, лекин мен мулоҳаза қилар, ўзимдан сўрар эдим: бизнинг муҳаббатимиз агар биз у билан курашишга куч топа олмасак нималарга олиб боради? Менинг бу сокин, ҳазин севгим кўққисдан унинг эри, болалари, оиласининг бахтиёр турмуш тарзини кўполлик билан бузиб юбориши мумкинлигини ҳаёлимга ҳам келтиролмасдим... Инсофданми шу? Мен касал бўлиб ёки ўлиб-етиб қолсам унинг ҳоли не кечади?...”

“Афтидан, у ҳам шундай ўйлайди. Эри, болаларини кўзи қиймайди...”

Энди шунчаки йиғламаяпман, нафасим бўғзимга тикилиб хўнграётирман. Китоб ҳам жиққа хўл бўлиб гижимланиб кетди. У мени айбламас экан-да! Айбламабди, аксинча, оқлабди, тушунибди, мен билан бирга қайғурибди.

“...У менга яқин эканини, меникилигини, биз бир-биримизсиз яшай олмаслигимизни ҳис қилар эдим...”

“Сўнгги йиллар Анна Алексеевнанинг авзойи сал ўзгарган... менадан аллақандай жаҳли чиққанми, нима демайин фикримга қўшилмайди. Ниманидир қўлимдан тушириб юборгудек бўлсам, у совуққина табриклайман, дейди”.

Оҳ, қанақасига! Эсимда, бир марта у қалпоғини лойга тушириб юборганда мен уни “табриклаган” эдим. Афтидан, одатича, сочини орқага ташламоқчи бўлгану қўли билан қалпоғини уриб юборган эди.

Алёхин билан Анна вагонда видолашади. Анна жўнаб кетади.

“Купеда нигоҳларимиз тўқнашганда ирода бизни тарк этди, уни қучоқладим, у эса бошини кўксимга қўйди, кўзёшлари юзини юварди, ҳўл бўлиб кетган юзидан, қўли, елкаларини ўпарканман, оҳ, биз нечоғлиқ бахтиқаро эдик! Мен уни севишимни айтдим ва юрагимда аччиқ алам билан шуни англаб етдимки, бирга бўлишимизга тўсиқ бўлган нарсалар ниҳоятда майда, беҳуда, ёлғон эди. Шуни ҳам тушуниб етдимки, севсанг, севгинг ҳақида мулоҳаза юритганингда бахт ва бахтсизлик, гуноҳ ёки эзулик каби тушунчаларнинг ҳаммага маълум маъноларидан кўра юқорироқ, муҳимроқ жиҳатларидан келиб чиқмоғинг керак. Ёки яхшиси, буни мутлақо мулоҳаза қилмаган дуруст”.

Ўқиб тугатдим ва бошимни китобга қўйиб ётдим.

Қандай “юқори”дан келиб чиқиш керак — мен тушунмадим. Бахт ва бахтсизлик, гуноҳ ва савобдан кўра муҳимроқ яна нима бор — буни ҳам билмасдим. Бир нарсани биламан ва тушуниб турибман: мени ҳаёт сиқиб қўйди. Бу исканжадан қутулишим амримаҳол, агарки оилам Антон Павлович билан бахтли бўлишимга тўсиқ бўлаётган экан, у ҳолда Антон Павлович ҳам менинг оилам билан бахтли яшашимга халақит беряпти. Юрагимни иккига бўлиб ташлашимга тўғри келмоқда.

“Бир-биримизни севишга тўсиқ бўлаётган нарсалар ниҳоятда майда, ёлғон ва беҳуда” деганида у нимани назарда тутди экан?

Менга эрим ва болаларимни яхши кўришим тўсқинлик қиларди. Бунда ҳеч бир кераксиз, майда нарса, ёлғон йўқ. У англаб етган янгилик нима — буни ҳатто тасаввур ҳам қилолмасдим. Ҳали-ҳамон доимгидек умидсиз ва чорасизмиз.

Китобни нима қип қўйдим? Ҳозироқ буни ҳеч ким кўрмайдиган бир ерга яшириб қўйиш керак. Яхшиси, йўқотиш, ёқиб юбориш керак. Олдинига яна бир марта ҳикояни ўқиб чиқдим, таажжубки, кайфиятим шу ондаёқ бузилди: меҳр ва мулойимлик ўрнини жаҳл ва тушкунлик эгаллади.

Қоғоз олиб Антон Павловичга хат ёзишга киришдим. Нима ёзишни ўйлаб ўтирмадим. Кейин фикрим ўзгариб қолмаслиги учун шу заҳоти бориб хатни почта қутисига ташлаб келдим. Қайтаётиб қилган ишимдан пушаймон едим. Ёзган хатим сал нохушроқ эди.

Бир неча кун ўтиб хатимга жавоб олдим:

“30 август, Мелихово.

Кримга бораман, кейин эса Кавказга ва у ер совий бошлагач, балки чет элга кетарман. Демак, Петербургга боролмайман.

Бу ердан бирор ёққа кетишга ҳеч оёғим тортмаяпти. Бу ҳақдаги хаёлнинг ўзиданоқ кўлим ишга бормай қолади, иштиёқ сўнади. Агар шу қишни Москва ёки Петербургда ўтказсам — бирор шинамгина, иссиққина ўйда яшасам эди, буткул соғайиб кетадигандекман, асосийси, шундай ишлардимки (яъни, ёзардимки), ножўя иборам учун узр, шайтон ҳам қочгани жой тополмай қолади.

Бу дарбадар ҳаёт, яна денг, қиш мавсумида — қишни чет элда ўтказиш жуда ёмон — мени буткул издан чиқариб юборди.

Сиз асалари ҳақида нотўғри фикр юргизяпсиз. У олдин чиройли, кўзга ташланиб турган гулларни кўриб, шундан кейингина асал йиғади.

Қолган нарсалар — бeфapқлик, дилгирлик, истeъдoдли oдaмлар ўз oбpaзларини вa хaёлотини oлaмидa яшaйдини, сeвaди дeгaн гaп хусусидa эсa шунингaн aйтa oлaмaн: бирoвнинг кўнгилини бoшқасини билaрмидини!

Ҳaвo ёмoн. Сoвуқ. Рутубaтлин.

Қўлингизни мaҳқaм сиқиб қoлaмaн. Сoғлик вa oмaд тилaймaн.

Сизнинг Чeхoв”.

Ўзимнинг хaтимини эслaдим.

Кичик бир ҳикoядa бўлсa—дa, қaҳрaмoн сифaтидa иштирок этиш шaрaфигa эришгaним учун миннaтдорлик билдиргaн эдим.

“Мeн бу ердa Сизнинг бир oғайнингизни учрaтдим. Хотинининг айтишичa, у ёзилaжaк рoмaнларини вoқeсaларини рeал вa бaтaфсил тасвирлaш учун ҳaр қaндaй қaбиҳлик вa расво ишлардaн ҳaм тaп тoртмaс экaн. Сўнг эсa тaбиийки, пушaймoн бўлиб кўкрaгигa муштларкaн.

Сиз олижaнoблик вa ҳиммaтни мaшқ қилaпсиз. Лекин, эвoҳ, Сиз ҳaм aфсус қилaсиз”.

Янa шундaй гaплар ҳaм бoр эди: “Бир ҳикoя вa қиссaлар тўплaмидaн кейин иккинчи бир тўплaмни нaшр этириш учун қaнчaдaн—қaнчa мaвзу топиш кeрaк бўлaди! Шундa ёзувчи худди асaларини қaби қaердaн дуч кeлсa шу ердaн асaл йиғaди... Ёзиш ёқмaйдини, жoнгa тeккaн, aммo қўл “ҳaдисини oлгaн” вa у туйғуларни бeфapқлик, сoвуқ—қoнлик билaн ифoдaлaй бoшлaйдини, чунки юрaк эндини улaрнини ҳис этмaй қўйгaн, юрaкнини эсa истeъдoд сиқиб қўйгaн. Муaллиф қaнчaлик сoвуққoн бўлсa, асaр шунчaлик тaъсирлин, дилгa яқин чиқaди. Мaйлини, буни ўқиб ўқувчини йиғлaйверсин. Сaнъaтнинг сaнъaтлигини шундa, aхир”.

Жaвoб мaктубини эсa бирoр зaҳaрхaндa, сeрзaрдa сaтрсиз ёзилгaн. У ҳaттo ўзини ёмoн кўрaдигaн Пeтeрбургдa яшaгисини кeлaётгaнини айтибдидини, кeтишини кeрaклигидaн нoлибдидини. Ҳeч бўлмaсa, мeнгa ўпкa қилсa—чи! Хижoлaт қилсa—чи, мeнини! Бир мaртa у мeнгa: “Ишонинг, нoҳaқ тaлaбчaнлик қилaпсиз”, дeб ёзгaн эди. Шунчa йиллардaн бeён мeнгa айтгaн бoр—йўқ тaнбeҳини шу эди, шeкилли.

XIII

1898 йил oхирини мeнгa жудa oғир кeлди: учaлa бoлaм ҳaм кўкйўтaлгa чaлиндини, кaмигa Нинaм қaердaндир қизилчa ҳaм юқтириб oлдини. У сoғaймaй туриб, Лёвaм зoтилжaм бўлиб қoлдини. Кўп қийнaлдим.

1899 йил янвaридa ҳaммaсини из—изигa тушa бoшлaди. Фeврaлнинг бoшиндa эсa Ялтaдaн Чeхoвдaн хaт oлдидини.

“5 фeврaль. Ялтa.

Муҳтaрaм Лидия Алексeeвнa, Сизгa бир илтимoсим бoр, лeкин ниҳoятдa ёқимсиз. Жaҳлингиз чиқмaсин, ўтинaмaн. Бирoр oдaм ёкин бирoртa хушфeъл қизини топиб, қaчoнлардир Пeтeрбург гeтeтaсидa нaшр этилгaн ҳикoяларинини кўчириб ёзинини тoпширсaнгиз, илтимoс. Шунингдeк, мeнинг ҳикoяларинини қидириб топиш вa кўчириб ёзини рoхсaт бeришини сўрaб тaҳририятгa рaсмий илтимoснoмa ёзсaнгиз. Чунки хaлқ кутубхoнaсидaн улaрнини қидириб топиб кўчириб ёзини кўп нoқулaй. Бирoр сaбaб билaн илтимoсим бaжaрилмaй қoлсa ҳaм хижoлaтлин ерини йўқ, хaфa бўлмaймaн. Aгaр ўтинчимини oзмикўпмини бaжaришининг илoжини бўлсa, кўчириб ёзувчини oдaм тoпсaнгиз, мeнгa хaбaр бeринг, мeн Сизгa кўчиртириш шaрт бўлмaгaн ҳикoялар рўйхaтинини жўнaтaмaн. Ҳикoяларини қaйсини йилларини чиққaнинини билмaймaн, ҳaттo Пeтeрбург гeтeтaсидa асaрларини қaйсини йилларини чoп

этилгани ҳам ёдимда эмас. Кўчирадиган одам бор деб ёзишингиз ҳамон бирор-бир петербурглик маҳаллий библиографга Сизга йилларни аниқлаб беришини сўраб мурожаат қиламан. Ўтинаман, Сизни безовта қилганим учун кечиринг, жуда уятлиман, лекин ўйлаб-ўйлаб Сиздан бошқа илтимос қиладиган одамим йўқ деган хулосага келдим. Ҳикоялар менга ҳозир керак; мен уларни ўртамиздаги келишувга асосан ношир Марксга топширишим лозим. Акс ҳолда, шуниси ёмонки, уларни яна ўқиб, таҳрир қилишим, Пушкин айтганидек, “нафрат ила ўз ҳаётимни қайта ўқишим керак”.

Ўзингиз қандайсиз? Нима янгиликлар бор?

Соғлигим анча тузук; қиш ўрталарида яна қон туфладим, лекин ҳозир ёмон эмасман, дуруст бўп қолдим, чоғи.

Ҳеч бўлмаганда, мендан жаҳлингиз чиқмаётганини ёзинг, агарки хат ёзишни мутлақо хоҳламасангиз албатта. Ялтанинг об-ҳавоси ажойиб, лекин Шкловдагидек диққинафас. Мен худди гадой топмас чекка бир ўлкага жўнатилган қўшин зобитидекман. Майли, омон бўлинг, барча ишларингизда омад, бахт ёр бўлсин. Пок дуоларингизда мени, мен гуноҳкор бандани ҳам кўпроқ ёдга олиб туринг.

Энди асарларимни Суворин эмас, Маркс нашр этади. Мен энди “марксист”ман.

Садоқатли А.Чехов”.

Бу хат мени қанчалик қувонтирганини сўз билан таърифлашга ожизман! Чехов учун нимадир қилиш — бу қандай бахт! Ҳаммаси муваффақиятли изга тушди: таҳририятдан уйга ярим йиллик қилиб тикилган газета таҳламларини жўнатишди. Миша менга иккита котибни тавсия қилди. Шуниси ёмон эдики, Чехов газетага нечанчи йилдан бошлаб ёза бошлаганини ҳеч ким эслай олмасди. Биков деган маҳаллий библиографнинг ёнига маълумот сўраб бордим. Бу одам қанчалик илтифотли бўлишига қарамай бирор нарсани эслай олмади.

Табиййки, шу заҳоти Антон Павловичга ишга киришганимни ёзиб юбордим ва ундан шундай жавоб олдим: “Ёрдамга тайёр эканингиз ва илиқ, ширинсўз хатингиз учун Сизга беадоқ раҳмат, жуда-жуда миннатдорман. Панд-насихат мазмунида бўлмаган хатлар менга хўп ёқади-да. Ўзига хос яшашни биласиз, деб ёзибсиз. Эҳтимол. Сузонгич сигирга худойим шох ато этмайди. Яшашни билишимдан не нафки, худди сургун қилингандек доим у ёқдан-бу ёққа саргардон бориб келиб юрсам. Мен Гороховода юриб, нўхат топа олмаган одамдекман¹; ўзим эркин одам эдим-у, эрк нелигини билмабман, ёзувчиман-у, адабиётдан узоқ одамлар билан умримни ўтказибман, асарларимни 75 минг сўмга сотдим ва пулнинг бир қисмини олдим, лекин не ажабки, икки ҳафтадан буён кўчага ҳам чиқолмай, қийин бир аҳволда уйда ўтирибман. Айтганча, савдо ҳақида айтмай, Марксга ўтмишни, ҳозирни ва келажакни сотдим; буни мен, онагинам, ишларимни йўлга қўйиб олиш учун қилдим. Яна 50 минг сўм қолди (икки йилдан кейин ҳаммасини олиб бўламан), ҳар йили икки мингдан бериб туришади. Маркс билан келишувимгача китобларимдан йилига уч минг сўм олардим. Охирги йил эса, афтидан, “Мужиклар”нинг орқасида саккиз минг сўм олдим. Мана Сизга менинг тижорат сирим. Улардан қайсисини қўлласангиз қўлланг, лекин яшашни билишимга унчалик ҳавас қилманг. Нима бўлганда ҳам, агар Монте-Карлога борсам, албатта, икки минглар ютқазаман — шу чоққача ҳатто хаёл ҳам қилолмаганим харажат бу. Балки, мен ютиб оларман?

¹ “Амакижон билан бўлган комедия”сидан нўхатга ишора қилинган.

...Нега Ялтадаман? Нега бу ерда шунчалик зерикаман? Қор ёғмоқда, бўрон деразага келиб урилади, печкадан иссиқ уради, умуман ёзгим келмайди, ёзаётганим ҳам йўқ”.

Полга ётиб олганча гоҳ-гоҳ ликопчадаги сувга бармоғимни ҳўллаб, йиллар давомида ўтириб қолган чанг-чунгни қоқиб-тозалаб, бир варақ қоғоз ўлчамига тенг газета тахламини варақлайман. Ҳар бир сонни очиб, фельетонлар остидаги муаллиф номини ўқийман.

Антон Павлович бу газетада илк бор босилган ҳикоясининг номини ҳам, йилини ҳам эсламагани сабабли, изланишларни узоқ йиллардан бошлашимга тўғри келди. Ора-сира муаллиф имзоси ўрнига биргина “Ч” ҳарфи ёзилган ҳикоялар ҳам чиқиб қолади, улар Чеховники эмасмикан дея астойдил ўқиб чиқаман.

Антон Павловичдан, “Битта ҳарф билан ҳам имзо қўйганмисиз ҳеч?”, деб сўраб ҳам кўрганман.

У менга, “Эслай олмайман, онагинам”, деб жавоб берган.

Сергей Николаевич ҳам билмас экан.

Аммо “Ч”нинг ҳикоялари шу даражада ночор эдики, бошқа буларга эътибор қилмасликка қарор қилдим. Шу тарзда икки йиллик тахламни беҳуда варақлабман.

Ноумид бўлиб кетма-кет чучкураман. Ҳар саҳифадан чанг-тўзон кўтарилади.

Полда ётганча газета варақлайман-у, калламдан Чеховнинг хати чиқмайди.

Ахир бу аччиқ ҳасрат-ку. Антон Павлович унча-мунчага ҳасрат қилиб, диққат бўлавермайди. Демак, танг аҳволда, қийналаётган экан-да!

Бот-бот “Муҳаббат ҳақида”даги жумла эсимга тушаверди: “Мен бахтсиз эдим...”

Наҳот, мен унга озор беришдан бошқасига ярамасам?

Бор журъату иродамни йиғиб Миша билан гаплашишга қарор қилдим. Кечки пайт унинг иш бўлмасига кирдим. У ёзув столининг тортмасида ётадиган аллақандай қутичани қидираётган эди. Унга синиқ илматугмасини солиб қўйган экан, уни тузаттиришга бермоқчимиш. Қутичани тополмай жигибийрон бўлиб ётибди. Мен дераза ёнида зулмат бўшлиққа тикилганча турибман.

— Бу ерни сен титкиладингми?

— Мен тортмангни очганим ҳам йўқ.

— Қўйсанг-чи! Бу уйда бирор бурчак йўқки, мен...

Гапини охирига етказмасидан қутичани топди, бурнининг тагида турган экан. Илматугмани олиб синчиклаб қарай бошлади.

— Шу-у, Миша, сен билан гаплашиб олмоқчи эдим, — дея сўз очдим.

Чеховнинг бетоблиги, ёлғизлиги ва сиқилаётгани ҳақида гапирдим.

— Эсингдами, у касалхонада ётганда телеграмма юборавериб мени Москвадан чақириб олганинга кейин афсус қилган эдинг. Ўша айбингни энди юванг бўлади, бир неча кунга Ялтага боришимга руҳсат бер. Чехов билан дўстлигимга оломон нуқтаи назари билан қараш керак эмас. Чеховга кўпроқ ишонч, ҳурмат ҳам кўрсатиш лозим. Мен борсам сал бўлса-да, кўнгли кўтарилади, чалғийди.

Гапиряпман-у, Миша гапимни бўлмай, индамай тинглаётганидан ажабланипман. Бошданоқ бу суҳбат силлиқ кечмаслигига, бақирчақуру жанжал билан яқунланишига кўзим етиб турган эди. Лекин иш менинг фойдамга ҳал бўлади деб умид қилишимга айрим сабаблар ҳам йўқ эмас эди.

— Борсам нима қипти? — дедим мен. — Ахир энди улғайдим, энгилтак аёл эмасман. Антон Павлович эса бетоб...

Шунда бирдан чақмоқ чақнади-ку.

— Ҳа-а, у бетоб! Ялтага борасан! Чеховни кўргани! Бетобми у? Табиийки, у касал, сил касал. Биламиз, бу сил касалларни! Ахир бу илк... (у шундай бир сўз айтдики, мен уни оғзимга ололмайман). Ҳа! Бу касаллик аломати. Ахир сизлар ширин хаёллар оғушида яшайсиз, мутлақо ҳеч нимани кўрмайсиз, тушунмайсиз.

Айни дамда хотиржам, сокин оҳангда гапиришнинг иложи йўқ! Миямга қон тепди.

— Ноҳақсан сен! — дедим мен. — Айтаётган гапларинг ҳам одамнинг газабини қайнатади. Антон Павловични ўн йилдан буён танийман. Уни яхши биламан. Унинг менга бўлган муносабати самимий...

— Нимани биласан сен?! — деб бақирди Миша. — Ниманиям билардинг?

Ортиқ ўзимни тутиб туrolмадим.

Мени севган пайтлари рашк қилганида, уни тушунардим, кўполлигини ҳам кечирардим. Энди эса бошқасини севагуриб, менга шунчаки бир чеккага олиб қўйилган-у, барибир асраш керак бўлган бир буюмга қарагандек қарайдиган бўлганда, бундан газабим кўзиёттир.

— Бораман! — дедим узоқ тортишув ва жанжалларимиз сўнгида. — Билиб қўй! Бораман! Нега энди мен сенинг бир пулга қиммат аёлга илакишиб юришингга тоқат қилганим камдек, қандай бўлмасин бунга имкон яратиб ҳам беришим кераг-у, сен эса менинг энг ақлли, олижаноб ва истеъдодли инсон билан дўстлигимга фурсат туғилди дегунча тўсқинлик қиласан?

— Сен асабкасалсан! — деб чийиллаб юборди Миша. — Сени даволатиш керак. Мени тушунмайди деб ўйлайсанми, ўзинг-ку, шаллақи хотинларга ўхшаб рашк можаросини чиқарган. Кетарсан ўша Ялтага, эртаси кунисёқ газетада хабар чиқади: “Ёзувчи Авилова Ялтага Чеховникига келди”, деб. Бу машмаша ҳаммага аён бўлади. Бутун шаҳарга гап бўламан мен.

Эртаси кун Миша босиқ, илтифотли, сертакаллуф бўлиб қолди, лекин соғлигидан шикоят қилди — юраги санчиганмиш.

— Ўлимидан сал олдин отам ҳам шундай оғриган эди, — дейди.

У ишга кетганида кенжатой Нинам тиззамга ўтириб, пинжимга тикилганча:

— Ойижон, бизни ташлаб кетманг. Биз сизсиз қийналамиз. Дадам касал бўп қолади. Мен йиғлайман, йиғлайвераман!.. — дейди қаранг.

— Буни айт деб сенга даданг ўргатдим?

— Ҳа, дадам.

— Яна нимани айт деди?

— Эсимдан чиқариб қўйдим.

Шундай қилиб, мен кетмадим.

Нега энди анови “қўшин зобити” бир марта бўлсин ҳаммасини очиқ-ойдин ёзиб юбормайди? Мени кўргиси келётганини айтмайди? “Шклов”га уни кўпроқ хурсанд қила оладиган бошқа бирортаси аллақачон борган бўлса-чи?

Чехов менга тез-тез ёзиб турарди, лекин бу хатларда энди илтимос оҳанги сезилмасди.

Энди “Сизни севаман, Надя” деган хитобни эшитмасдим. Ҳаммаси одатдагидек, лоқайд, бир хил эди.

“Шклов”га бормадим, чунки энди у ерда керакман, деб ўйламасдим.

XIV

Баҳорда Москвага боришимга тўғри келди. Бу гал Алёшаникида турдим, унга гап орасида шунчаки Антон Павлович опаси ва онаси-га Москвадан уй олмоқчи эканини, аммо бунга қандай киришиш кераклигини билмаётганини айтган эдим.

— Бундан осони бор эканми! — деди Алёша. — Биз унга сотиладиган ва сенингча уларга мос келадиган уйлар рўйхатини тузиб-тайёрлаб қўямиз. Айнан уй олди-сотдиси билан шуғулланадиган бир танишим бор, у бизга ёрдам беради. Табиийки у қаллоб, лекин мени алдамайди. Бунга мен кафилман. Хўш, ишга киришамизми?

— Биласанми, мендан у ҳеч нимани илтимос қилмаган.

— Ҳа, бўлмаса-чи! Бу Чеховнинг хаёлига ҳам келмагандир. Лекин у уй сотиб олмоқчи-ю, қийналаётган бўлса, ёрдам бериш керак.

Иккаламиз кулиб юбордик.

— Уй сотиб олиш ва ижарачи ёллаш — жони дилим, — деди укам. — Ҳеч ким, ҳеч қачон бу эрмак эканини, аслида ўзим ҳатто товуқхона сотиб ололмаслигимни хаёлига ҳам келтирмайди. Овора бўлишади, кўнглимни овлашади, кўзларимга жавдираб тикилишади... Мен эса уйни шошилмай айланиб, кўриб чиқаман. Эҳ-е, қандай иморатлар бор! Бир марта нақд сарой сотиб олай деганман...

Қишлоқдаги уйимизга керак бўлган уй жиҳозларини харид қилишга кўмаклашаётган ўша даллол билан бутун шаҳарни кезиб чиқишимга тўғри келгани учун сотилаётган уйлардан Чеховга муносиб деб ҳисоблаганларимни бирийўла кўриб кетавердим. Даллолнинг таниш-билиши кўп экан, бунинг устига, ишининг устаси чиқиб қолди у. Муҳими, тажрибаси ва ўзига хос иш услубига таяниб, жиҳозларни ярим нархига олиб берди.

— Укангиз учун қиялпман, — деб қўяди у ора-сира.

— Чехов учун-чи, ҳаракат қиласизми?

— Бунисидан энди ташвиш ҳам чекманг. Тўғриси, унга уйни совга қилиб юбораман, дейишим мумкин. Бизнинг ҳам одамлар ҳақида тушунчамиз бор. Зиёнини бошқа харидордан қоплаб оламиз.

Лекин Антон Павлович 23 мартда менга шундай хат ёзибди: “Пуллим ёввойи қушлардек мени тарқ этмоқда, икки йиллардан кейин файласуфликка ўтсам ҳам бўлади”.

Апрелда эса: “Онам билан опам уй сотиб олиш фикридан қайтмаган бўлса, албатта, Плюшихага Алёшаникига кириб ўтаман. Агар ўзим сотиб оладиган бўлсам, ҳеч вақосиз қоламан — пулсиз, асарларимсиз. Кейин солиқ йиғувчи инспектор бўлиб ишга киришимга тўғри келади”, деб ёзибди.

Шундай қилиб, Антон Павловичга уй олишга кўмаклашишимнинг ҳожати бўлмади.

Петербургда кўчириб ёзиш ишлари муваффақиятли якун топмоқда эди.

“Бандероль эмас, той қилиб юборяпсиз, — деб ёзган эди Антон Павлович. — Ахир маркалар 42 рублларга тушгандир”.

Апрелнинг ўрталарида у Москвага келган эди. Мен унга 1 май куни йўл устида Москва вокзалида тўхтаб ўтишимни ёзиб юбордим. У менга: “1 майда ҳали Москвада бўламан. Вокзалдан эрталаб меникига қаҳва ичгани келмайсизми? Болалар билан бўлсангиз, уларни ҳам олиб келинг. Булка билан қаймоқли қаҳва, дудланган чўчка гўшти икром этардим”, деб ёзибди.

Лекин Чеховникага боришим қийинроқ эди. Бир поезд билан иккинчисининг ораси икки соат ёки ундан сал кўпроқ, бунинг устига, болаларга нонушта олиб бериш, елиб-югуриб алоҳида купе топиш керак. Ун беш дақиқа учун боришнинг эса ҳожати ҳам йўқ. Антон Павловичга айнан шундай деб ёздим. Эндигина нонушта қилиб бўлган эдик, атрофга аланглаб келаётган Антон Павловични кўзим тушди. Афтидан бизни қидиряпти. Қўлида қоғозхалта бор.

— Қаранг, қанақа конфет олиб келдим, — деди у саломлашгач. — Ёзувчиларники! Нима деб ўйлайсиз, биз ҳам қачондир шундай хурматга лойиқ кўрилармиканмиз?

Ҳар бир конфет ўрамида Тургенев, Толстой, Достоевскийларнинг расми бор эди.

— Чехов йўқ эканми? Таажжуб! Хотиржам бўлаверинг, яқин кунларда албатта шунақасини ҳам чиқаришади, — дедим мен.

Антон Павлович болаларни ёнига чақирди ва Нинамни тиззасига ўтказиб олди.

— Нега қизингиз мураббияларга ўхшайди? — деб сўради.

Жаҳлим чиқди:

— Нега энди мураббия?

Лекин у сўйиб қизимнинг оқ-малла гажак сочларини силар ва катта-катта мовий кўзларига тикилардики, оналарча иззат-нафсим хотиржам тортди. Нинам ҳам унинг елкасига бошини қўйиб, кулиб ўтирибди.

— Болалар мени яхши кўради, — деди Чехов қизим ундан заррачаем бегонасирамаётганидан ҳайрон бўлганимни кўриб. — Сизга бир таклифим бор: бугун кечқурун “Чайка”ни ёлғиз ўзимга қўйиб беришади. Бегона томошабин бўлмайди. Эртагача қолинг. Нима дейсиз, қоласизми?

Қололмасдим, ҳеч иложим йўқ эди. Болалар, француз энага ва оқсочни меҳмонхонага олиб боришим, қишлоққа опамга, Петербурга эримга телеграмма жўнатишим керак бўларди. Булар ҳаддан ташқари қийин ва мураккаб иш эди.

— Сиз ҳеч қачон, ҳеч бир фикримга қўшилмайсиз! — деди Антон Павлович қовоғини уюб. — Мен билан “Чайка”ни томоша қиласиз деб роса суюнган эдим. Наҳотки бир йўлини қилолмасангиз?

Қанақасига йўл ахтармайлик, ҳеч иложи йўқ бўлиб чиқаверди.

— Қалин уст кийим олволганмисиз? — деб сўради Антон Павлович. — Биринчи май бўлишига қарамай, бугун ҳаво жуда совуқ. Мен драп пальтода бу ёққа келгунча совуқдан дилдираб қолдим.

— Шундай ҳавода Сизни овора қип қўйдим, узр, — дедим. — Менинг касримга шамоллаб қолмасангиз бўлгани.

— Ўзингиз-чи? Битта камзулда йўлга чиққанингиз нимаси? Келинг, мен ҳозир Машага хат ёзиб одам юбораман, сизга ўзининг пальтосини олиб келиб берсин. Ҳозироқ одам юбораман... Улгуради.

Уни бу фикридан зўрға қайтардим.

— Агар шамоллаб қолсангиз, хабар беринг, сизни даволагани бораман. Ахир мен яхшигина докторман. Афтидан, Сиз менинг яхши доктор эканимга ишонмайсиз?

— Уйимга даволагани эмас, меҳмон бўлиб боринг, — дея таклиф қилдим. — Шунга розимисиз?

— Йўқ! — деди у қатъий қилиб ва дарров гапни бошқа ёққа бурди. — Бу қиш мени деб шунча овора бўлдингиз. Наҳотки, котибларингиз кўчириб ёзганларнинг ҳаммасини ўқиб чиқдингиз? Сизга кўп ичим ачиди. Менга уй сотиб олмоқчи бўлганларингиз-чи... — У аламли кулди. — Оғримаган бошимга ўзим ташвиш сотиб олдим, дейдилар.

Шу пайт ҳаммол келиб вагондан жой олиш мумкин эканини айтди ва юкларимизни кўтариб поезд томон кетди, болалар ва француз энага ҳам унинг ортидан эргашди.

Антон Павлович қўл саквояжим ва Петербургда мени кузатгани чиққанлар бериб юборган икки қути конфетни олди. Биз ҳам кетай деб турганимизда унинг пальтоси тугмалари тақилмаганини кўриб қолдим. Иккала қўли ҳам банд бўлгани учун уни тўхтатдим ва тугмаларини қадай бошладим.

— Мана шундай юриб шамоллайди одам, — дедим.

— Мана шунақа, ҳар доим, ҳар вақт касал эканимни, энди ҳеч нимага ярамаслигимни эслатиб туришади. Наҳотки, шуни эсламасликнинг ҳеч иложи бўлмаса? Ҳеч бир вазиятда-я?

— Мен-ку, соппа-соғман, Мария Павловна иссиқ кийим олиб келсин деб одам жўнатиш фикридан сизни зўрга қайтардим. Сиз мени шамоллаб қолмасин деб қайгурасиз-у, мен қайгура олмайманми?

— Биз нега жанжаллашяпмиз ўзи, онагинам? — деди Антон Павлович жилмайиб.

— Бугун сизнинг кайфиятингиз йўқ, — дедим. — Янги калиш кийган бўлсангиз ҳам, — деб қўйдим кейин кулиб.

— Унча ҳам янги эмас, — дея инкор қилди яна аччиқланиб Антон Павлович.

Перронда кетяпмиз.

— Қаранг, мана, танишганимизга ҳам ўн йил бўлибди, — деди Чехов. — Ҳа. Ўн йил. Ўшанда биз ёш эдик.

— Нима, ҳозир қариб қопмизми?

— Сиз-ку — ўша-ўша. Мен эса қариядан баттарман. Қариялар қаерда хоҳласа, қандай хоҳласа, шундай яшайди. Хузур-ҳаловатда кун кечиради. Мен эса касал бўлганим учун бировга қарамман...

— Лекин анча яхши бўп қолдингиз-ку.

— Қўйсангиз-чи! Бу яхши бўлиш нима эканини ўзингиз ҳам биласиз. — Биласизми, — деди у бирдан жонланиб, — бирибир бутунлай соғайиб, тузалиб кетишим мумкин деб кўп ўйлайман. Бунинг иложи бор. Иложи бор. Наҳотки ҳаёт тугаган бўлса?

Вагон ойнасидан уч боланинг кулиб турган чехраси кўринди, улар қўл силкитишарди.

— Юринг, вагонга чиқайлик, — деди Антон Павлович. — Фельдингиз ёмон бўлгани камдек, ўйламай иш қиласиз, эҳтиёткор эмасиз. Камзулингизни кўриб жаҳлим чиқяпти. Кечаси извошда қандай қилиб кетасиз?.. Узоқ йўл юриш керак ахир!

Бизга кўзи тушиб болалар худди мени кўпдан бери энди кўраётгандек хурсанд бўлиб кетишди. Антон Павлович яна Нинамни тиззасига ўтқазиб олди, ўғлим эса унга қўлидаги китобни узатиб:

— Мен буни шу ерда дўкончадан сотиб олдим. Сиз шуни ўқиганмисиз? — деб сўради.

Антон Павлович китобни қўлига олиб варақлади.

— Бу китобни ўқиганман, — деди у ўта жиддийлик билан. — Буни Пушкин ёзган. Яхши китоб. Яхши танлабсан.

Лоля хурсанд бўлиб кетди.

— Бу шеър китоб. Сиз шеърни яхши кўрасизми, Антон Павлович?

— Ҳа, менга Пушкиннинг шеърлари жуда ёқади. Пушкин ажойиб шоир.

— Сал бўлмаса, охирги ҳикоянгизни беришни эсдан чиқарай дебман! — дедим бирдан эсимга тушиб. — Негадир қолиб кетган экан бу...

— Қандай бемаза нарса эканини фараз қилипман. Уни ҳам ўқидингизми?

— Йўқ, бу бемаза нарса эмас. Бу Чехонтенинг ҳикояси. Мен унинг ҳикояларини жуда ёқтираман. У ажойиб ёзувчи! — деб кулиб эътироз билдирдим.

— Бугун кечқурун “Чайка” намоиш этилади. Томошабинларсиз, фақат мен учун. Эҳ, қанақанги артистлар ўйнайди! Қандай артистлар. Қолгингиз келмагани учун сиздан жаҳлим чиқяпти...

Кўнгироқ чалинди ва Антон Павлович ўрнидан турди.

Бирдан Алёхин билан Лугановичнинг поезд кетишидан олдинги видолашуви эсимга тушиб кетди: “Мен уни қучоқладим, у эса кўксимга бошини қўйди...” Бирдан юрагим санчиб, бошим зирқираб кетди.

“Лекин биз видолашмаяпмиз, — дея ўзимни ўзим ишонтирмоқчи бўлдим. — Эҳтимол, у ҳатто меникига ёки Сергей Николаевичникига келар”.

Антон Павлович болалар билан қандай хайрлашганини кўрмадим, мен билан эса у ҳатто хайрлашмай йўлакка чиқди. Унинг орқасидан чиқдим. У бирдан ўгирилиб менга қаттиқ, совуқ, деярли жаҳл билан тикилди.

— Бетобланиб қолсангиз ҳам бормайман, — деди у. — Мен яхши докторман, лекин кўп ҳақ олган бўлардим... Чўнтагингиз кўтармасди. Демак, кўришмаймиз.

У қўлимни шоша-пиша сиқиб поездан тушди.

— Ойи, ойи, — дея болалар қичқирди, — тез келинг, келақолинг...

Поезд секин кўзгалди. Ойнадан Антон Павловичнинг қораси ўтганини кўрдим, лекин у ўгирилиб ҳам қарамади.

Ўшанда мен уни охирги марта кўраётганимни билмаган, ҳатто тахмин ҳам қилмаган эдим.

Уни қайтиб кўрмадим, вагондаги хайрлашув — бизнинг видолашувимиз экан. Нега? Билмайман.

Ўша ой чиққан совуққина кўклам оқшоми боғимизда булбуллар тўхтамай сайраб чиқди. Битта эмас, бир неча булбул. Уйга яқин ердаси сайрашдан тўхтаса, узоқроқдагиларининг товуши эшитилади. Уларнинг булурдек овози, бундай шаффоф, тиниқ жаранг ва чуриллашдан ҳаво ҳам янада мусаффо ва хушбўй бўлиб кетгандек эди. Мен болохона айвонида рўмолга ўралиб олганча узоқларга тикиламан, дарахтларнинг уч-учларидами-ей сочилиб ётган юлдузлар милт-милт этади.

“Чайка”нинг томошаси тугаганмикан? Тугаган бўлса керак. Ҳозир Чехов овқатланаётгандир: Станиславский, Немирович, роль ижро этган актёрлар, соҳибжамол, назокатли актрисалар (мен йўл кийимимда улар орасида жуда чиройли кўринардим-да!) билан бирга. Антон Павлович хурсанддир, бахтиёрдир, табиийки, қолмаганим учун мендан хафа бўлгани ҳам эсидан чиқиб кетган. У-ку ҳозир бахтиёр, лекин унинг — эрталаб кўрганим — қаримсиқ, касалманд, талабчан чеҳраси менинг кўз олдидан ўжарлик билан нари кетмайди. “Бетобланиб қолсангиз ҳам бормайман. Мен кўп ҳақ оламан, чўнтагингиз кўтармайди”. Ҳатто хайрлашмай кетди.

Энди эса унинг кўнгли тўқ, табиийки, мени ўйламаяпти ҳам. Менинг қуёшим! Меҳр ва илтифотини мендан дариф тутган қуёшим!

Қалин рўмолда ҳам совуқ қотиб кетдим. Қилт этган шамол йўқ, аммо ҳаво тўлқинланиб келиб урилади, булбуллар чуғури унда гўё биллур муз парчаларидек овоз таратади.

Кейин рўй берган воқеалар эса мени азоблаган жумбоқ бўлди. Унга хат ёздим. Жавоб келмади. Хатим йўлда йўқолиб қолгандир деган хат ёлда яна ёздим. Иккинчи хатим ҳам жавобсиз қолди. Анча вақт ўтиб, уни Қримда деб эшитдим ва Ялтага хат ёздим. Ана шу охириги хатим учун ўзимни узоқ вақтгача кечиролмай, пушаймон бўлиб юрганман. Чунки унда на севгимни, на соғинчимни яширган эдим. Буни у олмаслиги мумкин эмас, негаки, бу буюртма хат эди. Лекин Антон Павлович ҳатто бунга ҳам жавоб ёзмадики, энди мен ўртамизда тушунмовчилик йўқлигини, муносабатларимиз бутунлай узилганини англаб етдим. Антон Павлович мен билан алоқани буткул узишга қарор қилибдими, у буни хоҳлабдими, майли, шундай бўлсин.

Гангиб қолдим. Соатлаб боғнинг ташландиқ бир бурчагида, гўнқаргалар ер титкилаб юрадиган дарахтзорда ёки ариқ бўйларида чигал саволларимга гарқ бўлиб ўтирардим. Нега? Нима учун? “Чайка”нинг томошасига қолмаганим учунми? Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Пальтосининг тугмасини қадаб қўйганим учунми? Эҳтимол, вагонда ўтказган уйқусиз тундан сўнг яхши суҳбатдош бўлолмаганим, ланж, ҳорғин кўринганим учундир? Балки юклару болаларим қуршовида ҳурпайган она товуққа ўхшаб кўрингандирман?

Хаёлимдан нималар ўтмади денг! Лекин ҳеч бир тахминимни тўғри деб ўйлолмасдим. Чунки буларнинг ҳеч бири Антон Павловичга тўғри келмайди, тўғри келмайдигина эмас, у учун ҳақоратнинг ўзгинаси! Агарки шундай ўйлар миямга келган бўлса, у ҳолда... ахир хаёлга ҳам нимадир келиши керак-ку. Аммо ўйлаганим эмас, ҳис қилаётганим муҳим! Бу ташвиш эмас, аллақандай тушуниксиз ва кўрқув аралаш паришонлик эди.

Бир кун хиёбонда болалар сичқоннинг кўзини куйдириб сўнг қўйиб юборишганини кўрганман. Сичқон ўзини у ёқдан бу ёққа отар, гир айланар, чийиллар, болалар эса хохолар эди.

Менинг ҳам илгари ишонч, хотиржамлик, мувозанат ато этган алланимамни гўё куйдиришди. Фақат бир нарсага ҳайрон бўламан, нега ҳаммаси бунчалик ўзгариб кетди? Ўзим ҳам. Атрофимдагилар ҳам. Энди бу янги, кенг оламда қандай яшайин?

Таажжуб, Антон Павлович билан ўртамизда ҳеч вақт “насихатомуз” суҳбат бўлмаган. У бировга гап уқтирмас, панд-насихат қилмас, нимагадир зўр бериб ишонтирмоқчи ҳам бўлмас эди; у доим умумий суҳбатлардан ўзини четга тортар, аксинча, кимдир бошдан кечирганларини гапириб берса, тинглашни хуш кўрарди. Гапиришдан кўра тинглашни ёқтирарди. Шу аснода одамларга шундай қаттиқ таъсир кўрсатардики! Қандай қилиб таъсир кўрсатар эди? Кўз ифодаси биланми? Пешона тириштирибми? Қандай тинглаши биланмикан? Шунисига шубҳам йўқки, у мени тарбиялади, кўп нарсани фарқлашимга, қатъий бир фикрга келиб олишимга ёрдам берди. Бу қай тарзда рўй берганини айтиб бера олмайман. Менимча, у бир марта учрашгандаёқ одам ҳаётидан диққинафаслик ва жаҳолатни қувиб, унга софлик, теранлик ва олижаноблик олиб киради.

Ана шундай дўстимдан айрилдим!

Гўё осмону офтобу кенгликларга қараган деразам тақа-тақ ёпилгандек...

Табийки, аллақачон изга тушган ҳаёт тарзимни давом эттираве-ришим мумкин ва керак эди. Бир аёлнинг одатий ҳаёти шундай кеч-чади. Бу турмушнинг нолийдиган жойи йўқ: Мишанинг маъшуқала-

ри мени деярли хавотирга солмасди, тез орада бу унинг оилага муносабатига заррачам таъсир кўрсатмаётганига амин бўлдим; ажойиб болаларим бор-ку: соғлом, қобилиятли, ёқимтой. Ва ниҳоят, адабий ютуқларим ҳам озмунча қувонч ато этармиди менга! Ҳатто Миша ҳам ёзганларимга хийла илтифот билан ёндашадиган бўлди, менга сездирмай ҳикояларим чиққан ҳамма газета ва журналларни йиғиб қўйибди. Бунини тасодифан билиб қолиб роса хурсанд бўлдим. Умуман, ишларим жойида эди. Турмушимиз ҳам рисоладагидек кечаётир.

Лекин қалбимни икки бўлакка бўлганман.

XV

Бир куни Худековларникига борган эдим, одатимча, меҳмонхонадан Сергей Николаевичнинг кабинетига ўтмоқчи бўлиб турганимда Надя менга пешвоз чиқди, қўлимдан тутиб бильярдхонага бошлади.

— Сергей Николаевич бандми? Ким бор?

— Йўқ, унга эмас, — деди Надя, — сен билан гаплашиб олишим керак. Менга қара... Биласанми? Антон Павловичнинг уйланганини биласанми? Эшитганмидинг? Йўқми?

Йўқ, эшитмаган эдим.

— Менга барибир, — дедим. — Менга нима!

Лекин оёқларимни гўёки жон тарк этди, пешонамдан муздек тер чиқиб кетди, дуч келган стулга ўтириб қолдим.

Надя бошимга сочиқ ҳўллаб босди, нимадир ичирди. Бир оздан кейин ўзимга келдим.

— Қизиқ бўлди-ку! — дедим кулиб. — Менга нима бўлди ўзи? Ахир менга ростдан ҳам фарқи йўқ-ку.

— Ўзинг юра оласанми? Сени кузатиб қўяман. Серёжанинг ёнига кирмай қўяқол, рангингда ранг қолмабди.

Кўчага чиқдик.

— Книпперга уйланибдими?

— Ҳа. Жуда ажабтовур никоҳ...

У эшитганларини гапириб берди.

— На севги бор, ҳатто на хушторлик...

— Э, қўйсангиз-чи, илтимос сиздан! — дедим. — Албатта, яхши кўриб қолган. Уйланиб жуда яхши қилибди. У аёл — артист. Чеховнинг пьесаларида ўйнайди. Ажойиб ришта! Умумий иш, қизиқиш. Зўр-ку. Чехов учун жуда хурсанд бўлдим.

— Лекин, биласанми, соғлиги яхши эмас экан. Нима, хотини унга қараш учун саҳнани ташлармиди?

— Ишончим комил, унинг ўзи ҳам бунга йўл қўймайди. Унинг никоҳга муносабатини мен биламан.

— Йўқ, бу никоҳ эмас. Бу қандайдир тушунарсиз келишувми-ей. Книппер уни яхши кўриб қолган деб ўйлаяпсанми? Манфаатини кўзлаб теккан бу аёл. Ёки Чехов бунини тушунмайдими?

— Нима ҳам дердик? Манфаатини ўйлаш ҳам кўпинча омадли келади. Барибир уйлангани жуда яхши бўлибди. Афсус, сал кечроқ-да.

Надя яна бу тўй ҳақида одамлар нималар деётганини гапира кетди.

— Ҳатто яқинларидан бирор кимса билмаган ва кутмаган экан. Куёвга ҳеч ўхшамаганмиш ўзи ҳам...

Надя уйимгача кузатиб келиб, орқасига қайтиб кетди.

Орадан анча вақт ўтгач, бир куни Ёзувчилар уюшмасидан уйга қайтаётган эдим, аъзолардан бири мени кузатиб қўйди. Исми эсимда йўқ ҳозир.

— Мен яқиндагина Москвадан келдим, — деди у, — дарвоқе, Чеховникига бордим. У билан танишсизлар-а?

— Ҳа. Учрашганмиз.

— Шу... У менга айтди... У сиз билан яхши таниш эканини айтди. Кўпдан бери таниркан. Сиз тўғрингизда сўради. Унинг сизга муносабати жуда... жуда илиқдек тассурот қолди менда.

Мен индамай, уни эшитиб кетаётирман.

— Хотинини ҳам кўрдим. Артистка Книпперни.

— Ёқдимми?

У қўл силтади.

— Артист-да. Шундай кийинган... — Яна имо-ишора қилди. — Ҳаракатлар, позалар... Ўзига жуда бино қўйган экан. Антон Павловичнинг ёнида ғалати кўринади. У деярли чол, кўзлари киртайган, ранги синиққан... Янги уйланган куёвга ҳам ўхшамайди. Хотини қаергадир отланиб турган экан, уни олиб кетгани Немирович келди...

Ғийбатдан кўрқиб, дарров гапни бошқа ёққа бурдим.

Мен ҳақимда нималарни сўраганини жуда билгим келди. Одамларда менга муносабати самимий экан, деган таассурот уйғотибдику, нималар деган экан-а?

Лекин ҳеч нимани сўрамадим. Эшитганимнинг ўзиданоқ ҳаяжонимни аранг босиб турибман.

Кейинчалик ҳам ўша тўй ҳақидаги гаплар тез-тез қулоғимга чалиниб қоларди. Ҳамма бир гапни айтади: “ғалати”. Сира тушунмайман: нимаси ғалати? Ёзувчи-драматург ўзи роллар ёзиб берган артист аёлни яхши кўриб қолиши табиий ҳол эмасми? У истеъдодли ҳам чиройли аёл.

Қачонлардир, бир вақтлар у билан ҳаваскорлик спектаклида бирга роль ўйнаганмиз. “Ажойиб замона зайли” деган пьесада. Ёдимда қолгани шугина: бу пьесада иккита Софья Андреевна бўлиб, бирини мен, иккинчисини Книппер ўйнаган. Спектакль режиссёри Рошин-Инсаров, агар саҳнани танласам, мени порлоқ омад кутаётганини башорат қилган эди. Книппер у вақтлар жуда камгап, тортинчоқ, кўзга ташланмайдиган ёшгина қиз эди. Унинг отасини жуда қаттиққўл одам дейишарди. Ақаси Константин бизникига келиб турарди ва у ҳам отасининг қаттиқўллигидан шикоят қилган эди. Онасини ҳам кўрганман, ўта расмиятчи ва носамимий аёлдек таассурот қолдирган менда. Биз оилавий танишишга ҳаракат қилганмиз, лекин ҳеч иш чиқмаган.

Бир кун уч отли извошда сайр қилиб юриб, Ольга Леонардовна ва Константинни ҳам таклиф қилишни ўйлаб қолдик. Кўнғироқчаларни жаранглатиб, шовқин солиб извошни Книпперлар эшиги тагига учириб бордик, кўнғироқ чалишимиз билан эшикда ранг-қути ўчган Константин пайдо бўлди ва бизга қўл силтади. Бир нима дедию дарров ичкари кириб кетди.

— Нима деди? У нима деди? — дея шовқин солдик биз, извошдагилар.

— Ҳозиргина кичкина укаси оламдан ўтибди, — деди паст овозда кўнғироқ чалган одам.

— Укаси ўлибди? Укаси?

Шиқилдоқлар жаранги эшитилмасин дея фойтун секин жўнади. Ҳаммамиз ўзимизни гўё айбдордек ҳис қилар, хижолат чекар эдик. Бирдан кайфиятимиз ҳам тушиб кетди.

Антон Павловични табриклашим мумкинми, керакми? Унга дилдан, чин кўнгилдан бахт ва омонлик тилайман. Табриклагим келяп-

ти-ю, иккиланияпман. Алоқамиз узилгандан буён ўтган шунча вақт мобайнида мен кўп нарса ҳақида ўйлаб олган, тушунган эдим.

Назаримда, ҳаммасини тўғри тушунган эдим.

“Танишганимизга, мана, ўн йил бўлибди, шуни биласизми? Ҳа, ўн йил”.

Ўн йиллик ноаниқ ва кескин муносабат. У икки бор бу ноаниқликка чек қўйишга интилди. Ё оила қуриш, ёки алоқани узиш керак эди. Лекин “омадимиз чопмади”. Очиқ гаплашиб олишнинг иложи бўлмади, касаллик халал берди (“Мен касал бўлиб ёки ўлиб-нетиб қолсам, унинг аҳволи не кечади?”). Мен оилали эканимдан ташқари, бизнинг ўрта-мизда яна бир тўсиқ — хасталик ҳам турарди. У бир зарб билан бизнинг “бу майин ва ғамгин муҳаббатимиз”га, иккиланишларимизга, умид ва ишончимизга нуқта қўйди. Худди унинг ҳикоясидаги каби вагонда хайрлашдик. Хайрлашиш учун менга ўтирилганида унинг чеҳраси жиддий, ҳиссиз, деярли габзнок эди, бир неча йиллар илгари менинг уйимда ўтирганида, “Мен сизни севардим. Шуни билармидингиз?” деб сўраганида қандай бўлса, шундай. Нега бу менинг хаёлимга келмади ўша пайт? У азобланган экан-да? Вагонда ҳам қийналган. Ёнимга келмаслигини, асло келмаслигини айтди ва бу Сизга жуда қимматга тушиши мумкин деди у: “Мен кўп сўрайман”. У мени болалар билан кўргани он бу йўқотиш менга ниҳоятда қимматга тушишини англаб етган. Бу — мен уни қанчалик севишимни билишга бўлган охириги уриниши экан-да. Буни мана, энди тушуниб турибман. Кейин эса у кетди, ҳатто орқасига ўтирилмади ҳам. У қатъий қарорга келган: тугади.

Шундай экан, уни табриклашим керакми, мумкинми? Аввалига бу имконсиз деб ўйлаган эдим, лекин мен ҳақимда сўрагани, “илиқ” гапирганини эшитиб, хат ёзиш истагим кучли келди.

У Ялтада ёлғиз ўзи, Книппер Москвада эканини билгач, мен бир хат ёздим — унда ҳар иккалаимизнинг танишимиз А.А.Лугановичнинг П.К. Алёхинга ёзган хатини унга жўнатишни (унинг манзилини, ҳар ҳолда, билади) Антон Павловичдан илтимос қилдим. Лугановичнинг хатини эса бошқа хатжилдга солдим. Луганович Алёхинга унинг уйланганини эшитгани ва унга чин дилдан, астойдил бахт тилашини ёзади. Ўзига келиб қолганини, уни кўп эсласа-да, алам билан эмас, меҳр билан эслашини, чунки ўзининг ҳаёти ҳам бахтиёр, ҳузур-ҳаловатда кечаётганини айтади. Луганович мен бахтлиман ва Сиз ҳам бахтлимисиз, шуни жуда билгим келади деб сўрайди.

Сўнг барча аъмоли учун унга миннатдорлик билдиради. “Бизнинг муҳаббатимиз ҳақиқийми? Лекин у ҳақиқийми ёки хаёлийми, бундан қатъи назар, барибир Сиздан бағоят миннатдорман! Шу муҳаббат туфайли менинг ёшлигимни гўё йилтиллаган, муаттар шабнам қоплади. Агар ибодат қилишни билганимда эди, Сиз учун ибодат қилган бўлардим. Шундай дуо қилардим: Раббим! Илоё, у ўзининг қанчалик яхши, керакли, севимли ва мўътабар инсон эканини тушунсин. Агар тушунса, бахтли бўлмай иложи йўқ”.

Анна Алексеевна ҳам мен орқали Алёхиндан жавоб хати олди.

“Хат учун бош эгиб чуқур таъзим қиламан, беҳад миннатдорман. Бахтлиманми, шуни билгингиз келадими? Ҳаммасидан бурун шуни айтай, бетобман. Дардим ўта оғир эканини энди ўзим биламан. Шу гап. Ўзингиз тушуниб олаверинг. Яна айтай, хатингиздан ниҳоятда мамнун бўлдим. Жуда.

Сиз муаттар шабнам ҳақида ёзибсиз, мен эса чиройли ва хушбўй гуллардагина шабнам йилтиллаб туриши, муаттар бўлишини айтмоқчиман.

Сизга доим бахт тилаганман. Агар Сизни бахтиёр этмоқ учун қўлимдан бирор иш келганда эди, мен буни севина-севина қилган бўлардим. Лекин бу қўлимдан келмади.

Бахт ўзи нима? Буни кимдир билармикан? Лоақал бутун ҳаётим ҳақида ўйлай туриб, ўзимни кўпроқ бахтсиз ҳис этган кезларим аслида жуда бахтиёр бўлганимни энди аниқ англаб етдим. Ёшлигимда мен хушчақчақ бўлганман — бу энди бошқа гап.

Шундай қилиб, яна бир бор раҳмат. Сизга эзгу тилаклар-ла

Алёхин”.

Алёхин ёзган бу хатни бошқалари билан “Хатлар” тўплами учун Мария Павловнага бермадим. Нега Алёхин? Кейин сиримизни очишга, тушунтиришга тўғри келарди-да. Бу хатни ҳам бошқа қоғоз ва хатлар билан бирга ўғирлатганман. Хатлар турган ўша чиройли қутича сабаб ўғирланган.

Аммо бу Антон Павловичнинг менга ёзган охирги хати эмас. У 1904 йили ҳам менинг хатимга жавоб ёзган.

Япон уруши бошланган эди, ярадорларга ёрдам бўлиши учун бирор фойдали иш қилгим келарди. Қаттиқ ҳаяжонда эдим, шижоатга тўлган эдим, кучимни нимага сарфлашни билмасдим.

Шунда бир тўплам нашр эттиришни ўйладим. Таниш ёзувчилар кўп, уларнинг аксари билан муносабатим ҳам яхши. Китобни нашр эттиришда Сергей Николаевичдан умид қилиб тургандим. Ўзимча материаллар ҳам, китоб ҳам албатта жуда яхши чиқади, ҳаммаси жуда осон бўлади, қимматга тушмайди деб ўйлабман. Биргина ишим ва ҳаракатим билан қилган ёрдамим қанча наф келтиради деб хаёл қилибман.

Биринчи бўлиб Чеховга хат ёздим.

У ҳозир қўлимда ўша тўпламга мос келадиган бирор қўлёзма йўқ, дебди. Умуман, бу ниятимни маъқулламабди: “Агарда Сиз менинг фикримни эшитишга қарши бўлмасангиз, айтай: тўплам чиқариш жуда секин, қийин битадиган, тузувчининг ҳам кайфиятини бузадиган иш. Бунинг устига, сотилиши ҳам қийин бўлади, айниқса, Сиз нашр эттирмоқчи бўлаётган, яъни тасодифий материалдан йиғилган тўпламга ўхшаганлари. Худо ҳаққи, сўралмаган мулоҳазалар учун мени афу этинг, аммо беш, ўн, юз марта бўлса ҳам шу гапимни такрорлайман. Агарда Сизни бу фикрдан қайтара олсам, жуда хурсанд бўлардим. Ахир Сиз тўплам устида ишлаётганингизда, аста-секин, томчи-томчилаб эмас, балки бошқа йўл билан тезда минг сўм топиш мумкин. Ҳозир айна вақти — одамларда садақа қилиш истаги кучли бўлган қайноқ бир палла. Ҳеч нимага қарамай, тўплам тузаним десангиз, энг зўр ёзувчилар (Шекспир, Толстой, Пушкин, Лермонтов ва бошқалар) ижодидан ярадорларга шафқат кўрсатиш ва ёрдам бериш тўғрисида қандай ибратли гаплар бўлса, йигинг. Бу жуда қизиқарли китобча бўлади ва 2-3 ой ичида нашрдан чиқади, сотиш ҳам осон кечади. Маслаҳат учун узр, жаҳлингиз чиқмасин. Айтмоқчи, айна вақтда ўн бештача тўплам нашр этилаётир...”

Бу хатни у 7 февралда ёзган эди, 14 февралда эса қуйидаги хатни олдим:

“Муҳтарам Лидия Алексеевна. Эртага Ялтага жўнаб кетаман. Менга хат ёзиб турсангиз, Сиздан беҳад миннатдор бўлардим.

Тўпламни нашр эттирмаётган, яъни шундай тўхтамаган келган бўлсангиз жуда хурсандман. Тўпламни таҳрир қилиш ва тузатиш жуда серташвиш, толиқтирадиган иш, фойда ҳам унча кўп бўлмайди,

кўпроқ зиён келтиради. Менимча, яхшиси, журналга бирор ҳикоя бериб, қалам ҳақини Қизил Крестга хайр қилиш лозим.

Узр, совуқ қотиб кетдим, ҳозиргина Царициндан келдим (извош-да), қўлларим увишиб қолган, яхши ёзолмаяпман, ҳали тўшакка жойлашиб ётиб ҳам олиш керак. Хайр, асосийси, хушвақт бўлинг, ҳаётга бунчалик мураккаб нарса деб қараманг; балки, аслида у хийла жўндир. Кейин у, биз билмаган ҳаёт, ақлимизни чарчатар даражада қийнаб мулоҳаза юритишимизга арзирмикан — буниси ҳали ноаниқ. Қўлингизни маҳкам сиқиб, хат учун юракдан миннатдорлик билдириб қоламан.

Саломат ва омадли бўлинг.

Садоқатли А.Чехов”.

Шу хатни юз марталаб ўқиганман. Антон Павловичда бундай янги кайфият қаердан пайдо бўлди экан? “Ҳаёт жўн, азобли мулоҳазаларга арзимаиди...” Ўзининг ўтмишига боқиб у алам ва нафрат билан жилмаяётгандек туюлди менга. Кўнглидагидек яшамадим, ўйламадим, ҳис қилолмадим, ҳаёт беҳуда ўтди, деётгандек.

Бир минг тўққиз юз тўртинчи йил

(“Бир умрлик муҳаббат” қиссасининг хотимаси)

Тўртинчи июль куни кечки поезд билан бизникига кўп меҳмон келиши керак эди.¹ Бешинчида тўйимиз бўлган кун, барча дўсту биродарлар, қариндошларимиз ким поездда, ким отараваларда йўлга чиққан, базму хурсандчилик қилгани йиғилишмоқчи эдик. Поезд кечаси ўн бирларга яқин келди. Поезднинг пишқиргани, фойтунларнинг тақа-туқини эшитиб, кутиб олгани эшик олдига чиқдик. Тунаб қолиш учун барчага жой ҳозирлаб қўйилган. Фала-говур билан кириб келган меҳмонлар ўзларига келиб олиш учун хоналарга тарқалишди. Ошхонага чиқиб кечки овқат учун ясатилган дастурхонни кўздан кечираётган эдим, Миша шошилиб олдимга келди ва мени қўлтиқлаб олиб қоронғи айвон томон бошлади.

— Гап шундаки... — деди у жаҳли чиққандек қатъий оҳангда, — гап шундаки... Асабийлашмаслигингни талаб қиламан. Талаб қиламан. Эшитяпсанми? Газетада ёзишибди, иккинчида Баденвейлерда Чехов оламдан ўтибди. Ўша газетани биз ҳали олмадик. Шунақа гап... Ўзингни қўлга ол, меҳмонларга сездирма! Эшитдингми!

Дарҳол чиқиб кетди у. Мен қоронғи бурчакда қолавердим. Тўсиққа суянганча чуқур-чуқур нафас оламан. Нафас олишим борган сари оғирлашапти. Узимни тутиб туришим ҳам қийин бўляпти. Бор кучимни тўплашим керак эди. Лекин бунга фурсат йўқ, нафасимни ростлаб олдим, энди оёғим ҳам унча қалтирамаяпти, чалишмаяпти. Бир муддат чуқур-чуқур нафас олиб, юришга ҳаракат қилдим. Қоронғи гулзор томон бир-икки зина босиб тушгач, бошимни кўтариб осмонга қарадим: булутли эди, аллақерларда юлдузлар милтиллайди. Кўшак югуриб келди, эркаланиб этагимга суйкалди, оёғини узатди менга, бирдан бу эркаланишдан ичимда нафрат туйдим...

Ошхонадан гангир-гунгир эшитиларди. Дастурхон атрофига йиғилишибди. Миша бақирди:

— Лида! Лида!

Итни силаб қўйдим-да, меҳмонлар томон юрдим. Надянинг хавотирли, раҳмли чеҳрасига кўзим тушдию шартта юзимни четга бурдим.

Ётоқ бўлмағи меҳмонларга бўшатиб берганим учун менга Нина қизимнинг хонасига, дераза тагидаги кушетга жой солишган экан. Қизим ухлаб ётибди.

Эшикни занжирлаб, тезда тўшакка кирдим ва деразадан ташқарига қарадим. Хира осмонда чўзилган қорамтир булутлар сузади, боғдаги дарахтлар эса қилт этмайди. Борлиқни шаббўй ҳиди тутиб кетган.

— Чехов ўлибди, — дедим ўзимга ўзим хаёлан. Бутун оқшом бу ҳақда бир оғиз гапиришмади. Гапиришар дея роса кутдим, балки бу ҳақда аввалроқ қўп гапирилгандир, бу мавзу жонга теккандир? Бироқ нега гапиришмади, бу ҳақда ўйламабман. Иккинчида Баденвейлерда оламдан ўтибди. Унинг тобутда ётган жасадини кўз олдимга келтирмоқчи бўлдим, лекин бирдан касалхонада ётгани — ёстиқдаги юзи, тим қора гоҳ мулойим, гоҳ хафа, гоҳ эса айёрона кулиб турган кўзларини эсладим.

— У ўлибди, — дея ўзимни ўзим ишонтирмоқчи бўламан, аммо бунинг ҳеч тан олгим келмайди. Тан олишга мажбур эканимдан бир лаҳза кўрқувга ҳам тушдим. — Керак эмас, — дея бу фикрни хаёлимдан ҳайдамоқчи бўлдим, — билатуриб ҳам ҳеч нимани ҳис этмаяпман-ку. Яна нима қилай? Шундай бўлсин.

Бошимни ёстиққа босиб ётолмадим, у ёқдан-бу ёққа ташладим, кейин бўйним ва кўксимни уқаладим.

— Уни беш йилдан буён кўрмадим, шунинг учун ҳам бундай лоқайдман... Кейин яна хатларини эсламоқчи бўлдим: — Асосийси, хушчақчақ бўлинг... Ҳа! Қачонлардир унинг ўзи роса хушчақчақ бўлган. Эсимда бу. Кейин эса унинг завқи сўнди, сўна борди, лекин гамгинлик унинг қалбини бора-бора, қатъий эгаллай бошлади. Негалигини мен билардим... “Биз билмаган ўша ҳаёт бунчалик азобли мулоҳазаларимизга арзирмикан...”

Ҳа, қийналиб кетди у. “Ҳаётнинг ғайритабиийлиги ва паст-баланд”-лигини ҳеч ким унингчалик оғриқ билан ҳис этмаган, аввалига у одамлар қилган хатоларини тушуниши ва уларни тўғрилашга ҳаракат қилмоғи учун бунга туртки беришнинг ўзи етарли деб ўйлаган эди. Лекин одамлар ҳикояларни ўқиб мақтаб қўяр ёки сукут сақлашарди, холос. Баъзан қойил қоладиган, илтифот кўрсатадиган ёки бефарқ, адоватли китобхонлар ҳам учрар эди. Аммо ўзига ўзи разм солиб, “Уят! Ҳақиқатан ҳам бундай яшашдан уялмоқ керак!” дейдигани топилмасди. Уни бирор ғояни уқтирмайдиган ёзувчи деб, панднасихат бермасликда, етакчилик қилмасликда, идеал бўладиган образлар яратмасликда ҳам айблагани-чи! Ахир унинг улкан истеъдоди беҳуда кетмадими? Ўзи бунинг сезмаганими?

У ўзининг ташқи кўриниши ёки кийими билан одамларга таъсир кўрсатмади. Мана, Толстой таълимоти мухлислари дарров ўзларига “толстовка” — кенг чалвор тиктириб олишар, гўшт ейишдан, ҳарбий мажбуриятдан воз кечар ва шунинг учун ҳам толстовчи саналар ҳамда ўзлари бундан гурурланар эди.

Сал илгарироқ эса қизлар сочларини кесиб, ён ёқа қўйлак (ён томонда тугмаланадиган тик ёқали эркаклар қўйлаги) кийишарди, тирноқларини тозаламасди ва нигилист саналарди. Буларнинг бари оддий ва тушунали эди.

Чеховнинг талаблари бошқача эди: кийимни ҳам, сочни ҳам ўзгартириш шарт эмас, фақат “уялиб қолмаслик” учун бошқача ҳис қилишни, ўйлашни ўрганмоқ керак. Бунинг учун ҳеч қандай ажратиб турувчи тафовут, ёрлиқнинг кераги йўқ. Одамлар Чеховни ниҳоятда яхши кўришарди ва қийнаб юборишарди. “Мазинисткалар, фигурне-

ристкалар бўларди, мана энди “чехисткалар” ҳам пайдо бўляпти”, дерди Миша.

Эҳтимол, Чехов бунга ҳам ҳис этарди. У фисқ-фуружга тоқат қилолмасди. Чеховни одамлар жуда яхши кўрарди, аммо уни тушунадиган кўпмиди? Ахир унга ҳикояларингиз “хўрозқанд” дейишмасмиди?

Богда гўнқарга қаттиқ қағиллади, унга бошқалари жўр бўлди. Биринчиси, гўё: — Вақт бўлдими?, деб сўраётгандек. Бошқалари: — Ҳали эрта! Эрта, деётгандек. Яна ҳаммаёқ сув қуйгандек тинчиди. Қарға қағиллаши асабимга таъсир қилиб, уйқудан уйғотиб юборди.

— Чехов ўлди, — дедим ўзимга ўзим эслатгандек. — Ўлди.

Ўрнимдан турдим ва дреза рафига тирсагимни тираганча ташқарига тикилдим. Кун буткул ёришган, баланд осмонда булут қизариб кўринади. Яна тўшакда ётган Чеховнинг чеҳраси намоен бўлди. — Азизим, — деган овозини эшитдим. Юрагимга қаттиқ оғриқ санчилди, беихтиёр қичқириб юбордим, шунда кўзларимдан ёш қуйилди.

Антон Павловичнинг ўлимидан бир неча йил ўтиб, синглиси Мария Павловна унга ёзган хатларимни ўзимга қайтариб берди. Хатларим қандай бўлса шундай — уринмаган, гижимланмаган. “Батартиб қилиб дентага боғланган, — деди Мария Павловна, — столда ётган экан”. Ўқиб ҳам кўрмай, уларни печкага ташладим. Бундай қилганимдан жуда афсусланаман. Аммо ўзимдан нега у бу хатларни йиғиб, сақлаб қўйди экан деб қайта-қайта сўрардим. Хатнинг ҳошиясида қандайдир қайдларга кўзим тушган эди. Нега шуларга қизиқмадим? Бундан азобланган бўлардим, шунинг учун қизиқмаган бўлсам керак. Унинг хотинига ёзган хатини ўқиётим икки марта шу саволга дуч келдим: “— Сен Авиловани учратмаяпсанми? — Албатта-да! Биз юзма-юз келдик ҳам, аммо у мени танимагандир. Биз қачонлардир театрда “Ажойиб замона зайли” деган пьесада бирга роль ўйнаган эдик. Лекин у вақтлар иккимиз ҳам шу қадар ёш эдикки!” У ўшанда бир София Андреевнани, мен бошқасини ўйнаган эдик. Замона зайли шу билан яқун топган эди. Қизиғи шу эдики, унга эмас, менга саҳнавий касбни башорат қилишган эди. У тўлиқ эришган ютуқларнинг барчаси менинг ёнгинамдан ўтиб кетди. Чехова-Книппер! Книппер сифатида у ҳаётдан етарлича олди ҳам, берди ҳам. Чехова бўлиб эса... билмадим. Қўйинг, буниси билан энди менинг ишим йўқ.

Николай БЕРДЯЕВ

Муҳаббат меҳвари

Дунёда икки метафизик ибтидо — шахсият ва уруғчилик-насл ибтидоси беллашади. Жинс ва муҳаббат муаммоси ҳозир кескин тус олган бўлиб, шу икки ибтидонинг кураши билан узвий кўздан кечирилиши зарур. Жинсий муҳаббат билан боғлиқ барча масалаларнинг мураккаблиги шундаки, жинсий муҳаббатнинг башарият тарихида икки қарама-қарши — шахс муҳаббати ва уруғчилик муҳаббати ибтидоси, табиийликдан устун куч-қудрат, илоҳийлик қудрати ва табиий куч-қувват, эмпирик алоқадорлик чамбарчас боғланиб кетганидадир. Жинсни насл-уруғ билан, муҳаббатни эса наслий инстинкт билан аксарият чалкаштирилади. Ҳолбуки, уруғ-наследа ва наслий инстинктда ҳеч қандай шахсийлик, индивидуаллик, ҳатто инсонийликдан ном-нишон йўқ, бу барча одамларга хос ва инсоният олами билан ҳайвонот олами учун муштарак табиий стихия. Индивидуал сайланганлик, инсонни нафақат жониворлардан фарқловчи, балки ҳар бир одамни бошқалардан фарқлайдиган муҳаббат, илоҳий Эрос уруғ-насл стихиясида йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Таъбир жоиз бўлса, наслий муҳаббат ва жинснинг наслий-уруғчилик эътирофи инсонни шунинг учун ҳам камситадик, инсоний рафторни қиёфасиз табиий стихия ихтиёрига топширади, шахс бу борада емириб-адоий тамом қилувчи табиий зарурият исканжасига тушиб қолади. Биология, наботот фани туғилиш ва индивидуаллик ўртасида тескари пропорционаллик — номутаносибликни эътироф этади. Агар тирик-жонли кучлар насл-уруғни давом эттирса, табиий баркамол индивидуалликни яратиш учун маҳв бўладилар. Бу биологик ҳақиқат яна ҳам теран метафизик негизга эга. Шундай дилемма бор: ёхуд баркамол, абадий индивидуаллик яратилади, ёки индивидуаллик парчаланadi ва кўпдан-кўп ноқис ва ожиз-нотавон, бандаи бечора индивидуалликлар яратилади. Инсон баркамоллик ва мангулик касб этиб, шахс, индивидуал сиймо бўлишга қодир эмас ва шу боис камолоти тадрижини гўё авлодлар ихтиёрига топширади, рўёбга чиқмаган индивидуаллик, бартараф қилинмаган узилиш, қўлга киритилмаган мангуликнинг армонли изтиробига насл қолдириш йўли билан тасалли ахтаради. Наслий-жинсий муҳаббат индивидуалликни емиради, насл-уруғнинг мангулигига, ёлғиз баркамол мавжудотни эмас, балки кўпдан-кўп ноқис мавжудотларни яратишга, бемаъни узлуксизликка, абадий такрорланиш, дастлабки нуқтага қайтишга интилади. Жинсдан устун-ғолиб ҳақиқий муҳаббат бутун инсоний куч-қувватни ташқарига ва замон ичра олға эмас, балки туб моҳиятга ва мангулик теранлигига йўналтириши зарур. Бу сохта саробий келажак — иқбол меҳроби, бу қалбаки тараққиёт наслий-уруғчилик жинси билан боғлиқ эди.

Туғилиш ва ўлиш — табиатан бир хил, манбаи ягона. Гераклит аллақачон Гадес ва Дионис айни бир Тангри, дея таълим берган. Таваллуд ҳам, мамот ҳам бир хил — башарий парчаланиш ҳосиласи, замон фарзандлари, дунёдаги муваққатлилик салтанати. Манбаи ва мазмун-моҳиятидан ажралган ҳаёт даставвал муваққат тус олади, солномавий силсилага тизилади, унда туғилиш ва ўлиш мангу алмашади, бемаъни узлуксизлик ҳукм суради. Тубан дунёдаги мавжудотларнинг барчаси ўткинчи, дунёнинг барча қисмлари, дунёни ташкил қилувчи қисм-жисмлар барча-барчаси фоний. Минг бир азоб-уқубатлар ила туғиш ҳақида гап борар экан, шу асно ўлиш ҳақида ҳам мулоҳаза юритилади; табиий зару-

риятга биноан дунёда ноқислик, сакталик ва ўлимни кўпайтириш. Туғилиш — ўлим ибтидоси; бутун табиат тажрибаси эътироф этадиган бу ҳақиқат қундай равшан. Туғилиш моҳиятан индивидуалликнинг парчаланиши, унинг қисмлар-бўлақларга ажралиши, индивидуаллик баркамоллик ва мангулик касб эта олмаслигининг нишонаси ҳамда гўё таркибий қисмига камолот касб этиш аъмолини давом эттиришни таклиф қилади, гўё мангулик йўлида ёлғиз зафар қозонишни замон ичра қўпдан-қўп зафарлар билан алмаштиради. Наслий ибтидо ва муҳаббат насл-уруғни давом эттириш учун — табиатнинг мақтуллиги ва тубанлиги ҳосиласи, фонийлик қонуниятининг тантанаси. Наслий жинсий муҳаббат иккига ажралган жинсларнинг қовушиши билан боғлиқдай саробий хомхаёл; ягона ва тўла-тўқис, баркамол ва абадий индивидуалликни бу асно қўлга киритиб бўлмайди. Жинсий изтироб насл-уруғ стихиясида қиёфасиз, табиий кучнинг кўғирчоғига айланади, бу изтироб қийноқни ҳеч қачон бартараф қила олмайди, аксинча замон ичра янгидан-янги шакл-шамойилда узлуксиз давом этаверади. Ҳам жинс, ҳам муҳаббат, ҳам насл-уруғ, ҳам туғилиш ўртасида кескин, бироқ эмпирик бўлмаган, балки метафизик қарама-қаршилик мавжуд. Муҳаббатдаги жинснинг эътирофи — тўлақонли ва баркамол индивидуаллик, мангулик, эзгу узлуксиз силсила касб этиш эътирофи демак; насл-уруғчилик инстинктидаги насл-уруғчилик стихиясининг эътирофи — индивидуалликни парчалаш, замон ичра ноқис сакталик ва мақтулликни, бемаъни узлуксиз силсилага эга бўлиш демак. Жинсий изтироб-қийноқ ва муҳаббат сир-синоати — жинсларнинг фожиали ажралганлигини бартараф этишга ташналикда, мангу, баркамол индивидуалликка мистик қовишув воситасида эришишдан иборат. Баркамол индивидуаллик туғмайди ҳам, ўлмайди ҳам, ҳеч қандай келгуси лаҳзаларни яратмайди. «Шошилма, эй, фарахбахш лаҳза» дер эжанлар, бетакрор гўзаллик баркамол бўлгани боис ортиқ ҳеч вақони юзага келтирмаслиги, мангу шундай қолиши кераклиги, фақат етарли даражада гўзал ва такомиллашмаган лаҳзагина ўрнини бошқасига бўшатиб бериши кераклигига ишора қилинади. Такомиллашган олам бошқа бирон шаклда давом этмаслиги, ҳеч вақони юзага келтирмаслиги, қандай бўлса, шундай шамойилда абадий қолиши зарур. Барча баркамол ва бениҳоя гўзал ашёлар мангулик мулки, парчаланмайди, ўз-ўзидан сакта қисмларни яратиш воситасида давом этмайди. Наслий жинсий муҳаббат, Афлотун таъбири билан айтганда, беҳаё Афродита, оломонга мансуб, заминий Афродита. Ва, афсуски, инсониятнинг аксарият қисми фақат беҳаё Афродитани танийди, чунки одамлар насл-уруғчилик, табиий зарурият, табиий қул-бандилик ҳукмронлиги остида, ва илоҳий Афродитани орзу қилиш айримларга деярли ахлоқсиз, ғайритабиий, телбавор орзумандликдай туюлади. Хайрли, жинсий муҳаббатни ташкил этиш, инсоният наслини рисоладагидай давом эттириш — ўта радикал одамларнинг хоҳиш-истагининг сўнги сарҳади шу. Жинс ва муҳаббат масаласида одамлар ўта жаҳолатпараст; тамойиллар, азалий инстинктлар ва ҳис-туйғулар уларнинг устидан ҳукмронлик қилади ва бу жаҳолатпарастлик илдизи насл-уруғчилик ҳукмронлиги остида. Позитивизм тарафдорлари наслий-уруғчилик муҳаббатидан бўлақ муҳаббатни билмайди, фақат туға оладиган жинсни англайдилар, ёлғиз оила шаклини ўзгартириш хусусида қайғурадилар. Дарвин назариясига жуда ўхшаш Шопенгауэрнинг муҳаббат назарияси инсонларни майна-масхара қиладиган, индивидуаллик устидан заҳархандали киноя қилувчи насл-уруғчиликнинг жаҳолатпарастларча ҳукмронлигининг ифодаси, холос.

Жинс — енгиб ўтилиши, маҳв этилиши лозим, чунки жинс — раҳна, айрилиқ. Токи шу раҳна-айрилиқ мавжуд экан — индивидуаллик ҳам, яхлит, тўлақонли инсон ҳам йўқ. Бироқ жинснинг бартараф қилиниши инкор эмас, балки унинг эътирофи, жинсий изтироб-қийноқдан бўйин товлаш эмас, балки жинсларнинг ижодий қовишуви демак. Жинсни узил-кесил бартараф қилиниши, жинсларнинг тамомила йўқ бўлишигача, ягона жисму жонга уйғунлашувига қадар эътироф этиш керак. Буни, албатта, ҳар бир эркак ва аёл шахс айрим-айрим тарзда мустақил бўлиши барҳам топади, деган маънода тушунмаслик керак; бунга мустақил мавжудлик хос бўлиб, мазкур мақомга уйғунлашув воситасида эришилади. Жинс руҳий ва жисмоний хоссага эга, унда руҳ метафизикаси ва тана-жисм метафизикаси мавжуд. Жинс — на физиологик, на

эмпирик табиатга эга, унда мистик теранликлар пинҳон. Ахир жинснинг мистик диалектикасини ҳатто Тангрининг хоссаларида ҳам қайд этадилар. Бугун жаҳоний жараён жинсга таянади; дунё шу боис яратилган ва давом этаётир, унинг негизини жинс ташкил этади, дунёнинг мистик стихияси ажратилган, узилган, кутбланишган. Метафизик, руҳоний-жисмоний кутбланиш дунёни жинсий изтироб-қийноқ, қовушув эҳтироси ила йўғирган-тўйинтирган. Мазкур кутбланиш мангу аёллик, дунё аёлмонанд қалбга эга эканига оид насроний мистикага шу қадар яқин таълимотда ҳам кўзга ташланади. Буни Сулаймон пайгамбар с.а. Апокалипсис — Қиёмат қоим рамзига асосланувчи «Кўшиқларнинг кўшиғи»даёқ ҳис этган (Изоҳ: Вл.Соловьев дунёвий қалбнинг мангу аёлмонанд сифатида эканлиги ҳақида жуда антиқа диний-фалсафий концепцияни илгари суради. Соловьевга эътироз билдирса ҳам бўлади, яъни, бу ўта эркакча фалсафа ва дин. Аёллар учун илоҳиётга эротик-шаҳвоний муносабат мангу эркаклик култи тусини касб этиши зарур. Илоҳиёт турли жиҳатлари билан турли инсоний жинсларга мурожаат қилмаётirmi? Соловьев «Муҳаббат моҳияти» асарида ёзади: «Абсолют — мутлақ норма-меъёр инсоний моҳият яхлитлигининг тикланишидир ва бу норма-меъёр у ёки бу томонга бузилишидан қатъи назар, натижада нима бўлганда ҳам нонормал, гайритабиий ҳодиса рўй беради. Сохта руҳий муҳаббат нафақат нонормал ҳодиса, балки ўтакетган бемаънилиқ, чунки бундай муҳаббат интиладиган руҳий кечинмаларнинг ҳис-туйғулардан мосуво қилиниши бусиз ҳам ўлим воситасида қойилмақом ижро этилади. Ҳақиқий руҳоний муҳаббат эса ўлимга заифона тақлид ва ўлимга нисбатан илдамлаш эмас, балки ўлим устидан тантана қилиш, абадий барҳаётни фонидан, абадиятни муваққат ўткинчиликдан ажратиш эмас, балки фонийни абадий барҳаётга айлантириш, омонатга абадият бахш этишдан иборат. Сохта руҳонийлик-маънавият қайта туғилиш, нажот топиш, тирилишидир»). Ўрта асрларда яшаган эркакларнинг тасаввуридаги Дева Мария — Биби Марям шаҳвоний муқаддас сиймоси жуда диққатга сазовор, ўша пайтларда яшаган аёллар Исойи Масиҳ сиймосига ҳам шу нуқтаи назар билан қараган. Жинснинг узил-кесил баргараф қилиниши, жинсларнинг бирлашуви наинки қарама-қарши инсоний кутбларнинг уйғунлашуви, аини пайтда абадий аёлмонандлик билан ва Илоҳиёт билан бирлашув ҳисобланади. Эрос — индивидуаллик сари ва башарият сари йўл. Бироқ қандай Эрос?

Наслий-уруғчилик муҳаббати жинснинг бирлаштирувчи эътирофи эмас, у парчаланишни давом эттиради, холос. Фақат шахсий жинсий муҳаббат бўлинганликни баргараф этишга, индивидуаллик қарор топишига, абадиятга, мангу барҳаётлиликка интилади. Бу — илоҳий Афродита. Фақат шахсий, насл-уруғчиликдан холи муҳаббат, руҳни сайлаш-саралаш муҳаббати, мистик севги-маҳлиёлик ҳақиқий муҳаббат, чинакам Эрос, илоҳий Афродита. Шахсий муҳаббат, илоҳий Афродита — табиатдан устун, юксак бўлиб, ўлимга ва заруриятга уруш очади, у насл-уруғчиликка, индивидуалликнинг парчаланишига кушанда, такомилга етгани, баркамоллиги боис туғмайди, индивидуал уйғунлашувга ва абадиятга ташна, у билан индивидуаллик ва абадият сир-асрори боғлиқ. Вл. Соловьев уқтиришича, мистик муҳаббат юксаклиги билан туғилишга, парчаланишга эмас, балки индивидуалликнинг барҳаётлигига, «қалтис» физиологик қонуниятлар ўзгаришига олиб келади. Унинг эътирофига кўра, фақат муҳаббат абадиятга муҳтож, муҳаббат — ҳаётнинг олий моҳияти, мавжудликнинг узил-кесил тўла-тўқислиги, индивидуалликнинг ҳаётийлиги. Бироқ илоҳий Афродита, шахсий, насл-уруғчиликка зид муҳаббат — чалгиган руҳий ва жисмдан холи эмас, у бамисоли руҳий даражадагидек тажассум этган, тўлақонли, аниқ-шубҳасиз ҳис этилган муҳаббат.

Бироқ муҳаббат табиатан фожиали, унинг ташналигини эмпирик қондириб бўлмайди, муҳаббат ҳамиша инсонни мазкур олам бағридан чексизлик ҳудудларига олиб чиқади, ўзга маъволарни кашф этади. Муҳаббат шунинг учун ҳам фожиали, муҳаббат объектларининг эмпирик дунёсида парчаланаяди ва аини муҳаббат муваққат узилган ҳолатларга парчаланаяди. Муҳаббат фетишизми деб аталувчи касаллик бор. Бундай ҳолатни Соловьев ҳам «Муҳаббат моҳияти» асарида тилга олган. Мазкур касаллик шундан иборатки, муҳаббат воситаси тарзида яхлит инсон, барҳаёт, тўла-тўқис шахс эмас, балки тананинг бир қисми, шахснинг бирон аъзоси, масалан, сочлари, қўллари, оёқлари, кўзлари, лабла-

ри телба қилар даражада маҳлиё этади. Моҳиятдан ажратиб олинган бундай инсон аъзоси фетиш, яъни маъбудага айланади, муқаддаслаштирилади. Фетишизмда сеvimли маъшуқ-маъшуқанинг шахсияти ҳис этилмайди, инсон индивидуаллиги йўқ. Муҳаббатдаги мазкур фетишизм хасталигига давримизнинг деярли барча кишилари у ёки бу даражада чалинган. Муҳаббат нишонини парчалануви муҳаббатнинг ўзи ҳам ўткинчи ҳою-ҳавасларга нимталаниб, муҳаббат фетишизми ҳамиша руҳиятимиз ва танамиз хасталигидир. Тамомила ясси, физиологик, замонамизда жуда кенг тарқалган муҳаббат фетишизм бўлиб, чунки унда тўлақонли, яхлит шахсни, бир бутун индивидуалликни ҳис этиш йўқ. Руҳ ва тананинг айрим жиҳатларига, ажратиб олинган қисмларига, чарос кўзлару ақиқ дудоқларга, феъл-атвордаги айрим фазилатларнинг руҳоний ифорига ёки ақл-тафаккур жодусига муҳаббат — бу ҳам фетишизм, бу ҳам шахсни тўла-тўқис ҳис эта билмаслик. Муҳаббатнинг яхлит тажассуми, баркамол маъшуқ-маъшуқа, айнан мос-мувофиқ қалб, мистик буюрилган ярим кутб эмпирик парчаланани: эр-йигитлар наздида қиз-жувонлар орасида, қиз-жувонлар наздида эр-йигитлар орасида уйғун сиймонинг нимталанган жузвлари — унисидида кўзлар, бунисидида қўллар; унисидида қалби, бунисидида ақл-заковати кабилар диққат-эътиборни тортади. Ҳолбуки ошқора айтиш керакки, эр-йигитлар маълум даражада кўпдан-кўп қиз-жувонларга, қиз-жувонлар эса — кўпдан-кўп йигит-эрларга маҳлиё бўладилар, деярли ҳамма маълум маънода муҳаббат дардида чалинган, азбаройи ишқий ташналик юрак-бағирни ёндиради ва муҳаббат изтиробларининг чек-чегараси йўқ. Бу борада бирон-бир ахлоқан қоралашга муносиб ҳолат йўқ, бироқ мазкур муҳаббат фетишизми хасталигида, муҳаббат ва тажассумнинг шундай парчаланнишида даҳшатли фожиа яширинган. Дунёда ҳар бир қалбга аталган, яхлит индивидуаллигини бойитувчи қондош қалб мавжуд, кундалик гариб турмушда эса инсон қалби илоҳий Эрос салоҳиятини сон-саноксиз ваз-қарсонларга совуриб, уни парчаланган муаллақ қисмларга йўналтиради, фетишизмга муккасидан кетади. Донжуанларга хос муҳаббат — муҳаббатдаги шахсни, муҳаббат салоҳиятини, муҳаббат моҳиятидан махрум сиймони йўқотишдир. Ҳолбуки муҳаббатнинг (наслий-уруғчилик муҳаббатининг эмас) моҳияти маъшуқ-маъшуқа шахсиятини мистик ҳис қила билиш, маъшуқ-маъшуқа билан қондош-жондош ярим кутб ва шу билан бирга уйқаш индивидуаллик билан ҳуфиёна уйғунлашувдир. Муҳаббат бир мавжудотнинг бошқасига ва бутун дунёга ўтиши-айланиши, маҳдудлиги ва бегоналашганлигидан халос бўлиши муаммосини ҳал этади. Муҳаббатнинг бу буюк моҳиятини фетишизм парчалаш, нимталаш-ажратиш, ўз шахсияти ва ўзганинг шахсиятини ҳис этишни йўқотиш билан барбод қилади. Фетишизмнинг баргараф қилиниши индивидуал абадият сари, амалий-мистик идрок-сезим ва шахсинг қарор топишига йўл очади. Инсоннинг инсондан бундай бегоналашуви, йироқлашуви, севишганлар ва ёру биродарлар ўртасидаги бу тубсиз ўпқон, бу «шу қадар қондош-жондош бўлганимиз ҳолда ҳар биримиз якка-ёлғизмиз» деган афсус-надоматлар фожиали равишда даҳшат. Замонавий бадиий асарларда (айниқса Мопассан асарларида) инсоннинг шу телбавор ёлғизлигини. «сен — у»дан, ҳаётийликдан ажралганлигини ифодалайди. Бу ёлғизликдан фақат Эрос салоҳияти, яъни парчаланмайдиган, шахсинг яхлит, бир бутунлигини ҳис этадиган Эрос салоҳияти, илоҳий индивидуал-мистик муҳаббат куч-қудрати халос эта олади. Ҳар ким шахсий муқобили бўлган «мен»ини, барҳаёт, яхлит шахсни севиши керак ва шунда дунёнинг ҳар қандай воқелигидан узилганлик, бегоналашганлик барҳам топади. Ҳамиша шахсиятпарастларча маҳдуд, дунёга зид, қарама-қарши, шахсни гирдобидида маҳв этувчи наслий оила қуриш учун эмас, дунёвий барча мавжудотлару жамики ашё-нарсалар билан мистик-ишқий уйғунлашув учун севиш, меҳр-муҳаббат қўйиш зарур.

ЭРОСГА ОИД МУЛОҲАЗАЛАР

Ҳаётимнинг эротик тафсилотларини баён қилмоқчи эмасман. Бунга оид ҳар қандай эътирофдан нафратланаман. Интим ҳаётим, одамлар билан нозик муносабатларим ҳақида мутлақо ёзмоқчи эмасман, менга меҳнати сингган, кўп

нафи теккан қадрли одамлар ҳақида ҳам ёзиш ниятим йўқ. Бу китобнинг йўналиши тамомила бошқача. Мен, янглишмасам, эротик файласуфлар тоифасига мансубман, бироқ ахлоқий эҳтирослар (меъёрлар эмас, айти эҳтирослар) табиатимдаги эротик эҳтирослардан устун. Ва, эҳтимол, мени эркинлик ва инкорий гўзаллик аиниқса ўзгача мафтун этади. Лекин мен шундай одамлар тоифасига, эҳтимол, русларнинг шундай авлодига мансубманки, улар оила ва фарзанд кўришни шунчаки турмуш тарзи, муҳаббатни эса инсоний мавжудликнинг баайни ўзи ҳисоблашади. Шу ўринда тажриба, кузатишлар ва интуицияга асосланувчи айрим мулоҳазаларимни баҳам кўрмоқчиман. Муҳаббат шакллари ўртасидаги муносабатлар, даставвал муҳаббат-раҳм-шафқат ва муҳаббат-эрос ўртасидаги, каритатив муҳаббат билан муҳаббат-маҳлиёлик ўртасидаги алоқадорлик ҳақида жуда узоқ ўйладим. Жинс — инсон танасининг вазифаларидан бири эмас, балки яхлитлик, бир бутунлиликка тааллуқли. Бунни замонавий илм-фан эътироф этади. Ва жинс инсон тубанлигидан далолат. Жинсда аллақандай уятли ва инсоний қадр-қимматни хўрлайдиган жиҳат мавжудлигини инсон сезади. Инсон бу борада ҳамиша ниманидир сир сақлайди. У муҳаббат-кўнгилчангликни ҳеч қачон яширмайди, бироқ сексуал ишқни сир тутишга тиришади. Инсондаги жинснинг шу асно сир сақланиши, яширилиши мени ҳамиша ажаблантирган. Айти сексуал алоқа, жинсий алоқада аллақандай ноқислик мавжуд. Леонардо да Винчи жинсий аззо шу қадар бадбашараки, башарти одамлар жинсий алоқанинг савдойи шайдосига айланмаганда, инсоният қирилиб кетган бўларди деган (аниги эсимда йўқ, лекин тахминан шундай фикр билдирган). Сексуал ҳаётда, жинсий алоқада инсонни хўрлайдиган аллақандай қовушмаган жиҳат мавжуд. Фақат бизнинг замонамизда жинсий ҳаёт фош қилинишига йўл қўйилди. Ва инсон рамзий маънода, албатта, нимталанди. Фрейд ҳам, психоанализ ҳам, замонавий роман ҳам айти шундай мақсадга қаратилган. Давримизнинг беҳаёлиги, айти пайтда инсонга оид билимларнинг бойигани ҳам айти шу билан боғлиқ. Эрос ва секс, муҳаббат-эрос ва жинснинг физиологик ҳаёти ўртасида фарқ бўлиши керак, деган фикр мени ҳеч қачон тарк этмаган. Булар ўзаро чатишиб кетган, лекин турли соҳалар ҳисобланади. Жинснинг ҳаёти — қиёфасиз, наслий-уруғчилик ҳаёти. Ундан инсон наслий-уруғчилик стихиясининг ўйинчоғига айланади. Сексуал алоқада ҳеч қандай индивидуаллик, шахсийлик йўқ, бу жараён инсонни жамики жониворлар олами билан бирлаштиради, бараварлаштиради. Сексуал майл ўз ҳолича шахсни эътироф этмайди, балки уни топтайди. Жинс қиёфасиз, сиймоларни кўра олмайди. Жинс ҳаётида инсон ҳаётига нисбатан шафқатсизлик мавжуд, соф инсонийликдан воз кечишга розилик бор. Жинсий майлнинг индивидуаллашуви жинс хукмронлигини чеклашди. Муҳаббат — шахсий, индивидуал, ягона, бетакрор, ноёб сиймога йўналтирилган. Жинсий майл эса жуфтни ўзгартиришга осонгина розилик билдиради ва бу жараёнда жуфтни алмаштирса бўлади. Кучли муҳаббат — маҳлиёлик жинсий майлни наинки кучайтириши, ҳатто заифлаштириши мумкин. Ошиқ жинсий эҳтиёжга нисбатан оз боғлиқ бўлади, ундан осонгина ўзини тийиши, ҳатто таркидунё қилиб, дарвешона ҳаёт кечирши мумкин. Муҳаббат умумийликка эмас, балки ҳамиша яккалик-ёлғизликка тааллуқли. Эротик муҳаббат жинсга таянади, жинс бўлмаган жойда бундай муҳаббат ҳам йўқ. Лекин у жинсни енгади, ўзгача ибтидо бахш этиб, оқлаб олади. Эрос ўзгача келиб чиқиш негизига ҳам эга, ўзга дунёга мансуб. Муҳаббат-эроснинг хоссаси жуда мураккаб ва зиддиятли ҳамда инсон ҳаётида сон-саноксиз келишмовчиликлар, ажаб савдоларни юзага келтиради. Бундай қарама-қаршилиқ, зиддиятни ўзим ҳам ҳис қилганман. Муҳаббат-эрос мени оҳанрабодай жалб этган, бироқ яна ҳам кучлироқ ўзидан нарига сурган. Танишларимнинг кўнгил ишларига оид узунқулоқ гап-сўзлардан хабар топганимда меҳр-муҳаббатга оид ҳуқуқларини ҳамиша ёқлаганман, ҳеч қачон қораламаганман, бироқ бундай муҳаббат савдоларидан ҳамиша ботинан жирканганман ва имкон борича эътибор бермасликка уринганман. Муҳаббат эркинлигини ҳамиша жон-жаҳдим билан ҳимоя қилганман, бу эркинликни рад этувчилар эса ҳамиша ҳафсаламни пир қилган. Бу борада ахлоқпарастлик ва қонунпарастликни кўришга кўзим йўқ, насиҳатбозликка ҳам тоқатим йўқ эди. Лекин баъзан нафақат севги-муҳаббатга, балки эркинликка иштиёқим баланд-

роқдай туюлади. Ҳақиқий муҳаббат – ноёб-нодир чечак. Эркинлик йўлида муҳаббатни қурбон қилиш мени маҳлиё этарди, бинобарин муҳаббат эркинлиги ҳам ром қиларди. Қурбон қилинган муҳаббат ҳамда эркинлик ёки кўнгличчанлик эвазига воз кечилган муҳаббат ботиний теранликларга илдиоз отади ва алоҳида моҳият касб этади. Муҳаббатнинг шубҳасиз ҳукмфармони остидаги кишиларни жиним суймайди. Ва қатор муҳаббат шакллари ғазаблангирган. Бироқ дионистик муҳаббат стихиясида қонуний ҳукмронлик устидан, ҳақиқатдан ҳам юксалиш бор. Муҳаббат-эроснинг муҳаббат-раҳмдиллик билан, шунингдек муҳаббатнинг эркинлик билан зиддиятини теран фаҳмлайман. Бурч, қонун-қоидалар, жамоатчилик фикр-мулоҳазаларию андозалари туфайли муҳаббатдан, муҳаббат ҳуқуқи ва эркинлигидан воз кечиш бўлмайди, бироқ раҳмдиллик ва эркинлик ҳаққи ҳурмати воз кечиш мумкин. Тубанлашган турмушда муҳаббат шу қадар бузилган, ўзгартирилган ва сийқалаштирилганки, ҳатто севги-муҳаббат деган сўзни тилга олишга жирканасан, бу бокира туйғуни ифодалаш учун бошқа ифода ўйлаб топиш керакдай. Йигит билан қиз шунчаки дуч келмасдан келин-куёв сифатида дуч келган тақдирдагина ҳақиқий муҳаббат гунча ёзади. Бироқ аксарият учрашувлар тасодифий бўлиб, бўлак ҳолатларда одам яна ҳам муносиброқ сиймога дуч келган бўларди. Шу боис муваффақиятсиз никоҳларнинг сони бор, саноғи йўқ.

Шахснинг эротик ҳаётига жамиятнинг аралашуви мени ҳамиша ғазаблантиради. Муҳаббат ҳуқуқларининг ижтимоий чекловларига жон-жаҳдим билан норозилик билдирганман, шунга оид баҳс-мунозараларда ҳам ўта қизишиб кетардим. Муҳаббат шахсий ҳаёт соҳаси бўлиб, унга жамиятнинг дахл қилмаслиги лозим. «Жамият»ни умуман ёқтирмайман. Мен жамиятга қарши, муҳолифман. «Икки инсон ўртасидаги муҳаббат ҳақида гап борар экан, ҳар қандай учинчи кимса ортиқча» эканини «Инсон қисмати ҳақида» асаримда таъкидлаганман. Нолегал хусусиятга эга муҳаббат ҳақида гапирганларида бунинг ҳеч кимга, жумладан менга ҳам, айтилса бу ҳақда ҳикоя қилаётган кимсага ҳам дахли йўқ эканини қайд этганман. Муҳаббат ҳамиша нолегал. Легал, ошқора муҳаббат ўлиб бўлган муҳаббат. Ошқоралик ғарибона турмуш учун керак, холос, муҳаббат эса ғарибона турмуш доирасидан ташқарида. Икки сиймо бир-бирини севишини дунё билмагани маъқул. Никоҳ битишувида бегоналардан пинҳон сақланиши, муҳофаза қилиниши керак бўлган сирли жиҳат жамият учун шармандаларча аён бўлиши кузатилади. Эр билан хотинга тикилар эканман, билишим маън этилган синоатга беҳос назар ташлагандай ҳамиша аллақандай ноқулай аҳволга тушаман. Жинс ва муҳаббатнинг ижтимоийлашуви башарият тарихининг ўта жирканч жиҳатларидан бири бўлиб, инсон ҳаётига жиддий путур етказади ва сон-саноксиз азоб-уқубатлар келтириб чиқаради. Оила – ижтимоий ҳодиса бўлиб, давлат ҳам, хўжалик ҳам, қолаверса бошқа барча соҳалар сингари маълум қонун-қоидаларга бўйсинади. Оила хўжалик тузилиши билан ўта боғлиқ бўлиб, муҳаббатга бироз алоқадор, тўғрироғи, кари-татив муҳаббатга алоқадор ва жинсга бавосита боғлиқ. Қуллик унсурлари оила шароитида ҳамиша кучли бўлган ва ҳали-ҳануз мавжуд. Оила ҳукмронлик ва итоатгўйликка асосланувчи иерархик муассаса. Оилавий шароитда муҳаббатнинг ижтимоийлашуви унинг бўғилишини билдиради. Насронийлик ўзига хос никоҳ сир-синоатидан маҳрум, у маъжусийлик ва юдаизм никоҳини эътироф этади, холос. Айни шу натурал сирли шароитда табиатан жамият илғай олмай-диган, ташқи диний уюшма сифатида черков ҳам илғай олмай-диган жиҳатнинг ижтимоийлашуви рўй беради. Ҳолбуки ҳақиқий муҳаббат сир-синоати чинакам сир-синоат сифатида эътироф қилиниши зарур. Бу сир-синоат ҳеч қандай ижтимоий таъриф-тавсифга сигмайди, ҳеч қандай рационализацияга мос келмайди. Инсоний жамият ҳаётидаги муҳаббатнинг фожиавийлиги мана шундан иборат. Жамият муҳаббатни рад этади. Олий, илоҳий маънодаги ошиқ – жамият душмани. Жаҳон адабиёти муҳаббат ва айни ижтимоийлашмаган, ижтимоийликдан холи муҳаббат ҳуқуқи ва қадр-қимматини ҳимоя қилган. Провансаль трубадурлари бу борада – кашшоф. Бу ўринда жиддий бадиий адабиётни назарда тутяпман, шаҳвониятни тарғиб қилувчи адабиёт, албатта, истисно. Легал диний таълимот, легал ахлоқ-одоб, легал ижтимоий фикр-мулоҳазалар бу масалада адабиётга душманларча муносабатда бўлган ва тишини тишига

қўйиб чидаган. Дарвоқе, Л.Н.Толстойни қаттиқ ҳурмат қилишимдан қатъи назар, «Анна Каренина» асосини ташкил қилувчи гоёга ҳамиша қарши ва душманларча муносабатда бўлганман. Анна ва Вронскийнинг муҳаббатини эмас, балки Анна билан Карениннинг оилавий муносабатларини ҳамиша жиноят ҳисоблаганман. Ажралишга оид масала юзаки ва ҳужажқўрсиндай туюлган. Ажралиш ҳуқуқи, албатта, эътироф қилиниши керак, бироқ ҳақиқий масала ажралиш эмас, балки муҳаббатсиз турмуш кечиргандан кўра ажралиш шарт эканидир. Муҳаббатсиз оилавий муносабатларнинг давом эттирилиши ахлоқсизлик, фақат муҳаббат, муҳаббат-эрос ва муҳаббат-раҳмдиллик барча-барчасини оқлай олади. Болалар билан боғлиқ масала тамомила бошқа ва, албатта, жуда муҳим муаммо. Бироқ ота-она бир-бирини севмаса, бу болаларга ўта салбий таъсир кўрсатади. Бу фикр-мулоҳазаларим жамиятга зид ва хатарли деб эътироф қилинишига ишончим комил. Бу мени фақат хурсанд қилади. Башарти ҳўжаликнинг ижтимоийлашуви мақсадга мувофиқ ва адоатли бўлса, бутун олис тарих мобайнида рўй бериб келаётган инсоннинг ижтимоийлашуви қўллик манбаи ва руҳий-маънавий жиҳатдан жаҳолатпарастликдир. Муҳими эса, хавф-хатар категориясини тан олмайман. Хавф-хатар тахмин қилингандандек ваҳимали эмас, инсон хавф-хатар ўтида тобланиши зарур.

«Нима қилмоқ керак?» – Чернишевскийнинг бадиияти бир пулга қиммат бу асари негизини ўта заиф ва бемаъни фалсафа ташкил этади. Бироқ ижтимоий ва ахлоқий жиҳатдан Чернишевский фикрларига тўла қўшиламан ва уни астойдил эъзозлайман. Инсоний ҳис-туйғуларни тарғиб қилишда ва инсоний муносабатларда рашкнинг ҳукмронлигига қарши курашда Чернишевский тамомила ҳақ ва ҳақиқий инсоний йўл тутаетди. Айни пайтда ўнг доиралар маломат тошларига кўмиб ташлаган асарида кучли аскетик унсур ва бокиралик-софлик мавжуд. Энг намунали рус кишиларидан бири Чернишевский ўз хотинига ўзига хос, ҳавас қилса арзийдиган муҳаббат билан муносабатда бўлиши эътиборга сазовор. Унинг сургундан хотинига йўллаган мактублари камдан-кам учрайдиган муҳаббат қиссалари. Унинг муҳаббати ҳам, хотинига садоқати ҳам эркин. Бу нигилист ва утилитаристда муайян аёлга йўналтирилган абадий аёллик маъбудаси, чалғимаган, балки шубҳасиз эрос мавжуд. Ва Чернишевский эротик муҳаббат билан шу қадар боғлиқ рашкка қарши чиқишга журъат топа олган. Рашкни ҳамиша жирканч, қўлларча, қўл қилувчи туйғу ҳисоблаганман. Рашк инсон эркинлиги билан боғлиқ эмас. Рашкда мулкчилик ва ҳукмронлик инстинкти бор, лекин бу ҳақоратловчи хусусиятга эга. Муҳаббат ҳуқуқини эътироф этиш ва рашк ҳуқуқини инкор этиш, уни идеаллаштиришга чек қўйиш зарур. Буни Чернишевский ҳеч қандай нозик психологик жиҳатларга мурожаат қилмасдан бевосита ва содда шаклда қилган. Рашк инсоннинг инсон устидан зулмкорлиги, золимлиги, зўравонлиги. Аёл рашки уни фурияга айлантиргани боис айниқса даҳшатли. Аёл муҳаббати уни демоник, шайтоний стихияга айлантира олади. Демоник, шайтоний хусусиятга эга аёллар бор. Улар баъзан менга мактуб йўллаган, уларнинг астрал ишқий муносабатларга мойиллиги бор эди. Бу ўта оғир-мушкул-мураккаб ҳолат. Аёл ва эркак муҳаббати ўргасида кучли тенгсизлик, талаб-эҳтиёжлар ва орзу-умидлар тенгсизлиги мавжуд. Эркакнинг муҳаббати жузъий, бутун фикри-зикрини эгаллаб ололмайди. Аёл муҳаббати эса бирмунча яхлит, тўлақонли. Аёл-жувон муҳаббат телбасига, савдойисига айлана олади. Аёл муҳаббатининг ҳалоқатли тусга эга экани шу билан боғлиқ. Аёл муҳаббатининг жодуси бор, бироқ золимонга тусга эга. Ва идеал аёл тимсолига ҳамиша мос келмаслик мавжуд. Аёл гўзаллигининг тимсоли ҳамиша сохта, алдайдди. Аёллар эркакларга нисбатан ёлғонни кўп ишлатади, ёлғон – матриархат, оналик даври устидан патриархат, оталик даври галаба қилганидан буён хотин-қизларнинг тарихий ҳуқуқсизлиги юзага келтирган ўзини ўзи муҳофаза этиш воситаси. Бироқ аёл муҳаббати ҳатто тасаввур қилиб бўлмайдиган юксакликларга ета олади. Ибсеннинг Сольвейг, Жуандонинг Вероника тимсоли ана шундай муҳаббат соҳибалари. Бу саодат воситасида тоабат ҳалос этувчи муҳаббат, назаримда энг оғир ва изтиробли муҳаббат баҳам кўрилмаган, эътироф этилмаган муҳаббат, уни одатда, баҳам кўрилмайдиган муҳаббат деб ўйлайдилар. Аксарият ҳолатларда муҳаббатни баҳам кўриб бўлмайди. Бу ўринда айбдорлик ҳисси тўсқинлик қилади. Эркакларга нисбатан аёллар билан

кўпроқ дўстона ва яқин муносабатда бўлганман. Эркакларга нисбатан аёллар мени яхши тушунадигандай туюлган, бу хомхаёлдан бошқа нарса бўлмаслиги ҳам мумкин. Аёллар хомхаёлларни юзага келтиришга, аслидагига нисбатан бошқача тасаввур қолдиришга устаси фаранг. Аёл жозибасини ҳис қила оламан. Бироқ менда абдий аёллик маъбудаси қаршида таъзим бажо келтириш, унга топиниш хусусияти йўқ. Ҳолбуки XX аср бошларида Бетимсол Аёл тимсолига, Дантега, Гётега ишора қилиб, шу ҳақда фикрлашишни ёқтиришган. Гарчи аёлларга бефарқ бўлмасам ҳам, баъзан аёл стихиясига меҳрим йўқдай туюлади. Маданият тарихига биринчи бўлиб идеал муҳаббат — маҳлиёлик мавзусини киритган Провансаль трубадурларини мен ҳали тушунар ва қадрлар эдим. Бироқ диний ҳаётга, Худога муносабатга аёлмонандлик ва эротик ибтидо бахш этиш менга бегона бўлган. Я.Беменинг (немис мистик, пантеист-файласуфи, 1575-1624) жинсни бартараф этувчи андрогин идеяси менга яқинроқ эди. Аёлмонандлик ибтидоси маъбудапарастлигига қаршилик муайян муддат менда жуда кучли бўлган. Вл.Соловьев эротикасининг типи ёқмас эди. Унинг «Муҳаббат моҳияти» асарини жуда қадрлаганман ва ҳамон эъзозлайман, бу, муҳаббат ҳақида ёзилган асарларнинг энг яхшиси бўлса ҳам ажаб эмас. Бироқ шу мақоладаги ажойиб фикр-мулоҳазалар билан унинг Софияга оид таълимоти ўртасида, назаримда, жиддий зиддият бор. Аёллик стихияси космик, фазовий стихия, яратувчилик негизи экани, фақат аёллик воситасида инсон фазовий-самовий ҳаётга дохил бўла олиши ҳаққи рост. Инсон тўлақонли маънода самовот ва шахсият.

Жинс — наслий-уруғчилик ҳаётига мансуб. Муҳаббат эса шахсга, шахсиятга мансуб. Наслий-уруғчилик ҳаётини инкор этиш ҳаётимнинг энг бошланғич ва шубҳасиз хоссалари жумласига киради. Ҳомиладор аёлларга ҳам ёқтирмай қараганман. Бу мени ранжитади ва бемаъниликдай туюлади. Менда галати кўркув ва яна ҳам кучлироқ айбдорлик ҳисси бор эди. Болаларни севмаганман дея олмайман, аксинча севганман. Жиянларимга имкон қадар гамхўрик қилдим. Бироқ фарзанд кўриш мен учун шахсиятга нисбатан душманлик, шахсиятнинг парчаланиши, нимталанишидай туюлган. Кирхенгардт (Керьхегор С. — *таржимон изоҳи*) сингари таваллуд гуноҳи ва ёвузлигини ҳис қилганман. Наслий-уруғчилик абадияти ва шахс-шахсият абадиятининг истиқболлари қарама-қарши, зид. Бу борада нафақат Вл.Соловьевнинг фикрларига қўшиламан, балки унинг асарларини ўқимасдан илгари ҳам ҳамиша шундай фикрда бўлганман ва ҳатто кучлироқ айни шу тарзда ҳис этганман. Наслий-уруғчилик ҳаётига нисбатан раҳмдилликни ҳис қилиш мумкин, лекин муҳаббат-эросни юзага келтиролмайди. Идеал севги-маҳлиёлик наслий-уруғчилик ҳаёти билан боғланмайди, бу шахснинг қиёфасиз наслий-уруғчилик стихияси устидан, шу маънода жинс устидан тантанаси. Эрос жинсини енгади. Кучли, эҳтиросли муҳаббат ҳиссиётида интиҳосиз теранлик мавжуд. Бироқ жинс яхлит ўзгарган ҳаёт билан қовуша олмаслиги, иҳоталанган тубанлик саҳни бўлиб қолавериши мумкин. Унинг яхлит шахсдан мана шундай иҳоталанганлиги, ажралганлигида жинснинг бутун даҳшати мужассам. Шу боис у осонгина таназзул ибтидоси бўла олади. Муҳаббат аксарият учун ғарибона турмушдан, эҳтимол, якка-ёлғиз нажот экани юқорида айтилди. Бироқ фақат муҳаббатнинг бошланишида шундай бўлади. Тадрижи мобайнида ғарибона турмуш таъсири остига тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Муҳаббатда интиҳосизлик бор, лекин шу интиҳосизликни чегараловчи якунийлик ҳам мавжуд. Муҳаббат объективлашган табиийлик ва ижтимоийлик тартиботларини ёриб чиқишдан, юксалишдан иборат. Унда гўзал сиймога сингиш, маъшуқа тимсолида Оллоҳни тасаввур қилиш, тубан дунёда даста дароз манфурлик устидан тантана қилиш мавжуд. Бироқ дунёвий шароитда муҳаббат тадрижий ривожланиш имкониятига эга эмас. Ва башарти муҳаббат-эрос муҳаббат-раҳмдиллик билан бирлашмаса, у ҳолда бунинг оқибати ҳалокатли ва ўта изтиробли бўлади. Эросда шафқатсизлик бор, у кўнгилчанлик, раҳмдиллик билан муросага келиши керак. Шафқатсиз муҳаббат — жирканч. Эротик муҳаббат билан каритатив муҳаббат ўртасидаги, юксалувчи муҳаббат, гўзаллик ва юксаклик оҳанрабоси билан пастлашувчи муҳаббат, ярамас-разил дунёдаги азоб-уқубат ва қайғу-ғусса оҳанрабоси ўртасидаги муносабат чексиз ҳамда оғир мавзу. Платоник Эрос ўз ҳолича қиёфасиз, у муайян мавжудотга эмас,

балки гўзалликка, илоҳий юксакликка йўналтирилган. Бироқ насронийлик оламида эрос тубдан ўзгаради, унинг таркибига шахс ибтидои омухта бўлади. Розанов қойилмақом ҳимоя қилган жинсий пантеизм эрос эмас, балки маъжусийлик жинсига қайтишдан иборат. Вл. Соловьев ва менинг фикр-мулоҳазаларимга қарама-қарши кутб. Вл. Соловьевда муҳаббатга оид персоналик таълимотига зид равишда, платоник Эрос кучли бўлиб, у муайян аёлга эмас, балки абадий аёлмонанд Худого йўналтирилган. Эрос сеҳрловчи хомхаёлларни юзага келтиради ва уларни ҳаётийликдан фарқлаш осон эмас. Инсон ҳамиша ишқий орзу-умидлар оғушида яшайди. Буни Шатобриан жуда гўзал таърифлаган. Бироқ эросда абадиятга лойиқ ўзак, меҳвар бор. Унутиш – азоб. Унутишда хиёнат, абадиятни замон оқими ихтиёрига топшириш мавжуд. Баъзан кўрган тушимиз унутганларимизни ёдга солади, ўшанда кўнглимиз ҳасратга тўлади. Эротик ҳаёт, айрим лаҳзаларни истисно қилганда, инсоний ҳаётнинг энг қайғули жиҳати. Агар унутиш қимматли нарсага нисбатан хиёнат бўлса, хотира қимматли нарсага зид нарса-ашёларни ҳам тикланиши ҳисобланади. Ҳаётнинг бу соҳасига оид хотираларни ҳеч қачон ёқтирган эмасман, бу ҳақда ҳеч қачон гапирмаганман. Муҳаббатга теран ботиний фожиавийлик хос, ва муҳаббат бежиз ўлим билан алоқадор эмас. Муҳаббат ва ижоднинг фожиали зиддияти бор. Бу мавзунини Ибсен доҳияна тасвирлаган. Муҳаббат қувончларига оид эътирофлар менга сафсатадай туюлади. Чунки теранроқ назар ташлағудай бўлсак, муҳаббат фожиаси ва муҳаббат қайғу-ҳасратлари ҳақида гапириш мақсадга мувофиқ экани аёнлашади. Бахтиёр севгига дуч келганимда аламиндан йиғлағудай бўламан. Бинобарин, муҳаббатга, моҳиятан, орзу-умидлар ушалиши бегона. Нисбатан бахтиёр оилавий ҳаёт ўқтин-ўқтин учраб туради, бироқ бу саодатли одатий турмуш, холос. Мен агар орзуманд бўлсам ҳам, хомхаёллар, самовий орзу-умидлар ва воқеликни идеаллаштирайдиган романтик, воқеликни ўта реалистик-хушёр тасаввур қилувчи романтикман. Муҳаббатнинг ижтимоий жиҳати масаласида ўзимни инқилобчи ҳисоблаганман ва шу соҳада инқилоб қилинишини талаб этганман. Мен ташкилий ва золимона ғариб одатий турмуш тубанлиги, разолатини фош этдим. Муҳаббат гарчи қуллик бўлиши мумкинлигини жуда яхши билсам ҳам эркинликка, муҳаббатдаги эркинликка ҳам эҳтиросли равишда, жон-жаҳдим билан интилдим. Каритатив муҳаббат, муҳаббат-раҳмдиллик, айниқса маҳлиё этадиган ҳамда шахсиятпарастлик билан йўғрилиб, хунрезликдан фарқи йўқ муҳаббатдан нафратланганман. Бироқ, камданкам бўлса ҳам, ҳаётнинг маънавий моҳияти билан уйғун муҳаббат ҳам учраб туради.

Давоми бор

*Рус тилидан
Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси*

Савелий КАШНИЦКИЙ

Поймол бўлган муҳаббат

Соҳил бўйидаги уйда тирик қолганлар оз эди.

Май ойида ҳамма урушни ёдга олади. Айни ана шу қирқинчи йилларда — бомба портлашларию сирена овозларидан қарахт бўлиб ҳувуллаб қолган Москвада ўша даврнинг икки машҳур одамлари бўлган — қутбчи, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, академик, СССР денгиз флоти халқ комиссари ва Моссовет театри актрисаси Евгения Горкуша ўртасида севги алангалаган эди.

“ЗИС” маркали ҳукумат машинаси катта тошкўприкка чиқиши билан кескин тўхтади: у қўчани кесиб ўтаётган аёлни уриб юборган эди. Ширшов уни олиб юрадиган мазкур хизмат машинасидан тушиб жабрланган аёл томон отилди ва унинг сиймосида киноюлдузни кўриб, тили калимага келмай, турган жойида тош қотди. Хайриятки, у лат емаганди, тиббий ёрдамнинг ҳам ҳожати бўлмади. Бироқ қалб жароҳатидан академик йигит ўзини асрай олмади: қисқа сонияларда юракни ловуллаган аланга унинг бутун ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб юборди.

Урушнинг дастлабки ойлари эди. Ширшовлар оиласи Москвадан кўчирилганди. Соҳил бўйидаги мансабдорлар яшайдиган генералга муносиб улкан хонадонда (Юрий Трифонов асари номи билан бу уй тарихга кирган ва унда яшовчиларнинг учдан бири қатагон қилинган) унинг ёлғиз ўзи истиқомат қиларди. Янги маҳбуба бу хонадонни ўзининг қалб ҳарорати билан файзли қилиб юборди.

Ёзувчининг аёли ва “Соҳил бўйидаги уй” музейининг директори Ольга Романовна Трифонованинг талқинича, йўлдаги ҳодисани гўё истейдодли актрисанинг ўзи “саҳналаштирган”. Бу шундай бўлганми ёки бўлмаганми, бундан қатъи назар, ҳар қалай мазкур икки инсоннинг ҳаёти остин-устин бўлиб кетди. 1944 йили Ширшов оиласи Москвага қайтади, бу пайтда Пётр ва Евгениялар қиз кўришади, билониҳоя академик иккинчи хотини билан яшашга қатъий қарор қилади.

Ширшов ўзининг янги оиласининг тинчи ва хавфсизлигини таъминлаш имконига эга эди: унга АҚШга кетишни ва у ерда америка маҳсулотларини СССРга жўнатилишини назорат қилувчи масъул шахс лавозимини тавсия этишди.

УМР ҚИЙМАТИГА ЭГА ТАРСАКИ

“Бешинчи океан” ва “Тутқич бермас Ян” фильмларида бош ролларни ўйнаган Евгения Горкуша чиндан тенги йўқ гўзал эди. Ишратпараст Лаврентий Бериянинг эътиборига тушиш учун унинг гўзаллиги етиб ортарди. Юқори доирадаги зиёфатларнинг бирида Лубянка бошлиғига росмана қармоқ ташлади ва жавобига чиройли тарсаки олди. Шу сонияда ҳимоя ўрнидаги бу тарсаки актрисанинг ҳаётига зомин бўлди. Тўғри, бундай дақиқаларда ҳисоб-китоб учун вақт танглик қилади. Бироқ Марина

Петровна Ширшова бу воқеанинг нечоғли ростлиги ҳақида шубҳа билдиради, унингча онаси ҳар қанча машҳур актриса бўлмасин, сиёсий бюро аъзолари билан бир даврада ўтириши жудаям ишонарли гап эмасди.

1946 йили ёз кунларининг бирида Ширшовлар далаҳовлиси томон шу оиланинг яқинидек бўлиб қолган, ҳамма ерга қўли етадиган Абакумов машинасини бурганида Евгения сира ажабланмади. “Телефонингиз жавоб бермади, — деди Давлат хавфсизлиги вазири, — сизни эса театрда кутишяпти”. Виктор Семёнович уни бажонидил Моссовет театрига ташлаб қўйишини айтиди. Горкуша ушбу театрда фаолият кўрсатарди. Ташаккур билдирган ҳолда вазирни олиб юрадиган салобатли машина эшигини ёпаркан, Евгения Александровна ўз қадрдон остонасига қайтиб қадам босмаслигини ҳатто хаёлига ҳам келтирмади.

Ярим йил давомида Пётр Петрович хотинидан дарак топмади. Ҳамма уринишлар бекор кетди. У эса уйдан бир чақиримгина нарида — Лубянка қамоқхонасида мислсиз укубатлардан, калтаклашлар ва зўрлашлардан адойи тамом бўлиб, айблари ёзилган ҳар қанақа қоғозга жимгина қўл кўярди: ҳа, у инглиз жосуси, ҳа, у немисларнинг Москвага бостириб келишини интизорлик билан кутиб яшаган...

Берия Ширшовнинг мурожаатини тингларкан, уни хизматчи сифатида қадрлашини, бироқ агар яна бир марта хотини ҳақида сўраса, уни нақ кабинетига отиб ташлашини айтиб, дағдаға қилди.

Денгиз флоти вазирлиги архивида Ширшовга хотини қамоққа олингандан кейинги тавсифнома сақланиб қолган. Унда вазирлик иши барбод қилинганлиги, кадрлар танлашда катта хатоларга йўл қўйилганлиги айтилган... Афтидан, бу ҳужжат Пётр Петрович одамлар кўзида Берияни гестапочи деганидан кейин пайдо бўлган. Бўйсунмас ва ўжар вазирнинг иродасини синдириш учун — айни пайтда у Шимолий денгиздан ўтадиган барча юкларни назорат қиларди (ГУЛАГ маҳбуслари ҳам Магаданнинг зимистон бағрига худди мана шу йўлдан юбориларди), ҳукумат Ширшовдан энг қимматли бойлиги — севикли хотинини тортиб олишга қарор қилганди.

“УНГА БОШҚА ХОТИН ТОПАМИЗ”

П. Ширшов “Шимолий қутб” станциясига бирга учган ўзининг яқин дўсти Папаниндин шаҳсан Сталинга мурожаат қилишини ўтинади. Вазирнинг хотини ҳақидаги илтимосга доҳий: “Унга бошқасини топиб берамиз”, деб жавоб қилади.

Шундан сўнг вазир ўз кабинетига қамалиб олиб, девордаги Сталин портретини юлқиб тортиб, оёқлари остига олиб тепкилайди. У икки кун давомида ташқарига чиқмайди, дўстлари ва ходимлар у ўзини отиб қўймасайди, дея юраклари така-пука бўлади. Шу аснода эшик олдига унинг икки ёшли қизчасини келтиришади ва у “Дадажон!” дея тинмай нола қилади. Бу нолаларга чидай олмаган Пётр Петрович ниҳоят эшикни очади ва қизини бағрига олади. Фожеа содир бўлмайди, лекин қаҳрамон-қутбчи узоқ яшамайди: саратон касаллиги билан оғриб, Сталин ўлган йили ҳаётдан кўз юмади.

Ҳарқалай юксак лавозимли дўстлари орқали Ширшов хотинининг Ватанга хиёнат қилганликдаги айбини бекор қилишга муваффақ бўлади. Қолган айби олиб-сотарликка боғлиқ бўлиб (ҳамма артистлар каби, албатта, Горкуша ҳам ўз либосу безакларининг бир қисмини воситачи дўконга топширган эди), унга “бор йўғи” саккиз йил лагер жазоси ҳукм қилинганди.

У ўз муддатини Магаданнинг Омчак посёлкасида ўтайди. Ундан гўё уни аллақачонлар унутиб юборган Ширшовдан ажрашишга розилик

билдиришини сўрашади. Кимдир “меҳрибонлик” қилиб маҳбус аёлга уйқу дориси солинган кути жўнатади. Уни кўришга келган онаси озиқ-овқат харид қилиши учун Магаданга йўл олади. Омчакка қайтиб келганда эса қизининг жасади устидан чиқади. Бугунги кунда Евгения севимли умр йўлдоши ундан юз ўгирганига ишонган туфайли ўз жонига қасд қилганми ёки унга “меҳрибончилик” қилишганидан ҳаётдан кўз юмганми — аниқ айтиш қийин. Орадан ўн йиллар ўтгандан кейин Марина Петровна Омчакка борганида онаси қабрини очиб текшириш ва ҳатто Евгения Александровнани Москвага қайта дафн этишни таклиф қилишганда, у иккиланиб, бунга рози бўлмаган.

Ширшов ва Горкуша муҳаббати меваси бўлган Марина океаншунос бўлиб етишди ва кўп йиллар давомида отаси томонидан ташкил этилган ҳамда унинг номи билан аталувчи Россия Фанлар академиясининг Океанология институтида ишлади.

Онасининг ишига оид ҳужжатлар орасида у Давлат хавфсизлиги органлари билан ҳамкорлик қилган аёлнинг махфий маълумотномасини топиб олди: у чақув хатида Женяни таниш эркакларнинг барчаси билан алоқада бўлганликда ҳамда қулоқ қизи бўлиб, Москвага немисларнинг келишини кутганликда айблаганди. Чақув-хатда яна шундай талқин бор эди: гўё, Евгения бўлажак эри билан танишишдан олдин “Бешинчи океан” фильмидаги қўшиқ муаллифи шоир Ярослав Родионов билан Шимолга кетишга ҳозирлик кўраётган эди, бироқ кўприк устида содир бўлган воқеа ва дафъатан аланга олган севги туфайли у пойтахтда қолган. Ярославнинг ўғай отаси инқилобга қадар Путилов заводининг эгаларидан бири бўлган. Маълумотда айтиладики, Горкуша Родионов билан биргаликда собиқ капиталистнинг қайтиб келишини кутишган.

Аслида эса Женя Ярославга ёзган хатида янги муҳаббати ҳақида очиқ-ойдин баён қилган. Бунга ишонмаган шоир, ҳаммаси Горкушанинг ихтиёридан ташқари бўлаётибди дея ўйлаб, севгилисини бу тузоқдан “қутқариб олиш” учун зудлик билан Москвага жўнайди, бироқ йўлда у тушган поезд бомба остида қолади. Родионовнинг оёғини кесишади ва бир неча кундан кейин у кўп қон йўқотганлиги сабабли ҳаётдан кўз юмади. Женя бу борада бир неча марта сўз очиб, мени Худо қаҳрига олади, дея надомат қилган.

Уни Худо эмас, ундан юқорида турганлар жазолаган эди.

*“А и Ф”нинг 2011 йил 13-июн,
18-сонидан олинди.*

*М. МИРЗО
таржимаси*

Лев ТОЛСТОЙ

Асосий қаҳрамонларим — ҳақиқат

Хатлар. Кундаликлар

1871 йил

А. А. Фетга

1... 6 январь. Ясная Поляна

Хатингизни бир ҳафта олдин олдим, аммо жавоб ёзолмадим. Сабаби, эртадан-кечгача юнон тилини ўрганаёпман. Шеърый мактубингиз гўзал эмас, сабаби у мутлақо тасодифий заминга қурилган, тасвирланган манзаралар ҳам ёрқин чиқмаган, аммо яхши. Шунга хурсандманки, сиз қатъият билан жиддий ёзасиз, яна шеърларингизни кутаман.

Мен ҳеч нарса ёзмасдан фақат ўқияпман. Етиб келган хабарлар ва Борисовнинг айтишига қараганда, юнон тили дипломининг муқоваси учун сиз юборган тери ярамайди. Сизга очикчасига айтсам, ҳатто ишонмасангиз ҳам керак, мен Ксенофонтни ўқиб чиқдим ва энди a livre ouvert¹ ўқийдиган бўлдим. Ҳомерни ўқиш учун сўз бойлиги ва озгина чидам керак.

Бу найрангбозликни кимгадир кўрсатишимга имконият туғилишини сабрсизлик билан кутаяпман. Тангри менга бундай телбаликни насиб этганидан ниҳоятда бахтиёрман. Биринчидан, завқ олаяпман, иккинчидан, шу пайтгача юнон тилида бу қадар чинакам гўзал ва содда нарса яратилганини ҳамма қатори (ниманидир билганига қарамай, ҳеч нарсани тушунмайдиган профессорлар бундан мустасно) беҳабар юрганлигимга энди ишондим. Учинчидан, “уруш”² га ўхшаган сафсатабозликдан иборат пуч нарсаларни ёзмаликка қатъий аҳд қилдим. Бундан кейин худонинг олдида гуноҳкор бўлишни хоҳламайман.

Худо ҳаққи, менга тушунтириб беринг, Эзоп масалларини, мўъжизакор Ксенафонтни, Афлотунни айтмай қўя қолайлик, мен ўқишга тайёрланаётган Ҳомерни шу пайтгача нега ҳеч ким билмайди? Немисча таржималарга таяниб, Ҳомерни бутунлай бузиб юборишган деб ҳозир ишонч билан айта оламан. Дағал бўлса-да, мана бу қиёсни келтираман: қайнатилган ва тозаланган илиқ сув қаёқда-ю, тишингизни қамаштириб юборадиган майса ўтлар исанқиб, қуёш нурларида жилолаб турган, тоза ва тиниқ булоқ суви қаёқда. Фосслар ва Жуковскийларнинг ҳаммаси кўкрагини шишириб, кучаниб, бўғилиб куйлашга зўр берадилар-у, аммо ҳеч ким уларни ҳеч қачон тингламаслиги ҳақида ўйлаб кўришни хаёлга ҳам келтирмайдилар.

¹ эркин² “Уруш ва тинчлик” романи.

Давоми. Боши ўтган сонларда.

В.П. Мешчерскийга*22 август. Ясная Поляна*

... Мен ҳеч нарса ёзмайман, яна ҳеч нарса ёзмайман деган умиддан ва шуни хоҳлайман, айниқса, нашр эттирмайман; мабодо инсоний ожизлигимга бориб, яна ёзиш ва чоп эттиришдек бемаъни эҳтиросларга берилиб қолсам, ёзганларимни фақат китоб ҳолида нашр эттиришни маъқул деб биламан. Агарда журналга бериш зарурати тугилиб қолса, биринчи навбатда “Тонг”, сўнгра “Мулоқот”¹ журналлари билан ҳамкорлик қиламан.

Аммо сиз нега ўз газетамиз ёки “Тонг” ва “Мулоқот” учун бирон нарса ёзиб беришни хоҳламайпти деган хаёлга борсангиз, менинг қораламаларим ҳақида билдирган мақтов сўзларингизга таяниб айтаманки, мен маънавий эҳти-ёжларимни қондиришдан бошқа бирон-бир фойда илинжида шунчаки ўзимни кўрсатиш учун ёзмаслигимни англаб етасиз деб ўйлайман.

Сизга гапнинг сирасини айтиб қўя қолай, мен газета ва журналларни ёқтирмайман, кўпдан бери уларни ўқимай қўйганман. Газета ва журнал фаолияти ақлий исловотхонага ўхшайди, бир кирсанг қайтиб чиқолмайсан... ва уларни ҳиди ҳам, меваси ҳам йўқ, сохта гуллар чиқарадиган, инсоннинг ақлий ва бадий қувватини сўндирадиган зарарли корхона деб ҳисоблайман. Газета ва журнал маълум мақсадга йўналтиради деган гап ҳам ёлғондан бошқа нарса эмас. Ақлий ва бадий меҳнат инсондаги юксак маънавий кучларнинг олий даражада намоён бўлишидир, шунинг учун у бутун инсоний фаолиятни ҳаракатга келтиради, уни ҳеч ким йўлга сола олмайди...

1972 йил**Н.Н. Страховга***3 март. Ясная Поляна*

Қадрдоним Николай Николаевич, кўпдан бери жим бўлиб кетганингиздан қаттиқ ачинаман... нималар қилайпсиз? Ўзим ҳақимда ёза олмайман — кўп вақтни олади. “Алифбе” ҳам кўп вақтимни олаяпти, аммо бутунлай эмас. Бу нарсаларни мактуб орқали тушунтириб бера олмайман — улар ҳақида батафсил гаплашиш лозим. “Алифбе”ни ёзиб тугатганман. У жуда ёмон алфозда ниҳоятда секинлик билан босилмоқда, мен эса азалий одатимга кўра қоғозларни чаплаб, йигирма мароталаб қайта ишлаш билан овораман. Шунинг учун “Тонг”га ҳеч нарса жўнатганим йўқ. Уларга ваъда бериб қўйганимдан ниҳоятда хижолатданман, аммо бундан “Тонг” га ҳеч қандай наф тегмайди...

“Алифбе”даги мақолларнинг қандайдир фазилати бўлса, бу расмлар ва лавҳаларнинг аниқлиги, яъни тилига боғлиқ; журналда эса бу чала нарсага ўхшаб ўта галати ва кўримсиз чиқади. Худди суратлар галереясига қоғозда чизилган соясиз расм хўжакўрсинга қўйиб қўйилганга ўхшайди. Бугунги кунда рус шеърини оламида бир-бирига зид икки ҳолат пайдо бўлганига эътибор берганимиз? Бир томонда барча поэтик ижод турлари — мусиқа, тасвирий санъат, шеърининг инқирози, иккинчи томонда рус халқи ижодининг барча намуналари — мусиқа, расм, безаклар ҳамда шеърини ўрганиш иштиёқи. Менинг назаримда бу инқироз ҳам эмас, халқчилликка қайтиш шarti билан берилган ўлим ҳукмидир. Сўнгги ижодий тўлқин кўтарилиши Пушкин даврида юз берган эди, кейин Лермонтов, Гоголь, биз гуноҳкор бандалар ер остига кетдик. Бошқа тўлқин халқни ўрганишга йўналтирилди, тангри ёр бўлса, у бирон жойдан чиқади. Пушкин даври эса ўлди, изсиз йўқолди.

Нимани кўзда тутаётганимни чамаси тушунгандирсиз? Сузишда қатнашаётганлар бахтиёр кишилардир.

Мен умидворман.

¹ XIX аср ўргаларида Петербург ва Москвада нашр этилган адабий журналлар.

Н.Н. Стреховга

22-25 март. Москва

Суюкли Николай Николаевич, сиз роса адабимни бердингиз. Уни ўқиганимдан кейин қайгуга ботдим. Ҳар галгидек нишонга аниқ ургансиз ва тўғри кўрсатгансиз. Сиз бизнинг фанимиз ва адабиётимизда эркинлик йўқ деганингизда ҳақсиз, аммо бунда сиз фалокатни кўраёпсиз, мен эса бошқача фикрданман. Тўғри биронта француз, немис, инглиз — агар у ақлдан озмаган бўлса, менинг ўрнимда туриб биз ёзиб келган ва ҳозир мен ёзаётган тил ҳақида, у сохта тилми ёки биз қўллаётган усуллар сохтами деган фикрни хаёлига ҳам келтирмайди; рус кишиси эса, агар у тентак бўлмаса, ўйлаб кўради ва ўзича шундай ёзаверсам бўладими? Ўз қимматбаҳо мулоҳазаларимни тезроқ стенографиядан чиқариб қўя қолсаммикин ёки шу тилда ёзилган “Бечора Лиза”¹ завқ билан ўқилган, уни кимлардир мақтаган-ку! Ёки тил борасида бошқача услубларни ҳам излаш керакми деган мулоҳазаларга боради. Унинг ўйлашига сабаб шуки, бизнинг бугунги тилимиз ва услубимиз жирканч, бошқа тил ва усулларга (у халқ тилида мавжуд) эркин орузулар сари етаклайди.² Данилевскийнинг фан ва адабиётга нисбатан билдирган мулоҳазалари мутлақо тўғри, аммо шоир, агар чинакам шоир бўлса, у ўқлар ёғилиб турганда ёки бошқа ердами, эркин бўла олмайди. Ҳар бир одам ўқ ёғилиб турганда ёки ўзининг тинч хонасида бўлганида ўрнидан туриши ёки турмаслиги ўз ихтиёрида бўлгани каби. Ўқ остида туриш мумкин, яшириниш мумкин ҳимояга ўтиш, ҳужум қилиш мумкин. Ўқ ёғилиб турганда ким бунёдкорлик ҳақида ўйлайди, бу ҳолатда хавфсиз жойга ўтиш керак.

Бир нарсага эътибор беринг: биз ўқ остидамыз, аммо ҳамма шундайми? Агар ҳамма шундай бўлса, ҳаётнинг ўзи худди фан ва адабиётга ўхшаган қатъиятсиз, бетайин нарсага айланган бўларди, ҳаёт эса мустаҳкам ва улғувор, унинг ўз йўли бор, у ҳеч кимни тан олмайди. Демак, ўқларнинг ҳаммаси биздаги аҳмоқ адабиёт минорасига бориб тегади. Юксакдан тушиш ва омма ичига бориш керак, у ерда эркинлик мавжуд. Яна омма ичига боришда халқона моҳият бор. “Бечора Лиза” йиғлатади, уни мақташди, аммо уни (ҳозир) ҳеч ким ўқимайди, ҳолбуки кўшиқлар, эртақлар, дostonларни — содда нарсаларни токи рус тили яшар экан, ҳамма ўқийди.

Мен ёзиш услуби ва ифодани ўзгартирдим, шундай қилиш лозим деб ҳисоблайман. Сабаби, ҳатто Пушкин ҳам мен учун бачкана туюлади, илмий асарларимиз тили ҳақида индамай қўя қолай, халқ гапирадиган тилда эса шоир тасвирлашни хоҳлаган ҳамма нарсани ифодаловчи товуслар бор — улар мен учун қадрли. Бундан ташқари, ана шу тил, буниси жуда муҳим, энг яхши шоирона ҳакамдир. Ортиқча, ҳашаматли, ғайритабиий нарсани айтишга уриниб кўр, тил йўл бермайди, биздаги адабий тилнинг суяги йўқ; у жуда танқитқ, адабиётга ўхшаб кетадиган саёз нарсаларга тўла. Славянпарастларнинг халқчиллиги билан чинакам халқчиллик мутлақо қарама-қарши икки хил ҳодисадир...

Ҳали ёзишга киришмадим, балки қишгача киришмасам ҳам керак. Барча куч-қувватим, ақлимни “Алифбе”га сарфладим. “Тонг” учун “Алифбе”га мослаб ёзилган “Кавказ асири”ни бир ҳафта ичида юбораман. Таклифингиз учун миннатдорчилик билдираман ва корректурани ушлаб туришингизни сўрайман.

Марҳамат қилиб бу ҳикоя ҳақидаги мулоҳазаларингизни ёзиб юборинг. Мен ҳозир ёзаётган ва катталар учун ёзишни мўлжаллаган тил ва услуб намунаси шу тарзда бўлади. Пушкин жуда қотириб айтганидек, бундай аҳмоқона ишларга қўл урганингдан кейин, ҳаётдаги бемаъ依ликларни яхши ҳис қила бошлайсан. Мутлақ сукунат ва қоронғулик қўйнида шитирлаган овозларга қулоқ солиб, зулмат қаъридаги шуълаларга тикилиб турган одамнинг нақ бурни тагида сассиқ мушакни тугатиб юборишса ёки сохта карнайларни варанглашиб чалиши-

¹ Н.М.Карамзин қиссаси.² А.С.Пушкиннинг тугалланмаган достонидан.

са у не аҳволга тушишини кўз олдингизга келтиринг. Нақадар азоб! Ҳозир мен яна сукунат ва оқшом оғушида масту мустағриқ турган ҳолда ҳам кўриб, ҳам тинглаб ором олмоқдаман. Агар кўраётган ва тинглаётганларимни юздан бири-ни тасвирлай олсам қанийди? Бундан ортиқроқ роҳат борми?..

1874 йил

Н. Н. Страховга

13 февраль. Ясная Поляна

... Мен доиранинг учларини бир-бирига туташтирмагунча унинг расмини чизолмайман, қинғир-қийшиқ жойларини кейин тузатаман. Ҳозир ҳалқа учларини туташтирдим, буёғи фақат тузатиш, тузатиш!...

Мен шу пайтгача ҳеч кимга ўқиб бермасдан ёки ҳикоя қилмасдан туриб бунчалик кўп ёзмаган эдим, ҳозир кимгадир ўқиб беришни жудаям хоҳлаяпман. Сизга нимани берган эдим! Аммо бемазалиги, пуфлаб шиширилганлигини биламан. Қайта ишлаш, бутунлай янгидан ёзиш жонимга тегди, кимдандир мақтов эшитишни ва бошқа қайта ёзмасликни жудаям хоҳлар эдим. Яхши чиқармикан – буниси номаълум. Бошидан-охиригача ўзимга маъқул бўлишига ишонмайман. Аммо жуда кўп нарса ёзилди ва қайта ишланди, деярли ҳалқа учлари туташтириб бўлинди...

1875 йил

М.Н. Катковга

Февралнинг ўртаси. Ясная Поляна

(“Анна Каренина”даги) сўнги бобнинг ҳеч қаерига тега олмайман. Ўзингиз айтганингиздек, тиниқ реализм асосий қуролимдир, ҳеч қандай пафос, ҳеч қандай мулоҳазалардан фойдалана олмайман. Ана шу нуқта бутун ромanni ушлаб туради. Агар у ёлгон бўлса, бошқалари ҳам ёлгон...

Е.Н. Менгенга

10... 19 февраль. Ясная Поляна

... Агар мен халқ журналига муҳаррир бўлганимда, ходимларимга шундай буюрардим: нимани хоҳласангиз шуни ёзинг, майли коммунизмни, христианлик динини, протестантликни тарғиб қилинг, ихтиёрингиз, аммо ҳар бир сўзингиз журнал нусхаларини ташувчи оддий аравакашга ҳам тушунарли бўлсин, ана шунда журнал ҳалол, соғлом ва яхши нашрга айланади. Мен ҳазиллашаётганим йўқ, мантиққа зид фикр юритишни хоҳламайман ҳам, аммо бунини ўз тажрибамдан яхши биламан. Мутлақо содда ва тушунарли тил билан ҳеч қандай ёмон нарса ёзиш мумкин эмас. Тушуниб бўлмайдиган тилда ифодалангани учун мазҳабчилик, протестантлик, хрис-тианлик борасидаги барча мулоҳазалар ёлгон, ярамас, ахлоқсиз нарсага айланади ва улоқтириб ташланади; халқ журналларида тўлиб-тошиб ётган доноликни даъво қилувчи, аммо юзаки, аксари ёлгон-яшиқдан иборат сохта, илмий-оммабоп фикрлар ҳам тушунарсиз жумлалар туфайли маъносиз, қашшоқ бўлиб қолади ва рад этилади. Агар халқ журнали чинакам халқ журналига айланишни истаса, у фақат тушунарли бўлмоғи лозим ва бунга эришиш қийин эмас, ундаги барча мақолаларни қоровуллар, аравакашлар, ошпаз аёлларнинг синовидан ўтказиш керак. Улар ўқиётганда бирон сўзни тушунмасдан тўхтаб қолмаса, демак мақола яхши. Мақолани ўқиб бўлгандан кейин

¹ “Анна Каренина» романи устидаги иш назарда тутилмоқда.

унинг мазмунини биронтаси сўзлаб беролмаса, демак мақола ҳеч нарсага арзимади.

Н.Н. Страховга

16 февраль. Ясная Поляна

... Романим (“Анна Каренина” — тарж.) мени майиб қилиб қўймаганидан жуда-жуда хурсандман. Катта муваффақиятга ишонмайман. Биламанки, сиз катта муваффақиятни хоҳлайсиз ва унга ишонасиз. Бу ерда қандай гап кетаётганлигини тушунмайдиганларга қўшиламан. Ҳаммаси соддагина (соддалик, агар у бор бўлса, жуда катта машаққатлар билан қўлга қиритилган фазилят) эмас, бориб турган пасткашлик. Ижодий ният ҳам оддий. Шунга кўра катта муваффақият қозониш мумкин эмас. Айниқса дастлабки боблари мутлақо заиф. Бундан ташқари, ёмон ишланган. Буни мен алам билан ҳис қиламан...

А.А. Фетга

22 февраль. Ясная Поляна

Юборган шеърингиз¹ менинг назаримда яхши бир шеърнинг уруғига ўхшайди, у шоирона ният сифатида мен учун тушунарли, аммо бадиий сўз сифатида мутлақо тушунарсиз...

Н. Н. Страховга

23...24 февраль. Ясная Поляна

Қадрли Николай Николаевич, муаллиф сифатида романга маҳлиёлигимни бутунлай парчалаб ташладингиз, шунинг учун агар вақтингиз ва рағбатингиз бўлса, бу боблар ҳақида эшитган ёки ўқиган тайинли мулоҳазалардан, марҳамат қилиб, менга хабар бериб турсангиз. Заиф жойлари кўп. Уларни сизга айтаман: Аннанинг уйига келиши ва уйдаги кечинмалари. Доктор кетгандан кейин сингиллари иқроор бўлгунча Шчербицкийлар оиласидаги суҳбат. Петербургдаги салонлар ва ҳоказо. Мана шу ўринлар хусусида баҳслар бўлса, марҳамат қилиб менга айтсангиз. Мен учун юборилган корректурада Аверькевининг (Толстой шундай ёзган — тарж..) драмасидаги² хотима бор, бу хотимани ўқиб, мен ёзган заиф нарсалар ҳам нега муваффақият қозонаётгани сирини англагандек бўлдим. У ерда бир рус князи маъшуқасини ўлдириб қўяди ва дастлабки дақиқаларда ўз қилмишидан даҳшатга тушиб: “О, мен бахтсизман! Менинг қотиллигим ҳақида солномаларда ёзилади!” деб хитоб қилади. Нақадар разолат! Бу қабихликни ўқиб, нега оқ шеър ёзилишини тушундим... Биронта қиладиган иши қолмаган одам оқ шеър ёза бошлайди, чунки унда ифлос ёлгон билинмай кетади...

Н.Д. Голохвастовга

6...10 сентябрь. Ясная Поляна

... Бадиий ижод режалари ҳақида бир-бирига хабар бериб туришдан кўра ёмон нарса йўқ.

Агар сиз суҳбат чоғида драмангизда нималарни кўрсатмоқчи бўлганингизни ҳикоя қилиб берсангиз, уни ёзишдан қандай наф бор? Шу туфайли мен нима демоқчи эканингизни яхши англай олмадим.

Бадиий асар — муҳаббат меваси. Аммо фаолиятсиз муҳаббат — жонсиз жисмдир. Ишга муҳаббат билан киришинг, шунда сиз яхши кўрган нарсани биз ҳам севиб қоламиз.

¹ А.А.Фетнинг “Нима бўлди сенга, азизим, гамгинсан бунча” шеъри.

² Д.В. Аверкиеванинг “Княгина Ульяна Вяземская” драмаси.

А. А. Фетга

26 октябрь. Ясная Поляна

... Бизнинг ишимиз даҳшатдан иборат. Ўзимиздан бошқа ҳеч ким буни билмайди. Яхши ишлаш учун оёғимиз остида тахтасупа туриши керак. Бу тахта тўшама ихтиёрингизга бўйсунмайди. Ана шу тахтасупасиз ишласангиз, материални исроф қиласиз ва ортиқча меҳнатга кўмилиб кетасиз, кейин уни давом эттириш имкони бўлмай қолади. Айниқса бу ишнинг бошланғич босқичида яққол сезилади. Ҳамма тайёргарлик кўрилган, аммо нимадан бошлаш керак? Қўл узатсанг, бас узиб олаверасан, лекин ҳеч нарсага етолмайсан, чор-ночор эзилиб ўтирасан. Мен шундай ўтираман. Энди, чамаси, тахтасупа кўтарилди, энг шимариб, ишга киришасан.

Шу кунларда ҳеч ким тасаввур ҳам қилмаган бир китобни роҳатланиб ўқияпман. Бу Тифлисида босилган “Кавказлик тоғликлар ҳақида маълумотлар тўплами”. Унда тоғликларнинг ривоятлари ва шеърят хазиналари жамланган. Сизга юбормоқчи бўлдим. Уни ўқир эканман, ҳар доим сизни эсладим. Аммо жўна-толмаяпман, сабаби улардан ажралгим келмаяпти. Қайта-қайта ўқияпман. Бир намуна келтираман:

*Қабримдаги тупроқ қуриб кетади, сен ҳам унутасан мени, азиз онажон.
Қабрим устида ўсган майсалар ҳасратларингни тўсиб қўяди, оҳ, кекса отам.
Сингилларимнинг кўзидаги ёшлар қурийди, уларнинг кўксигади гаплар учиб кетади...*

Булар сизга ёқадими?

1876 йил

Е.В. Львовга

29 февраль...1 март. Ясная Поляна

Марҳаматли князь, мактубингиз мени ҳам хурсанд қилди, ҳам ранжитди. Халқ учун ёзилган ҳикояларимнинг шаклини муносиб баҳолаганингиздан хурсанд бўлдим, ранжиганимга сабаб шуки, сиз, чамаси бу ҳикоялар эълон қилинганидан кейинги 5 йил давомида уларни ҳеч қаерда учратмагансиз ва ўқувчилар билан бирга мени халқ учун ёзиб пул ишламоқчи бўлган фирибгарлар қаторига қўшгансиз ёки нима деяётганини ўзи ҳам билмайдиган 50 ёшли тентаклардан бири деб билгансиз. Мен немис педагогикаси билан мурасасиз курашиб, ҳаётимнинг катта қисмини айнан шунга бағишлаганимга сабаб шуки, мен халқ ва халқнинг болалари нимани ўйлашини ҳамда у билан қандай гаплашишни биламан; ана шу билим истеъдодли бўлганим учун (ниҳоятда аҳмоқона, бемаъни сўз бу) осмондан тушган эмас, аксинча, мен бу билимларни муҳаббат ва заҳматли меҳнатларим эвазига қўлга киритганман. Китобчаларимдаги ҳикоялар, масаллар тайёрланган кўп сонли ҳикоялар орасидан 20 мароталаб саралаб олинган ва ҳар гал ўн марталаб қайта ишланган, бошқа биронта асаримни бу қадар катта заҳмат чекиб ёзмаган эдим.

Айниқса, “Алифбе”га жуда катта меҳнат сарфладим. Заҳмат чекиб ёзган ҳамма нарсаларим учун мени мақташди, аммо фақат бир нарса, аниқроғи, мен қилган энг яхши ва фойдали ишим, яъни “Алифбе” ва китобчалар ҳақида матбуотда бир оғиз ҳам камситувчи гап айтилмади. Сиз эса ўқигансиз, қадрига етгансиз, бунинг устига ўзингиз ёзаяпсиз ва ёзишни хоҳлаяпсиз, сизда дид ва ҳис қилиш туйғуси бор, аммо бу китобчаларни ўқиган дидли ва ҳиссиётли кишилар: “содда, тиниқ бўлса нима бўпти, баъзи жойлари барибир яхши эмас, ёлгон” дейишади. Ўқиб, шу гапларни айтганларнинг барчаси ҳақ. Аммо улардан бирортаси шунга ўхшаш ҳикоялар ёзиб кўрсин-чи, инкор этилаётган фазилатлар: содалик, аниқлик, биронта ортиқчалик ва сохталикка йўл қўймаслик нақадар машаққат билан қўлга киритилишини тушунган бўларди...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

187

Н.Н. Страховга

23 апрель Ясная Поляна

... Сиз менинг романимни қандай тушунганингиз ҳақида ёзгансиз ва бу ҳақдаги фикрларим билан қизиққансиз. Дарҳақиқат, шундай. Дарҳақиқат, мулоҳазаларингизни ўқигандаги қувончларим таърифга сиғмайди; аммо ҳамма худди сиздек тушуниши мумкин эмас. Чамаси, сиз ҳам менга ўхшаб бу ишларнинг чинакам ишқибозига ўхшайсиз. Баайни тулалик каптарбоз сингари. У чинкаптарни жуда қиммат баҳолайди; аммо бу чинкаптарда чинакам фазилатлар борми-йўқми бунга қизиқмайди. Бундан ташқари— ўзингиз биласизки — бизнинг қадрдонимиз муттасил равишда умидсизлик, ўзини-ўзи камситишдан чегараси йўқ такаббурлик сари сакраб турибди. Буни шунинг учун айтмоқдаманки, романим ҳақидаги барча мулоҳазаларингиз тўғри, аммо сиз билдирган фикрлар мен айтмоқчи бўлган гапларнинг ҳаммасини тўла қамраб ололмайди. Масалан, сиз одамларни икки хил тоифага ажратасиз. Буни мен ҳар доим ҳис қиламан— биламан, аммо сира назарда тутган эмасман. Сиз гапираётган пайтингизда айтаётган сўзларингиз назарда тутилган ҳақиқатнинг фақат бир қисми эканини сезиб тураман. Агарда романда акс эттириладиган воқеаларни фақат сўз билан ифодалаш мумкин бўлганда эди, аввал ёзилган роман билан кифояланиб қўя қолар эдим. Мабодо узоқни кўролмайдиган танқидчилар Облонский қандай овқатланаётгани ёки Каренинининг елкаси қандайлиги менга ёққани учунгина тасвириланган деб ўйласалар янглишадилар.

Мен ёзган ҳамма, деярли ҳамма асарларимда бир-бирига мантиқан боғланган фикрларни бир нуқтага жамлаш орқали қарашларимни баён қилишга интилдим, аммо фақат сўз билан ифодаланган ҳар қандай фикр ўз моҳиятини йўқотади, ўзаро туташган нуқталардан бири етакчилик қилса, у даҳшатли даражада пасайиб кетади...

Буларни сиз мендан кўра яхшироқ биласиз, бу хусусда мен яқиндагина ўйлай бошладим. Буни яққол исботлайдиган мисоллардан бири мен учун Вронскийнинг ўз жонига қасд қилиши бўлди, бу лавҳа сизга маъқул бўлган. Мен бу ҳолатни равшан тасаввур қила олмаган эдим. Вронский (Аннанинг) эри билан учрашгандан кейин қандай қарорга келгани ҳақидаги бобни анча илгари ёзиб қўйган эдим. Уни қайта тузатдим ва мен учун мутлақо қутилмаганда Вронский қатъият билан ўқ отди. Энди у асарнинг таркибий давоми учун мутлақо зарур воситага айланди...

(Апрел ойида Страхов Толстойга ёзган эди: *“Ҳамманинг ўз қайғуси бор; Сиз, таъзим ва ҳавас қилишга сазовор Лев Николаевич, нимадир бўлиб, ғалати кайфиятга тушиб қолишга. Табиатиңизга хос совуққонликни негадир йўқотиб қўйиб, “Анна Каренина” наирини тўхтатиш ҳақида маслаҳат сўраяпсиз ва бу билан асар қандай тамом бўлишини сўраб тинимсиз мурожаят қилиб турган минглаб ўқувчилар оғир аҳволга тушиб қолишини ҳатто ўйлаб кўрмаяпсиз. Тўй тасвирида бир неча арзимайдиган нуқсонга йўл қўйганингиз учун шундай умидсизликка тушиб қолдингизми? Бу хатолар тўй кунига келиннинг куёвдан кейин келиши лозимлиги, никоҳ ўқилгандан сўнг илоҳий суратларга таъзим қилиш каби майда-чуйдалар бемаъни нарсалар-ку! Шунга қарамай, никоҳ маросимидаги ҳолатлар, гуллар тасвири адабиётимизда биринчи марта юз кўрсатмоқда. Ҳўп, яхши, мен романингизни танқид қила қолай. Энг асосий нуқсон баённинг совуқлигида, айтиши мумкинки, тасвирдаги совуқ оҳангда. Одатда оҳанг деб аталадиган ҳодиса Сизда сезилмайди, аммо яхлит олганда бутун баён давомида менга совуқлик сезилиб турди. Ўқиш жараёнида, менга, сизнинг овозингизни адашмай илғаб оладиган кишига шундай туюлди. Шунинг натижасида бир қанча кучли саҳналар бир қадар қуруқ чиққан. Шу жойларда бир қадар тушунтириш берувчи, мулоҳаза уйғотувчи сўзлар бўлиши лозим, Сиз эса мусиқада оҳиста пасайиб бориб, сўнг тамомланадиган хотима усулини қўллаш ўрнига дабдурустдан тасвири узиб қўясиз. Яна кулги қўзғатишга мўлжалланган саҳифалар ҳам етарли даражада қувноқ чиқмаган, кулдириши керакми, ичак узгудек бўлсин-да!*

... Ўқиб битирганимдан кейин яна қайтадан ўқий бошладим. Вронскийнинг жонига қасд қилиши, унинг Каренина билан учрашуви нақадар яхши ва кучли!

Биргина хорижий шахзодангиз (Февраль) шунчалик муваффақиятли чизилганки, ана шу саҳифанинг ўзи тугал қиссага татийди!..)

1881 йил

Н.Н. Страховга

5-10 февраль. Ясная Поляна

.... Достоевский ҳақидаги барча кечинмаларимни сўзлаб беришни қанчалик хоҳлар эдим. Сиз ўз туйғуларингизни изҳор қилиб, қўнглимдаги гапларнинг бир қисмини айтибсиз. Мен бу одамни ҳеч қачон кўрган ёки у билан бирон муносабатда бўлган эмасман ва бирдан, у ўлгандан кейин, менга жуда, жуда яқин, азиз, керакли одам эканини тушуниб етдим. Мен ёзувчиман, ёзувчиларнинг ҳаммаси шуҳратпаст, ҳасадгўй бўлади, сирасини айтганда айнан шундай адабиётчиман. У билан тенглашишни ҳеч қачон ҳаслимга ҳам келтирмаганман, ҳеч қачон. У ёзганларнинг ҳаммаси яхши, ҳаққоний нарсалар ёзган, менга шундай туюладики, у қанча кўп ёзса, мен учун шунча яхши эди. Санъат менда ҳасад тугдиради, ақл учун ҳам шундай, аммо қалбни фақат хурсанд қилади. Мен уни дўстим деб билар эдим, қачондир учрашиш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмагандим. Ҳеч кутилмаганда, тушлик пайти эди, бир ўзим овқатланаётгандим, кеч қолибман, вафот этганини ўқиб билдим. Гўё таянч нуқтани йўқотгандек бўлдим. Ўзимни йўқотиб қўйдим, шунда у мен учун нақадар азиз эканини аниқ билдим, алам ичида йиғладим. Ҳозир ҳам йиғлаяпман.

Шу кунларда, вафотидан салгина олдин “Хўрланган ва ҳақоратланганлар”-ни ўқиб мумдек эриган эдим...

Давоми бор

*Рус тилидан
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

Учқур хаёл мевалари

Болалар адабиёти ўз мавзуси, мазмун ва шакл ранг-баранглигига эга бўлган адабиётдир. Унда бола ички дунёси, руҳияти тасвиридан тортиб, хилма-хил саргузашт, фантастик воқеалар силсиласи мужассам. Бугунги кунда жаҳон болалар адабиётида бемисл шов-шувга сабаб бўлган, англиялик адиба Жоан Роулингнинг Гарри Поттер ҳақидаги асарлари ҳам фантастик руҳ билан йўғрилган. Бу асар нега бунчалик катта шуҳрат қозонди? Нега уни башар болалари қизиқиб ўқимоқда? Бунинг сабаби сифатида адибанинг болалар дунёси, бугунги кун боласининг кўнгили майлларини ҳисобга олганини кўрсатиш мумкин. Тан олиш керакки, ҳозирги болалар компьютерлар дунёсида, ўйинлар оламида яшаяпти. Турли компьютер ўйинларидаги хилма-хил “саргузаштлар”, фантастик “саёҳатлар” бола қалбини забт этмоқда. Гарри аини шу белгиларни ўзида мужассам этади. У ўзининг фантастик олами билан кичкинтойларни ўзига ром этади.

Танқидчи олим Абдуғафур Расуловнинг таъкидлашича: “Гарри Поттер ҳақидаги китоблар юксак санъаткорлик билан ёзилмаган. Аммо ёзувчи воқеалар аро боғлиқлик, ўсиш-ривожланишга алоҳида аҳамият беради. Болалар адабиётида шиддат-динамикагача муҳим аҳамият беради. Ёш китобхон ҳамшиша ҳаяжонда бўлиши, янги гаройиб воқеа-ҳодиса билан учрашувга тайёр туриши керак”.

Гарри Поттер ҳақидаги асарлар шиддат билан ёғатган ёмғирга ўхшайди. Ёмғир қанчалар сершовқин, давомли бўлса, бу асар ҳам шундай шиддат билан ўқишни тақозо этади. Асар сюжети қизиқ воқеа-ҳодисаларга шунчалар бойки, ўқиб чиқиш учун китобхондан ортиқча чидам талаб этилмайди.

Болалар олами ҳақида ёзилган асарлар билан танишар эканмиз, уларда мотивлар ва сайёр сюжетлар жамланмаси мавжуд эканлигига гувоҳ бўламиз. Қаҳрамон дастлаб етимлик мотиви остида асарга киритилган бўлса, асар давомида у сеҳр-жоду мотиви билан чамбарчас ҳолатда тасвирланади. Гаррининг қиёфасида шундай образ гавдаланадики, бу образни Йўқолган шаҳзода ёки Топилмаган шоҳ деб аташ мумкин. Сабаби, то Хогвартсдан таклиф мактубини олганига қадар Гарри ўзи ҳам сеҳргар эканлигини ва умуман дунёда сеҳрли олам борлигини тасаввур ҳам қила олмасди. Бундан ташқари, Гаррининг Дурслейлар хонадонидagi қисмати “Ирkit ўрдакча” (Х.Х.Андерсен)ни эслатса, оила аъзоларининг унга бўлган муносабати Золушка, Шарқ халқлари адабиётидаги эртакларни (Масалан, Зумрадни) ёдга солади.

Гарри ва Дурслейларнинг унга тенгдош ўгли Дадли муносабатлари айнан Зумрад ва Қимнат (русларда “Морозка”, бошқа барча халқда шундай шаклда эртак бор. *Р.М.*) эртагига шакл ва ҳатто мазмун жиҳатдан мос келади.

Бу эртакларда бойқуш, сеҳрли қалпоқ, сеҳрли чакмон, сеҳрли таёқча сингари деталлар, баҳайбат одамлар, кентаврлар — ярим от, ярим одам — каби персонажлар мавжудки, уларнинг илдизи узок афсоналар ва эртакларга бориб тақалади. Масалан, кўзга кўринмаслик хусусияти ёки сеҳрли чакмонни халқ оғзаки ижоди жанрларидан ташқари, жаҳон адабиёти асарларида ҳам учратиш мумкин. Герберт Уэлсинг “кўринмас одам”и ёки ўзбек болалар адабиётининг етук намояндаси Худойберди Тўхтабоевнинг “сеҳрли қалпоқча”си сингари образлар бунга мисол бўла олади. Умуман, кўринмаслик хусусияти, кўринмас одам (“человек-невидимка”)ларни ҳар бир халқ адабиётида кўриш мумкин. Баҳайбат одамлар ва ярим маҳлуқ одамларни ҳам қадим юнон афсоналаридан тортиб, бадий асарларда ҳам учратамиз.

Ёзувчи Х.Тўхтабоев эртакларга хос бу хусусиятдан самарали фойдаланган. Бу восита орқали қаҳрамоннинг руҳий дунёси, руҳий ҳолатларини кенг кўрса-

тиб берган. Қаҳрамоннинг сеҳрли қалпоқча ёрдамида кечирган ҳар бир саргузаштида унинг характерининг янги бир қирраси намоён бўлиб боради.

Х.Тўхтабоев Ж.Роулингдан фарқли равишда фантастик деталдан фақатгина бадий восита сифатида фойдаланади. Х.Тўхтабоев фантастик реализм асосида қаҳрамонлар руҳиятини ҳам ифода этган. Фантастик ҳолатлар қаҳрамонлар руҳий дунёсини, характерини очиб беришга хизмат қилиб, ўзига хос ифода шакли ҳисобланади. Х.Тўхтабоев романларида ана шундай ўринлар ҳаёт ҳақиқати-га уйғун тасвирланади. Бу эса мазкур жанр реализмни инкор этмаслигини кўрсатади. Ж.Роулинг фантастиканинг бирор илмий фаразни илгари суриш шартига амал қилган деёлмаймиз, аммо, унинг фантастикаси реализм белгиларини ҳам қамраб олмайди. Ундаги фантастик ўринлар сеҳр-жоду, афсун ва ғайритабиийликни бўрттиришга қаратилган. Баъзи ўринларда фантастик ҳолатлар қаҳрамон руҳиятига таъсир этмайди.

Х.Тўхтабоев романлари жаҳоннинг янги адабиётидаги энг оммавий, кўпчилик севиб ўқийдиган саргузашт-детектив турга мансуб. Бундан ташқари, ёзувчи асарларида миллий руҳ, дунёқараш очик сезилиб туради. У миллий адабий анъаналаримизга, халқ оғзаки ижоди тажрибаларига таянган ҳолда саргузашт-детектив романнинг ўзига хос, бетакрор миллий шаклини яратди ва ўзи яратган миллий шакл воситасида ўзбек халқи ҳаётининг бетакрор манзараларини, ёрқин миллий характерларини бадийи кашф этишга эришди.

Маълумки, ўзбек адабиётида шартли-рамзий анъана 80-йиллар охири, 90-йилларга келиб, О. Мухтор, Н. Эшонқул, О. Отахонов, Х. Дўстмуҳаммад, каби носирлар ижодида янги босқичга кўтарилди. Бу йўналиш илдиэлари бадийи тажриба сифатида Х. Тўхтабоевнинг илк изланишларига бориб тақалади.

Ёзувчи илк маротаба “Сеҳрли қалпоқча” саргузашт қиссасида шартли восита — “сеҳрли қалпоқча”дан фойдаланди. Асарнинг бутун сюжети ана шу рамзий восита асосига қурилган. “Сеҳрли қалпоқ” халқ оғзаки ижодига хос бўлган бадийи восита. Х. Тўхтабоев кейинги романларида яна шу хил рамзий ифода усулларига мувожаат этади ва шу тариха ўзбек адабиётига фольклорга хос анъанавий поэтик воситаларни олиб қиради.

Х.Тўхтабоевнинг “Ширин қовунлар мамлақати ёҳуд сеҳргарлар жанги” романи фантастик асар сифатида кўпчиликка маълум. Ёзувчи асар фантастикасини бадийи фантастика талабларидан келиб чиқиб асослайди. Биринчидан, туш мотивдан фойдаланиб, воқеа-ҳодисалар қаҳрамоннинг тушида рўй бергани тасвирланган фантастик ҳолатни шундайлигича қабул қилиш имконини беради. Иккинчидан, ёзувчи асарда рамзий образлар ёрдамида инсон руҳиятини ифодалайди. Асар қаҳрамони Акроннинг устози профессор Дар-Даража билан бирга Иблисга қарши кескин курашувлари, лаборатория олимлари ўртасида турли баҳс-мунозаралар кечишини инсон ички туйғуларининг ўзаро курашига қиёс қилиш мумкин.

Гарри Поттер ҳақидаги асарларда эса Х. Тўхтабоев асарларидагидек миллий руҳ сезилмайди. Унда қаҳрамон сеҳрлар ва ривожланган тараққиёт оламида кезиб юради. Гаррининг саргузаштлари маълум чизиқ бўйича ривожланади. Олим Жозеф Кемпбелл “Минг бир қиёфали қаҳрамон” — айрим образлар бутун дунё маданияти учун типик эканлиги ҳақида муфассал монография ёзган.

Бу қаҳрамонларнинг барчаси — қадим грек афсонавий мифлари Одиссеядан тортиб, то Люк Скайуокернинг “Юлдузлар лашкари” гача бир-бирларига ниҳоятда ўхшаш. Гарри ҳам ўз мазмун моҳияти билан ана шундай умумқаҳрамон қиёфасига эга.

Фантастик асарда, ҳар қандай бадийи асарда бўлгани каби, мантиқ ва фикр изчиллиги бузилмаслиги керак. Акс ҳолда, асарга бўлган қизиқишдан ташқари, ишонч ҳам йўқолади. Китобхонни фантастик қаҳрамонларга ишонтириш бадийи асар муваффақиятли чиқишининг бирламчи гаровидир. Х. Тўхтабоев бу масъулиятни муваффақият билан уйдалаган.

Бу ютуқ ёзувчимиз асарлари замонавий жаҳон болалар адабиётининг етук асарлари билан бемалол беллаша олиш даражасида эканлигининг далилидир.

Рухсора ТЎЛАБОЕВА
ЎзМУ тадқиқотчиси

Чэд ОЛИВЕР

Юлдуз шуъласи

Қисса

8

Бу хўп галати нарса – замонлар оша саёҳат, – ўйлади у, – гаройиб ва айни пайтда ниҳоят даражада оддий.

Кўплаб йиллар давомида, замонлараро саёҳатлар воқеликка айлангунига қадар, турли йўналишдаги мутафаккирлар, вақт ичига кириб боришда юзага келадиган эҳтимолли оқибатлар ҳақида фикрлаб, турли башоратлар қилишарди. Бу башоратларнинг айримлари жиддий, бошқалари шунчаки кулгили, аммо ҳаммаси у ёки бу жумбоқларга ва фаразларга асосланганди. Одамлар бу гоё билан мушук-сичқон ўйнагандек ўйнар эдилар.

Фараз қилайлик, ёндош замон йўлаклари, турли имкониятлар мавжуд.

Фараз қилайлик, қайсидир бир замонда сиз ўз-ўзингизни учратиб қолдингиз.

Воқелик эса ҳам содда, ҳам мураккаб эди.

Агар инсониятнинг ўзи зиддиқоидавий, яъни парадокс бўлмаса, табиатда зиддиқоидавий нарсанинг ўзи йўқ. Зиддиқоидалар фақатгина мантиқий тизимларда, фалсафий тамойилларда – қисқаси, фақат кишиларнинг тафаккурида мавжуд.

Башариятнинг энг қадимий орзуси армонлигича қолди: инсоният учун келажак мутлақо ўтиб бўлмас тўсиққа айланди. Чунки келажак – том маънода вақтнинг айни даврида мавжуд эмас; айнан шу боисдан ҳам у келажак, деб аталади. Модомики, у мавжуд эмас экан, унга киришнинг иложи йўқ. Доимо шундай бўлиши мумкинки – келажак умуман мавжуд эмас.

Келажакка кириб боришнинг фақат битта йўли бор. Ҳар бир эркак, ҳар бир аёл, ҳар бир гўдак бутун умри давомида келажак бўйлаб саёҳат қилади – тирикликнинг мазмуни ҳам ана шунда. Ҳамма биргаликда ва бир вақтда, ҳар бири алоҳида тарзда одамзод қадамба-қадам, лаҳзама-лаҳза, ўзгаришларга бўйсунмайдиган, узлуксиз бир ривожланишда келажак қаърига кириб боради.

Ўтмиш мавжуд, чунки у бўлган. Мана улар, йилномаларга муҳрланган тарих кечмишлари.

Ҳозирги замон ҳам мавжуд: сурилиб бораётган ўтмишнинг энг чеккасида инсон фаолиятининг янги излари сал-пал кўзга ташланиб қолади ва ғойиб бўлади. Албатта, ҳозирги замон бу – шунчаки бир гоё, у шундайин бир тезликда келиб-кетдики, уни ушлаш, тутиб қолиш, тўхтатиш ва: «Мана ҳозирда, мана шу онда ҳозирги замон кўз олдимизда турибди!», дейишнинг имкони йўқ. Чунки биз шу сўзларни айтаётган вақтимизда, ҳозирги замон ўтмишга айланиб улгуради.

Шунга қарамасдан, ҳозирги замон лаҳзасининг оний бир зарраси ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Одатда, барча тарихий ҳодисалар бир лаҳзада – ҳозирги замоннинг тутқич бермас сониясида юз беради.

Давоми. Боши ўтган сонда

Агар ўтмиш ўзгартирилса нима бўлади?

Фараз қилайлик, масалан, Римни кичик бир қишлоқ пайтидаёқ йўқ қилиб юборишди. Айтайлик, этрусклар умуман мавжуд бўлмаган. Борингки, Рим салтанати умуман бўлмаган. У ҳолда нима бўлади?

Бир қарашда бунинг жавоби оддий туюлади. Вэйд Драйденни ҳозирги замонга олиб келган ўтмишда Рим салтанати бор эди. Буни ўзгартириб бўлмайди.

Агар бу қандайдир тарзда ўзгартирилса, айти пайтда мавжуд бўлган ҳозирги замоннинг борлиги ҳам имконсиз бўлиб қолади.

Демак, имконсиз нарса — мавжуд нарса эмас.

Ҳақиқатан ҳам бу ҳол зиддиқоида бўлиб туюлади. Агар ўтмиш мавжуд бўлса, уни ўзгартириб бўлмайди ва у муайян ўтмишга олиб келувчи ўтмишлигича қолаверади. Аслида бунда нима юз беради?

Электрон-ҳисоблаш машиналаридан жавоб олинди.

Шохлаб кетган улкан бир дарахтни тасаввур қилинг. Шу дарахтнинг илдизларини ҳам тасаввур этинг, чуқур илдизлар, агар уларни кавлаб олсангиз, албатта нобуд бўлади. Ҳар бири ўзича ноёб бўлган новдалар ва барглари ҳам хаёлингизга келтиринг.

Энди болта кўтарган ўтинчини тасаввур қилинг. Болта дарахтнинг танасига ботиб, шу билан уни ўзгартиради.

Вақт муаммоси билан шуғулланувчи давршунос олимлар бу ҳодисани «кесма» деб атайдилар.

Дарахтнинг кесилган жойидан юқорида бўлган қисми йиқилади. Барча шохлар ва барглари аввалгидек мавжуд, аммо улар нобуд бўлган. Дарахтнинг кесилган танаси, қачонлардир тирик эди, энди эса у бир ёғоч хода холос; у янги ўзакда ривожлана олмайди. У гўла сифатидагина мавжуд; у йўқликка ва чиришга маҳкум.

Кесилган жойдан пастда эса тирик илдиздан янги новдалар ўсиб чиқади. Балки янги дарахт эскисига жуда ўхшаш бўлар, лекин барибир бу энди бошқа дарахт.

Агар дарахтнинг юқори шохларига уя қурган бўлсангиз, у ҳолда хулоса аниқ: «Ўтинчи, бу дарахтга тегма!».

Вэйд соатга қаради. У икки соатдан бери шу ерда, вақт машинаси ичида. Ташқарида, агар бу сўз даврийлик майдонида қандайдир маънога эга бўлса, уч асрнинг шарпалари шитирлаб ўтди. У ҳозир қаердан ўтпти экан? 1776 йилдами? Ёки 1700 йилдамикан?

Бу шунчалик муҳимми?

Вэйд қулайроқ жойлашиб олди ва ичидан кучайиб келаётган асабий зўриқишни босишга уринди.

Дэниэл Ҳюз ўз отлари билан 1445 йилга тушгач, ўтмишнинг бир қисмига айланди. Шу боис уни ўтмишга йўл олган вақтидан илгари тўхтатишнинг иложи йўқ.

Вақтга бўлган саёҳатларда зиддиқоидалар бўлмайди.

Умуман, бу отлар қандай аҳамиятга эга бўлиши мумкин?

Вақт саёҳатчисининг биринчи қоидаси шундай: худди ҳамма каби бўл.

Агар сиз Крит оролига, унинг аҳолиси дунё мўъжизаси бўлган даврга сафар қилсангиз, сиз улар каби ўйлашингиз, уларнинг қиёфасида кўринишингиз ва энг асосийси, улар каби саъй-ҳаракатда бўлишингиз лозим.

Ҳеч нарсани ўзгартирмайсиз. Ҳамма нарсани қатъий ўз ҳолича қолдирасиз.

Бу нима — неқбинлик майлиданми? Жуда унчаликмас.

Энг аввало бу — яшаш истаги.

Энди отларга қайтайлик — 1445 йилдаги Мексика уюрлари.

1445 йилда на Шимолий, на Жанубий, на Марказий Америкада отлар бўлмаган — Вэйд Драйден яшаётган ҳозирги замонга олиб келувчи ўтмишда отлар бўлган эмас. Америкада отлар тош асрининг охиридаёқ қирилиб кетган ва фақат 1519 йилда испанлар келгусидаги Вера-Крус шаҳри ўрнига келиб тушганларидагина пайдо бўлган.

Отлар қандай аҳамиятга эга бўлиши мумкин?

Испанлар пайдо бўлгунларига қадар Янги Дунёда камида учта юқори даражада ривожланган тамаддунлар бўлган. Майялар «ноль» тушунчасини ҳиндулардан илгарироқ кашф этганлар, инклар эса Перуда биринж асрида яшаганлар.

Жамиятлар, халқлар табиат эҳсонларини ўзлаштириб борганлари сари, ривожланаверади. Бутун Америка бўйлаб, шимолдаги эскимослардан то жанубдаги уналарга қадар ҳинду қабилаларининг ривожи кучли уй ҳайвонларининг йўқлиги туфайли тўхтаб қолган.

Давримиздан аввалги тўртинчи минг йилликдаёқ ҳиндулар бугдой етиштирганлар, аммо уй ҳайвонларидан уларда фақатгина итлар ва ламалар, шунингдек, денгиз чўчқаси ҳамда курка каби гаройиб жониворлар бўлган. Итлар ва ламалар, шунингдек, ламанинг қариндоши — альпаналардан улов ҳайвонлари сифатида фойдаланилган, аммо уларнинг барчаси бундай иш учун мослашмаган эди.

Уловбоп ҳайвонларнинг йўқлигини шунчаки билимсизликка ёки маданиятсизликка ҳам йўйиш мумкин, аммо гап бошқа ёқда.

Агар юртингизда йирик шохли чорва бўлмаса, сигирни хонакилаштира олмайсиз. Агар сизда от бўлмаса, отни ҳам бўйсундира олмайсиз.

Янги Дунёда жуда катта миқдорда ёввойи ҳайвонлар — буғу, қуён, айиқлар, турли мушуклар бўлган. Аммо юк ташиш учун керакли ҳайвонлар бутун қитъада йўқ эди. Бу ишга яроқли бўлган бизонларни эса, ҳатто, XX асрда қўшма Штатларда бир қанча мукамал илмий услублар қўлланганидан кейин ҳам, хонакилаштириб бўлмади.

Буюк текисликларда ҳаёт кечирган Шимолий Америка ҳиндуларига эътибор беринг. Испанлар томонидан Америкага келтирилган отлар, уларнинг қўлларига тушгунига қадар, Америка гарбининг афсонавий ҳиндулари қашшоқликда кун кечирганлар. 1600 йилга қадар бирорта ҳам америкалик ҳинду от минган эмасди. Шейяннлар Миннесотада бугдой етиштирганлар. Команчлар, Миссисипи водийсидаги ночор қабила бўлган Буюк текисликлар рамзи бўлмиш дакоталик сиуклар, Миссисипи дарёси бўйларида зироатчилик билан шугулланганлар.

Шимолий Америкада отлар пайдо бўлгунига қадар бизонлар ва ҳўкизлар озуқа манбаси бўлган, аммо бу фақатгина тасодифий ва ишончсиз манба. Ваҳоланки, Буюк текисликлардаги ҳиндулар ҳаёти бизонларга боғлиқ бўлган. Ҳукумат бизонларни қириб ташлаши билан ҳиндуларни ҳам ҳалок этди.

Отларни Испаниядан Нью-Мексикага келтиришди. Шундан сўнг маданият даражаси ҳам кўтарилди. Энди ҳинду қабилаларининг емиши етарли эди, улар кўчиб юриш имконига эга бўлдилар. Кўплаб қабиалар Буюк текисликларда қўним топишди. Илгаригидек тош асрида яшаб келаётган европаликларга маълум бўлган жанговар ҳаракатларни юришиш услублари ва техникаси ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмаган ҳиндулар, Шимол ва Жануб ўртасидаги урушга қадар АҚШга қарши муваффақиятли жанг олиб бордилар.

Агар, отлар ҳақиқатан ҳам юқори тараққий этган тузум шароитларида испанлар боқинидан бир неча йил аввалроқ пайдо бўлган, деб фарз қилсак-чи?

Дастлабки вақтларда Кортесга ва унинг аскарларига ҳеч ҳам осон бўлмаган, аммо улар қабиаларни Монтесума Иккинчига қарши исён кўтаришга кўндирдилар. Гарчи Кортес ниҳоятда маккор ва қобилиятли саркарда бўлса-да, у кетма-кет мағлубиятга учради, унинг кўшини тор-мор қилинди, фақатгина унга содиқ бўлган, унинг аскарларидан анчагина қўп бўлган тлакскаланлик жангчиларнинг қўмақларигина Кортесни муқаррар ҳалокатдан асраб қолди. Охир-оқибат у ариқларни бўғиб, пойтахтда очликни юзага келтириб, Теночтитланни ўзига бўйсундирди.

Агар 1445 йилда Мексикада отлар бўлганида эди, Монтесуманинг отлик лашқари бўларди ва муҳими, худди қадимги Римдаги каби тезчопар отлар ёрдамида алоқа боғлаб туриладиган ҳақиқий ягона салтанатга эга бўларди.

Гилдирак ҳам оддий ўйинчоқ бўлмай қўярди.

Янги дунёнинг энг барқарор тамаддуни 1521 йилда таг-томири билан қўпориб ташланмаган бўларди. У гоҳида, испан кемаларида етказиб турилган ёрдамчи кучларга қарши юз йиллар давомида муваффақиятли қаршилик кўрсатиши, ҳатто зафар қозониши ҳам мумкин эди.

Шуниси равшанки, бундай ўтмиш билан Вэйд яшаб турган 2080 йилдаги дунёнинг мавжуд бўлиши амримаҳол бўларди.

Шу боисдан ҳам отларни, улар ҳаёт зайлига таъсир кўрсатмасларидан аввалроқ мусодара қилиш керак. Дэниэл Ҳюзни дарҳол тўхтатиш лозим эди.

Вақт машинаси жимиб қолди. Яшил чироқ чақнади. Вэйднинг икки-ланиши мумкин эмасди. У эшикни очди ва ташқарига чиқди. У ўзининг ҳаётида эканини бутун вужуди билан ҳис этмоқда эди.

Шубҳасиз, унинг қаршисида — дунёга маълум энг гаройиб маданиятлардан бири турарди.

Марказий Мексика, 1445 йил. Ацтеклар.

Вэйд Койоаканадан жануброқдаги дарахтзорга келиб тушганди. Барглари орасидан ёрқин кўёш нурлари тўкилиб турарди. Кун илиқ. Аммо кўл тарафдан намлик уфурмоқда. Вэйд кечга бориб ҳаво сал-қин ва ёқимсиз бўлишини тушунди.

Вэйд дарахтлар панасидан чиқди ва кенг сўқмоқ бўйлаб кичкина Койоакан қишлоқчаси томон йўл олди. У қишлоқда тўхтамай, Тескоко кўлидан шимол томонга қараб йўналган тўғон бўйлаб юришда давом этди.

Кўл юзасининг у ер-бу ерида нуқтадек бўлиб қайиқлар кўзга ташланар, тўғоннинг ўзида ҳам йўловчилар анчагина эди. Унинг йўлида учраган ҳиндуларнинг кўпчилиги сочини узун ўстириб олган, сонига боғич боғлаган, бир елкасига ёпинчиқ ташлаб олган ҳамда оёғига чармдан шиппак кийган эркаклар эди. Улар Вэйдни кўришлари биланоқ ўзларини четга олиб, унга йўл беришар ва у олдинга тикилганича одимлаб бораверарди.

Нефрит ва феруза қадалиб, зеб берилган либосдаги бадавлат бир савдогар у билан саломлашишга журъат этди; Вэйд унинг саломига совуққина жавоб қайтарди.

Қоҳинлик либоси уни ўткинчилар билан суҳбатлашиш заруратидан ҳимоя этар ва оддий халқнинг ўзи ҳам имкон қадар унинг назарига тушмасликка ҳаракат қиларди.

Тўғоннинг икки томонини эгаллаб ётган сув, аста-секинлик билан ўз ўрнини сабзавот экилган кичик, балчиқли ям-яшил оролчаларга бўшашиб бера бошлади. Ертўлаларда яшовчи деҳқонлар уларни парвариш қилишарди.

Бундай сузиб юрувчи полиз ўсимликларининг илдизлари кўл тубига маҳкамроқ илингани сари кўпайиб бораверарди ва кўл торайиб бориб, тўғоннинг икки томонидаги иккита ўқариққа айланганди.

Ҳар жой-ҳар жойда лойдан тикланган қулбалар кўриниб қолади, узоқда, олис тоғлардаги вулқон ўймалари атрофида Вэйд йирикроқ биноларни ҳам фарқлай бошлади.

Энди тўғонда одамлар яна ҳам кўп эди — патлардан бош кийим кийиб олган мансабдорлар, асо тутган чопарлар. Маҳсулотларга тўла қайиқлар, ариқлар орқали шаҳар томон асталик билан сузиб борарди.

Вэйд кўз олдида ястаниб ётган бу шаҳарда уч юз мингдан ортиқ одам яшашини биларди. Бу асло қишлоқ эмасди, шунга қарамасдан ҳайратланарли даражада сокин эди. Фақатгина ариқлардаги сувнинг майин шовуллаши, тоғ қояларидан эсаётган шамолнинг гузури ва шивирлаган товушлар эшитиларди, холос. Бу ерда йўллар ўрнига ариқлар бўлиб, бутун бошли шаҳарда на битта арава ва на бирорта уллов ҳайвони бор.

У қизил-оқ рангли тошлардан тикланган бино томондан келаётган кулгини ва чалпақларни пишириш жараёнидаги кафтларнинг шапати овозларини эшитди.

Энди қоҳинлар кўпроқ учрай бошларди ва хушбўй ҳавода муаттар ҳид анқир эди.

Айрим қоҳинлар Вэйдга ҳайрат билан қарашар, аммо уни гапга тутишмас эди. «Шаҳар ҳаётининг афзалликларидан бири шундаки, — Вэйднинг миясидан ўтди, — ҳар бир ўткинчини юзидан таниб олиш мумкин эмас».

Вэйд йўлида давом этаркан, тез орада ёқимсиз, қўланса бир исни туйди.

У бунинг нима эканини биларди, лекин барибир ходаларнинг узун қаторларини кўрганида титраб кетди. Улар тўртта эди — бутхонанинг ёнгинасида ерга кўмиб қўйилган найзасимон ходаларнинг тўртта узун қатори. Бу ходаларга минглаб одамларнинг калла суяклари илиб қўйилганди.

Албатта, ҳиндулар қоҳинни кўришлари биланоқ четлашиб, унга йўл берардилар.

Эҳромлар қуёшга қараб бўй чўзган, бир бурчида эса мамлакат ҳукмдори Монтесума Биринчининг саройи кўрк очиб турган улкан очиқ майдон орқали ўтиб борар экан, Вэйд ариқ бўйлаб юрди ва Тлалтелолко бозорига чиқди. Бу — тарошланган тошлар терилган майдон эди, четлари бўйлаб қатор айвончалар қурилган бўлиб, сотувчилар у ерга ўз молларини ёяр эдилар. Сабзавотлар, бўйралар, обсидиандан ишланган асбоб-ускуналар, патлар, қимматбаҳо тошлар — бу ерда ҳар бир товарнинг ўз ўрни бор. Сабр-тоқатли ҳинду аёллари савдо-сотик ва айирбош қилишарди, баъзан какао донларини пул ўрнида ишлатишар, гўёки вақт ҳам кечки офтоб нурларидан шуълаланиб турган бозор майдонига ўз ҳукмини ўтказа олмайдигандек — у шу қадар сокин кўринар эди.

Ҳатто шу ерда ҳам ацтекларнинг турмушини белгилаб берувчи асосий нарса сезилиб турарди. Бозордан сал нарироқда, кўшдевор ортида Тлалтелолко бутхоналари кўзга ташланиб турарди. Улар орасида уруш маъбудининг улкан эҳроми қад кўтарган. Унинг тепасида кўзлари обсидиандан ишланган паст бўйли Хитцилопочтл ва Тецкатлинокка бағишланган жуфт бутхона бор.

Эҳромлар узун, қоп-қора соя ташлаб турарди.

Вэйд замонлар оша кўчиб ўтишнинг ҳайратомуз ҳиссини туйди. Унинг теварагидаги шаҳар гаройиб даражада воқеий эди — Вэйд уни кўриб, эшитиб, ҳис этиб турарди. Уни ўраб турган одамлар — болалар, аёллар, жангчилар, қуллар, хизматчилар — кулар эдилар, сўзлашардилар, кўркўвни ҳис этардилар.

Лекин шунга қарамасдан Вэйдга, у худди мозий асрлар оралаб бораётгандек, бутун атроф эса юз йилликлар гардига кўмилиб кетгандек туюларди. У ҳозир юриб бораётган йўл бўйлаб ацтеклар пойтахти — Тепочтитлан шаҳрига кириб боради. Яна бир неча юз йилликлардан кейин Тлекоко кўли қурийди ва орол бошкент — Теночтитлан Мексиканинг бош шаҳри Мехико-ситига айланади. Запата исмли бошқа бир ҳинду эса халқни яна испанларга қарши курашга чорлайди...

Вэйд асрлар мусибати ҳамда машаққатларини ҳис этди.

Аммо у қайғули фикрларни шууридан чиқариб ташлади. Агар у қатъий ҳаракат қилмаса, ўзи билган тарихи воқеликка айланмайди, ацтек дунёси илдизларидан эса янги тарих ўсиб чиқади.

Вэйд иршайиб турган калла суяклари ёнидан жиддий қиёфада ўтиб, улкан бутхонанинг ярим зимистон қаърига кириб кетди.

9

Ибодатхона ташқаридан маҳобатли кўринса-да, ичкараси гаройиб бир зулматга чўмган. Маконининг асосий қисмини улкан деворлар эгаллаган; ацтеклар ҳақиқий аркалар ҳақида тасаввурга эга эмасликлари боис, ибодатхонанинг сербезак томини кўтариб туриш учун қандайдир тиргак керак бўлган. Таянч сифатида эса улар қатор-қатор деворларни кураверганлар. Қаердандир юқоридан, устунлар орасидан заифгина ёруғлик сизиб кирар, бироқ умумий таассурот юракда ғашлик уйғотарди.

Коҳинларнинг сир-асрорларидан сабоқ олаётган болалар гуруҳига аҳамият ҳам бермасдан, Вэйд бутхонанинг ўнг томонидаги торгина бир хонага кирди.

Хонада коҳин турарди: қора кўзлари тешиб юборгудек ўткир, паст бўйли семиз одам эди.

Вэйд у билан қуруққина саломлашди, имкон қадар ўзининг бу ерда бўлишига тўла ҳақли экани ҳақида таассурот уйғотишга уринди.

— Хўш? — деди коҳин нахуатил шевасида.

Вэйд вазиятни бир оз бўрттиришга қарор қилди — ортиқча ваҳима зарар қилмайди.

— Мен — Тескоколик буюк Тецкатлипокнинг хизматкори бўламан, — у ҳам худди шу шевада жавоб қайтарди. — Мен ҳузурингга сенга ини сифатида ташриф буюрдим, зеро сенинг заковатинг барчага маълумдир.

Коҳин бу хушомадга парво қилмасдан, киноя билан томоқ қириб қўйди.

— Бизнинг бутхонамизга нима учун келдинг, тескоканлик одам?

— Сенга хабар келтирдим, — тантанавор тусда давом этди Вэйд, — Менга ёвуз аломатлар рўё бўлди ва мен билан гаройиб мўъжизалар юз берди.

Коҳин кўксига қўлларини чалкаштирди. Қора кўзлари Вэйдга ошкора ишончсизлик билан тикилди.

— Қани, гапир-чи.

Вэйд ваҳимани янада бўрттирди.

— Айни пайтда, Тўрт Зилзила йилида, — Вэйд бетўхтов бидирлашни бошлади, — мен ғалати тушлар кўрдим ва ўз шаҳримда ажабтовур ҳодисотга шохид бўлдим. Мен тушимда, ўзи билан даҳшатли тўрт оёқли маҳлуқларни олиб келган нотаниш одам пайдо бўлганини кўрдим, бунақасини илгари ҳеч қачон кўрган эмасман. Бугун эса шаҳарда ўша одамни ва у билан элликта жаҳаннам мавжудотларини учратдим. — У диққат билан коҳиннинг қандай таъсирланишини кузатди, аммо коҳиннинг ҳиссиз юзидан, у гапнинг нима ҳақда бораётганини билиши ёки билмаслигини англаб бўлмасди. Наҳотки у Хўзнинг пайдо бўлганидан ҳанузгача беҳабар бўлса? — О, катта оға, буни мен — буюк Тецкатлипокнинг хизматкори айтмоқдаман, бу иблислар бизга Мурдалар ҳукмдори — Миктлантекутл томонидан юборилган. Ўша ёт кишининг айтишича, у бизга гўёки дўст эмиш, аслида у барчамизни ўликлар салтанатига олиб кетиш учун келган.

— Бизнинг нима ишимиз бор? — деб сўради коҳин ҳиссиз бир овозда. — Сен Тескоко ҳақида гапирясан: биз эса Тлаттелолкода яшаймиз.

Вэйд совуқ илжайиб қўйди ва қабилалар ўртасидаги азалий зиддиятлардан фойдаланишга қарор қилди. Келажакдан хабардор кишининг имкониятлари чексиз, ўйлади у, чунки коҳин, ҳатто хаёлига ҳам келтиролмайдиган нарсалардан Вэйд хабардор эди — бир неча йилдан сўнг Теночтитлан Тлаттелолкони забт этади ва ўз худудига қўшиб олади.

— Мен сенга хабар бераётган одам, — деди у, — фикран Теночтитланнинг ҳукмдори Монтесума билан сўзлашаётиб. Бу унинг фақатгина орзуси эмас — у Монтесума жангчиларини бу иблислар билан муносабатда бўлишга ўргатапти ва Тлаттелолкодаги Тецкатлипок ибодатхонасини ҳозирданоқ ўзиники деб ҳисобламоқда.

Коҳин титраб кетди. Вэйд эса ўқнинг нишонга бориб текканини сезди. Тлаттелолко ва Теночтитлан ўртасидаги рақобат тобора зўрайиб борар ва ўзаро шубҳа-гумонларни алангалатиш ниҳоятда осон эди.

— Мақсадинг нима? — деб очиқчасига сўради коҳин.

Вэйд гапнинг тўғриси айтиб қўяқолишдан тийилиб, башоратчилик билан гапни чалғитишга уринди:

— Сенга гапим шу, о, катта оға: ўша одам ва унинг иблислари йўқ қилинмоғи лозим. Агар улар Мурдалар ҳукмдорининг ўзига қайтариб юборилмаса, мамлакат осмонини пўлат тумшукли қушлар қоплайди. Ва ўшанда, орадан ўн йил ўтиб, Янги Олов Маросимининг вақти келгач, одамлар

очликка дучор бўладилар, ерларда умуман бугдой унмайди. Сиз ўз фарзандларингизни қурбонликка бағишлайсиз, лекин барибир осмондан ёмғир ёғмайди. Ва шунда Юлдуз Тепалигида Янги Олов ёқилади, олов ўчади ва мамлакат узра абадий зулмат ҳукмронлик қилади.

Вэйднинг сўзлари коҳинга таъсир этгандек эди гўё; аммо бу аниқ сезилмасди. Вэйд унга 1451 ва 1456 йиллар орасида қаҳратон совуқлар ва тўфонлар оқибатида даҳшатли очарчиликларнинг рўй беришини айтмади. Аммо ўша ҳодисалар юз бергач, унинг башоратларини ёдга олишлари Вэйдга маълум эди.

— Менга исбот керак, — деди коҳин. Чамаси, уни ҳар нарсада айбаш мумкин эди-ю, фақат иримчиликда эмас.

Вэйд пичирлашга ўтди:

— Бир кун ичида ўша иблислар Тескокодаги ўз қурбонларини ҳалок этдилар. Агар улар тўхтатилмаса, бу ерга ҳам етиб келишади. У коҳинга тикилганича, яна битта омади гапни айтди. — Улар бизнинг ҳудудларимизга таҳдид қилишмоқда.

Коҳиннинг кўзлари маъносиз эди.

Вэйд энди хавотирга туша бошлади — унинг суҳбатдоши ниҳоят даражада бадгумон эди.

— Сўзларимни бошқаларга ҳам етказ, — гапни тугатди Вэйд. — Менинг қудратимдан шубҳа қилма.

У ўз ортидаги тош тўшама устига иккита тутовчи портлагични ташлади, орқага бир қадам қўйди ва бир зумда бутхона ичини қоплаган қоп-қора тутун парда орасида ғойиб бўлди.

Коҳин қутилмаган бу ҳодисадан ўзига келиб улгурмасидан Вэйд бутхонадан чиқиб, майдондаги одамлар тўдаси ичига сингиб кетди. Атрофда шунчалик кўп коҳинлар юрганида яна битта коҳин келиб қўшилгани кўзга ташланмади.

Демак, биринчи қадам ташланди, аммо унинг қанчалик муваффақиятли бўлгани Вэйд учун қоронғи эди. Ацтеклар жамияти беҳисоб коҳинлар тўдаси томонидан бошқариладиган, руҳонийлар ҳокимияти эди. Агар коҳинларга ёқмай қолсанг, исмингни ҳам, жисмингни ҳам балчиққа булғаб ташлардилар.

Вэйд Тескоко кўли соҳили томон шошилди, катта қайиқ олди ва сокин оқшом қоронғисида шимол томон эшкак эшиб кетди. Олдинда эса Тескоко ястаниб ётар, у ерда қирол-шоир Нецахуалкоатл яшарди.

Узоқларда эса Вэйднинг шу жойларга келишига сабабчи бўлган инсон — Дэниэл Ҳюз бор эди.

10

Вэйд кўлнинг шарқий соҳилидан Тескоко шаҳрига етиб келганида, қирмизи оймома тоғ ўрқачлари тепасида бамайлихотир сузиб юрарди. Тун эса рутубатли ва сокин эди, баъзида итлар дарғазаб ҳуриш билан Вэйдни кузатиб қолардилар.

У Дэниэл Ҳюзнинг уйини қийинчиликсиз топди. Бу — тол новдаларидан тўқилиб, ташқари томонидан лой билан сувалган, Тескокoning бир чеккасида жойлашган ғарибона кулба эди. Уй орқасида эса оддий гўлалардан тикланган отхона бор эди.

У отларни кўрди — уларнинг беҳаловат шарпалари кўтарилиб келаётган ойнинг кумушранг шуъласида равшан кўриниб турарди. Бу манзарада ёвузликдан ҳеч қандай асар йўқ эди; шунчаки отлар шу ерда, қўтонда туришар, гўёки бу уларнинг доимий жойларидек. Одатдаги оддий отлар.

Улар, очигини айтганда, кобальт бомбаси каби хавфли эмас эдилар.

Тулпорлар ҳарбий кўшин каби қирғинбарот учун яралган эмасдилар. Аммо нима бўлишидан қатъи назар, улар ўз жойларидан ва ўз даврларидан ташқарида бўлиб, бу ажал каби хатарли эди.

Вэйд таратудланмади. Отларни ҳеч ким кўриқламаётгани ва ҳеч ким Вэйднинг бу ердалигини билмасди. Бундай қулай имконият бошқа ҳеч қачон бўлмайди ва у мана шу имкониятдан фойдаланмаса бўлмайди.

Отхонада бир айғир нимадандир безовталаниб, қаттиқ кишнади.

Вэйд эҳтиёткорлик билан хода тўсиққа яқинлашди, сув турган ёғоч новга отларни талвасага солувчи хапдори ташлади. Дори сувни енгилгина чапиллатиб, новнинг тубига чўкди. Отлар безовталана бошладилар. Вэйд кескин ҳаракат қилмасликка интилиб, асталик билан отхонадан узоқлаша бошлади. Қўзгатувчи хапдорилар ўн беш соатдан кейингина таъсир қила бошлайди. Улар отларни ўлдириш учун эмас, балки талвасага солиш учунгина керак. Тўғри, агар бирор заҳар танланганда оғу албатта ҳеч бўлмаганда отларнинг бир қисмини ўлдириши мумкин эди. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳозир отхонада эканига Вэйднинг ишончи комил эмасди. Бошқарма агентларига номаълум бўлган бирор бошқа жойда ҳам Ҳюзнинг отлари бўлиши мумкин эди. Нима бўлганда ҳам Вэйд отларни қандайдир қўрқинчли, ғайритабиий мавжудотларга айлантириши лозим эдики, то Кортес келгунига қадар Мексика тупроғи томон бир умрга уларнинг йўллари тўсилсин.

Энг яхши восита — хавфнинг олдини олиш.

Бунинг учун у барча отлардан қутулиши шарт эмас; уларни сафдан чиқаришнинг ўзи кифоя. Эргалаб отхонадан топиладиган бир нечта айғирнинг жасади, отлар ҳам бошқа жонзотлар каби ўлувчан эканини исботлаб беради, холос. Аммо йигирмата ёки ўттизта ақлдан озган отлар эса — бутунлай бошқа, ёддан чиқмайдиган иш бўлади.

У уйнинг олдига келди. Уй эшиксиз бўлиб, девордаги тирқишга шунчаки чойшаб тортиб қўйилган эди. Вэйднинг кўзи шундоққина кириш олдига илиб қўйилган, бир учи сиртмоқланган пишиқ арқонга тушди. У сезилар-сезилмас тиржайиб қўйди ва лойсувоқли деворни астагина тақиллатди.

Сокинлик. Кейин қадам товушлари эшитилди. Аввал чойшабни четга суриб ташлаган қўл кўринди, кейин Вэйднинг қаршисида Дэниэл Ҳюз пайдо бўлди.

У ўзининг фотосуратларига унчалик ўхшамасди — оқарган сочлари қора ранга бўялган, бадани мисранг-қизил тусга кирган; у сонбоғич боғлаб, елкасига эса енгсиз чакмон ташлаб олганди.

Аммо ёқимли мовий кўзлари аввалги ҳолича қолган, юзидаги самимийлик ифодаси ҳам кўпни кўрган киши қиёфасини сақлаб қолганди.

— Салом, Дэн, — деди Вэйд инглизчалаб. — Кирсам майлими?

Кўринишдан Ҳюз ҳечам ҳайрон бўлмади, мабодо ҳайратга тушганида ҳам, Вэйд бунинг сезишга улгурмасданоқ ўзини тутиб олди.

— Вақт анча бемаҳал-ку, — жавоб берди Ҳюз юмшоқ оҳангда хушмуомалалик билан, — модомики келган экансиз, марҳамат. Мен сизни кутгандим.

Вэйд бир оз саросимага тушди-ю, бунинг сездирмасликни уддалади. «Минг лаънат, — ўзича ўйлади у, — агар муваффақият қозонишни истасам, демак Ҳюзни ўз қуроли билан маҳв этишим лозим».

У кулбага кирди.

Ичкари ҳам худди ташқаридаги каби содлагина эди — бўйралар, ёғоч курси ва хонтахтага ўхшаш яна бир анжом. Ошхона уйга тақаб қурилган ҳужрада жойлашган бўлиб, бинонинг ўзи уй билан ошхонанинг ўртасига қурилган ўчоқнинг хира шуъласида ёришиброқ турарди. Шунга қарамасдан уй илиқ, қуруқ ва шинам эди.

Аёл кишининг қомати — гира-ширадаги заифгина шарпа — енгил одим билан бурчакдан чиқиб келди ва ҳеч қандай товуш чиқармасдан ошхонага ўтиб кетди. У кўздан ғойиб бўлмасидан олдин, Вэйд унинг юзига бир сония назар ташлашга улгурди — у йигирма ёшлардаги ғаройиб хуснага эга бўлган ҳинду қизи эди.

Дэниэл Ҳюз бўйрага чордона қуриб ўтириб олди.

— Сизнинг мендан битта устунлигингиз бор, — деди у хотиржамлик билан. — Мен сизнинг исмингизни билмайман.

— Драйден. Вэйд Драйден.

– Демак, Вэйд. Сиз, албатта Замонлар хавфсизлиги бошқармасидан бўлишингиз керак. Ўзингни «вақт» деб аталувчи бир нарсанинг ҳукми остида ҳис этиш галати-а, шундай эмасми? Бу ерда мен ўзимни уйда-гидек ҳис этипман... Марҳамат, ўтиринг.

Вэйд ўтирди. «Унда кишини ўзига тортадиган нимадир бор, – деган фикр Вэйднинг хаёлидан ўтди, – бундан ташқари мана шу ёқимли табассум ортида беназир ақл-заковат яширинган».

Ҳюз қўлларини кўкси устида қовуштирди.

– Мен гапни айлантиришни ёқтирмайман, Вэйд, – деди у. – Келинг, яхшиси очиқчасига мақсадга ўтайлик. Умид қиламанки, мен ақли ноқислар сирасига қирмайман, очигини айтсам, шу боис ҳам Бошқарма вакилининг ташрифини олдиндан кўра билганман. Бир оз изоҳга хушингиз борми?

– Эштайлик-чи, – розилик билдирди, вазиятни бой бераётганини ҳис этганича Вэйд.

– Демак бундай, – сўзини бошлади Ҳюз; унинг мовий кўзлари Вэйдга хотиржам боқиб турарди, – мен эртами-кечми Бошқарманинг қандайдир бирор нозири отларни пайқаб қолишини билардим. Бу равшан нарса. Шундан сўнг, бизнинг умумий танишимиз Шамиссо «дунёни қутқариш» деган кулгили бир ном остида ўтмишга сафар уюштиради. Бошқарма мавжуд вазиятни имкон қадар чигаллаштирмасликка тиришгани боис, ўша одам ёлғиз ўзи келади – мен айнан худди шундай бўлиб чиққанидан хурсандман.

– Энди айтинг-чи Вэйд, ўша агент ўтмишга келиб тушгач, қандай чора кўради?

Вэйд жавоб бермади. У қафтларининг терлаб, сув бўлиб кетганини сизди.

Ҳюз оҳистагина кулиб қўйди.

– Дўстимиз шундай фикр юритади: ацтеклар жамияти илоҳий эътиқодда бўлгани боис, ишни қоҳинлардан бошлаш керак. Менинг фикримча, у ўзини қоҳин қилиб кўрсатади, ибодатхоналардан бирига боради ва қоҳинларни отларга қарши қилиб қўйиш учун ирим-сиримлар билан уларни чалғитишга уринади. Кейин, деб ўйладим мен, у отларни қутуртириш учун бирор тadbир қўллайди, ва ниҳоят менинг ҳузуримга келиб, виждон ҳақида маъруза ўқиб беради. Хўш, менинг сўзларим ҳақиқатга яқинми, жаноб Драйден?

– Менимча, унчаликмас, – деб алдади Вэйд.

Ҳюз ҳайронлик билан қошларини чимирди.

– Нима бўлганда ҳам, мен ҳақ бўлиб чиқишимга амин эдим, – деди у. – Мен барча қоҳинларнинг олдига бирма-бир бориб, ҳар биттасига келажакдан башорат қилдим: тез орада ёт киши ташриф буюришини, менинг ҳайвонларим ҳақида уларга ёлғон сўзлар гапиришини айтдим. Сиз мардона равишда яширишга уринаётган кўзларингизнинг ифодасидан кўриб турибманки, менинг башоратларим рўёбга чиқибди ва бу ердаги нуфузим янада ортибди.

Вэйд ўрнидан турди. Унинг юраги кўксидан чиқиб кетгудек зарб билан ура бошлади.

– Илтимос, ўтиринг, жаноб Драйден. Бизнинг қисқа суҳбатимиз эндигина бошланди. Мен Замонлар хавфсизлиги бошқармасининг фаолиятини муфассал ўргандим, бинобарин, сизнинг иш услубингиз менга яхши маълум. Табиийки, сиз мени унчалик менсимайсиз – чунки сизнинг фалсафангиз, ўзингиздан кўра ақллироқ одамлар бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги ғояни қабул қилмайди. – У бепарво қўл силтади. – Мен аҳмоқ эмасман, Вэйд. Ўзингиз билан қурол олиш сизнинг хаёлингизга ҳам келмайди, ammo менинг ахлоқий қоидаларим сизникидан жиддий фарқ қиладди. Сизни ишонтириб айтаманки, менинг хотиним ҳеч иккиланмасдан анави милтиқни ишга солишга қодир.

Вэйд ошхона томонга назар солди. Ҳинду аёли ўчоқ ортида панага ўтиб олган, қўлида эса эски русумдаги ўқотар милтиқни ушлаб турарди.

– Афсуски, сизни тирик қолдиришнинг иложи йўқ, Вэйд, аммо сўнги сўзларингизни айтиб олишингизга имкон бермай, сизни ўлдириб юборишим инсофсизлик бўлади. Хўш, менга айтадиган бирор гапингиз борми?

Вэйд ўзини ожиз ва ҳимоясиз сеза бошлади – у мағлубият аламини ич-ичидан ҳис этарди.

Тунги кулба устида ой баланд кўтарилиб турар, тоғлар томондан эса муздек шамол эса бошлади.

Вэйд ўзини босиб олишга уринди. У ўз фаҳм-фаросатига суяниши лозимлигини билиб турарди. Унинг ягона қуроли мияси эди. Агар у ҳозир дадиллигидан айрилса, тамом бўлади. Унинг чув тушганига ҳеч қандай шубҳа йўқ; унинг босган ҳар бир қадамини Ҳюз олдиндан билиб, хавфсизлик чорасини ҳам кўриб қўйганди.

Яхши, ишни Дэн Ҳюз ҳақида сенга нималар маълум эканлигидан бошлаймиз!

Биринчидан ўзи тан олиши ё олмаслигидан қатъи назар, у тамом бўлган одам. Ҳюз роман ёзмоқчи эди, аммо эплолмади. У ўзи туғилиб ўсган муҳитдан ўз ўрнини тополмаган, бироқ фавқулудда ақл эгаси. У янчилиб бораётган «мен»ини қувватлантириши мумкин бўлган барча нарсага эришишга интилади.

Вақти келгач, бу уни изтиробга солиб қўйиши мумкин.

Ҳозирча уни гапиршга мажбур қилишдан наф йўқ.

Вэйд шолчага чўкди, қўлларини кўринарли қилиб тутиб туришга ҳаракат қилди. У Ҳюзнинг қандай ишораси билан ҳинду аёл милтиқ тепкисини босишини билмасди, аммо бу сафар тутун портлагични қўллаш каби кўпол ўйинлари уни асраб қололмас эди.

– Мен бу ерга сизнинг қотил эканингизни ўзингизга айтиб қўйиш учун келдим, – деди у. – Сиз инсоният тарихидаги энг катта қотилсиз. Бу ерга келишимдан мақсад – сизнинг жойингиз руҳий касаллар шифохонасида эканини айтиб қўйиш.

Қутилмаганда Ҳюзнинг юзидаги хушмуомалалик ифодаси ғойиб бўлди. Албатта, унинг эс-ҳуши жойида бўлиб, буни бошқалар ҳам билиши Ҳюз учун муҳим эди.

– Сиз мени қотил деяпсизми, жаноб Драйден? Нима учун бундай деб ўйлаяпсиз?

– Бу ахир аниқ-равшан-ку, шундай эмасми? Агар бу отлар маҳаллий маданиятнинг бир бўлагига айланса, у ҳолда бизнинг келажақда рўй бериши лозим бўлган тамаддунимиз имконсиз бўлиб қолади. 2080 йилда Америка ҳиндулар миллати заминига айланади – Колубм-дан кейинги барча амалга оширилган нарсалар ғойиб бўлади. Дунёнинг қолган қисми ҳам буткул ўзгача бўлади; бутунлай бошқа одамлар туғилди ва улар ўзгача ҳаётда яшай бошлашади. Демак, сиз бизнинг замонамизда туғилажак ҳар бир инсонни ўлдирияпсиз.

Ҳюз лабларини қийшайтирди.

– Ҳай-ҳай, сал ошириб юбордингиз, жаноб Драйден, – деди у. – Ўзингизни жуда саводсиз кўрсатишга уринманг. Сиз ҳам худди мен каби қотил эканингиз ҳақида ҳеч ўйлаб кўрдингизми?

Дарҳақиқат, бундай фикр Вэйднинг калласига келган эди. У Ҳюзнинг яна нимадир дейишини кутиб, жим қолди.

– Агар билсангиз, – сабру тоқат билан сўзида давом этди олим, – отлар аллақачон шу ерда ва бу воқелиқдир. Агар сиз уларни йўқ қилсангиз, ацтекларнинг яшаб қолиш имконини тортиб олган бўласиз. Кортес фаришта эмас эди, жаноб Драйден, ва бу сизга яхши маълум. Албатта, у жанг санъатини барча ацтек саркардалардан кўра кўпроқ билган; бундан ташқари, XV аср Мексикасидаги каби қабилаларнинг беқарор иттифоқидан эмас, балки ҳақиқий давлатдан келган эди. Агар Монтесумада ва Куаутемокда отлар бўлса, бу ҳолат тарози палласини Кортеснинг камсонли қўшинига қарши огдириш учун кифоя қилади.

– Демак, буни атайин қилибсиз-да?

– Сиз мени умуман тушунмаяпсиз, жаноб Драйден. Эндиги вазиятда ацтеклар галаба қозонишади. Бошқача қилиб айтганда, келажак уларнинг тамаддунига тегишли бўлади, фақат сиз жавоб юриши қилмасангиз албатта. Тўғри, тарих ривожланишда давом этади – аждоларимизнинг ўтмишида инсонни қурбонлик қилишдан ҳам кўра машъумроқ саҳифалари бисёр. Агар сиз менинг отларимни нобуд этсангиз ёки улардан фойдаланишимга тўсқинлик қилсангиз, бизнинг кунларимиздан то охир-замонга қадар сиз барча ҳиндуларнинг кушандасига айланасиз. Модомики шундай экан, менга ахлоқдан ваъз ўқиманг, Вэйд. Сиз ҳам худди мен каби бир хил вазиятда эканлигингизни яхши биласиз.

– Менга қаранг, – деди Вэйд, – ахир бизнинг жамиятимиз 2080 йилда мавжуд, сиз буни инкор қилолмайсиз. Сиз олам тақдирини ўзгартирмақчисиз, аммо бу қарорингизни амалга оширишга қурбингиз етмайди.

– Сафсата! – деб гапни бўлди Ҳюз. – Тарихни ўзгартириш мумкин бўлган пайтда, танлаш муаммоси пайдо бўлади. ҳар сафар, сиз ўз хоҳишингиз билан қандайдир бир маданиятни йўқ қилганингизда, сиз унга нисбатан ўз ҳукмингизни чиқарасиз. Сиз ўзингизни мазкур маданиятнинг тараққиёт даражасидан анча юқори поғонада турганингизни даъво қиласиз. Мен эса бунинг ўтакетган худбинлик эканига ишонаман.

– Сиз ўз ҳукмингизни чиқаряпсиз.

– Албатта, мен фақатгина сизнинг қандай вазиятда эканлигингизни кўрсатмоқчи эдим. Бу ишларнинг қайси бири тўғрилиги ҳақидаги саволнинг ечими, кўп жиҳатдан сизнинг қаерда жойлашганингизга боғлиқ. Шу аср учун тўғри бўлган нарса 2080 йил учун ноўриндир. 2080 йил учун тўғри ҳолат эса, худди шу каби бу ерда нотўғри.

Вэйд баҳслашмасликка қарор қилди. Ҳюз маданият борасида нисбийлик тарафдорларининг ашаддий намояндаси эди ва шу боисдан ҳам уни оқилона далиллар билан ишонтириб бўлмасди. Зеро баҳслашиш, вақтни зое кетказиш билан баробар эди.

Асосий хавф шунда эдики, Ҳюз асло аҳмоқ эмасди ва унинг мав-қеи Вэйдникига қараганда анчайин мустаҳкам эди.

– Дэн, нима учун буларнинг маданияти бизникдан юқори, деган қарорга келдингиз? Келинг, вақтинча миллий мансубликни унутайлик. Америка байроғини сизга намуна қилиб кўрсатмасликка сўз бераман. Мен шунчаки мақсадингизни англамоқчиман.

Ҳюз жилмайиб кўйди.

– Мен ацтеклар биздан кўра афзалроқ, деб ўйлаётганим йўқ, – унинг сўзлари Вэйдни ҳайратга солди. – Бирор-бир турмуш тарзи бошқасидан яхшироқ бўлиши мумкинми, йўқми, буни ҳам билмайман. Бу борада «яхшироқ» деган тушунчанинг нимани англатиши ҳақида бирор тасаввурга ҳам эга эмасман.

– У ҳолда бу ишларни нега бошладингиз?

Ҳюз Вэйднинг кўзларига тик боқди.

– Мен севиб қолдим, – деди у. – ҳинду қизини севиб қолдим. Мени тушунмаслигингизни билиб турибман, аммо сизга бошқа изоҳим йўқ.

Вэйд асталик билан ўгирилиб, ортига қаради. Гўзал ҳинду аёли қўлида милтиқ ушлаганича, ҳануз гира-шира қоронғида турарди. «Шу аёл учун – ўйлади Вэйд, – мана шугина учун у бутун дунёни ҳалок этишга тайёр».

Умуман, унинг нуқтаи назари билан қаралса, бунинг нимаси ёмон? Ҳюз ўзининг замонлар оша илк тадқиқот сафарларидан бирида бир қизни кўриб, севиб қолганди. Аммо уни ўзи билан олиб келолмаган; уни яширинча Цинциннати станциясидан 2080 йилга олиб ўтишнинг имкони йўқ эди. Ҳюзнинг табиатидаги асосий хусусият нима ўзи? У ўз жамиятига мос эмас эди. У ўз касбини ёқтирмайди, ўз орзусини амалга оширишда ҳам омадсизликка учради. Хотинига нисбатан бепарво, устига-устак фарзанди ҳам йўқ. Унинг энг яқин дўсти, шоир Карпэнтер, ҳалол одам бўлгани сабаб, ёлғон хушомад қилмади. Нега энди Ҳюз ўзини шу кўйга солган тамаддунга содиқ бўлиши керак экан?

— Менга қаранг, — деди Вэйд. — Отларнинг нима кераги бор? Сиз шу ерда қолиб у билан яшашингиз мумкин. Сизнинг умрингиз давомида Картес Америкага лангар ташламайди. Агар сиз менга бошқа бундай тентаклик қилмасликка ваъда берсангиз, сизни тинч қўйишларига эриша оламан, деб ўйлайман.

— Айтинг-чи, Вэйд, сиз қачондир севганмисиз?

Вэйд жавоб бермади.

— Мен ўз фарзандларим бўлишини хоҳлайман, — давом этди Ҳюз. — Мен фарзандларимнинг кўз олдида таназзул топадиган дунёга уларни олиб киролмайман, ахир ҳиндулар олами ҳалокатга маҳқум эканини биламан-ку; бу асло тахмин эмас, бу — ишонч. Мен илк бор шу ерда ўз хотиним билан бахтнинг нима эканини ҳис этдим. Шунинг учун ҳам унинг халқига қўлимдан келган барча ишни қилмоқчиман. Агар сиз буни жиноят деб атасангиз, сизга фақат шуни айтишим мумкинки, фикрингиз мен учун мутлақо аҳамиятсиз.

— Йўқ, — шошмасдан жавоб қайтарди Вэйд, — бу жиноят эмас. Бунинг нима эканини ўзим ҳам билмайман.

Вэйд ўзи ўтирган бўйрага тикилганича сукутга чўмди. У чуқур бир хавотирда эди; Ҳюзнинг важларини асоссиз деб бўлмасди. Вэйд сийқаси чиққан ҳақиқатлар билан ўзини алдашга уринмади. Айни вақтда ҳар иккала тамаддун ҳам мавжуд. Уларнинг бирортасини айнан қачондир мавжуд бўлганлиги учунгина бошқасидан яхши, деб эътироф этиш мумкин эмас. Бошқа тамаддунда дунё қандай бўлиши мумкинлигини ким билади?

Бу вазиятда тўғри ёки нотўғри нарсанинг ўзи йўқ эди.

Вэйд қаҳрамон бўлмагани каби, Ҳюз ҳам жиноятчи эмасди.

Яхши. У ҳолда вазиятни имкон қадар соддалаштирамиз. Уларнинг ёқтирган ва ёқтирмаган нарсалари турлича, виждон ҳақидаги тасавурлари ҳам ҳар хил. Вэйд учун 2080 йилдан ташқаридаги ҳаёт маъносиз. Агар у Ҳюзни тўхтатмаса, ўзи ҳам ҳалок бўлади. Ўзини қурбон келтириш истаги эса унда йўқ.

Ҳаммаси ниҳоятда оддий.

У ҳаракат қилиши лозим. Лекин қандай?

Шарқ томонни шафақ эгаллаб келиши билан бир қаторда, кулбага совуқ, кулранг тонгги ёғдулар сизиб кела бошлади.

Вэйд ҳужумга ўтди.

— Ҳюзнинг нафсониятини нишонга олди ва мўлжалдан адашмасликка интилди.

— Сафар олдида мен доктор Клементени кўрдим, — деди у. — Бошлигингизнинг айтишича, сизнинг охириги ишингиз — ёдингиздами, шаҳарлаштириш тўғрисидаги тадқиқот — шу қадар ҳеч нарсага арзимас эканки, у сизнинг илмий даражангизни бекор қилиш масаласини қўйишга мажбур эмиш.

Бу гап Ҳюзга қаттиқ таъсир қилди.

— Нима? Бўлиши мумкинмас! Даража умрбодга берилади. Клементе — эшак. Менинг тадқиқотим фавқулодда муваффақиятли чиққан ва буни у билади. Сиз қанақасига...

— Хотинингиз ўз жонига қасд қилди, — совуққонлик билан унинг гапини бўлди Вэйд.

— Сизга ишонмайман.

— Мен Карпэнтер билан учрашдим. Романингизнинг бир нусхаси унда сақланиб қолганидан хабарингиз борми? Мен «Юлдузларга йўл»ни ўқиб чиқдим. Бўлмагур нарса. Лекин биттагина жойи яхши чиққан.

— Нусхаси сақланиб қолибдими? Қайси жойини айтяпсиз?

Вэйд шу пайтда ўзидан ғазабланиб кетди, аммо Ҳюзни қутуртириш зарур эди.

— Сиз ҳеч кимни яхши кўрмайсиз, Дэн. Сиз омадсиз эканлигингизни биласиз ва шу боис ўз-ўзингиздан яширинишга уриняпсиз. Аммо ўзлигиндан қочиб қутулиш асло мумкин эмас. Сиз бу ерда ҳам муваффақиятсизликка учрайсиз. Сиз абадул-абад омадсиз бўлиб қоласиз...

Хюз ўрнидан сакраб турди. Офтобдан қорайиб тобланган юзи оқариб кетди. У оғир-оғир нафас оларди.

– Ёлгон гапиряпсиз! Алдаяпсиз! Мен ҳаммангизга исбот қилиб бераман...

Мана у, нажот онлари!

Вэйд чеккага, бўйра томон отилди, бир умбалок ошиб, эшикни ёпиб турган чойшабга ёпишди. Ташқарига чиқиши биланоқ ўзини четга урди.

Милтиқ қарсиллаб, ўқ чойшабни тешиб ўтди.

Вэйд эшик ёнида осилиб турган арқонни олиб, отхонага қараб югурди. Отлар ичкарида безовта хириллаб, ер тепиб туришарди. У бир силтаб дарвозани очиб юборди. Иккинчи ўқ шундоққина чаккаси ёнидан учиб ўтганини сезд.

Вэйд осилиб, тўсиқ устига чиқди, ёввойи ўкириш билан сиртмоқ ташлаб тутиб олган айғирининг устига минди. Кейинги лаҳзада у ерга қулади, бироқ яна отнинг устига тирмашиб чиқди ва бор кучи билан унинг ёлига маҳкам ёпишди.

У яна қичқирди ва арқоннинг бўш учи билан отларни савалай бошлади. Отлар ҳар томонга ирғишлай бошладилар.

Унинг остидаги айғир титраб қолди, лекин жойидан жилмади. Вэйд айғирнинг эгарланган ҳолда юришга кўникканини сезд, унинг танасида қайиш излари кўриниб турарди. Ваҳимага тушган отлар ўзларини ҳар ёққа урардилар. Отхонада росмана тўс-тўполон бошланди. Вэйд ўқ овозини эшитди. Уни четлаб ўтган ўқ бир байталга тегиб, одам чинқиригига ўхшаш овоз эшитилди.

Вэйд тиззаси билан айғирнинг биқинидан қисди ва бўш қўли билан унинг ёлига янада қаттиқроқ ёпишди. У ҳар қандай суворийнинг ҳавасини келтирадиган бир чинқирини қилди ва отни елдириб, очиқ дарвоза томон йўналди. Унинг ортидан деярли барча отлар эргашдилар — улар кўзлари косасидан чиққудек бўлиб, хириллаган ҳолда тонгги муздек ҳавони ютоқиб симирардилар.

Вэйд бир неча дақиқа айғирнинг уюр бошида чошиб боришига қўйиб берди; отнинг бўйнига ташланган арқон билан уни бошқариш имконсиз эди. Вэйд терга ботиб кетган айғир устида сакраб борар экан, йиқилмаслик ҳақида ўйлар, ҳилпираб бораётган қоҳинлик ёпинчигини ичида лаънатлаб борарди.

Ниҳоят, у бораётган айғирни аста-секинлик билан тўхтатишга муваффақ бўлди. Қолган отлар ҳам бўшашган ҳолда оғирликларини у оёқларидан бу оёқларига ташлаб турардилар. Вэйд отдан сакраб тушди ва бир қўли билан ёпинчигини тутиб туриб, унинг бўйнига арқон сиртмогидан юган солди. Кейин у айғирнинг ювош тортганидан қувониб, яна отга тирмашди. У сувга ташлаган асабийлаштирувчи хапдорилар ҳали таъсир кўрсата бошлагани йўқ, аммо мана бу пойга жараёни тезлаштирган бўлиши мумкин.

Вэйднинг ниҳоятда тинкаси қуриганди, аммо муздек тонг ҳавоси уни бир оз тетиклаштирди. У қўнгилсизликлар ҳали тугамаганини тушуниб турарди, бу ҳам камлик қилгандек, унинг режаси ўзига қарши ишлай бошлаганди.

Бу талвасага солувчи хапдорилар билан ҳали кўп балоларга учрайди, шекилли.

Вэйд вақт машинасини фақатгина ўзи қўйиб кетган жойга, Койоакан яқинидагина чақиртириши мумкин. Койоакан тиккасига кесиб борганда, ўн беш чақирим келади — у томонга қуш бўлиб учиб бориш мумкин, аммо Вэйд қуш эмасди. У Тескоко кўлини ҳам тўсиб ўтолмасди, барча тўғонлар кўлнинг нариги томонида жойлашган эди.

Демак, унинг айланиб ўтишига тўғри келади. Бунинг учун аҳоли камроқ бўлган шимол томонга бурилиш керак, яъни нотекис йўл бўйлаб эллик чақирим масофани босиб ўтиш лозим.

Шундай бўлса-да, икки вазият унга ёрдам бериши мумкин эди: қувгин юз берган тақдирда, таъқибчилар пиёда югуришларига тўғри кела-

ди, агар Ҳюзнинг ўзида от қолмаган бўлса, албатта. Алоқа воситалари эса шу қадар ёмон эдики, ҳеч ким унинг қаерда эканлигини аниқ айтиб бера олмасди.

Ҳюз ҳам кўзгатувчи халдорилар ҳақида ҳеч нарса билмасди.

Вэйд айғирни шошмасдан аста йўргалатиб, шимол томонга йўл олди. Деярли барча отлар унга эргашидилар. Ясама жилов панд бермади, Вэйд ҳам қуёшнинг илиқ нурлари остида бир оз хотиржам эди.

Йўлда унга жуда кўп ҳиндулар учради; баъзилар қўрқувдан кулбалар ичига яширинар, айримлари эса у билан ёнма-ён югуришга уринардилар. Аммо қоҳинлик либоси уни душманлик таҳдидларидан асрар эди.

Жуда галати-я, деб ўйлади у, ундаги айғирнинг шошмасдан йўргалаши барча тезликлардан юқори бўлиб, бутун Марказий Америкада бундан тезроқ ҳаракатланишнинг имкони йўқ эди. Вэйд ҳаракатда экан, уни қўлга тушириб бўлмасди.

Афеуски, у бетўхтов ҳаракатлана олмасди.

Куннинг ярмига келиб Вэйд айғирининг безовталаниб, қулоқларини диккайтириб, хириллаётганини сизди. Асабийлаштирувчи модда ўз таъсирини ўтказа бошлаганди.

Вэйд дарахтлар сийрак жойга яқинлашиб, тўхтади ва сақраб ерга тушди. Кейин у айғирини суғорди ва юганидан дарахтга маҳкам боғлаб қўйди.

Энди фақат кутиш қолган эди, холос.

Вэйд ҳар эҳтимолга қарши дарахтга чиқиб, қулай жойлашиб олди. Отлар, ҳатто кўзгатувчи доридан кейин ҳам чавандозларсиз ўзларича кетиб қолишлари эҳтимолдан узоқ эди, аммо у таваккал қилишни истамади.

Кечга бориб, унинг бутун танаси чарчоқдан қақшай бошлади. Тунда яна ҳам баттар бўлди.

Эрталабга яқин асабийлаштирувчи модданинг таъсири тўхтади. Вэйд ўз айғирини миниб, Тескоко кўлининг мовий суви ёқалаб, улкан ярим ҳалқа бўйлаб сафарини давом эттирди.

Теночтитландан шимолроқда жойлашган Тикоман ёнидаги дамбага етиб олиш учун, унга уч кун керак бўлди. Йўлда у тўртта балиқ тутишга ва эгалари қасқадир чиқиб кетган деҳқон кулбалари олдидан ўтиб кетаётиб бир нечта зогора нонни ўмариб олишга ҳам муваффақ бўлди. Лекин барибир Вэйд чарчаган, оч-наҳор эди ва очиқ осмон остидаги ҳаёт гўзалликларидан кўнгли қолганди.

Вақт машинасини чақиртирувчи радиоузатгич Вэйднинг чап сонига, шундоққина тиззасининг тепасига ўрнатиб қўйилган эди. Замонлар саёҳатчиси ҳар қандай ҳолда ҳам уни йўқотмаслиги лозим, шу боис радиоузатгич танага бир умрга тикиб қўйиларди.

Вэйд ускуна тугмачаларини муайян тартибда босиб чиқди, у Койоаканга эсон-омон етиб олишига умид қиларди. Узоқроққа етиб олса бас.

У сўнгги бор кўксини тўлдириб чуқур нафас олди ва дарахтлар панасидан чиқди. Унинг ордидан яна олтита от эргашиб борарди. Вэйд оҳиста айғирини тўғон томонга қараб бурди.

Қаршисида йўлиққан ҳиндулар уни кўрган заҳоти, ваҳимада чеккага қараб қочардилар. Улар кўрқоқ эмас, шунчаки қоҳинлардан бирининг гайритабий кўринишдаги ҳайвонни миниб бораётганидан ҳайратда эдилар. Агар тақводорларга тўла ўрта асрнинг бирор-бир черковига руҳоний вертолётда кириб келса, қавм қай аҳволга тушса, бу ердаги ҳиндуларнинг ҳолати ҳам худди шундай эди.

Вэйд йўлида давом этаверди. Бошқа олтита от ҳам безовталиқ билан унга эргашиди.

Ортиқ кутиш мумкин эмасди. Энди унинг қаерда экани маълум эди, агар Ҳюз ҳозир Теночтитланда бўлса, у, шубҳасиз, аҳолини Вэйдга қарши оёқлантириб бўлган. Агар у шаҳарга етиб келмаган бўлса ҳам барибир қоҳинлар Вэйдни қўйиб юборишмайди — улар барча гайритабий нарсаларга ишончсизлик билан қарайдилар.

У ҳақ бўлиб чиқди.

Кун оқшомга қараб оғиб борарди, олд томондаги кўл йўллар четидagi икки ариққа айланар даражада торайиб келиб, сунъий оролларда барпо этилган яшил боғлар ортида, Уэднинг қаршисида шаҳар кўринди. Кўлларига камон ушлаган жангчилар гуруҳи тўғонга кўндаланг турарди.

Вэйд айғирни йўл четига бурди ва ҳуштак чалиб уларни ўз ёнига чорлади. У худди далда бергандек отининг бўйнига шапатилаб қўйди.

Кейин ваҳимали бир ҳуштак чалганича, отларни арқон билан қамчилаб бошлади ва товони билан айғирнинг биқинига ниқтади.

Отлар шиддат билан жангчилар сафига бориб урилдилар. Суворийлар ҳужуми, агар унга қарши кураша олсангиз ҳам барибир кўнгилсиз бир ҳолатдан ўзга нарса эмас. Агар отларни бирор марта ҳам кўрмаган бўлсангиз, инчунун...

Битадан ўқ узишга улгурган жангчилар ўзларини ариққа ота бошладилар. Отлардан бирининг яраланганини ҳисобга олмаганда, бош-қа йўқотишлар бўлмади.

Ҳозир ёки ҳеч қачон.

Вэйд бор овози билан ҳайқирганича отни елдириб, Тлаллетолконинг бозор майдонига бостириб кирди. Шамолнинг зўрлигидан кўзлари қисилиб, қаршисидан чиққанларни ўннга-чапга улоқтирганича олдинга елиб бораверди. У атайин одамларни топтаб ташлади, ҳатто кўпроқ зиён етказиш мақсадида ҳайқириқ билан бир марта ибодатхона ичига ҳам от қўйди.

Бошқа отлар ҳам қаердадир ортда қолиб кетишди, аммо улар ҳам анчагина тўс-тўполон кўтаришди, чунки ҳеч ким уларни қандай эп-лашни билмасди.

Вэйд аргумоқнинг бўйнидан қучиб, унинг қулоғига нималарнидир пичирлади ва улар Теночтитланнинг марказий майдонига бостириб кирдилар, Вэйд у ерда ҳам ўз томошасини такрорлади. У шу қадар тез ҳаракатланар эдики, аҳоли бунга қарши бирор чора кўришга ҳам улгуролгани йўқ. Вэйд бир жойи тирналмасдан жуфтакни ростлаб қолди.

У Койоаканга олиб борувчи тўғонга чиққан пайтда, кимдир улоқтирган найза унинг чап курагига келиб урилди ва унинг отдан ағдарилишига бир баҳя қолди. Бир неча сониядан сўнг найза жароҳат етказган жойидан чиқиб кетиб, тўғонга тарақлаб тушди. Вэйд белидан илиқ қон оқиб тушаётганини ҳис этди.

У айғирнинг кучини асраш учун уни лўкиллашиб кетди, кейин эса уни елдириб Койоаканга бостириб кирди.

Қуёш кўлнинг нариги томонидаги тоғлар ортига ботиб улгурган, сув сиртидан эса совуқ туман кўтарила бошлаганди.

Вэйд ярим ҳушсиз ҳолатда, нималарнидир гулдурлаганича олға елиб борарди. Койоаканда ҳеч ким унинг яқинлашиб келаётганини билмасди, шу боис Вэйд отни елдирганича уйқуга кетган қишлоқдан ҳеч қандай тўсиққа учрамай ўтиб кетди.

У дарахтзор олдида тўхтаб, қийинчилик билан отдан тушди. Айғир бир неча сония тик турди, танасидаги сон-саноксиз жароҳатлар туфайли бадани қон ва кўпикка ботган эди, ўлар ҳолатга етган от аста ерга қулади. Вэйд унинг ёнига чўккалади. Ҳолдан тойган Вэйднинг йиғлашга мажоли йўқ эди. У айғирнинг жиққа ҳўл бўйнига шапатилаб қўйди.

— Хайр, дўстим, алвидо, — тили зўрга айланиб қийинчилик билан гулдиради. У зўр бериб ниманидир эслашга ва айтишга уринди, аммо бунга кучи етмади.

Вэйд бутазорга судралиб бориб, қийинчилик билан вақт машинасининг ичига кириб олди, оромкурсига етиб олишга ҳам ҳоли келмай, шундоққина тўшамага чўзилди. Теварак-атрофдаги барча нарса тез-тез айлана бошлади ва ниҳоят зулматга чулғанди.

У оёғи остида қоннинг халқоб бўлиб бораётганини сезиб турарди.

Кейин бу ҳис ҳам йўқолди ва у бўшлиққа қулади...

Вэйд шифтга тикилганича шифохонада узоқ вақт ётди.

Бир куни, май ойи илиқ, ям-яшил июнь билан алмашинган пайт-да унинг ёнига Шамиссо ташриф буюрди.

Вэйд Шамиссонинг нималар деяётганини тушунишга ҳаракат қиларди.

— У отларни АҚШдаги фуқаролар уруши давридан олган экан. Унинг овози худди узоқлардан келаётганга ўхшарди. — Албатта, у Бошқарманинг маҳаллий нозирини сотиб олган. Чамаси у пулларини бир умр тўплаган бўлса керак.

Умри давомида. Умр бўйи.

— Сен вазифани аъло даражада уддаладинг, Вэйд. Энди кўнглинг тусанича офтобда тобланиб ётишинг мумкин. Деярли барча отлар ўлдирилди, тушуняпсанми, омон қолганларидан эса барибир фойдаланишмайди. Ҳиндулар отларни иблиснинг махлуқи деб билишади. Улар 1519 йилда Кортеснинг отларини кўрганларида ҳам шундай ўйлаганлар. Замонлар оша саёҳат гаройиб ҳодиса, шундай эмасми? Ҳам галати.

Ажиб ва гаройиб.

— Дэнга нима бўлди? — пичирлаб сўради Вэйд.

Жимлик.

— Унга нима бўлганини ўзинг биласан.

Вэйд барчасидан хабардор эди. Аптекар жамиятида жиноятчининг ҳоли қандай кечиши унга маълум эди. У буни ўзи ётган хонадан кўра аниқроқ кўз олдига келтира оларди...

Оқшом гира-ширасида эҳромнинг қоқ устида турган қора тош.

Қора либосга бурканган коҳинлар.

Обсидиандан ишланган, наштардан ўткирроқ пичоқ.

Кўтарилиб келаётган қуёшга кўз-кўз қилинаётган, қони оқиб турган одам юраги...

— Шундай қилишга мажбур эдик, Вэйд, — деди Шамиссо. — Бу ҳақда ўйламасликка ҳаракат қил.

— Ҳа. Уриниб кўраман, Ҳэнк.

Кунлар эса узундан-узун эди.

Вэйд шифохонадан август ойидагина чиқди.

У ўша куниёқ кузнинг сокин ранглари оғушида, баланд-баланд қарагайлар ям-яшил либосга бурканган Канадага учиб келди. Бу сафар у вертолётини зумрад кўлнинг ўртасига қўндирди ва машинани асталик билан ёғоч бандаргоҳга яқинлаштирди. Кейин ғўладор кулбанинг эшигини чертди.

Ҳерб Карпэнтер эшикни очар экан, хушмуомалалик билан илжайди.

— Дэн ўлди, Ҳерб. Шунда ҳам мени уйингга киритасанми?

Карпэнтер иккиланмади.

— Албатта. Киравер. Биз Шамиссодан мактуб олдик. Ҳой, кира қолсанг-чи, Фэй қаҳва дамлади, агар кўнглинг ўткирроқ нарсани тусамаса, албатта.

— Қаҳва — энг зўри.

Вэйдга бу уй худди тирик мавжудотдек туюларди. Ўчоқда ўтин чарсиллаб алангаланар, шинам, китобларга тўла меҳмонхонадаги илиқлик кишини аллаларди.

Илиқлик.

Ҳерб билан Фэйнинг қалблари илиқ эди — хотиржамликка эришганлари ва қўшиқ айтишни билганлари учун ҳам уларнинг қалблари қайноқ.

Улар ўз бахтларини у билан баҳам кўришга тайёр эканликлари учун миннатдорчилик юзасидан, Вэйд уларга қўл узатди. У ҳеч қачон бу қадар бахтли бўлмаган эди; бу туйғу кўпгина кишиларга бегона.

Дэн Ҳюз ҳам бахт нимада эканини англади-ю, бироқ бу узоқ давом этмади.

Вэйд тунда уйдан чиқиб, қўл бўйига борди. Унинг оёғи остига тўлқинлар аста бош уриб келар, нафасидан чиққан ҳовур эса юлдузларнинг

муздек нурига сингиб кетарди. У тун зулматига тикилар экан, унинг қандайдир ноаниқ шарпаларга тўлалигини ҳис этарди.

Шарпалар.

Миллионлаб маданиятлар, миллионлаб турмуш тарзлари. Аштеклар, банту, полинезияликлар, австралияликлар, апачлар, тасманлар. Уларнинг барчаси мана шу жамиятнинг тараққий этиши учунгина топталиб кетди, юз йилликларнинг гардига айланди...

Соялар. Фақатгина шарпалар.

Унинг халқи қуёш тизимининг ўзга дунёларигача етиб борди ва мана шу рангпар сайёралар энди инсониятга тегишли.

Чизмачилик тахталаридаги орзулар каби, янги фазовий кемалар барпо бўлди – барча буюк саргузаштлар ўз вақтида орзу бўлгани каби.

Биз нималар эвазига шу даражага етдик, деган саволга жавоб топиш учун, узоқ кечмишга кириб бормоғимиз лозим.

Қўл сукунати узра улкан қушнинг ваҳимали саси таралди.

Ҳерб уйидан чиқиб келди ва Вэйднинг ёнидаги тош устига ўтирди.

– Ажаб, – деди у чубуғини буруқситиб. – Шуларнинг барчаси бир одам туфайли йўқ бўлиб кетиши мумкинлигини ўйлашнинг ўзи ғалати – бизнинг оламимиздан нималарнидир излаган ва истаганини топа олмаган биргина одам туфайли.

Вэйд япалоқ тошни олиб қўлга улоқтирди ва у қорайиб турган сув юзида иргий бошлади.

– Ошнамит Дэнга менинг уйим ёқарди, – деди Ҳерб.

Вэйд бош ирғаб қўйди.

Улар ўз ўйларига чўмган ҳолда унсиз ўтирардилар.

Хотирлаб, ҳайратланиб.

Ва ўзларида умидга куч топа олдилар. Икковлон чақноқ юлдузлар остида ҳали совуб улгурмаган илиққина тошда ўтиришарди. Тепада эса сон-саноксиз юлдузлар чарақлаб турарди...

*Русчадан
Алишер САЪДУЛЛА,
Анвар ШЕР
таржималари*

